



O'ZBEK TILI VA MUMTOZ SHARQ ADABIYOTI KAFEDRASI



O'ZBEKISTON XALQARO
ISLOM AKADEMIYASI

O'ZBEK TILI: KECHA VA BUGUNI

RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMANI
MATERIALLARI

2021-yil,
27-oktabr
Toshkent

O‘ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

MUMTOZ SHARQ FILOLOGIYASI FAKULTETI

O‘ZBEK TILI VA MUMTOZ SHARQ ADABIYOTI KAFEDRASI

O‘ZBEK TILI: KECHA VA BUGUNI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

MATERIALLARI

Toshkent -2021

УДК: 4. 81
С - 12

Ushbu to'plam O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 11-dekabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi qo'llanilishini kengaytirish, rivojlantirish, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha 2019-2020 yillarga mo'ljallangan chora-tadbirlar dasturi, 2020-yil 7-sentabrdagi "O'zbek tili bayrami kuni" munosabati bilan tashkil etiladigan umumxalq bayrami tadbirlariga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish to'g'risida"gi majlis bayonida belgilangan tegishli vazifalar, O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 6-oktabrdagi 520-sonli buyrug'i ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Mumtoz sharq filologiyasi fakulteti O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasidan o'tkazilgan **"O'zbek tili: kecha va buguni"** mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallaridan tashkil topgan.

To'plam materiallaridan filologlar, sohada faoliyat yuritayotgan mutaxassislar, mustaqil tadqiqotchilar, magistr va talabalar, xalq ta'limi va umumta'lim maktablari o'qituvchilari foydalanishlari mumkin.

(Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o'zlari mas'uldirlar)

Tahrir hay'ati:

- | | |
|--------------------------|--|
| Komilov M. | - O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi rektori. |
| Islomov Z. | - O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, filologiya fanlari doktori, professor. |
| Lutfullayeva D. | - filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir). |
| Nosirova M. | - O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasidan mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent. |
| Rustamiy S. | - filologiya fanlari doktori, dotsent. |
| Sayidiraximova N. | - filologiya fanlari nomzodi, dotsent. |
| Arifjanov Z. | - katta o'qituvchi. |
| Taqrizchilar: | |
| Hakimova M. | - filologiya fanlari doktori, dotsent. |
| Nosirova M. | - filologiya fanlari nomzodi, dotsent. |

To'plam O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi ilmiy, o'quv-uslubiy Kengashining **2021-yil 23-noyabrdagi 5-sonli** qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

**Tilshunoslikning dolzarb masalalari: muammo va
yechimlar**

1-sho‘ba.

**ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ЙАН- ЎЗАГИДАН ЯСАЛГАН ФЕЪЛЛАР
МАЪНОЛАРИНИНГ СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИГА ДОИР**

Зоҳиджон Исломов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректори,
филология фанлари доктори, профессор.*

Буюк тилшунос Маҳмуд Замахшарий араб тили грамматикасига оид мукамал илмий аҳамиятга молик асарлар яратган. Маҳмуд Замахшарийнинг машҳур “Муфассал фи санъати-л-иъроб” асари олимни “Араблар ва ажамларнинг устози” шарафли унвонига кўтарган. Олим араб тилшунослиги ривожига катта ҳисса қўшибгина қолмай туркий-ўзбек тили тараққиётига ҳам беқиёс улуш қўшган. Унинг “Муқаддамату-л-адаб” асари шундай манбалар сирасига киради. Маълумки, асар беш – исмлар, феъллар, ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг туслиниши қисмларидан иборат бўлган. Дунё фондларида унинг тўлиқ, луғатлар қисми алоҳида, грамматик қисмлари алоҳида кўчирилган қўлёзмалари сақланади. Улар орасида арабий-форсий икки тилли, арабий-форсий-туркий уч тилли, арабий-форсий-туркий-мўғулий тўрт тилли қўлёзмалар мавжуд. Асар нусхалари таркибидаги туркий сўзлик ўзининг шакллари, маъно хусусиятлари билан ажралиб туради ва бугунга қадар ўрганилмаган. Йан- ўзагидан ясалган феълларнинг маъно хусусиятларини таҳлил қилиш мақсадида “Муқаддамату-л-адаб” асарининг XIII-XV асрларда кўчирилган Тошкентда сақланаётган тўртта нодир қўлёзмалар таркибидаги туркий сўзликнинг йиғма матни тузилди.

“Муқаддамату-л-адаб” матнида энг кўп учраган ва мазмун доираси кенг феъллардан бири йан- ўзагидан ясалган феъллардир. Улар луғатнинг феъллар қисмида 69 маротаба қўлланилган ва қуйидаги маъноларни англатган:

1. “Қайтиб келмоқ, қайтиб тушмоқ, қайтмоқ”:

(МАО.4536.3) [1] ياندىن (ياندی) خاتونىغە – “хотинига қайтди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феъл қайтарди феъли билан ифодаланган, қиёсланг: (МАО.1586.5) [2] رجعت قىلدى عورتى قىتاردى – раҳъат қылды ʻавратны қайтарды, (МАО.106а.5) [3] خاتون لىق قىتاردى تىشىنى طلاقدين سونك – хатунлық (қа) қайтарды тишини талақдын сон. “МАО” қўлёзмадаги таржима тавсифий бўлиб, у арабий راجع المرأة – ражаъа-л-марата иборасининг тўлиқ мазмунини, яъни “аёлни талокдан сўнг хотинликка қайтарди” (ҚЖ.364) маъносини англатади. Шунингдек, راجع -ражаъа феълининг “яна қайтмоқ, янгитдан қайтармоқ”, (АРСЛ.288) [4] маънолари ҳам бор. Шуларни назарда тутиб биз ҳар учала

қўлёзмадаги туркий сўзликни араб тилидаги феъл мазмунига мутаносиб деб хулоса қилдик. Лекин таянч нусхамиздаги феълнинг умумий маъноси тўғри англашилган бўлса-да, унинг нозик фарқи айнан “талокдан сўнг” қайтарилганлиги сезилмайди. Н.Поппенинг луғатида эса мазкур йанды хатуныға ибораси “ўз хотини ёнига қайтди” (Поппе.293) [5] кўринишида берилган.

Демак, юқоридаги йанды хатунға иборасини арабий феъл англатган маъно ва ёрдамчи нусхалардаги муодиллар асосида “аёлни (талокдан сўнг яна хотинликка) қайтарди” шаклида келтириш унинг мазмунини тўлиқ очиб беради.

(МАО.482а.2) ياندىن (ياندى) نمازدين –йанды намаздын –“намоздан қайтди”. “МАО” қўлёзмада бу феъл (МАО.175б.6) جفرولدى نمازدين –чэврулды намаздын шаклида берилган. Чэврул (чэвур+ул) феъли “айланмоқ, ўтирилмоқ”ни англатади (ДТС.145 [6]; ДЛТ.П.267 [7]). Феълнинг арабчаси انقتل من –инфаталамин кўмакчиси билан “тугамок, тамом қилмоқ”; “билинтирмасдан кетиб қолмоқ” (АРСЛ.581; Гиргас.601) маъноларини билдиради. Лекин انقتل من الصلوة–инфатала мина-с-салати ибораси “намозни тугатди” (Гиргас.601) [8] маъносини ҳам беради. Демак, йанды намаздын жумласи “намоздан (тугутиб, орқага қайтиб) келди” маъносини ифодалайди.

(МАО.265б.1) ياندى –йанды –“қайтди”. Феълнинг арабий муодили كر –карра ҳам “қайтмоқ” маъносини англатади (АРСЛ.681). Ёрдамчи нусхалар билан қиёсланг: (МАО.46б.2) قيتى –қайтты, (МАО.39а.7) قيرا توندى –қайра тонды –“яна қайтди”. “МАО” қўлёзмадаги туркий феъл маъносида кучайтириш ҳолатини сезиш мумкин. Унда қўлланилган тонди феъли ҳам қадимги туркий манбаларда “қайтди” маъносини ифодалаган (ДЛТ.ІІІ.202; Ат-туҳфа.262).

(МАО.402а.4) ياندى لار عرفات دين –йандылар ʼарафатдын –“Арафот (тоғи)дан қайтиб тушдилар”. Қиёсланг: (МАО.134б.6) قيتى لار عرفات دين –қайттылар ʼарафатдын. Арабий сўзликдаги феъл افاضوا من عرفات –афадумин ʼарафатин –“Улар (зиёратчилар) Арафот (тоғи)дан (Минага оломон тўлқини каби) қайтиб тушдилар” (ҚЖ.79) [9] мазмунини англатади.

2. “Оғмоқ”:

(МАО.502б.3) ياندى كولاگا –йанды колага –“соя оғди”. Бу феъл ёрдамчи нусхаларида қыйышты феъли орқали изоҳланган, қиёсланг: (МАО.179а.2) قيشتى كولاگا–қыйышты колага, (МАО.124а.2) қыйышты колага. Мазкур феълнинг арабий асли تقيأ الظل –тафаййаа-з-зиллу –“соя (пешиндан сўнг шарқдан ғарбга) оғди” (Гиргас.633; ҚЖ.208) маъносини билдиради. Кейинги қўлёзмаларда берилган қыйышды ҳам “оғди” (ДЛТ.ІІІ.193) маъносини англатади. Демак, “Муқаддамату-л-адаб”даги йанды феъли “оғди” маъносини ифодалаш учун ҳам қўлланилган.

3. “Қисқармоқ, кичраймоқ, қисқа бўлмоқ”.

(МАО.491.3) ياندى كولاگا –йанды колага –“соя қисқарды”. Қиёсланг: (МАО.191а.4) قيسغالدى كولاگا –колага қысқалды, (МАО.119б.9) قيسغالدى كولاگا

қысғалды колага (МАО.5316.1) ياندی كولاگا –йанды колага –“соя қисқарди”. Фейлинг туркий муодиллари “МАО” ва “МАО” қўлзмалардан тушиб қолган, “МАО” қўлзмада эса (МАО.886.7) [10] قسغالدى كولاگا –қысғалды колага –шаклида келтирилган.

Юқорида келтирилган мисолларнинг барчаси йанды феялининг “қисқармоқ, кичраймоқ” маъносида қўлланилганлигига ишора қилади.

4. “Тузалмоқ, эс-хуши ўзига келмоқ, бирор камчилкдан ҳоли бўлмоқ”.

(МАО.272а.2) ياندی انينك سارى عقلى –йанды анын сары ыақлы –“унын ақли ўзига қайтди, тузалди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феял қайтты феяли билан изоҳланган, қиёсланг: (МАО.51а.4) قيتى انينك تبا عقلى –қатты анын твпа ыақлы, (МАО.42а.1) ياندی بيلمس ليقى دين –йанды билмаслықыдын –“билмаслигидан қайтди, нодонлигидан тузалди”. Мазкур ибора Н.Поппедан “вернулься по незнанию – билмасдан қайтди” (Поппе.П.294) деб таржима қилинган. Фейлинг арабий асли ارعوى عن جهله –иръава ыан жаҳлиҳи –“жоҳилликдан, нодонликдан тузалди, тийилди” маъноларини англатади (АРСЛ.303). бу англашилган маънони ёрдамчи нусхаларда берилган феяллар ҳам тасдиқлайди, қиёсланг: (МАО.187а.6) ييغلندى جاهل ليك دين –йығлынды жаҳилликдин –“жоҳилликдан тийилди, чекинди”, (МАО.117б.2) قيتى بيليك سيزليكىدين –қайтты биликсизликдин – “билимсизликдан қайтди, нодонликдан тузалди”. Юқоридаги ҳолатларда йанды феяли кишининг бирор ҳолатдан ўзгариб, тизилиб, тузалиш маъносини англатиш учун қўлланилган.

5. “Адашмоқ, тоймоқ, четга чиқмоқ, озмоқ”:

(МАО.276а.2) ياندی يولدى (يولدين) –йанды йўлдын –“йўлдан адашди, тойди”. Бу феял қиёсланаётган нусхаларда (МАО.53б.6) قيشتى يولدين –қыймати йолдын – “йўлдан оғди, адашди” (ДЛТ.ІІІ.198), (МАО.43а.7; МАО.30а.2) سولدى يولدين – савыды йолдын феяллари билан изоҳланган. Савыл- феяли туркий тил луғатларида “узоқлашмоқ, четга чиқмоқ” (ДТС.492; РСЛ.ІV.428 [11]) маъноларини англатган. Фейлинг араб тилидаги маънодоши جار عن الطريق – жара ыани –т- тариқи ҳам “йўлдан адашмоқ, озмоқ” (АРСЛ.148) мазмунини билдиради. Демак, ушбу ўринда йанды йолдын жумласи “йўлдан адашди, оғди, четга чиқди” мазмунини англатган.

6. “Юз ўгирмоқ”:

(МАО.481б.1) ياندی اندين –йанды андын –“ундан юз ўгирди”. Қиёсланаётган ҳар икки нусхамизда ҳам бу феял қыйышды феяли орқали изоҳланган (МАО.175б.1; МАО.116а.1) قيشتى اندين –қыйышты андын. Йанды феяли фнглатган “юз ўгирди” маъносини арабий ва форсий сўзликларда келтирилган феяллар ҳам тасдиқлайди. Фейлинг арабий тилидаги маънодоши انحرف عنه –инҳарафа ыанху –“ундан юз ўгирди, унга терс бўлди” (АРСЛ.166) маъноларини англатади. Форсий сўзликда келтирилган بگشت از وى –бигушт аз вай ҳам “ундан юз ўгирди” (ПРСЛ.П.688) мазмунини ифодалайди.

(МАО.485а.4) ياندی اندين –йанды андын –“ундан юз ўгирди”. Бу мазмун ёрдамчи нусхаларда яққолроқ кўрсатилган, қиёсланг: (МАО.187а.2) قيشتى اندين – қыйышты андын, (МАО.117а.9) يوز افوردى اندين –йуз авурди андын. Юқоридаги

мисоллардан йандын феълнинг “юз ўгирмоқ, терс бўлмоқ” маъноларини ифодалаганлиги англашилиб турибди.

7. “Тавба қилмоқ, сиғинмоқ”:

(МАО.272б.1) ياندی تينكريغا يازوق دين –йанды тэнриға йазуқдын –“тангрига гуноҳдан тавба қилди”. Ёрдамчи қўлёмаларга солиштиринг: (МАО.51а.3) قيتى قا يازوقيندين –қайтты тэнриқа йазуқындын –“тангрига ўз гуноҳидан тавба қилди”, (МАО.41б.9) توبه قیلدی تينكريغا يازوقدين –тавба қылды танриға йазуқдын –“тангрига гуноҳдан тавба қилди”.

“МАО” ва “МАО” қўлёмаларда келтирилган туркий жумлаларнинг мазмуни арабий аслига мос келади. “МАО” қўлёмдаги йазуқындын сўзида эса ўзлик мазмуни англашилади.

(МАО.398а.2) ياندی تينكريكا –йанды тэнрига –“тангрига тавба қилди, сиғинди”. Бу феълнинг арабий муодили انا اب الى الله –анаба ила-л-лаҳи “Оллоҳга тавба қилди, Оллоҳга сиғинди” (ҚЖ.104) маъноларини англатади. Н.Поппеда юқоридаги йанды тэнрига ибораси “тангрига қайтди” мазмунида таржима қилинган (Поппе.П.124). бу феълнинг айнан “сиғинмоқ” маъноси қиёсланаётган “МАО” нусхада яққол англашилиб турибди: (МАО.90б.1) سيندی تينكري غا –сыйынды танриға –“тангрига сиғинди”.

8. “ўғирилмоқ, ағдарилмоқ”:

(МАО.487б.2) ياندی –йанды –“ўғирилди”. Феълнинг арабий сўзликда келтирилган шакли تقلاب –тақлабба –“ўғирилмоқ, ағдарилмоқ, ўзгармоқ” (ҚЖ.211) мазмунини ифодалайди. “МАО” қўлёмда бу феъл (МАО.188б.5) –тонди шаклида ифодаланган. Кейинги “МАО” ва “МАГ” қўлёмаларда йанды феълнинг айнан “ўғирилди, ағдарилди” мазмунида қўлланилганлигини исботловчи افرولدى –эврүлди (МАО.118а.9; МАГ.76б.5) феъли келтирилган. Феълнинг форсий муодили ҳам унинг айнан шу маънода эканлигига ишора қилади, қиёсланг: بگشت –бигушт –“ўғирилди, айланди” (ПРСл.П.688). Юқоридаги келтирилган феълларнинг англатган маънолари йанды феълни “ўғирилди, ағдарилди” мазмунида изоҳлашимизга асос бўла олади.

9. “Бузмақ” (масалан аҳдни):

(МАО.280б.3) ياندی عهدین –йанды ʼаҳддын –“аҳддан қайтди, аҳдни бузди”. Феълнинг ёрдамчи нусхаларидаги муодиллари қайтты феъли орқали ифодаланган, қиёсланг: (МАО.56а.7) قيتى عهددين –қайтты ʼаҳддын, (МАО.45а.6) قيتى عهدین –қайтты ʼаҳддын.

10. “Пайдо бўлмоқ”:

(МАО.479б.1) ياندی غيبت دين –йанды ғайбатдын –“ғойибликдан қайтди, пайдо бўлди”. Мазкур иборадаги ғайбат сўзи П.Поппе томонидан ғийбат тарзида изоҳланган ва “у ғийбатдан бош тортди” (Поппе.П.293) мазмунида таржима қилинган. Ёрдамчи нусхалар билан қиёсланг: (МАО.174а.4) غايب لوقدين –қайтты ғайбатдын, (МАО.115а) قيتى غيبت دين –қайтты ғайбатдын.

“Муқаддамату-л-адаб” таркибида йанды феъли билан биргаликда унинг орттирма даражадаги йандурды шакли ҳам учрайди. Йандурды феъли ҳам йанды сингари турли маъноларни ифодалашда қўлланилган:

1. “Қайтармоқ, қайтариб олмоқ”:

(МАО.388а.4) ياندوردى جريكنى –йандурды чэрикни –“қўшинни қайтарди”, (МАО.438б.1) ياندوردى انى –йандурды аны “уни қайтарди”, (МАО.516б.3) ياندوردى –йандурды нимани –“нарсани қайтариб олди”. Ёрдамчи нусхаларда бу феълнинг ўрнига унинг қайтарды (МАО.9а.4), чэвурди (МАО.88б.9) эвурди (МАО.130б.8) қайтару алды каби турли муодиллари қўлланилган.

2. “Ҳайдамоқ, қувламоқ”:

(МАО.275а.1) ياندوردى كالانى سودين –йандурды галани сувдын –“галани сувдан ҳайдади, подани сувдан қувлади”. Араб тилидаги феълнинг маънодоши –ҳайдамоқ, қувламоқ, нари қилмоқ” (АРСл.278) мазмунларини англатади. Нусхалардаги феълнинг муодиллари ҳам юқоридаги мазмунни тасдиқлайди, қиёсланг: (МАО.52б.4) يغدى يىلقى لارنى سف دين –йығды йылқыларни сувдын, (МАО.42б.9) قيتاردى كولىك لارنى سف ايجورمادين –қайтарды коликларни сув ичурмадин. (МАО.378б.2) ياندوردى تيوه نى سودين –йандурды тэвани сувдын –“туяни сувдан ҳайдади”.

3. “Бирор ишдан” қолдирмоқ, қайтишга рози қилмоқ”:

(МАО.393б.4) ياندوردى انى فكرى دين –йандурды аны фикридин –“уни фикридан қолдирди, уни фикридан қайтишга рози қилди”, қиёсланг: (МАО.129б.1) قيتاردى انى رايندين –қайтарды аны раъйиндын, (МАО.88б.9) ياندوردى انى –йандурды аны раъйиндин. (МАО.240б.1) ياندوردى انى تدبيرى دين –йандурды аны тадбиридин –“уни тадбиридан қолдирди”. “МАО” қўлёзмада бу феъл (МАО.11б.3) جفوردى اندين راى نى –чэвурди андын раъйни шаклида келтирилган.

4. “Тўнкармоқ, ағдармоқ”:

(МАО.380б.2) ياندوردى انى –йандурды аны –“уни тўнкарди, ағдарди”. Феълнинг араб тилидаги муодили اركس аркаса –“ағдариб ташламоқ, тўнкармоқ” (АРСл.812) маъноларини англатади. Ёрдамчи “МАО” нусхада бу феъл йоқатты билан изоҳланган, қиёсланг: (МАО.124а.б) يوقاتى انى –йоқатты аны. “МАО” қўлёзмада эса (МАО.84а.7) دونكاردى انى –йандурды аны –“уни тўнкарди” шаклида келтирилган. Қиёсланаётган “МАО” нусхада келтирилган феъл мазмуни унинг арабий асли маъносига умуман мос келади, лекин “МАО” қўлёзмадаги донгдарди феъли юқоридаги феъл мазмунини тўлиқ ифодалайди. Демак, “Муқаддамату-л-адаб”даги йандурды феъли “ағдармоқ, тўнкармоқ” маъноларида ҳам қўлланилган.

5. “Такрорламоқ”:

(МАО.398б.4) ياندوردى سوزنى –йандурды созни “сўзни такрорлади”. Қиёсланг: (МАО.132б.2) قيتاردى انكا سوزنى –қайтарды ана созни, (МАО.90б.6) ايجورمادين سوزنى –йандурды созни. Н.Поппеда мазкур феъл ҳарфий, яъни “вернул” (Поппе.П.294) шаклида ўгирилган. Рус тилидаги “вернул” феъли ўзбек тилига “қайтарди” мазмунида таржима қилинсада, лекин юқорида

келтирилган мазмунни англатмайди. Бу ўринда эса айнан “сўзни такрорлаш” назарда тутилган.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб” матнида учраган йан –ўзагидан ясалган феъллар “қайтмоқ, қайтиб келмоқ, қайтиб тушмоқ, қайтармоқ, қайтариб олмоқ”; “оғмоқ”; “қисқармоқ, кичраймоқ, қисқа бўлмоқ”; “тузалмоқ, (бирор камчиликдан) ҳоли бўлмоқ”; “адашмоқ, тоймоқ, озмоқ”; “юз ўгирмоқ”; “тавба қилмоқ, сиғинмоқ”; “ўгирилмоқ”; (аҳдни) “бузмоқ”; “пайдо бўлмоқ”; “хайдамоқ, қувламоқ”; (бирор ишдан) “қолдирмоқ, қайтишга рози қилмоқ”; “тўнкармоқ, ағдармоқ”; “такрорламоқ” маъноларини англатган.

Луғат матнида йан- феълнинг “ёнмоқ, аланга олмоқ, алангаланмоқ” мазмунига омоним шакли ҳам фаол қўлланилган:

(МАО.4376.1) ياندی اوت –йанды от –“олов ёнди”. “МАО” ва “МАО” қўлёзмаларда келтирилган феъллар таянч нусхадаги йанды феълига нисбатан кучлироқ маъно ифодаланган, қиёсланг: (МАО.1706.3) يىنگلادى اوت –йалынланды от, (МАО.1126.9) يىنگلادى اوت –йалинады от. Туркий тилда йалынла –“алангаламоқ, аланга олмоқ” (ДТС.229) йалына –эса “ловуллаб ёнмоқ” (ДТС.229) маъноларини англатган. (МАО.490а.4) ياندی اوت –йанды от –“ўт, олов ёнди”. Қиёсланг: (МАО.190а.7) يىنگلادى اوت –йалынлады от, (МАО.49а.2; МАГ.77а.7) كوساندی اوت –косаны от “МАО” ва “МАГ” қўлёзмаларда келтирилган косо –феъли қадимги ёзма манбаъларда “оловда аралаштирмоқ” (РСл.П.1294) маъносини англатган. Мазкур феълнинг маъноси тадрижий ривожланиб ушбу қўлёзмада “алангаланмоқ, ёкмоқ” маъносини ифодаланган. Феълнинг арабча шакли تسعر –тасаъара ҳам “ёнмоқ, алангаламоқ, ловиллаб ёнмоқ” (ҚЖ.188-189) маъноларини англатади. Демак, ҳар тўрт қўлёзмада келтирилган туркийфеъллар араб тилидаги феъл мазмунини тўлиқ ёритилган.

(МАО.290а.4) ياندی اوت –йанды от –“олов ёнди”. Қиёсланг: (МАО.626.5) يىنگلادى اوت –йалынлады от, (МАО.49а.2) يىنگلادى اوت –йалинады от, (МАО.500а.1) ياندی اوت –йанды от –“ўт, олов ёнди”.

Мазкур феъл “МАО” қўлёзмада (МАО.180а.6) йалынлады ва “МАО” қўлёзмада (МАО.123а.1) توتوشدى (توتوشدى) –тутушды феъллари билан изоҳланган. Тутушды феъли фонетик ўзгаришга учраган ҳолда ҳозирги ўзбек тилига етиб келган. Ўзбек тилидаги “тутушмоқ” феъли унинг фонетик ўзгарган шакли сифатида айнан “алангаламоқ, аланга олмоқ” маъноларини англатади (ЎТИЛ.П.232).

(МАО.4646.3) ياندی اوت –йанды от –“ўт, олов ёнды”. Қиёсланг: (МАО.165а.7) يىنگلادى اوت –йалынлады от, (МАО.1096.8) –йанды от.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, таянч қўлёзмадаги “ёнмоқ, алангаланмоқ, аланга олмоқ” мазмунини ифодалаган биргина йанды феъли ёрдамчи нусхаларда йалынлады, йалинады, косанды, туушды каби турли маънодош феъллар билан ифодаланган, бу эса “Муқаддамату-л-адаб”даги туркий феъллар синоними қаторининг кенглигидан далолат беради.

Йан –ўзагидан ясалган феъллар қадимдан тилимизда фаол истеъмолда бўлган. Қадимги туркий тил ёзма манбаларида йан –ўзагидан ясалган феълларнинг “қайтмоқ, қайтармоқ”, “ёнмоқ”, “қайт қилмоқ, қусмоқ, қусдирмоқ”, “дўқ қилмоқ, қўрқитмоқ” каби маънолари учрайди (ДЛТ.индекс.111; ДТС.231). Эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларда эса йан – феъли “мурожаат қилмоқ”, “чиқармоқ”, “қайтмоқ”, “ўтирилмоқ”, “дўқ қилмоқ”, “дўқ қилмоқ”, “хавф солмоқ”, “қайта ўгирмоқ”, “ағдармоқ, кесиб ташламоқ, кесиб ташламоқ”, “ёнмоқ, ўт олмоқ, ёқилмоқ” маъноларини ифодалаган (СУЯ.1.472-473) [12]. Алишер Навоий асарлари тилида мазкур феъл “қайтмоқ”; “жўнамоқ”; “қўзғалмоқ”; “етмоқ”; “қуймоқ, қуйиб пишмоқ, қуймоқ” (АНАТИЛ.1.537) [13] каби маъноларни аанглатган. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам “ёнмоқ” феъли қатор маъно фарқлайди. Бу феъл англатган асосий маънолардан “ёнмоқ”, яъни “ўтнинг ёниши, алангаланиши” ҳозирга қадар кенг қўлланилмоқда (ЎТИЛ.1.259) [14]. Унинг “қайтмоқ”; “қайтармоқ”; “қисқармоқ, кичраймоқ”; “такрорламоқ” каби маънолари сақланиб қолмаган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси Адабиёт музейи фондида сақланаётган №202 рақамли қўлёзма.
2. Асарнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланаётган №2699 рақамли қўлёзмаси.
3. Асарнинг Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланаётган №3807 рақамли қўлёзмаси.
4. Баранов А. Арабско-русский словарь.-М.-1977.
5. Поппе Н. Монгольский словарь ”Муқаддимат ал-адаб”.-М.,-Л. 1938.
6. Древнетюрский словарь.-Л.: 1969.
7. Махмуд Кошғарий.Девону луғотит турк.Т.: 1960-1961.
8. Гиргас В.Словарь к арабской хрестоматии и Корану.-Казань.1881.
9. Ал-Қамус ал-жадид.Тунис.1985.
10. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланаётган №1497/III рақамли қўлёзмаси.
11. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. -Т.І-ІУ.-СПб., 1893-1911.
12. Фазилов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники ХІУ века. Т.І-ІІ.-Ташкент.1966,1971.
13. Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. І-ІV. -Тошкент. 1983-1985.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.-М.:1981.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ЭРИШИЛГАН ЮТУҚЛАР

Д.Лутфуллаева,

*Ўзбекистон фанлар Академияси Ўзбек тили,
адабиёти ва фольклор институти,
филология фанлари доктори, профессор.*

Н.Эркинова,

*Тошкент шаҳар Мирзо Улуғбек тумани
27-мактабнинг олий тоифали ўқитувчиси*

Мустақиллик йиллари ўзбек тилшунослигида туб бурилишлар даври сифатида муҳим ўрин тутди. Бу даврда ўзбек тили тадқиқига ёндашув тубдан ўзгарди. Узоқ йиллар давомида рус тилшунослигининг грамматик қоидалари асосида яратилган назарий қарашлардан тамоман воз кечилиб, ўзбек тилини унинг ички қонуниятлари асосида илмий ўрганиш йўлга қўйилди. Натижада бу тилнинг ўзигагина хос бўлган грамматик қоидалар ишлаб чиқилди. Жумладан, ўзбек тилида гапнинг грамматик қурилиши асосида эга ва кесим муносабатидан ташкил топган предикатив бутунлик эмас, балки грамматик жиҳатдан тўлиқ шаклланган кесимнинг ўзи предикативликни ташкил қилиши илмий жиҳатдан асосланди. Тилшунослар тил ва нутқ бирликларининг фарқланиши, сўз ясалиши, морфема ва унинг турлари, грамматик категориялар таснифи, сўз туркумлари, гап бўлаклари типологияси, гапнинг қурилиш моделлари, қўшма гап ва унинг турлари, қўшма гапларда семантик-синтактик асимметрия ва бошқа масалалар бўйича мунозараларга киришиб, ўзбек тили табиатини ҳаққоний акс эттирувчи илмий-назарий қарашларни илгари суришди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида ўзбек тили бирликларини системавий тадқиқ қилиш тамойилларига асосланган изланишларнинг сони кўпайди. Жумладан, А.Бердиалиевнинг “Ўзбек тили эргаш гапли қўшма гапларида синтаксис ва синтактик муносабатлар” (1993), Ҳ.Неъматов, Р.Расуловларнинг “Ўзбек тили систем лексикологияси асослари” (1995) асарлари; О.Бозоровнинг “Ўзбек тилида даражаланиш” (1995), Б.Менглиевнинг “Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар” (2002), А.Собировнинг “Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш” (2004), М.Абдиевнинг “Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари” (2004), Д.Набиевнинг “Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши” (2005) тадқиқотлари, А.Нурмоновнинг “Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари” (2006), “Структур тилшунослик” (2008), “Лингвистик белги назарияси” (2008) номли қатор асарлари; Ш.Раҳматуллаевнинг “Систем тилшунослик асослари” (2007) китоби ва бошқа шу каби ишларда **систем-структур йўналиш**нинг назарий асослари, таянч тушунчаларига тавсиф

берилди, тил сатҳи бирликларини мазкур аспектда ўрганишнинг илмий-амалий аҳамияти очиб берилди.

Кейинчалик “тилдай мураккаб ҳодисани фақат бир парадигма доирасидагина ўрганиш билан унинг моҳиятига етиш мушкул” [1] эканлиги англаб етилгач, ўзбек тили бирликлари **формал-семантик, формал-функционал йўналишларда** ҳам ўрганилди. Бунинг натижасида ўзбек тили бирликларининг семантик, функционал имкониятларини янада кенгроқ очиб берувчи А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Аҳмедов, С.Солихўжаеваларнинг “Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси” (1992), Р.Сайфуллаеванинг “Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўшма гапларнинг шакл-вазифавий (формал-функционал) талқини” (1993), Н.Турниёзов, К.Турниёзованинг “Функционал синтаксисга кириш” (2003), М.Миртожиевнинг “Ўзбек тилидаги гап бўлакларида семантик-синтактик номуносивлик” (2008), “Ўзбек тили семасиологияси” (2010) каби формал-семантик, формал-функционал йўналишдаги йирик ишлар юзага келди.

Мустақиллик йилларида ўзбек тилшунослиги хусусий тилшунослик муаммолари тадқиқи билан чегараланиб қолмади. Мазкур даврда **умумий тилшунослик масалалари, тил назариясига** бағишланган етук асарлар яратилди. Бу йўналишда олиб борилган самарали изланишлар натижасида Ҳ.Неъматов, Бозоровларнинг “Тил ва нутқ” (1993), Н.Маҳмудов, А.Нурмоновларнинг “Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис” (1995), А.Нурмонов ва унинг издошлари томонидан яратилган “Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология” (2001), Ш.Раҳматуллаевнинг “Тил қурилишининг асосий бирликлари” (2002), Ж.Элтазаровнинг “Тилдаги тежамкорлик тамойили ва қисқарув” (2004), Р.Расуловнинг “Умумий тилшунослик” (2005), М.Нурмонов, Ш.Искандароваларнинг “Умумий тилшунослик” (2007), И.Йўлдошев, Ў.Шариповаларнинг “Тилшунослик асослари” (2007), М.Ирискуловнинг “Тилшуносликка кириш” (2009), Ш.Сафаровнинг “Семантика” (2013) китоблари юзага келди.

Тилимиз тадқиқига янгича ёндашувлар самараси ўлароқ тилшунослигимизга **“семантик майдон”** тушунчаси кириб келди. Дастлаб тил бирликлари функционал-семантик майдонга бирлаштирилиб ўрганилди, унинг доирасида шахс, шарт, тўсиқсизлик, ҳурмат, даража, дейксис каби функционал-семантик майдонлар фарқланди (Ҳ.Ҳожиева, 2001; Ш.Искандарова, 2007; Л.Элмуродова, 2013; А.Расулова, 2020; Р.Давлатова, 2020; А.Маткаримова, 2021), кейинчалик ассоциатив майдон (Д.Лутфуллаева, 2017; Б.Тожибоев, 2020), терминологик майдон (З.Урунова, 2021) турлари ажратилиб, майдон бирликларида кузатиловчи умумий ва хусусий белгилар аниқланди.

Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев, Н.Маҳмудов, С.Мўминовларнинг саъй ҳаракатлари билан **ўзбек нутқ маданияти** соҳаси янада раванқ топди. Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиевларнинг “Нутқ маданияти ва услубият асослари” (1992) китоби, С.Мўминовнинг “Маънавий кадриятлар: муомала сирлари” (1994), “Сўзлашув одоби” (1997), “Мулоқот мезони” (2004) асарлари ўзбек нутқ маданияти соҳасини назарий жиҳатдан бойитди. Н.Маҳмудовнинг

“Ўқитувчи нутқи маданияти” (2007, 2009) китоби “Ўзбек нутқининг бадиий-эстетик қуввати, кишининг энг нозик ҳис-туйғуларини ифодадай олиш қудратини бой фактик материаллар асосида намоён қилувчи ўхшаши йўқ асар” [2] даражасига кўтарилди.

Мустақиллик йилларида **Ўзбек тили ономастикаси** янада тараққий этди. Ёш тадқиқотчилар Э.Бегматов, Т.Нафасов, С.Қораев, З.Дўсимовларнинг ономастика бўйича бой тажрибаларини ўзлаштириб, уларнинг ишларини давом эттиришди. Жумладан, Ш.Ёкубов (1994), Ҳ.Саидова (1995), Н.Ҳусанов (1996), И.Худойназаров (1998), Р.Нуритдинова (2005) Т.Курбонов (2006), Т.Эназаров (2006), Д.Юлдашева (2007), Р.Худойбергенов (2008), Д.Анданиёзова (2017), Д.Тошева (2017), Г.Мамбетова (2018) ва бошқаларнинг тадқиқотларида ономастик бирликлар: топоним, антропоним, зооним, теоним, гидронимларнинг ҳосил бўлиши, лингвистик хусусиятлари очиқ берилди. Бу соҳанинг ривожланишида, айниқса, проф. Э.Бегматов самарали меҳнат қилди. Унинг “Жой номлари – маънавият кўзгуси” (1998), “Ўзбек исмлари” (2007), “Ўзбек тили антропонимикаси” (2013), “Исмларнинг сирли олами” (2014) китоблари ономастиканинг тақомили учун муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ **лингвопоэтика** соҳасидаги тадқиқотларга қизиқиш кучайди. Ушбу соҳада олиб борилган изланишларда ўзбек тилида нафақат поэтик хосланган ифодалар, ҳатто терминлар ҳам бадиий матнда услубий восита вазифасини бажара олиши илмий жиҳатдан асосланди. Ўзбек тилшунослигида лингвопоэтиканинг тараққиётига Б.Умурқуловнинг “Поэтик нутқ лексикаси” (1990), И.Мирзаевнинг “Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста” (1992), Й.Солижоновнинг “XX асрнинг 80-90 йиллари ўзбек насрида бадиий нутқ поэтикаси” (2003), Г.Муҳаммаджонованинг “80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи” (2004), М.Яқуббекованинг “Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари” (2005), Д.Шадиёвнинг “Муҳаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси” (2007), Б.Ўринбоевнинг “Ғафур Ғулом асарларининг лингвопоэтикаси” (2008), М.Йўлдошевнинг “Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи” (2009), Г.Жуманазарованинг “Ғозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси” (2012), Д.Анданиязованинг “Бадиий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси” (2017), Д.Жамолиддинованинг “Бадиий матнда терминларнинг лингвопоэтик ва лингвокультурологик хусусиятлари” (2021) тадқиқотлари муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Мустақиллик йилларида тилшунослигимизда **лингвопублицистика**, **медиалингвистика** йўналишларига асос солинди. Н.Маҳмудовнинг “Ўзимиз ва сўзимиз” (1997), “Маърифат манзиллари” (1999); А.Нурмонов, А.Собировларнинг “Озод ва обод ватан рамзлари” (1997) каби илмий-оммабоп асарлари лингвопублицистиканинг тақомилига хизмат қилди. А.Абдусайидовнинг “Матбуотда адабий нормага риоя қилиш муаммолари”

(2001), “Газета жанрларининг тили ва услуги” (2001), “Журналистнинг тилдан фойдаланиш маҳорати” (2004) ҳамда Ш.Шомаксудова, М.Исраилнинг “ОАВда ёзма матн. Нутқ ва мунозара” (2018), Д.Тешабаева, Г.Бакиева, М.Исроилнинг “Журналистика. Медиалингвистика ва таҳрир” (2019) асарлари ўзбек медиалингвистикасининг шаклланишига тамал тошини қўйди.

Ўтган асрнинг сўнгги йилларидан бошлаб ўзбек тилшунослигига **антропоцентрик тилшунослик**нинг тадқиқ тамойиллари кириб келди. Эндиликда тилшунослигимизда тилни ундан фойдаланувчи шахснинг нутқий фаолияти, руҳияти, ижтимоий ҳолати, ёши, жинси кабилар билан боғлиқ ҳолда ўрганишга, тилнинг инсон нутқий фаолияти жараёнида кузатиловчи функционал имкониятлари тадқиқига жиддий эътибор қаратила бошланди. Бунинг натижасида ўтган асрнинг охирида тилни шахс омили билан боғлиқ ҳолда ўрганиш методологиясига асосланган ва ўзига хос таҳлил усулларига эга антропоцентрик тилшуносликнинг турли йўналишлари ажралиб чиқди. Бугунги кунда когнитив тилшунослик, психоллингвистика, социоллингвистика, прагматлингвистика, лингвокультурология, этнолингвистика, нейролингвистика каби мазкур йўналишлар ўз тадқиқ объекти, предмети, аниқ қўйилган мақсад, вазифалари, таҳлил усулларига эга. Мазкур йўналишларнинг моҳияти, мақсади, вазифасидан келиб чиққан ҳолда тилшунослигимизда кўплаб изланишлар олиб борилди. Жумладан, У.Раҳимов (1994) ва З.Бурҳонов (2008)ларнинг ўзбек тилидаги юклама ва кўмакчилар пресуппозицияси тадқиқига доир ишлари; З.Тоҳировнинг “Ўзбек тилида прагматик семаларнинг ҳосил бўлиши ва уларда субъектив муносабатнинг юзага чиқиши” (1994); С.Мўминовнинг “Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари” (2000), М.Ҳақимовнинг “Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини” (2004) тадқиқотлари, “Ўзбек прагматлингвистикаси асослари” (2013), “Прагматлингвистик тадқиқотлар тарихи” (2020) китоблари; Ш.Сафаровнинг “Когнитив тилшунослик” (2006), “Прагматлингвистика” (2008) асарлари; И.Азимованинг “Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи” (2008), Д.Худойберганованинг “Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини” (2015) мавзусидаги тадқиқотлари; Ш.Усмонованинг “Таржиманинг лингвомаданий аспекти” (2015), “Lingvokulturologiya” (2019) китоблари; Д.Лутфуллаеванинг “Ассоциатив тилшунослик назарияси” (2017) асари, А.Пардаевнинг “Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматикаси” (2017), Д.Рустамовнинг “Лексемалар миллий маданий ҳосланган семемасининг лингвомаданий аспекти” (2018), Ф.Усмановнинг “Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи” (2020), Ш.Махмараимованинг “Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи (номинатив аспект)” (2020), Б.Тожибоевнинг “Ўзбек тили миллий-маданий бирликларининг ассоциатив тадқиқи” (2020), Д.Ниязованинг “Бадий матнда лисоний шахс типлари” (2020) тадқиқотлари; Д.Худойберганованинг “Тил. Тафаккур. Маданият” (2020) асари, Д.Юлдашевнинг “Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи” (2021) диссертацияси тил бирликларини

антропоцентрик тадқиқ тамойиллари асосида ўрганишга қаратилган ишлар сифатида аҳамиятлидир.

Туб бурилишлар даврида ахборот-коммуникация воситаларининг жадал суръатларда тараққий қилиши ўзбек тилшунослигида **компьютер лингвистикаси** йўналишининг шаклланишига тўртки берди. Бу соҳанинг тадқиқ объекти, таянч тушунчалари ёритилди; долзарб муаммолари илмий жамоатчиликка тақдим этилди. Ушбу вазифаларни амалга оширишда А.Пўлатов, С.Муҳамедова (2007), Б.Ўлдошев (2007, 2009), А.Раҳимов (2011), Н.Абдурахмонова (2018), Д.Аҳмедова (2020)ларнинг компьютер лингвистикаси масалаларига бағишланган ишлари диққатга сазовор бўлди. Шунингдек, Д.Ўринбаева, Д.Қаршиевалар томонидан яратилган “Компьютер лингвистикасидан қисқача атамалар луғати” (2018), Н.Абдурахмонованинг “Mashina tarjimasining lingvistik ta’minoti” (2020) асари, “Kompyuter lingvistikasi” (2020) дарслиги ҳам бу соҳанинг ривожланишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Ўтган 30 йиллик давр мобайнида тилшунослигимизда ўзбек тилининг деярли барча сатҳ бирликлари кенг камровда ўрганилди. Жумладан, **фонетика ва фонология** соҳасида А.Нурмоновнинг “Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси” (1992), А.Абдуазизовнинг “Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси” (1992), А.Махмудовнинг “Унлилар” (1992), Ҳ.Жамолхоновнинг “Ўзбек тилининг назарий фонетикаси” (2009), М.Миртожиевнинг ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга “Ўзбек тили фонетикаси” (2013) китоблари чоп этилди.

Истиқлол даврида **ўзбек тили лексикологияси ва фразеология масалалари** бўйича турли аспектларда тадқиқот ишлари олиб борилди. М.Миртожиевнинг “Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси” (2000) китобида бу соҳадаги долзарб муаммолар кўрсатиб берилди. М.Рустамовнинг “Лексика языка дивана Гадаи” (1992), Р.Зоҳидовнинг “Сабот ул-ојизин” асари лексикаси» (2001), А.Собировнинг “Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш” (2004), А.Омонтурдиевнинг “Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида (2009); Ш.Усманованинг “Олтой тилларидаги муштарак маиший лексика тадқиқи” (2011), М.Қурбонованинг “Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихоллингвистик тадқиқи” (2014), Х.Жабборовнинг “Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси” (2017), Ҳ.Дадабоевнинг “Ўзбек терминологияси” (2019) ва бошқа кўплаб тадқиқотларда ўзбек тили лексик бирликлари қиёсий-тарихий, систем-структур, социоллингвистик, прагматик аспектларда ўрганилди.

Фразеологиянинг долзарб муаммолари таҳлилига бағишланган қатор ишлар юзага келди. Жумладан, ака-ука А.Маматовларнинг “Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари” (1991), “Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари” (2000) мавзуидаги тадқиқот ишларида, Б.Ўлдошевнинг қатор асарларида (1993, 1999, 2002, 2013)

фразеологизмларнинг функционал-услубий хусусиятлари очиб берилди. Ш.Усмоновнинг тадқиқотида ўзбек ва турк тилларидаги соматик фразеологизмлар таҳлилга тортилди (1998); ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили, шаклий ва мазмуний моделлаштириш масаласи Ш.Алматова (2008), Ш. Ганиева (2017)лар тадқиқоларида ёритилди.

Тилшунослар **ўзбек тили морфемикаси, морфология ва сўз ясалишининг долзарб масалаларига** ҳам алоҳида эътибор қаратишди, бу соҳадаги мавжуд қарашларни бирма-бир ўрганиб, йўл қўйилган хато ва камчиликларни тўғрилашди. Жумладан, Ё.Тожиев (1992), Т.Мирзакулов (1994)нинг морфемика масалаларига бағишланган китобларида ўзбек тилида морфема, унинг турлари бўйича илмий-назарий хулосалар берилди. Ж.Элтазаров (1996), Ш.Шаҳобиддинова (2000), И.Мадрахимов (2005) тадқиқотларида сўзларни туркумларга ажратиш, грамматик категориялар таснифи масаласи ўртага ташланди, сўзларнинг бир туркумдан бошқа туркумга кўчиши қонуниятлари ёритилди, сўз туркумларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг амал қилиши асослаб берилди. Р.Расулов (2005), С.Муҳамедоваларнинг (2007) тадқиқотларида ўзбек тилидаги феълларнинг маъно хусусиятлари, валентликлари ёритилди.

Морфемика, морфология ва сўз ясалиши масалалари, айниқса, А.Ҳожиев (2010)нинг ишларида янги назарий қарашлар билан бойитилди. “У ўзининг қатор рисола ва мақолаларида морфемика сўзнинг нечта морфемадан ташкил топишини эмас, балки морфемаларнинг турини, ҳар бир турга хос хусусиятларни ўрганишини кўрсатиб берди”. [3]

Мустақиллик йилларида **ўзбек тили назарий синтаксисида** туб бурилиш юз берди. А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Аҳмедов, А.Мамажонов, Р.Сайфуллаева, М.Қурбонова, Д.Лутфуллаева, С.Назарова, Ш.Акрамов, Л.Раупова, О.Бозоровларнинг синтактик бирликлар тадқиқига оид асарларида гапда предикативликнинг ифодаланиши, гап бўлаклари таснифи, сўз бирикмаси ва гапнинг қурилиш моделлари, гапда шакл ва мазмун муносабати, гапнинг актуал тузилиши, қўшма гапларнинг таснифи каби қатор масалалар ўзбек тилининг грамматик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қайтадан баҳоланиб, сўз бирикмаси ва гап ҳақидаги мавжуд синтактик назариялар такомиллаштирилди.

Ўзбек тилининг **маҳаллий шеваларини** ўрганишга қаратилган тадқиқот ишларига эътиборнинг кучайиши натижасида бу соҳада диққатга сазовор асарлар юзага келди. Хусусан, А.Жўраевнинг “Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива” (1991) асари, Н.Ражабовнинг “Ўзбек шевашунослиги” (1996), Б.Тўйчибоев, Б.Ҳасановларнинг “Ўзбек диалектологияси” (2004), С.Аширбоевнинг “Ўзбек диалектологияси” (2011, 2016), Т.Эназаров ва бошқалар томонидан яратилган “O‘zbek dialektologiyasi” (2012) китоблари нашр этилди. Шунингдек, бу даврда Д.Абдуллаева (1999), Ю.Ибрагимов (2000), Н.Муродова (2006), Б.Қурбанбоева (2007), З.Ибрагимова (2009), Ш. Норбоева (2017), И.Дарвешов

(2018), А.Аллабердиев (2018)нинг шевашунослик масалалари тадқиқига бағишланган ишлари юзага келди.

Мустақиллик берган яна бир имкониятлардан бири **ўзбек хужжатчилик услуби**нинг такомиллашуви бўлди. Истиқлол даврида нутқ услублари, айниқса, расмий иш хужжатлари услубини ривожлантириш бўйича самарали ишлар амалга оширилди. Бу даврда ўзбек расмий-идоравий иш хужжатлари услуби янгитдан шаклланди, унинг лексик тизимида кўплаб янги ясалмалар ҳосил қилинди, расмий услубнинг морфологик, синтактик меъёрларида жиддий ўзгаришлар юзага келди. Бу ҳолат тилшунослар зиммасига янгиланган расмий-идоравий иш хужжатлари намуналарини яратиш, расмий иш хужжатлари матнини лингвистик жиҳатдан таҳлил қилиш, ушбу услуб тараққиётига таъсир кўрсатган омилларни аниқлаш вазифаларини юклади. Н.Маҳмудов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, Н.Аминовларнинг “Ўзбек тилида иш юритиш (муншаот)” (1990), “Иш юритиш” (2000, 2003) амалий қўлланмаларида айтиш масалалар ёритилди. М.Муҳитдинова, Н.Абдуллаеванинг “Расмий услубнинг дипломатик ёзишмалар тури” (1997), Қ.Содиқов, Қ.Омоновнинг “Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан” (2010), Д.Лутфуллаеванинг “Мустақиллик даври расмий-идоравий иш услуби тараққиёти” (2020) китобларида расмий иш услубига доир мавжуд қарашлар мазмунан бойитилди.

Услубшунослик, тил бирликларининг **нутқ услублари**да қўлланиш хусусиятлари билан боғлиқ масалалар Э.Қиличевнинг “Ўзбек тилининг амалий стилистикаси” (1992), И.Тошалиевнинг “Ўзбек тили услубиёти” (1996) китобларида ёритилди. Бу даврда, айниқса, бадиий услубнинг хусусиятларини ўрганишга қаратилган салмоқли асарлар юзага келди. С.Каримовнинг ўзбек тили бадиий услуби тадқиқига оид докторлик диссертацияси (1993) ва бадиий услуб хусусиятлари таҳлиliga оид “Ўзбек тилининг бадиий услуби” (1992), “Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари” (1994), Ўзбек тили функционал стилистикаси” (2010) каби қатор асарлари; И.Мирзаевнинг “Бадиий услуб сехри” (2000), Б.Йўлдошев, Т. Қурбоновларнинг “Бадиий асар тили ва услуби масалалари” (2006) китоблари шулар жумласидандир.

Мустақиллик шарофати билан ўзбек тилшунослари ўтмишда яратилган тилшуносликка оид нодир асарларни ўрганиш имкониятига ҳам эга бўлдилар. “Фақат истиқлол туфайлигина ўзбек тилшунослиги ўзининг узоқ тарихига эга эканлиги, ўзбек тилшуносларининг Оврўпонинг энг донгдор тилшуносларидан анча олдин қиёсий-тарихий тилшунослик, контрастив лингвистика, идеографик луғатлар яратиш каби қатор йўналишларга асос солганлиги, ҳозирги кунда лексемалар мазмуний мундарижасини узвий (компонент) таҳлил асосида ёритиш анъанага айланган бир пайтда, бу усул XV асрлардаёқ ўзбек тилшунослари томонидан муваффақиятли қўлланилганини ёритиш ва илмий жамоатчиликка етказиш имконияти пайдо бўлди.” [4] Бу йўналишда олиб борилган ишлар натижасида М.Кошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Рабғузий, А.Навоий, З.Бобур ва бошқа алломалар асарларининг тил хусусиятлари

ўрганилди (М.Абдулхайров, 1996; З.Холмонова, 2003, 2007; Ш.Эгамова, 2007; А.Ибрагимов, 2008; М.Усмонова, 2012; Б.Абдушукуров, 2017, Ҳ.Дадабоев, 2017; ва бошқалар).

М.Қурбонова, М.Йўлдошев, Ф.Бобожонов, Л.Джалолова, Ш.Бобомуродова, Т.Тоғаев, З.Чориева, Б.Тўйчибоев, Ҳ.Қодирова, Д.Неъматова, Ё.Сайидов, С.Нормуродовлар томонидан Фитрат, Чўлпон, Беҳбудий, Авлоний, Элбек, А.Қодирий, А.Зоҳирий каби жаид алломаларининг лингвистик фаолияти таҳлил қилинди, асарларининг тил хусусиятлари ўрганилиб, давр тили, бадиий тил ва услуб масалалари бўйича қизиқарли маълумотларга эга бўлинди.

Сир эмаски, мустақиллик шарофати билан ўзбек тилининг жамият ҳаётида тутган мавқеи кўтарилди, унинг халқаро тиллар тизимидаги ўрни мустаҳкамланди. Бу даврда **сўз ўзлаштириш, алифбо, имло** каби тил муаммолари кўтарилди. Айниқса, республикада лотин-ўзбек алифбосига ўтиш бўйича қабул қилинган қарор ва фармонлар, бу соҳада амалга оширилган ишлар ўзбек тили товушлари тизимига мос миллий ёзувимизни яратиш йўлида муҳим қадам бўлди. Бу масалалар М.Миртожиев, Н.Маҳмудовларнинг “Тил ва маданият” (1992), Ш.Раҳматуллаев, А.Ҳожиевларнинг “O‘zbek tilining imlo lug‘ati” (1995), Н.Маҳмудовнинг “Тил” (1998), “Тил тилсими тадқиқи” (2017), С.Ризаевнинг “Имло – саводхонлик асоси” (2004), “Ўзбек тили меъёрлари. Пунктуация” (Н.Маҳмудов ва бошқалар, 2021) китобларида, шунингдек, алифбо, имло масалаларига бағишланган қатор мақолаларда атрофлича ёритилди.

Мустақиллик даврида ўзбек тилшунослигининг энг тараққий этган соҳаси сифатида **луғатшунослик**ни кўрсатиш мумкин. Бу даврда миллий луғатчилигимизда қамрови, мақсад ва вазифасига кўра турли-туман луғатлар яратилди. Мана шундай луғатлар сифатида “Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати” (А.Ҳожиев ва бошқалар, 2001), Ш.Раҳматуллаевнинг уч жилдли “Ўзбек тилининг этимологик луғати” (2000, 2003, 2009), А.Ҳожиевнинг “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати” (2002), Д.Ўринбаеванинг “Ўзбек халқ дostonлар тилининг частотали луғати” (2006), Э.Бегматовнинг “Ўзбек исмлари маъноси” антропонимик луғати (2006) ҳамда “Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати” (2006), “Алпомиш” дostonининг изоҳли луғати” (Т.Мирзаев ва бошқалар, 2007), “Abdulla Qahhor asarlari tilining lug‘ati. Chastotali lug‘at”и (С.Каримов ва бошқалар, 2007), Т.Нафасовнинг “Qashqadaryo o‘zbek xalq so‘zlari lug‘ati” (2011), Н.Маҳкамов, И.Эрматовларнинг “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати” (2013), Н.Маҳмудов, Д.Худойберганаовларнинг “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати” (2013), Э.Бегматов, А.Мадвалиевларнинг “O‘zbek tilining imlo lug‘ati” (2013), Н.Маҳмудов, Ё.Одиловларнинг “Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати” (2014), Д.Худойберганаованинг “Лингвокультурология терминларининг қисқачи изоҳли луғати” (2015), Д.Худойберганаова, Д.Анданиязованинг “Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати” (2016), “Ўзбек тили ассоциатив луғати” (Д.Лутфуллаева ва бошқалар,

2019), “Халқаро терминэлементларнинг изоҳли-иллюстратив луғати” (А.Мадвалиев ва бошқалар, 2020), Қ.Содиқовнинг “Қутадғу билиг сўзлиги” (2020), “Ижтимоий-сиёсий терминларнинг изоҳли-иллюстратив луғати” (А.Мадвалиев ва бошқалар, 2020), “Юридик терминларнинг русча-ўзбекча луғати” (Н.Маҳмудов ва бошқалар, 2021) каби қатор луғатларни қайд этиш мумкин.

Луғатшунослигимизда, айниқса, 80 мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмасини қамраб олган 5 жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (2006-2008)нинг яратилиши ўзбек халқининг маданий-маърифий ҳаётида катта воқеа бўлди. Ушбу луғат бугунги кунда жамиятнинг барча қатламлари, ҳар бир соҳа эгалари фойдаланиши мумкин бўлган нодир манбага айланди.

Ўзбек тилшунослигида кейинги йилларда кўплаб соҳавий терминлар луғатларининг яратилганлиги ҳам қувонарлидир. Жумладан, чорвачилик соҳасига оид сўз ва атамаларининг эвфемик луғати (А.Омонтурдиев, 2015), йўлсозлик соҳаси терминлари (Т.Валиев, 2017), маънавиятга оид терминлар (Г.Тожиева, 2017), компьютер лингвистикаси соҳаси терминлари (Д.Ўринбоева, Д.Қаршиева, 2018), корпус лингвистикаси соҳаси терминлари (Ш.Ҳамраева, 2018) изоҳи бўйича турли луғатлар яратилди.

Хуллас, ўтган 30 йил ичида ўзбек тилшунослигида ўзбек тилининг мавқеини ошириш, уни ўз қонуниятлари асосида илмий ўрганиш бўйича катта ишлар амалга оширилди. Бу даврда тилшунослигимиз янги тараққиёт босқичига ўтди: тил тадқиқига антропоцентриқ тадқиқ усули кириб келди. Натижада тил тизими ва унинг бирликлари тилдан фойдаланувчи инсон омили билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017. –Б.177.
2. Нурмонов А. Ўзликни сўздан топган олим // Танланган асарлар, 3-жилд. – Тошкент: “Akademnashr”. – Б.341.
3. Нурмонов А, Мадвалиев А. Ўзбек тилшунослиги // ЎзМЭ, 12-жилд. – Тошкент, 2006. – Б. 494-501.
4. Нурмонов А. Мустақиллик даврида ўзбек тилшунослиги тараққиёти // А.Нурмонов. Танланган асарлар. 3-жилд. – Тошкент: “Akademnashr”. – Б. 39.

МУМТОЗ БАДИЙ МАТНЛАРДА ГЎЗАЛЛИКНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Шарифа Искандарова,

*Фаргона давлат университети,
филология фанлари доктори, профессор.*

Зулфия Маруфова,

Фаргона давлат университети тадқиқотчиси

Замонавий тилшуносликда концепт тадқиқига бағишланган изланишлар кучаймоқда. Ю.С.Степанов фикрича, «тушунча предметлар ва ҳодисалар ҳақидаги фикр бўлиб, уларнинг умумий ва аҳамиятли белгиларини акс эттиради, концепт эса – бу шундай бир ғояки, у нафақат мавҳум, балки аниқ-ассоциатив ва эмоционал-баҳоловчи белгиларни ҳам қамраб олади. Концептлар нафақат фикрланади, балки улар бошдан кечирилади[3,36].

XV аср ўзбек адабиёти намуналарини таҳлилга тортадиган бўлсак, “Гўзаллик” концептининг воқеланишида ассоциатив ва эмоционал-баҳоловчи белгиларнинг яққол бўлишини кузатамиз. Мумтоз адабиётимизда гўзаллик, асосан, Аёл тимсоли орқали воқелантирилган бўлиб, концепт ядросини *чиройли, мафтункор, ҳусндор, завқ берувчи, бенуқсон* каби лексемалар ташкил қиса, перифериясининг 1-қатлами *Аёл*, 2-қатлами *шиқ-муҳаббат, соғинч, висол, ҳижрон, азоб, рақиб, орзу* каби эмоционал концептлардан таркиб топган.

Ижодкорлар белги билдирувчи лексемалар, ўсимлик ва жонивор номларини англатувчи бирликлар, шунингдек, илоҳий тимсоллар ва миллий ибора ҳамда масаллар воситасида шарқона “Гўзаллик” концептини вербаллаштирганлар. Айтиш мумкинки, Гўзаллик томонга фақат Аёл тимсоли орқали борилган. Шоирлар Аёл таърифида ёрнинг кўзи, қоши, юзи, лаби, оғзи, сочи, қоматини онгида аввалдан мавжуд бўлган ва ўзларининг эмоционал баҳо эталонига айланган предмет, тушунча, ўсимлик ва жониворларларнинг сараланган белгилари билан қиёслаш натижасида тасаввуридаги гўзалликнинг лисоний шаклини яратадилар.

Айниқса, гўзаллик ифодасида рангларнинг ўрни катта. Лутфий ва унга замондош шоирлар ёр тасвирида қизил рангни ифодалашда *гул, лола, анор(нор)* каби ўсимлик номини билдирувчи, қора ранг ифодасида *ҳабаш, мушк, ҳинду* лексемаларидан кенг фойдаланган.

Ул оразу рухсор ила зулфи, энги лола,

Ойдинда ётур гул уза бир ҳинду узола (Лутфий).

Байтда ёрнинг оппоқ юзи, қизил ёноқлари атрофидан тушган зулфи ойдинда гуллар ичида ётган ҳиндуга қиёсланиб, бир байтда уч хил ранг воситасида гўзал поэтик образ яратилган. *Оразу рухсор*, яъни юз-ойдин лексемасида, зулф, яъни соч - *ҳинду* (қора танли одам) лексемасида, энг (ёноқлар) – *лола* лексемасида вербаллаштирилган. Метафорик структурадаги манба майдонлари – ойдинлик, гул, ҳабаш учун мақсад майдони битта, яъни

ёрнинг юзи. Кўчган белгилар – оқлик, қизиллик, қоралик. Мумтоз адабиётимизда ҳинду, ҳабаш, лўли образлари орқали маъшуқанинг холига, сочига нисбат бериш кўп учрайди. Ушбу тимсоллар шарқ адабиётида деярли барча шоирлар ижодида мавжуд. Масалан:

*Агар Рум аҳлина зулфунг ҳабашнинг лашкарин солса,
Кўнгул илгинда ул соат топилмас ҳеч амон, эй жон. (Саккокий)
Ё тамошо қилғали, ё сеҳр таълим олғали,
Зулфининг ҳиндулари ҳар саридин қилмиш гулу]. (Навоий)[5].*

Атойининг

Шакар оғзинг қошинда лаъл конини

Менгинг ҳиндулари сақлаб турубдур,

байтида тасвир ифодасида **маза-таъм** ва **ранг** белгиларининг кўчиши орқали метафоранинг ёрқин намунаси яратилган. Бадий сўз санъатидан завқланиш учун ўқувчидан “лаъл кони” ва “менгинг ҳиндулари” бирикмалари англатадиган маънолардан хабардорлик талаб этилади. Лаъл (қимматбаҳо тош) қизиллиги жиҳатидан лабга ишора, энг(хол) қоралик жиҳатдан ҳабашга қиёсланган. Хазина ва конларни ҳабаш қуллар кўриклаши ҳақидаги миллий-этник, ижтимоий тартиб-қоидаларнинг шеъриятга татбиқи орқали ёрнинг хусусиятлари бўёқдор қилиб тасвирланган.

Шунингдек, “Гўзаллик” концепти семантик майдонига кирувчи **поклик** семаси ёрдамида Атойи бетакрор тасвирлар яратган:

Ул иликким, сувдин ортиқтур, ювмас они суда,

Балки сувни пок бўлсун деб илики бирла ювур.

(Гўзал ёрнинг қўллари сувдан ҳам тоза, у қўлини тоза қилиш учун эмас, балки сув пок бўлсин деб қўлларини ювяпти). Поклик – Гўзаллик концептининг концептосферасидаги муҳим компонентлардан бири. Инсоний қадриятлардан маълумки, сув – поклик ва тозалик манбаи. Демак, ёр – сувдан ҳам пок, тенги йўқ хилқат. Бу – шоирнинг индивидуал-эмотив баҳоси бўлиб, унинг асосида субъектагина хос бўлган кадр ва баҳолаш мезони ётади.

Мумтоз адабиётда маъшуқа юзи, кўзи, қоши, қомаи шаклу шамойилини таърифлашда арабий ҳарфлардан фойдаланиш анъанаси ҳам мавжуд. Ҳарфий санъат воситасида яратилган тасвирларда шоир ҳаёлотига гўзаллик қисмлари арабча ҳарфлар шакли билан ўзаро ассоциациялашади. Бунда қомат -“алиф”га-**тиклик** ва **тўғрилиқ** белгиси, қош – “нун”га - **ёйсимонлик** белгиси, соч-“жим”га – **гажаксимонлик** белгиси билан қиёсланади:

“Жим” зулфинг, “нун” қошинг қасди жон айлаб эди,

Боқи бўлсин, лутф этиб кирди “алиф” қаддинг аро (Атойи).

Жон деди они Лутфий йироқтин чу кўрунди,

“Жим” сочи, “алиф” қади била ул қоши “нун”и. (Лутфий)

Қош шаклини таърифлашда камон, ёй каби предмет номлари ҳам қўлланилган ва улар шакл, ва баъзан хусусият жиҳатидан қошга қиёсланади:

Ийди акбардур муборак умри жовидон била,

Гар қошинг ёси учун бўлгил десанг қурбон манга (Атойи).

Камон ва ёйдаги шакл ўхшашлигидан ташқари “ошиқнинг жонига қасд қилиш” хусусияти билан ҳам *қош* маъносини вербаллаштиради.

Мумтоз шеърятда белги ифодаловчи бирлик сифатида фазовий жисмлар-қуёш, ой, юлдузлар, сайёралар номлари ҳам сермахсул қўлланилган.

Ҳар кун манга юз қатла гар ой кўринур,

Ўйла соғинур кўзга магар сой кўринур (Лутфий)

мисраларида ошиқ шоир *ҳар кун юз марта ул ёрни кўрганим сари соғинчдан кўзларимга сой кўринади*, дейди. “Ой”даги “гўзаллик”, “ўзига тортиш”, “жозибадорлик” семалари ёрдаги худди шу сифатлар билан билан туташтирилади. “Сой” бирлиги сув манбаси сифатида нутқ вазиятидан келиб чиқиб, “кўз ёши” билан ассоциациялашади.

Атойи байтида эса юз ойга, кўз чўлпонга қиёсланишида “ёруғлик” белгиси умумий асос қилиб олинган. Биринчи мисрадаги “қоронғу кеча” бирикмаси орқали буни англаш қийин эмас:

Қоронғу кечада қиш жубба ичра

Юзунг ою, кўзунг чўлпон бўлубдур.

Саккокийнинг қуйидаги мисраларида ҳам **қуёш** ва **чўлпон** сўзларининг “ёруғлик” белгилари кўчирилган бўлиб, гўзаллик қисмларидан бўлмиш “нурли”, “чиройли” маънолари орқали вербаллашган:

Ҳажр тунининг қоронғусинда қолибдур кўнгул,

Эй қуёш юзлук, кўзи чўлпон, не тадбир айлайин?

Маза-таъм белгиси асосан, **шакар, новвот, асал, шакарқамиш** лексемалари орқали ифодаланган.

Шакар эрнинг хижлатиндин шишага кирмиш набот,

Шаяллаҳким, ажаб ширин даҳонсен, эй ҳабиб.

Гадоий байтида “ёр лабининг ширинлигидан хижолат бўлган новвот шиша ичига кириб кетгани” ҳодисаси орқали лабнинг ширинлик даражаси бўрттирилади. Кўчирилган белгилар “ширин” ва “шаффоф”. Бу ифода новвот кўринишидаги шаффофлик билан шиша кўриниши тафаккурда ассоциациялашуви натижасида ишга туширилган когнитив метафора маҳсулидир.

Демак, “белги билдирувчи лексемалар семантикасида олам манзарасининг универсал тасвири билан бир қаторда миллий-маданий хусусиятлар билан белгиланувчи ментал ифодаси ҳам бўлади. Универсалиялар дунёни англашнинг умуминсоний параметрлари билан белгиланса, ментал хусусиятлар тил соҳибларининг этник хусусиятлари, яшаш тарзи, урф-одат, аъаналари, миллий қадриятларидан келиб чиқиб реаллашади”[4,22]. Д.С.Лихачёв томонидан миллатнинг ментал оламини белгилаш учун таклиф этилган “концептосфера” атамаси тилнинг луғат таркибида бўлади ва ундан когнитив поэтика бўйича тадқиқотларда муайян тилдаги концептлар тизими табиатини ва унда сўз устасининг лисоний шахсияти учун фойдаланилади.

Шундай экан, концептосферага нисбатан “оламнинг индивидуал модели”, “оламнинг концептуал манзараси”, “адибнинг концептуал тизими” ибораларини қўллаш ўринли бўлади” [1,10]. Шарқона “Гўзаллик” концептининг вербаллашувида турли хил белги билдирувчи бирликларнинг салмоғи катта. Улар шарқ халқларининг ўзига хос этник хусусиятлари, миллий маданияти ва эстетик баҳолари қиёфасини ўзида акс эттиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тарасова И.А. Поэтический идиостиль в когнитивном аспекте. (На материале поэзии Г.Иванова и И.Анненского). Автореф. дисс.доктора филол.наук. -Саратов, 2004.
2. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006.
3. Мардиев Т.К. “Бахт” концептининг лингвомаданий ва семантик талқини. Хорижий филология. –Тошкент, -№4, 2016.
4. Кадирова Б.Р. Белги билдирувчи лексемаларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол.фан. бўй. фал. доктори (PhD) дисс. автореф. -Тошкент, 2019.
6. Лутфий. Девон. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. -Тошкент, 2012.
7. Саккокий. Танланган асарлар. ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти. –Тошкент, 1958.
8. Девони Шайхзода Атойи. –Тошкент: ЎзР ФА. Фан, 2008.

**“ДЕВОНУ ЛУҒОТИ-Т-ТУРК” АСАРИ НАШРИДА АХМАД
РИФЪАТ ТУЗАТИШЛАРИ**

Салимахон Рустамий,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти кафедраси
доценти, филология фанлари доктори.*

Маълумки, Маҳмуд Кошғарийнинг ”Девону луғоти-т-турк“ асари туркшуносликка оид энг қадимий манба ҳисобланади. Бу асар туркий сўзларнинг арабча изоҳли луғати бўлиши билан бирга унда туркий тиллар ҳақида қиёсий-тарихий маълумот берилган ҳамда уларнинг график, фонетик, морфологик хусусиятлари баён қилинган. Асар ўзбек тили грамматикаси тарихи ва ўзбекча сўзлар этимологиясини тадқиқ қилишда асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Маҳмуд Кошғарийнинг бу асари бизгача ягона қўлёзма ҳолида етиб келган. Ҳозир бу қўлёзма Истанбулдаги Миллат кутубхонасида, Али Амирий фондида 4189 рақами билан сақланмоқда. Асар матни тўлиқ. “Девону луғоти-т-турк”ни биринчи марта нашр қилдирган Аҳмад Рифъат ва таржимон Бесим Аталай матндаги хато ва камчиликларни тузатишга ҳамда айрим жойларни қайта тиклашга ҳаракат қилдилар.

Қўлёзма қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

- Кўп ҳолларда та:’ марбутанинг нуқталари тушиб қолган. Масалан, *سنه* - *الصلة* *ас-су:рату*, *الصورة* - *الصورة* *ал-маиҳу:рату*, *المشهور* - *المشهور* *синатун*, *سنه* - *الصلبة* *ас-сулбату*, *العربية* - *العربية* *ал-ъарабиййату*, *الأصلية* - *الأصلية* *ал-’аслиййату*, *الركة* - *الركة* *ар-риккату*, *الخاقانية* - *الخاقانية* *ал-ха:қа:ниййату* [2, 4-6].

- Кўп ҳолларда васла тушиб қолган. Аҳмад Рифъат уларни қайта тиклаган. Масалан, *الخشب المسندة* - *الخشب المسندة* *ал-хашабу-л-муснадату* (130,39), *باب السداسي* - *باب السداسي* *ба:бу-с-суда:сий-йи* [6, 42].

- Ҳамзадан ва йа:’ ҳарфидан олдин келган алиф устига мадд қўйилган. Аҳмад Рифъат уларни тушириб қолдирган. Масалан, *زاي زاء* - *زاء* *за:’*, *زاي زاء* - *زاء* *за:’*, *اثناء* - *اثناء* *исна:’*, *الاسماء* - *الاسماء* *ал-асма:’*, *ابتداء* - *ابتداء* *ибтида:’* [2, 26-28].

- Ҳамза учун марказ вазифасида нуқтали йа:’ ишлатилган. Масалан, *طائر* - *طائر* *та:’ур* [2, 84a].

- Баъзан ҳозирги-келаси замон феълларидаги жинсни фарқловчи ”йа:”“ ва ”та:”“ олд қўшимчаларининг нуқталари тушиб қолган. Масалан: *يراقش* - *يراقش* *йура:қишу* [2, 64a] сўзида.

- Чўзиқликни ифодалаш учун “алиф”дан олдин фатҳа, ”йа:”“ ҳарфидан олдин касра белгиси қўйилган. Масалан: *الإنسان* - *الإنسان* *ал-инса:н*, *الفرار* - *الفرار* *ал-фира:р*, *جميع* - *جميع* *жами:ъ* [2, 202], *بيانه* - *بيانه* *байа:нуху*, *السين* - *السين* *ас-си:ну*, *الخيلة* - *الخيلة* *ал-хи:лату* [2, 84a], *سؤزларида*. Бундай белги тушиб қолган жойларни Аҳмад Рифъат қайта тиклаган.

- “Син” ҳарфи тагига баъзан учта нуқта қўйилган. Масалан: *وس* - *وس* *с*, *س* - *س* *с* [2, 156] сўзларида.

- Баъзи туркий сўзларда бир ундош бир неча ҳаракат олган. Масалан: *ساوك* - *ساوك* *са:вук* сўзининг учинчи ҳарфи ҳам дамма, ҳам фатҳа билан ҳаракатланган [3, 129]. Аҳмад Рифъат фақат битта ҳолатни қолдирган.

- Танвин дамма қўшалок дамма (”) белгиси билан берилган.

- Қўлёзмадаги айрим сўзлар, кўчирмалар, ҳикоялар ўз ўрнида берилмаган. Аҳмад Рифъат баъзи жойларда уларнинг ўрнини алмаштиради.

Аҳмад Рифъат қўлёзмага бир қатор тўғри тузатишлар киритиш билан бирга арабча матнда хатоликларга ҳам йўл қўйган. Рифъат нашри [4; 5; 6] ва факсимиль нашр [2] солиштирилганда баъзи сўзларнинг ўқилишида тафовут борлиги кўринди. Қуйида нашрнинг биринчи жилдидан олинган сўзларнинг айримларини келтирамиз. Масалан, қўлёзмада *لي'يس.غا:йиҳим* (16:13), нашрда *лиис.га:’иҳим* (3:1); қўлёзмада *يشتима:лати* (16:13), нашрда *истима:лати* (3:1); қўлёзмада *фаузан* (16:14), нашрда *фауза:* (3:1); қўлёзмада *азкуру* (3а:1), нашрда *азкура* (5:8); қўлёзмада *зийиқ* (3а:7), нашрда *зи:қ* (6:7); қўлёзмада *йадхулу* (46:16), нашрда *тадхулу* (10:12); қўлёзмада *шиқа:қу* (66:2), нашрда *шуқа:қу* (66:2); қўлёзмада *ал-айрафи* (66:3), нашрда *ал-абрақи* (15:9); қўлёзмада *ал-батти:хи* (66:5), нашрда *ал-бит.т.и:хи* (15:14); қўлёзмада *ли-л-кавмати* (66:7), нашрда *ли-л-ку:мати* (16:1); қўлёзмада *йуктуму* (8а:10), нашрда *йуктаму* (20:9); қўлёзмада *ра:ъайна:* (9а:1), нашрда *раъайна:* (22:6); қўлёзмада *барғулиқи*

(9a: 16), нашрда *барғулуқ* (23:11); қўлёзмада *ал-ъа:бири* (9б:14), нашрда *ал-га:бири* (24:16); қўлёзмада *ал-х.уд.у:ри:* (10a:3), нашрда *ал-х.уд.у:ри* (25:11); қўлёзмада *йахта:жу* (10б:5), нашрда *йухта:жу* (27:5); қўлёзмада *угра:қ* (11a:2), нашрда *игра:қ* (28:3); қўлёзмада *казалика* (14б:11), нашрда *лизалика* (35:12); қўлёзмада *ий* (16б:11), нашрда *ай* (43:8); қўлёзмада *ал-х.алифу* (17a:11), нашрда *ал-х.алфу* (45:5); қўлёзмада *зина:қу* (17a:14), нашрда *зуна:қу* (45:10).

Кейинчалик Маҳмуд Кошғарийнинг бу асарини турк тилига таржима қилиш жараёнида таржимон Бесим Аталай хаттотнинг бир қанча хатоларини тузатиш билан бирга Аҳмад Рифъат йўл қўйган хатоликларни ҳам тузатди.

Аҳмад Рифъат қўлёзмада тушиб қолган бир қанча сўзларни қайта тиклаган. Булар қуйидагилардир: қўлёзманинг 5б-бет 12-қатордаги *хува* (13:3)* сўзи, қўлёзманинг 6а-бет 9-қатордаги, 12б-бет 7-қатордаги, 39б-бет 10-қатордаги, 46б-бет 16-қатордаги, 51б-бет 1-қатордаги, 65а-бет 5-қатордаги, 83а-бет 8-қатордаги, 98а-бет 9-қатордаги *ва* (14:7; 29:9; 118:3; 145:9; 161:1; 208:12; 275:14; 325:3) сўзи, қўлёзманинг 7б-бет 13-қатордаги *ка:на* сўзидан кейин *би-маъна:* (19:7) сўзи, қўлёзманинг 14б-бет 3-қатордаги *ва тақу:лу* (34:17) сўзлари, қўлёзманинг 18б-бет 3-қатордаги, 35б-бет 7-қатордаги *минҳу* (49:13; 105:1) сўзи, қўлёзманинг 40а-бет 2-қатордаги, 54б-бет 9-қатордаги, 63б-бет 16-қатордаги, 66а-бет 5-қатордаги, 70б-бет 15-қатордаги, 74б-бет 13-қатордаги, 77а-бет 13-қатордаги *ул* (119:1; 172; 11; 204:9; 212:8; 231:3; 245:14; 255:1) сўзи, қўлёзманинг 48б-бет 1-қатордаги *инни* (150:15) сўзи, қўлёзманинг шу бет 7-қатордаги *ила:* (151:8) сўзи, қўлёзманинг 50а-бет 7-қатордаги, 57а-бет 17-қатордаги *ъала* (156:15; 182:13) сўзи, қўлёзманинг 52а-бет 17-қатордаги *икки:* (164:10) сўзи, қўлёзманинг 63б-бет 16-қатордаги, 65а-бет 8-қатордаги, 107а-бет 12-қатордаги *ай* (204:7; 209:5; 354:17) сўзи, қўлёзманинг 66а-бет 5-қатордаги *ул* (212:9) сўзи, қўлёзманинг 68б-бет 11-қатордаги *мана:* (223:1) сўзи, қўлёзманинг 73а-бет 5-қатордаги, 87а-бет 17-қатордаги, 87б-бет 1-қатордаги, 98а-бет 1-қатордаги *фи:* (239:2; 289:2; 289:3; 324:9) сўзи, қўлёзманинг 74б-бет 14-қатордаги, 132а-бет 13-қатордаги *ва йуқа:лу* (245:16; 434:11) сўзлари, қўлёзманинг 75б-бет 12-қатордаги *р* (249:12) ҳарфи, қўлёзманинг 76б-бет 1-қатордаги, 78а-бет 6- ва 14-қаторлардаги *ар* (252:3; 257:15; 258:11) сўзи, қўлёзманинг 77б-бет 12-қатордаги *хузи* (256:11) сўзи, қўлёзманинг 228а-бет 12-қатордаги *к* (266:3) ҳарфи, қўлёзманинг 81а-бет 15-қатордаги, 108б-бет 5-қатордаги *ъан* (270:6; 359:3) сўзи, қўлёзманинг 83а-бет 10-қатордаги *қуб* (275:16) сўзи, қўлёзманинг 87б-бет 2-қатордаги *ман* (289: 3) сўзи, қўлёзманинг 97б-бет 16-қатордаги *бир* (324:5) сўзи, қўлёзманинг 102б-бет 9-қатордаги *ҳаказан* (339:14) сўзи ва бошқалардир.

Баъзан сўзларни ортиқча қўшиб қўйиш ҳоллари ҳам учраган. Булар қўлёзманинг 17а-бет 16-қатордаги *ай* (45:2) сўзи, қўлёзманинг 18б-бет 17-қатордаги *азут – ал-хафнату* (51:4) сўзлари, қўлёзманинг 47б-бет 9-қатордаги

* Биринчи рақам сўзнинг босма нашр биринчи жилддаги саҳифасини, икки нуқтадан кейинги рақам қаторини билдиради.

ал-га:биру (148:6) сўзи, қўлёзманинг 47б-бет 13-қатордаги, 49а-бет 4-қатордаги, 49б-бет 14-қатордаги *ва йуқа:лу* (148:13; 152:12; 155:15) сўзлари, қўлёзманинг 69а-бет 11-қатордаги, 71б-бет 3-қатордаги *ул* (224:14; 233:15) сўзи, қўлёзманинг 68б-бет 7-қатордаги *инни* (224:13), қўлёзманинг 77б-бет 12-қатордаги *йаъни:* (256:10) сўзи, қўлёзманинг 83б-бет 17-қатордаги ва 109б-бет 17-қатордаги *хува* (278:2; 363:8) сўзи, қўлёзманинг 99б-бет 4- ва 5-қаторлардаги *би-маъна:* (329:12) сўзи, қўлёзманинг 100а-бет 1-қатордаги *айд.ан* (390:14) сўзидир.

Аҳмад Рифъат нашрида қўлёзмада мавжуд бўлган айрим сўзларни ўринли ва ўринсиз олиб ташлаш ҳоллари ҳам учрайди. Аҳмад Рифъат ўз нашрида хаттот қўлёзмада йўл қўйган кўплаб хатоларни тузатиб берган.

Бу қадимий қўлёзманинг факсимиль [1; 2] нашрларининг юзага келиши, асарнинг Аҳмад Рифъат томонидан нашр қилиниши Маҳмуд Кошғарийни ва унинг “Девону луғатит турк” асарини шарқшуносларга танитди. Натижада унга бағишланган бир қанча тадқиқот ишлари амалга оширилди ва асарнинг таржималари юзага келди.

Фойдаланилган рўйхати:

1. Atalay B. Divanü lügat-it-türk tıpkıbasımı. - Ankara, 1941.
2. Kâşgarlı Mahmud, Dīvanü lūgati-t-türk, Tıpkıbasım/Facsimile, Kültür bakanlığı. -Ankara, 1990.
3. Рустамов А. Махмуд Кашгарский о словах с звуковой оболочкой qaq. Turcologica. –Ленинград: Наука. 1976. с. 146-149.
4. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية – مطبعة عامره. جلد اول 1333
5. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية – مطبعة عامره. جلد ثانى. 1333
6. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية – مطبعة عامره. جلد ثالث. 1333

ПАРЕМАЛАРДА СИНОНИМЛИК

Жўраева Бибиш Мухсиновна,

Бухоро давлат университети

Ўзбек тилишунослиги кафедраси,

филология фанлари доктори, профессор.

Паремалар синонимияси синтактик синонимиянинг энг мураккаб муаммоларидан ҳисобланади. Рус тилишунослигида синтактик синонимия масалаларини ўрганиш кенг қамровда олиб борилмоқда. Бу ҳолат шу соҳада қилинган ва давом эттирилаётган бир қатор илмий тадқиқот, монография, дарслик ҳамда мақолаларда ўз аксини топган [1. 3; 5; 8; 14; 17].

Туркийшуносликда ҳам синтактик синонимия муаммолари бўйича мақолалар ёзилди, дарсликларда ўрин ажратилди, диссертациялар ёқланди [1. 1; 13].

Ўзбек тилшунослигида синонимия муаммоларини ўрганиш XX асрнинг 60-йилларида кенг қулоч ёйди. Натижада ўзбек тилида синонимия масалаларига бағишланган бир қатор илмий ишлар юзага келди [1. 12; 15].

Шуни қайд этиш лозимки, синонимия ҳодисаси дастлаб лексик ҳодиса сифатида кузатилган ва бу борада жуда катта ишлар амалга оширилган [1. 4; 6; 16; 19; 20]. Лекин тилшуносликда шундай синонимик ҳодисалар ҳам мавжуддирки, ҳали улар ўзининг аниқ изоҳини топганича йўқ. Бундай ҳодисалардан бири паремалар синонимиясидир. Паремалар синонимияси нафақат ўзбек тилшунослигида, ҳаттоки туркийшуносликда ҳам алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Рус тилшунослигида эса бундай ишлар бармоқ билан санарли [1. 11].

Бизнингча, бунинг сабаби шундаки, ҳалигача фақат туркийшуносликда эмас, умуман рус тилшунослигида ҳам паремаларнинг тилдаги ўрни ҳақида қатъий бир фикрга келинган эмас. Натижада паремалар лексик бирликлар синонимияси билан боғлиқ ишларда фразеологиянинг объекти сифатида [1. 7; 11], синтактик услубиятда эса содда ёки қўшма гап синонимияси билан алоқадор тадқиқотларда фикрни асослаш учун мисол тариқасида келтириш билан чегараланади [1. 9], холос.

Ҳозирги кунда паремалар синонимиясига бағишланган махсус ишлар, уларнинг синонимик хусусиятлари батафсил ёритилган кенг қўламдаги изланишларни олиб бориш учун зарурат туғилмоқда. Фикрни атрофлича ва таъсирли ифода этишда кўпроқ паремалардан фойдаланилади. Бунинг сабаби шундаки, халқ ҳаётий тажрибасидан келиб чиқадиган хулосаларнинг бадий ифодаси бўлмиш паремалар, гарчи бир-икки лўнда жумлали ё мисрали бўлса-да, уларнинг ҳар бирига бутун-бутун китобларга етадиган фикр ва туйғу жо қилинган бўлади.

Халқ асрлар давомида сайқал берган ҳар бир парема улар ҳаётининг мавжуд барча соҳаларини бутун зиддиятлари билан акс эттира олади.

Паремалардаги мазмуний қамровнинг кенглиги даврлар ўтиши билан ҳар қайси парема табиатида, хусусан, унинг маъносида ҳайратомуз даражада қўчишлар юз беришига имкон яратади. Бу, ўз навбатида, айрим паремаларни бир неча мавзу доирасида қўллашга йўл очиб беради ва мана шу хусусият ҳар бир паремага барҳаётлик бағишлайди.

Синонимлик паремаларда анча кенг ривожланган семантик категориялардан биридир [1. 11]. Синоним паремалар борлиқда мавжуд бўлган бир-бирига ўхшаш ҳаракат-ҳолат, ҳодисалар мазмунини ифодалаши жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлса-да, ўзига хос маъно нозикликлари, айрим қўшимча оттенкалари билан ўзаро фарқланиб туради.

Паремалар ўзаро маънодошлик муносабатида бўлиши учун, асосан, қуйидаги шартларга жавоб бериши лозим:

- 1) ягона маъно асосига эгалик;
- 2) бир тематик гуруҳга тегишлилик;

3) ҳар бир парема алоҳида образ асосига қурилган бўлиши;

4) айрим мазмун нозикликлари ва қўлланиш даражаси билан фарқланиши.

Синоним паремаларнинг энг асосий омили уларнинг шакллари билан, образлари билан қатъий назар, мазмун жиҳатидан бири иккинчисининг ўрнида қўлланилиши имкониятининг мавжудлиги билан белгиланади. “Бундай алмаштириш натижасида маънода, стилистик бўёқда маълум ўзгариш юз беради. Бу – табиий. Акс ҳолда алмаштириш ўз мантиқини йўқотиб қўяди. Алмаштириш натижасида нимадандир халос бўламиз, нимагадир эга бўламиз. Анна шу “нималар” синоним ҳақида гапириш учун асос бўлади. Акс ҳолда синонимга эмас, дублетга эга бўлинади” [1. 10].

Мисолларга мурожаат қилайлик.

Ўн тўрт парема қатнашадиган синонимик уя

Ит қутурса эгасини копар.

Бўри қутурса ўз қавмига чопар.

Сичқоннинг ўлгиси келса мушук билан ўйнашар.

Эчкининг орқаси қичиса чўпоннинг нонини ейди.

Ўлгиси келган чивин болга кўнар.

Парвонанинг ўлгиси келса шам билан ўйнашар.

Ажали етган кийик адирга қочар.

Илоннинг ўлгиси келса шиғирда ётар.

Тўрғай қутурса бургутга чопар.

Эшак семирса эгасини тепар.

Ажали етган тулки овчининг олдидан чиқар.

Мушукнинг ўлгиси келса арслон билан ўйнашар.

Йиғлагиси келган бола отасининг соқолини ўйнар.

Буқа семирса эгасини сузар.

Ушбу мақолларнинг барчасида: «Бўладиган балога аксарият ҳолларда кишининг ўзи сабабчи бўлади: ўзидан жисмоний, моддий ёки мавқеи жиҳатидан кучли бўлган, юқори турадиган одам билан олишади» [1. 18, 320] ва ўз қилғилигининг қурбони бўлади, деган умумий мазмун ифодаланган. Ягона шу мазмун орқали улар бир тематик гуруҳга бирлашган. Ўзаро синонимлик ташкил қилувчи бу паремаларнинг ҳар бири алоҳида образ асосига қурилган ва айни пайтда ҳар қайси мақол ўзининг маъно нозиклиги ҳамда қўлланиш даражаси билан фарқ қилади. Масалан, «Илоннинг ўлгиси келса шиғирда ётар», «Ажали етган кийик адирга қочар» каби мақоллар кундалик нутқимизда жуда кам учрайди. Юқоридаги паремаларнинг мазмунан умумий бир фикрни ифода этиши ҳамда ўзаро фарқли томонлари шуни кўрсатадики, биз муайян нутқ моменти шароитида уларнинг керакли турини танлаш имкониятига эгамиз. Танлаш тарзи мақолларнинг мазмуний ва услубий томонига асосланган ҳолда, маълум бир контекст талаби билан юзага чиқади. Бу нарсa, энг аввало, матн билан, ундаги персонажлар характери билан боғлиқ бўлади. Асарлардан олинган мисолларга эътибор берайлик:

1. – *Отига мажлис, отига маслаҳат...*

Бу гап Қаландаровга яшиндай тегди... Қаландаровнинг оппоқ оқарган юзи, қисик кўзлари атрофидаги табассумни ифодалаши керак бўлган ажин унинг “Эчкининг орқаси қичиса, чўпоннинг нонини ейди”, деб турганини кўрсатар эди [II.41,160].

2. Бой. *“Сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашар” деган сўз зап сўз-да. Эй, эски чопон, ўйламайсанми? Мен киму, сан ким? [II.1,189].*

3. Бой. *Ман мунча берган тузларимга рози эмасман. Сани кўр қилсин. (Қозиларга қараб) “Ит қутурса эгасини қопар”, деган сўз рост сўз-да тақсир [II.1,185].*

4. Зорий бу сафар ҳам тилини тиймади:

- *Бўри қутурса, ўз қавмига чопармиш, - деди ҳаммага эшиттириб, - саройдаги дуоғўйларда ҳам имон қолмади [II.3,19].*

Тўртала мисолда ҳам мақоллар орқали англашилаётган умумий мазмун бир хил. Лекин шу мазмуннинг ифодаланиш йўллари, даражаси турлича. Биринчи мисолда ўша маъно “Эчкининг орқаси қичиса, чўпоннинг нонини ейди” мақоли орқали берилган. Аввало, диалогдаги образларга эътибор берайлик. Қаландаров – жамоа хўжалиги раиси. У ҳар қандай шароитда ҳам халқнинг ўз ҳукмига итоат этишини истайди. Тўғри сўзни айтиб, унинг камчиликларини кўрсатиб берувчи ҳар бир жамоа аҳлини ўзига ашаддий душман ҳисоблайди, уни иложи борица жазолашга ҳаракат қилади. Зеро, курук мажлисбозликни тўғри ва ҳаққоний танқид қилган киши ҳам Қаландаровнинг назарида раиснинг феъл-атворини била туриб, ўзини балога гирифтор қилаётган шахс ва бундай шахснинг Қаландаров томонидан жазоланиши муқаррар. Шунинг учун ёзувчи персонажларнинг характери ва бир-бирига муносабатидан келиб чиқиб “Эчкининг орқаси қичиса, чўпоннинг нонини ейди” мақолини ишлатган.

Иккинчи мисолда юқоридаги каби маъно Солиҳбой тилидан “Сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашар” мақоли орқали берилган. Ёзувчи бойнинг характерида келиб чиқиб, ушбу мақолдан жуда ўринли фойдаланган. Биринчидан, Солиҳбой олтин ва пуллари туфайли ўзини «шер» санайди, ҳеч нарсадан тап тортмайди, хизматкорларни жазолаш у ёқда турсин, ҳатто уларни йўқотиб юборишдек ишни ҳам ҳамирдан қил суғургандек бажара олишига ишонади. Иккинчидан, Солиҳбой хизматкорларини одам ўрнида кўрмайди, уларни назар-писанд қилмайди. Камбағал кишининг бой олдида чумоличалик ҳам кадр-қиммати йўқ. Шунинг учун ҳам ёзувчи бойнинг Ғофирга бўлган муносабатининг ушбу қирраларини тўла-тўқис очиб бериш мақсадида атайин худди шу мақолни танлаган. “Бой ила хизматчи” драмасининг бошқа бир ўрнида Солиҳбой яна Ғофирга нисбатан “Ит қутурса эгасини қопар” мақолини ишлатади.

Бу икки мақолни чоғиштириш бизни қуйидаги хулосаларга олиб келди: биринчи мақолда менсимаслик хусусияти устун бўлса, иккинчисида нафратланиш ҳисси яққол кўзга ташланади. Шу билан бирга бойнинг ўз қилган

“яхшиликларини” писанда қилиш мақсади ҳам иккинчи мақолда ёрқин ифодаланган.

Тўртинчи мисолдаги “Бўри қутурса, ўз қавмига чопармиш” мақолининг ҳам ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу мақолда ёвузлик тасвири биринчи планга чиққан ва ушбу хусусият бўри образи орқали очиб берилган.

Далиллар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирги замон ўзбек тилида паремалар орқали турли-туман мазмуний оттенкаларни ифодалаш учун жуда катта ва бой имкониятлар яратилган. Бу имкониятлар улар доирасида синонимик ҳодисаларнинг кенг мавжудлиги билан характерланади.

Тилдаги маълум бир мазмуний муносабат нутқда бир неча парема ёрдамида реаллашади. Турли паремалар воситасида бир хил мазмуний муносабатнинг ифода этилиши эса синоним паремалар гуруҳини – қаторини юзага келтиради. Паремаларнинг синонимик қаторини кузатиш, ўз навбатида, ҳар бир пареманинг мазмунини аниқ белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Тилни яхши билиш, унинг бой имкониятларидан тўла фойдаланиш учун, айниқса, синонимик қаторга эга бўлган паремаларни билиш ниҳоятда зарур. Масалан, қуйидаги паремалар синонимик қаторини олиб кўрайлик:

Ўн мақол қатнашадиган синонимик уя

Чумчукдан кўрққан тариқ экмас.

Ўғридан кўрққан мол йиғмас.

Учкундан кўрққан темирчи бўлмас.

Илондан кўрққан олачилвирдан ҳатламас.

Бўридан кўрққан тўқайга кирмас.

Чигирткадан кўрққан экин экмас.

Кучукдан кўрққан гадо бўлмас.

Айиқдан кўрққан ўрмонга кирмас.

Тулкидан кўрққан товуқ боқмас.

Ўлимни ўйлаган иморат солмайди.

Бу синонимик уядаги барча мақоллар: «Ҳар бир соҳада ҳам киши унинг қийин, оғир, мушкул, хавфли, ноқулай тарафларидан кўрқса, чўчиса, ўрганмоқчи бўлган касбини эгаллай олмайди, умуман, хавф-хатардан кўрққан мақсадга етолмайди», деган мазмунни ифода этиш учун хизмат қилади.

Қатордаги паремаларнинг ўзаро синоним ёки синоним эмаслигини аниқлаш учун уларни бир-бири билан алмаштириб кўриш энг қулайдир:

Бу хавотирлар бежиз эмасди. Баҳромбек тўдаси Ургут тоғларида биқиниб ётар, гоҳ-гоҳ ён-атрофдаги шаҳар ва қишлоқларни талаб, хунрезликлар қилиб туришганини талабалар ҳам эшитишган эди.

- **Чумчукдан кўрққан тариқ экмайди**, - деди кескин оҳангда Абдуҳамид [II,2,47].

- **Шунақа, биродарлар, кўчат кишининг умрини чўзади. «Ўлимни ўйлаган иморат солмайди»** дегандек, ноумид киши кўчат ўтқазмайди [II,4,106].

Паремалар синонимик қаторида қўлланиш даражаси юқори бўлган, шунингдек, сўзлари умумистеъмолда бўлган мақолни доминанта деса бўлади. Шу

нуқтаи назардан юқоридаги маънодошлик қаторида «Чумчуқдан қўрққан тариқ эмас» мақолини доминанта дейиш мумкин. Ўзбек халқ мақоллар луғатларига таяниб, 250 дан ортиқ синонимик уя топишга эришилди ва бу синонимик уяларга 1500 тадан зиёдроқ мақол кирган. Лексик синонимияда бир уяга иккитадан тортиб ўнтагача, баъзан эса ўнтадан ҳам ортиқ сўз бирлашса, фразеологик синонимияда бир уя энг кўпи билан бешта иборадан ташкил топса, паремалар синонимиясида бир уяга 44 тагача мақол бирлашуви аниқланди.

Қирқ тўрт парема қатнашадиган синонимик уя

Ҳалол меҳнат инсонни улуғлайди, безайди, ҳам жисмонан, ҳам руҳан чиниқтиради, мартабага эриштиради, кишига хузур-ҳаловат бахш этади; меҳнатсеварлик, тиришқоқлик ҳамма вақт кишини саодатга эриштиради, меҳнат билан топилган ризқ ҳам тотли бўлади:

1. Меҳнат, меҳнатнинг таги – роҳат.
2. Етмиш гўзалликнинг биттаси – меҳнат.
3. Дарахт япроғи билан кўркам,
Одам меҳнати билан.
4. Дарё сувини баҳор тоширар,
Одам қадрини меҳнат оширар.
5. Меҳнат – роҳатнинг пойдевори.
6. Роҳатнинг онаси – меҳнат.
7. Меҳнатнинг таги – зийнат.
8. Ҳалол меҳнат – мўл даромад.
9. Ҳалол меҳнат – яхши одат,
Берур сенга саодат.
10. Сувсиз ҳаёт бўлмас,
Меҳнатсиз – роҳат.
11. Меҳнатсиз роҳат йўқ.
12. Заҳмат чекмай, роҳат топилмас.
13. Меҳнатсиз роҳат бўлмас,
Ташвишсиз – неъмат.
14. Меҳнат қилмай роҳат кўрмас,
Уруғ сепмай экин ўрмас.
15. Ҳурматинг – савлатинг,
Меҳнатинг – давлатинг.
16. Ҳазина ғойибдан эмас, меҳнатдан.
17. Меҳнат қилсанг яшарсан,
Катта-катта ошарсан.
18. Оз есанг кўп яшайсан,
Меҳнат қилсанг кўп ошайсан.
19. Эмгак (эмгак – меҳнат) этсанг эмарсан.
20. Меҳнат қилган мой ошар.
21. Меҳнат қилиб топганинг –

- Қанду асал тотганинг.
22. Меҳнатдан келса бойлик,
Турмуш бўлар чиройлик.
23. Ишлаб топганинг оши – лаззатли.
24. Оламда меҳнат нонидан ширин нарса йўқ.
25. Меҳнат нони – қаймоқ нон.
26. Тер тўкиб топган мол – хуснга хол.
27. Текин топганга ҳолва ширин,
Меҳнат билан топганга – нон ширин.
28. Меҳнат қилган – не яхши,
Унумин еган – ундан яхши.
29. Меҳнат ерда қолмас.
30. Меҳнат эл бахтини тузар.
31. Меҳнат бахт келтирар,
Ғийбат – лат.
32. Қилинган меҳнат – беминнат овқат.
33. Бугунги қора тер эртанги оқ дур.
34. Терга ботган – зарга ботган.
35. Тани – тупроқдан, ҳосили – кетмондан.
36. Ернинг қаймоғи – меҳнат қилганники.
37. Тер тўкиб сочсанг уруғ,
Ер сени қўймас қуруғ.
38. Тўкилса манглай теринг,
Унумли бўлар еринг.
39. Тер тўкканга ер тўкади.
40. Тинмасанг тинасан.
41. Тиришган тоғдан ошар,
Тер тўккан бахтли яшар.
42. Тер тўкканга беш ёнғоқ,
Тўкмаганга – пуч ёнғоқ.
43. От туёғидан топади,
Одам – қўлидан.
44. Обрўнинг онаси – меҳнат,
Отаси саъй-ҳаракат.

Паремалараро синонимик муносабатларни тадқиқ этиш тилшунослигимизнинг келгусидаги муҳим вазифаларидан бўлмоғи лозим. Зеро, А.С.Пушкин рус халқи яратган мақолларни кўздан кечирар экан, уларнинг мазмуни ва бадиий гўзаллигига қойил қолиб: “Ҳар бир мақолимиз қанчалик маънодор, қанчалик чиройли, қанчалик мазмунли! Олтин дейсиз, олтин!» деб баҳолаган бир пайтда, улардаги синонимлик бу “олтин”нинг қийматини юз чандон, минг карра ошириши ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

I Илмий адабиётлар:

1. Абдуллаева Н.Д. Синтаксическая синонимия в современном азербайджанском языке. АДД. Баку, 1978. – 48 с.
2. Абдурахмонов Х. Особенности синтаксиса узбекского устного народного творчества. АДД. – Ташкент, 1977. - 48 с.
3. Гречко В.А. Типология синонимических единиц совр. русс. лит-ного языка. АДД. - Л., 1987. – 52 с.
4. Данияров А. Стилистические функции синонимов в современном узбекском языке. АКД. – Самарканд, 1967. – 18 с.
5. Золотова Г.А. Синтаксическая синонимика и культура речи. Актуальные проблемы культуры речи. – М., 1970. – 13 с.
6. Исамухамедова С. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида синонимлар. АКД. – Т., 1963. -18 б.
7. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. АДД. – Т., 1993. – 50 б.
8. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1983. -223 с.
9. Мамажонов А. Стилистические особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка. АКД. – Т., 1988. - 20 с.
10. Рахматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент: Фан, 1970. - 58 б.
11. Савенкова И.Е. Структура и семантика пословиц и поговорок современного русского языка. АКД. – М., 1989, -16 с.
12. Сайфуллаева Р.Р. Синонимия простых повествовательных предложений в современном узбекском языке. –Т.: Фан, 1991. – 68 с.
13. Сергалиев М.С. Синтаксическая синонимия в современном казахском литературном языке. АДД. - Алма-Ата, 1987. – 365 с
14. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. Глагольные словосочетания. – М., 1960. – 160 с.
15. Туйчибаев Б. Синонимика именных словосочетаний в современном узбекском литературном языке. АКД. – Т., 1973. – 22 с.
16. Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида омонимлар ва синонимлар. ТДПИ илмий асарлар тўплами. 12-чиқиши, 1953.
17. Черемисин П.Г. Опыт исследования стилистической синонимии. – Орёл, 1966. -172 с.
18. Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.
19. Юнусов Р. Полисемия и синонимия имён существительных места в современном узбекском литературном языке. АКД. – Т., 1974. – 24 с.
20. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

II Бадиий адабиётлар:

1. Ниёзий Ҳ.Ҳ. ТАТ. Тўртинчи том. Драмалар. (1921–1928). – Т.: Фан, 1989. – 348 б.
2. Норматов Мели. Энг гуллаган ёшлик чоғимда. – Т.: Ёш гвардия, 1986. – 224 б.
3. Сиёев Саъдулла. Аваз. – Т.: Ёш гвардия, 1987. – 384 б.

4. Шухрат. Олтин занглас. ТА. Уч жилдлик. Иккинчи жилд. – Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. – 408 б.
5. Қаххоров Абдулла. Асарлар. Беш жилдлик. Учинчи жилд. Ўтмишдан эртаклар. – Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 368 б.

ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЧЕТ ТИЛИ СИФАТИДА ЎҚИТИШДА МУЛОҚОТ КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Худайбергенова Зилола,
филология фанлари доктори, профессор
Бартин университети профессори
(Туркия) aloliz74@mail.ru
zkhudaybergenova@bartin.edu.tr

Узоқ муддат давомида тил ўқитиш назарияси ва амалиётида грамматик-таржима услубининг устунлиги туфайли нутқий компетенцияни эгаллаш грамматик ва семантик жиҳатдан тўғри жумлаларни қуриш учун тил тизимини онгли ёки интуитив билишни англаган эди. Хусусан, унинг амалга оширилиши, дейилганда, нутқ орқали тизим ҳақидаги билимларни намойиш этиш кўникмаси ва қобилияти назарда тутилган.

Чет тилларни ўқитиш методикасида бундай компетенция ғояси ва уни амалга ошириш йўллари тилшунослик соҳаси таъсири остида шаклланди, улар тил фанида грамматиканинг етакчи ўринни белгилаб бердилар ҳамда улар таклиф қилган грамматик тизимларнинг мулоқотни бошқарадиган психологик грамматикаларнинг ажралмас қисми эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар.. Психоллингвистиканинг юзага келиши билан вазият тубдан ўзгарди. Тадқиқотнинг марказий объектини коммуникатив фаолият эгаллади, натижада ўқув машғулотининг мақсади нутқ фаолияти ва мулоқот соҳаларининг ҳар хил турлари бўйича коммуникатив компетенцияни эгаллашга айланди. Тилшуносларнинг аввалги муваффақиятсизликлари компетенцияни нутқ ҳаракатлари ва сўзлар билан эмас, балки жумлалар билан шуғулланадиган лингвистик соҳа деб тушунганлари сабабли юзага чиққанлиги психоллингвистика соҳасидаги мутахассислар томонидан жуда аниқ ва ишончли далилланган.

Фаолият назарияси ва психоллингвистика доирасида ишлаб чиқилган хорижий тилларни ўқитишга фаолиятли-психологик ёндашиш олимларга ва амалиётчи методистларга, умуман, тилларни ўқитишнинг коммуникатив йўналиши ва хусусан, коммуникатив компетенция моҳиятини тушунишга имкон берди. Коммуникатив компетенция замонавий маънода мураккаб бир яхлит тушунча бўлиб, уни битта назария доирасида таърифлаш мумкин эмас. Бизнинг фикримизча, коммуникатив компетенция муаммоларини услубий, лингвистик, психологик ва социоллингвистик муаммолар деб гуруҳларга ажратиш мумкин. Шубҳасиз, ушбу ёндашувга кўра, коммуникатив

компетенциянинг мазмуни – бу мулоқот вазиятларини шакллантирувчи барча таркибий қисмларнинг услубий, лингвистик, психологик ва социолингвистик жиҳатдан мувофиқлаштирилган бирлашмаси, шунингдек талабаларнинг ўз нутқий хатти-ҳаракатлар дастурларини тушунишлари ва яратишлари учун зарур бўлган билим ва кўникмалар жамини қамраб олади. Коммуникатив компетенциянинг ўзига хослиги ва кўлами ўқувчилар ўзлари олдида қўйган тилларни ўрганиш мақсадларига, уларнинг қизиқишлари ва турткиларига, танланган ролларига, ўқув жараёнида ва у тугаллангандан сўнг амалга ошириладиган алоқа фаолияти турларига боғлиқ. Коммуникатив компетенция таркибининг кўплаб объектив ва субъектив омилларга боғлиқлиги уни турли тоифадаги талабалар учун ўзгарувчан қилади, бу, албатта, ҳар қандай алоқа вазиятларида зарур бўлган кўникмалар, тайёрлик ва қобилиятлар тўпламидан иборат бўлган умумий коммуникатив ядро мавжудлигини истисно етмайди.

Коммуникатив кўникмаларни шакллантиришнинг қонуниятлари мавжуд. Коммуникатив кўникмаларни шакллантиришнинг асосий қонуниятлари - тинглаш, гапириш, ўқиш ва ёзиш малакалари ҳали ҳам етарлича ўрганилмаган, дейиш мумкин [1; 5]. Шунга қарамай, ўқитувчининг эътиборини жалб қилиш зарур бўлган, ўзбек тилини хорижлик талабаларга ўргатиш учун нутқ фаолиятининг бир нечта асосий қонуниятларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи қоида: Мулоқот қилишни фақатгина коммуникатив фаолият жараёнида ўрганиш мумкин. Тинглаш, гапириш, ўқиш ва ёзиш кўникмаларини ривожлантириш жараёнида ҳар қандай фаолиятни ўрганишнинг асосий қонуниятига таяниш керак, яъни ҳар қандай фаолиятни фақат шу фаолият жараёнида ўрганишингиз мумкин.

Айнан шу қонуният чет тилидаги мулоқот орқали (бу ўринда хорижлик талабалар учун чет тили бўлган ўзбек тили назарда тутиляпти) чет тилида мулоқот қилишни ўрганишга асосланган ётади: гапириш орқали гапириш, ўқиш орқали ўқиш, тинглаш орқали тинглаш, ёзиш орқали ёзиш ўрганилади [7]. Шунинг учун ҳам коммуникатив кўникмаларни шакллантиришнинг энг муҳим шarti талабаларнинг нутқ фаолиятининг тегишли турларида машқ қилдиришдир.

Иккинчи қоида: Мулоқот кўникмаларини шакллантириш мунтазам равишда амалга оширилиши керак, шу билан бирга, нутқ амалиёти жараёнининг аста-секин мураккаблашувини таъминлаш зарур.

Мулоқот кўникмаларини ривожлантириш учун мўлжалланган машқлар - нутқий ёки коммуникатив топшириқлар - мунтазам равишда бажарилиши керак. Оптимал ҳолатда нутқ фаолиятининг ҳар бир тури бўйича машқлар ҳар бир машғулотда мунтазам амалга оширилади. Бунда дарсдан дарсга мулоқот ҳажми аста-секин ўсиб бориши лозим (ўқув материаллари ҳажми ошади). Тил материали мураккаблашади, топшириқларни бажариш тезлиги ошади, тинглаш

ва ўқиш учун матнларда номаълум сўзлар сони кўпаяди, ўқув топшириқларини бажариш пайтида талабаларнинг мустақил ишлаш даражаси ошади.

Учинчи қоида: Мулоқот кўникмаларини ривожлантириш жараёнида талабалар хотираси механизмига таяниш. Хотира бу, инсон томонидан тўпланган ҳаётий тажрибанинг асосий омбори бўлиб, ундаги маълумотларни етказиш, сақлаш ва кейинчалик кўпайтириш механизми ҳисобланади. Шу жумладан, нутқий кўникмаларнинг доимий (узоқ муддатли) хотирасидир ҳам.

Шу сабабли, хотирамизда сўзлар, иборалар ва жумлаларнинг эшитиш-артикуляцион ва график тасвирлари, уларнинг боғланиш қоидалари ва схемалари, лисоний шаклларнинг маънолари билан алоқаси жамланган. Ўқиш ва тинглаш пайтида ишлайдиган (қисқа муддатли) хотира нутқни идрок етиш жараёнининг барча босқичларида кирувчи маълумотларнинг сақланишини таъминлайди [9; 11]. Гапириш ва ёзиш пайтида ишчи хотира нутқ бирликларини ҳосил қилишда ундан кейинги фойдаланиш мақсадида узоқ муддатли хотирадан ажратилган нутқ бирликларини қисқа муддатли сақлашни таъминлайди.

Чет тилида мулоқот қилишни ўрганишнинг йўли кўп. Ҳар бир талаба тилни ўрганиш учун ўз йўлини танлайди. Рухшунослар тилни ўрганишнинг икки асосий усулини кўрсатишади: коммуникатив ва нокоммуникатив типлар. Шунга кўра ўзбек тилини ўрганаётган талабаларни коммуникатив ва нокоммуникатив тип сифатида яна икки гуруҳга ажратишимиз мумкин. Албатта ҳар бир талабанинг тил ўрганиш услубини диққатга олиш қийин бўлса-да, тил ўргатишнинг самарали усули ҳисобланади.

Бу масаланинг тил ўқитиш аҳамиятидаги асосий омиллари қуйидагилардир:

- А) таълим жараёнига талабанинг фаол иштироки;
- Б) талабаларнинг индивидуал хусусиятларини англаш;
- В) талабаларнинг аввалги билимлари ва аввалги тажрибаси [2, 8].

Бугунги глобаллашув даврида ҳар қандай ташаббуснинг якуний мақсади самарали натижага эришишдан иборат. Муваффақиятга эришишнинг калити эса мулоқот, коммуникацияга бориб тақалиши олимлар тарафидан эътироф этилган. Маданиятлараро, давлатлараро муваффақиятли мулоқотнинг гарови эса, нафақат, тил билиш, балки миллий маданият ва миллий менталитет, миллий урф-одатлар ва анъаналарни билиш тақозо этилади. Бу ўринда ҳақли савол туғилади: Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ҳам осонлик билан мулоқотга кириша оладими? Албатта, йўқ. Чунки мулоқот типига кўра барча инсонларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин: интровертлар ва экстравертлар[11]. Баъзи одамлар мулоқотга осонлик билан киришишга мойил бўладилар, суҳбат жараёнида етакчилик қиладилар. Улар учун суҳбатни бошлаш ёки бошқа одамлар билан танишиш қийин эмас. Бундай одамлар экстраверт ҳисобланади. Бундай шахсларнинг танишлари, ўртоқлари кўп бўлади. Бундай талабаларга тил ўргатишда мустақилликка йўналтирилган, ижодийликни ривожлантирувчи топшириқлар лозим.

Интровертлар бошқа масала. Улар мулоқотда фаол эмас, кўпинча жим ўтиришади, суҳбат жараёнида ташаббус кўрсатишмайди, бошқалар билан осонликча танишишмайди, саволларга кўпинча қисқа жавоб беришади. Интроверт талабаларга мустақил қарор қабул қилиш керак бўлган топшириқларни, активлик талаб этиладиган машқларни ёктиришади. Уларга аниқ ташкил этилган, ўқитувчи батафсил тушунтиришига асосланган дарслар маъқул келади [6; 9]. Ўзбек тилини хорижликларга ўқитишда интроверт ва экстраверт талабаларни фарқлай билиш керак. Фандан белгиланган мақсадга эришиш учун талабаларнинг ички хусусиятларини ҳисобга олиш керак. Талабаларнинг нутқий фаолиятини таҳлил қилиш орқали талабаларнинг экстравертлиги/ интровертлигини аниқлаш мумкин: таниш/ нотанишлар билан суҳбатда тортинчоқлик/сўзамоллик, талабанинг нутқий статуси, одатий ва ноодатий вазиятлардаги хулқи, шахсий ишларини муҳокама қилишга тайёрлик/ тайёр эмаслик ва б. Шунингдек, талабаларнинг экстраверт / интровертлигини аниқлаштирувчи анкета сўровномаси ўтказиш мумкин.

Авваломбор, ўзбек тилини хорижлик талабаларга ўқитишда етакчи ўрин эгаллайдиган омил – уларнинг билими ва тажрибасига тўхталайлик:

Хўш, талабалар нимани билишади?

Талабалар, биринчи навбатда, она тилини билади, тил табиати, тилни ўрганиш қандай амалга оширилади, булардан хабардор, шу билан бирга, дунё ҳақидаги экстралингвистик глобал билимларга эгадир. Талабалар, шунингдек, мустақил ўқиш, ўрганиш, уларга мос келадиган таълим усуллари, стратегиялари ҳақида хабардордир. Баъзи талабалар ички ҳиссиётига кўра “қандай ўқиш” ҳақида маълумотга эга, бошқа талабалар эса билишмайди. Бунинг натижасида ўқитувчи баъзи талабаларни “яхши” / “қобилиятли”, бошқалари эса “ёмон”/“қобилиятсиз” деб қабул қилади. Табиийки, ўқитувчи томонидан талабаларни бундай гуруҳлаштириш уларнинг қобилиятларини аниқ баҳолаш имконини бермайди. Когнитив психология соҳасидаги тадқиқотларга кўра, талабаларнинг қобилиятига бўлган муносабат ўзгармокда ҳамда ҳар бир индивидуал талабага алоҳида оптимал ва самарали ёндашувни талаб этади.

Шу билан бирга, талабаларнинг тил ўрганиш қобилияти қайси бош мия ярим шарларининг доминантлигига ҳам боғлиқ бўлади. Тадқиқотларга кўра:

- чап ярим мия шарининг доминантлиги (таҳлилга мойиллик)га эга бўлган талабалар материални босқичма-босқич ўрганишни афзал кўради, муаммоларни ҳал қилишда аналитик таҳлилга асосланишади, ўрганишни деталларда умумийга қараб олиб боришади;

- ўнг ярим мия шарининг доминантлиги (синтезга мойиллик)га эга бўлган талабалар умумий манзарани кўришни афзал кўришади, материални ўрганишда синтетик ёндашувни қўллашади.

Талабаларнинг қайси ярим мия шари етакчи эканлигини аниқлаш учун қуйидагича тест ўтказиш мумкин: Талабалар кўпроқ нимани эслаш қолишади: Исмларними ёки юзларними? Исмларни эслаб қолувчи талабаларнинг чап ярим

мия шари ривожланган бўлади. Юзларни эслаб қолган талабаларнинг ўнг ярим мия шари ривожланган бўлади. Математика ва аниқ фанлар билан қизиқувчи талабаларнинг чап мия ярим шари ривожланган бўлади. Гуманитар фанлар билан қизиқувчи талабаларнинг ўнг ярим мия шари ривожланган бўлади.

Чап ярим мия шари ривожланган талаба сўзларни ва грамматикани осонлик билан эслаб қолади, лингвистик тизимларни, сўзларни қисмларга ажратиб таҳлил этади [4]. Янглишишдан чўчиш кўпинча бундай талабаларга чет тилида гаплашишга ҳалақит беради.

Ўнг мия ярим шари ривожланган талабаларнинг эшитишга асосланган хотираси, деталларни эмас, умумий манзарани қабул қилишга мойиллик бўлади. Бундай талабалар жон-жон деб кўп гапиришади, лекин кўп грамматик хатоларга йўл қўяди. Улар учун грамматик машқлар учун ўз контекстини яратиши, ўқиш ва ёзишда кичик деталларга диққат қаратиши керак.

Хорижлик талабаларнинг ўзбек тилини ўрганишда қайси тарафлари кучли эканлигини аниқлаш учун маълум бир тестлар ўтказиш мумкин. Мисол учун, сенсор қобилятларни аниқлаш учун қуйидагича тест ўтказиш мумкин:

25та сўздан иборат беш дона рўйхат талабаларга тарқатилади. Уларга қуйидаги топшириқлар берилади. Ҳар бир топшириққа 15 дақиқа берилади:

1-рўйхат. Сўзларни бир неча марта ичингизда ўқинг ва уларни эслаб қолишга ҳаракат қилинг. 15 дақиқадан кейин нечта сўзни эслаб қолганлигингизни текширинг.

Агар талабалар бу усул билан энг кўп сўз эслаб қолган бўлса, унинг кўриш хотираси ривожланган бўлади.

2-рўйхат. Дискда, магнитофонда ёзилган сўзларни 15 дақиқа давомида тингланг. Зарур бўлса, дискни тўхтатиб эшитишингиз мумкин. Нечта сўзни эслаб қолганлигини текширинг.

Агарда талаба бу усулда нечта сўз эслаб қолган бўлса, унинг эшитиш хотираси устун бўлади.

3-рўйхат. Ҳар бир сўзни бир неча марта такроран ёзинг. Нечта сўзни эслаб қолганлигингизни текширинг.

Агар талаба бу усулда энг кўп сўзни эслаб қолган бўлса унинг қўл/тактил хотираси ривожланган бўлади.

4-рўйхат. Сўзларни оғзаки талаффуз қилинг. Қанча сўзларни эслаб қолганлигингизни текширинг.

Агар талаба бу усулда кўп сўзларни эслаб қолган бўлса, унинг талаффузга алоқадор хотираси ривожланган бўлади.

5-рўйхат. Сўзлар ёзилган карточкаларнинг ўрнини алмаштиринг ва истаган бирон ҳаракатни 16 дақиқа давомида бажаринг, масалан, жисмоний ҳаракатларни бажаринг. Қанча сўзларни эслаб қолганлигингизни текширинг.

Агар талаба бу усулда энг кўп сўзни эслаб қолган бўлса, унинг кинестик хотираси ривожланган бўлади.

Сенсор хотиралар қоришиқ шаклда бўлиши мумкин. Бундай комбинацияларни аниқлаш учун топшириқларни ҳам қоришиқ шаклда бериш мумкин: 1. Ўқинг ва хонада юринг. 2. Бир пайтнинг ўзида тингланг ва ўқинг.

Аудиторияда бундай тестни ўтказиш учун сўзлар сонини ва тест вақтини қисқартириш мумкин.

Тадқиқотларга кўра, талабаларнинг сенсор хотираси ҳисобга олинган ҳолда ўқитиш натижасида уларнинг самарали таълим олганлиги маълум бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, хорижлик талабаларга ўзбек тилини ўргатишдаги энг муаммоли кўникма коммуникатив компетенци ҳисобланади. Мулоқотга киришиш, маълумки, психологик, социологик, физиологик жараён ҳисобланади. Шундай экан, ўзбек тилида сўзлашга ўргатишда талабаларнинг психофизиологик ва социологик хусусиятларини диққат марказда тутиш зарур бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Bear, M. Joshua. "Yabancı Dil Öğretmenlerinin Yetiştirilmesinde Çeviri Derslerinin Yeri". <http://www.ceviribilim.hacettepe.edu.tr/art/i01-17.pdf>
2. Brown H. D. (2001). Teaching by principles an interactive approach to language pedagogy. New York: Longman.
3. Demircan Ömer. (1990). Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri. İstanbul: Ekin Eğitim-Yayınılık ve Dağıtım.
4. Doğan Candemir. (2012). Sistematik Yabancı Dil Öğretim Yaklaşımı ve Yöntemleri. İstanbul: Ensar Neşriyat.
5. Durmuş M. ve Okur A. (Editörler) (2013) Yabancılar Türkçe Öğretimi El Kitabı. Ankara: Grafiker Yay.
6. Güneş Firdevs. (2013). Türkçe Öğretimi-Yaklaşımlar ve Modeller. Ankara: PegemAkademi.
7. Şahin Yusuf. (2013). Farklı Boyutlarıyla Yabancı Dil Öğrenimi ve Öğretimi. Konya: Eğitim Kitabevi.
8. Тарнашин Н.В. Обучение иностранных студентов-нефилологов устному рассуждению. – СПб., 2005.
9. Чеснокова М.П. Методические рекомендации к организации учебного процесса по русскому языку в отсутствие языковой среды. – М.: МАДИ, 1995.
10. Чеснокова М.П. Методика преподавания русского языка как иностранного. – Москва: МАДИ, 2015. Шустикова Т.В. Грамматика в преподавании русского языка как иностранного. Лингвистический и коммуникативно-прагматический аспект. – М., 2006.

ОПРЕДЕЛЕНИИ МЕСТА И ГРАММАТИЧЕСКОГО СТАТУСА НАРЕЧИЯ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Сайидырахимова Дильфуза,
*профессор Российской Академии наук,
Кыргызско-узбекский международный университет,
кандидат филологических наук, доцент.*

Сайидирахимова Насиба,
*Международная исламская академия Узбекистана,
кандидат филологических наук, доцент.*

Кулубекова Азара Омуракуновна,
*Кыргызско-узбекский международный университет,
кандидат филологических наук, доцент.*

При определении места и грамматического статуса наречия основное наше внимание обращено на характер функционально-семантической природы изучаемой лексико-грамматической категории.

Части речи являясь грамматической категорией классифицирующего характера, разделяются на соответствующие классы, где в качестве основного критерия их выделения служат определенные грамматические признаки, одним из которых является свойственная каждому наречию в отдельности возможность парадигматических и синтагматических отношений. Наречия в таджикском, русском, кыргызском и узбекском языках, в свою очередь, имеют такую возможность о чем свидетельствует наличие его собственно общекатегориального грамматического значения.[1.51] При систематизации грамматических значений отдельных знаменательных, самостоятельных лексико-грамматических категорий общей системы частей речи нам удалось определить и грамматическое значение наречия, которое отличается от грамматических значений других знаменательных частей речи. В нашей работе грамматические значения системы знаменательных частей речи делятся на: 1) первостепенное гетерогенное грамматическое значение; 2) первостепенное гомогенное грамматическое значение; 3) грамматическое значение, имеющее и гетерогенный, и гомогенный характер одновременно. В качестве основного критерия для дифференциации грамматических значений на соответствующие группы служат логико-семантические особенности лексических единиц, которые объединяются в системе каждой знаменательной части речи. Так, существительные служат для обозначения предметов, явлений объективной реальности, глагол - их действия и состояния: прилагательное - для обозначения статического признака и свойства предметов и явлений. Грамматическое значение наречия занимает центральное положение между

гетерогенными значениями первой степени, что характерно для существительных, и гомогенными значениями второй степени, что характерно для глаголов и прилагательных. Грамматическое значение наречия характеризуется гомогенной грамматической особенностью первой степени потому что оно является зависимым значением по отношению к грамматическим значениям глаголов (гомогенное грамматическое значение) существительных и прилагательных. Грамматическое значение наречия подчиняется грамматическим значениям других знаменательных частей речи таким образом, с этой точки зрения, значение наречия в грамматическом плане противопоставлено грамматическим значениям существительного (оппозиция: грамматическое значение только гомогенного характера).[2.2] В основе группировки грамматических значений подобного характера лежит логический принцип. Грамматические значения вышеуказанных разновидностей являются общими для языков независимо от их отношения к характеру грамматического строя. С этой точки зрения, не отличается грамматическое значение наречий узбекского, кыргызского и других тюркских языков от грамматического значения наречий таджикского.

Центральную зону в общей системе частей речи составляют знаменательные части речи. Служебные части речи как выразители грамматических отношений занимают места в общей системе частей речи после знаменательных. За служебными частями речи идут категории модальных слов, мимем. [3.47].

Многоплановость семантики наречий таджикского, узбекского и кыргызского языков обуславливает многообразие их представления в этих языках, целью которого представления является выделение наиболее существенных содержательных особенностей наречий в рамках этих закономерностей. Первую особенность наречий мы называем онтологической триадой, так как она касается основных категорий смысла, выделяемых в сложной структуре наречных слов-предметных характеристик, процессов, признаков и свойств. Для того, чтобы включить эти понятия в общее гнездо, именуемое наречием, они должны быть объединены как однородные, что достигается синтаксически, когда разные слова сводятся в однородный ряд (*азоб-боазоб, ист-беист, хато-бехато, малол-бемалол, махал-бемахал*). Члены этой лексико-семантической оппозиции называются соответственно: наречия, производные от существительных:

(*гайрат-богайрат*), наречия производные от прилагательных (*вазнин-вазнин, дуруст-нодуруст*) и наречия, производные от глаголов (*рафта-рафта, ист-беист, гашта-баргашта*).

Данные классы наречий в таджикском, узбекском и кыргызском получают преимущественное выражение посредством префиксов, суффиксов, инфиксов, повтором слов, словосложения и объединение категориальных значений частей речи, присущих им словообразовательных и

формообразовательных средств и характеризующей их сочетаемости. Следовательно, три кардинальных частей речи вовлечены в выражение наречий и, в свою очередь, конституируются как части речи в соответствии с тем, как в них отражаются и проявляются значения времени, места, причины, цели действия и др. по лексическому своему значению наречия в таджикском, узбекском и кыргызском языках дифференцируются на две группы: 1) обстоятельственные наречия и 2) определительные наречия. При этом одним из основных внутренних потенций частей речи, направленных на сдвиги в новой образуемой части речи (наречия) является появление их способности выражать качественную характеристику действия или процесса (*бехатохондан-читать без ошибок*). Элементарным средством, образующим наречные слова являются все те же словообразовательные форманты, указанные нами выше. [4.18]

Все знаменательные части речи, в том числе и наречия, по отношению к определенным лексико-семантическим и грамматическим признакам противопоставлены друг-другу. Так, в системе наречий противопоставление такого характера определяется по 16 признакам.

Все более ярче и прозрачнее представляется место и лингвистический статус наречий в системе знаменательных частей речи при их изучении в семантическом плане на материале языков разного грамматического строя, что подтверждается нашими наблюдениями по изучению наречий таджикского, узбекского и кыргызского языков.

Одним из важнейших вопросов изучения общелингвистических вопросов языковых особенностей наречий таджикского, узбекского и кыргызского языков является вопрос об определении взаимоотношения наречий с деепричастием. Основным критерием сходства наречий и деепричастий определяется их функционирование в качестве обстоятельства в предложении, не принимая аффиксов словоизменения постпозитивно.

Использованные литературы:

1. Аверина С.А. К изучению лексического состава переводных житий. – В кн.: Пробл. Слав.ист. лексики и лексикограф. Тезисы конф. -Москва. 1975. Вып. 2. -с. 47 – 51.
2. Авксентьева А. Г. Из истории древних славянских сочетаний с плавными сонорами. АКД. - М., 1974. 22с. (МГПИ).
3. Айни С. Забониточики. – Раҳбари дониш, 1928. № 11 – 12. с. 43 -47.
4. Айни С. Дар хусуси забони адабии тоҷик. – Раҳбари дониш, 1929, № 4. -с.17
5. Айни С. Оидбавазъиятизабоншиноситочик. – Шарқи сурх, 1952, № 6.-с.3-8.
6. Абдуллоева М.Н. Категория числа в таджикском и русском языках (именные части речи). Автореф. канд. дис. -Душанбе, 1971.
7. Авалиани Ю. Ю. К характеристике некоторых залоговых форм в современном таджикском языке (в сравнении с курдским языком). –Труды Самаркандского гос. ун-та им. А. Навои, новая серия. Вып. 269. -Самарканд, 1975. -с. 2-20.

O'ZBEK TILI XORIJIY TIL SIFATIDA: GRAMMATIK MAVZULARNI REJALASHTIRISH

Mardon Rahmatov,

Shanxay chet tillar universiteti

Rossiya, Sharqiy Evropa va Markaziy Osiyo instituti

O'zbek tili yo'nalishi dotsenti

Til o'rgatishning boshlang'ich davrining bosh vazifasi til o'rgatuvchi tomonidan tanlangan ma'lum bir til o'rgatish metod va usullari yordamida cheklangan til materiallari (fonetik, leksik va grammatik)ni cheklangan o'quv mashg'uloti jarayonida talabalarga o'rganilayotgan tilning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirish va shu orqali talabalarning o'rganilayotgan til savodxonligini (og'zaki va yozma nutqini) egallashi va o'stirishdan iboratdir.

Ma'lumki, fonetik, grammatik va leksik vositalar tizimi yordamida shakllantiriladigan lingvistik bilimlar talabalarning o'rganilayotgan tilda o'qish, tinglash, gapirish va yozish kabi qobiliyatlarini shakllantirishda muhim o'rin egallaydi. Boshqacha aytganda, lingvistik bilimlarsiz nutq faoliyatining muvaffaqiyatli bo'lishiga erishib bo'lmaydi. Nutq faoliyatining bu turlarining mukammal bo'lishi uchun til o'qituvchisidan katta mas'uliyat, keng bilim va malakali yondashuvni talab qiladi, shuningdek, o'qituvchiga talabalarning so'z boyligiga ega bo'lishi va nutqining rivojlanishiga tizimli yondashish mas'uliyatini yuklaydi va shunga muvofiq o'qitishni yuqori saviyada tashkil etish zaruriyatini tug'diradi.

Malumki, xorijlik talabalarga muayyan bir tilni o'rgatishda shu tilga xos kichik-kichik jumalarni tuzishni o'rgatishdan boshlanadi. Albatta, har bir tilda jumla qurilishida zarur bo'lgan, gap asosini belgilaydigan grammatik shakllar, grammatik aloqa turlari va vositalari mavjud. O'rganilayotgan tilning grammatikasi so'zlarni nutqda (tilning yozma va og'zaki shakllarda) to'g'ri qo'llash (to'g'ri talaffuz qilish va yozish)ni o'rgatar ekan, til o'rgatish darslarida grammatikani o'rgatish yoki o'rgatmaslik masalasi muhokama markazida bo'lmasligi kerak. Ya'ni o'rganilayotgan tilning grammatik qoidalarisiz grammatikasini o'rgatish lozim bo'ladi.

O'zga tilni o'rganayotgan shaxs o'rganilayotgan tilda gapirmoqchi yoki qandaydir bir fikrni bayon qilmoqchi bo'lsa, albatta, o'z oldiga uni qanday shakllantirishni, qanday gap tuzishni o'z oldiga maqsad qiladi; gap tarkibidagi so'zlarga, ularning qanday bog'lanishiga, ularning tartibiga e'tibor qaratadi va, albatta, tanlangan, gap strukturasiga olib kirilgan so'zlarni til qoidalariga muvofiq tizib chiqadi. Olib borilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, agar chet tilini o'zlashtirmoqchi bo'lgan shaxs o'rganilayotgan tilning fonetik xususiyatlari, leksikasi, grammatik qurilishi va stilistik qonunylari haqida yaxshigina nazariy bilimlarga ega bo'lib borsa, boshqa til o'rganuvchilarga qaraganda (masalan, ko'cha tili asosida o'rganish yoki tilni mustaqil o'zlashtirishdan ko'ra) uning o'sha til haqidagi tasavvurlari tez shakllana boradi, tilni his qilishi tez rivojlanadi va tilga

nisbatan ilmiy yondashishi oson kechadi. Ta’kidlanishicha, grammatik bilimlarga tayanmasdan tilni egallash jarayoni uzoqroqqa cho’ziladi, uning samarasi kamroq bo’ladi va uning salbiy ta’siri keyingi bir necha o’n yillar davomida ham tilda aks etishi mumkin. Grammatik materialni bilish tilni tez o’zlashtirishning shartidir.

Muayyan grammatik materialni o’quv jarayoniga kiritish faqat uning kommunikativ zarurati, ya’ni muayyan qurilmani ham sintaktik, ham semantik jihatdan to’g’ri ifodalash zarurati bilan belgilanadi. Dars jarayonida talaba grammatik mavzu nima maqsadda berilayotganini his qilishi, nima uchun o’rganish taklif qilinayotganini tushunib yetishlari, grammatik mavzularga asoslanib o’zlarining og’zaki va yozma muloqotlarini ongli ravishda tashkil etishni va topshiriqlarni mos holda bajarishni o’rganishlari kerak. Ayni mana shu jihat ongli ta’limning eng muhim umumdidaktik tamoyilini aks ettiradi va til o’qitishning mohiyatini tashkil qiladi. Ongli-amaliy usul talabalarning amalda qo’llashlari kerak bo’lgan grammatik bilimlarini anglab yetishlari va ularni tizimlashtirishlarini o’z ichiga oladi.

Ma’lumki, tilshunoslikning grammatika bo’limi morfologiya va sintaksisni o’z ichiga oladi. Lekin tizim sifatida grammatika morfologiya va sintaksisdan tashqari o’z ichiga so’z yasashini ham qamrab oladi. Tilshunoslikda bu bo’limlar mustaqil o’rgatilsa-da, aslida ular bir-biri bilan chambarchas bog’liq. Til fanining morfologiyasida so’z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, fe’l, yordamchi so’zlar va ularga xos grammatik ma’nolar, sintaksisda esa so’zlarning bir biriga bog’lanishi, gap, gap turlari va b. o’rganiladi.

O’zbek tilining minimum grammatikasiga o’rgatishning dastlabki davrlarida o’zbek tilida faol qo’llanuvchi morfologik shakllar kiritilishi va ularga tayangan holda sintaktik qurilmalar shakllantirilishi maqsadga muvofiq. Til materialining bosqichma-bosqich kompleks-konsentrik joylashuvi va taqsimlanishi mashg’ulotning dastlabki bosqichidanoq o’zbek tilida muloqot qilish imkonini beradi. O’qitishning dastlabki bosqichida grammatik minimumga kiritilishi kerak bo’lgan ba’zi morfologik mavzularga nazar solsak:

-ot: atoqli va turdosh otlar, ularning nutqda birlik va ko’plikda qo’llanishi, so’zlarni bir-biriga bog’lashda kelishiklarning o’rni va ahamiyatini bilishlari va nutqda to’g’ri qo’llashni to’g’ri o’rgatish uchun;

-sifat: nutqda sifat va ularning darajalari qo’llanishni to’g’ri o’rgatish uchun;

-son: nutqda tartib va sanoq sonlarni to’g’ri o’rgatish uchun;

-olmosh: nutqda kishilik, so’roq, belgilash olmoshlarini, shuningdek, ko’rsatish olmoshlarini to’g’ri o’rgatish uchun;

-fe’l: fe’l nisbatlarining ishlatilishi, fe’l zamonlari, fe’llarning tuslanishi, fe’llarning vazifa shakllarini to’g’ri o’rgatish uchun;

-ravish: nutqda payt, vaqt, o’rin so’zlarini to’g’ri o’rgatish uchun;

-nutqda ko’makchilar, bog’lovchilar, undov va modal so’zlarni to’g’ri o’rgatish uchun.

Grammatik minimal sintaktik mavzularga, masalan, so’z birikmalarini, ba’zi sodda va qo’shma gap turlarini ham kiritish lozim. Asosiysi, grammatik material oqilona tashkil etilgan va o’quv jarayoniga kiritilgan bo’lishi lozim.

O'zbek tilni xorijiy til sifatida o'rganayotgan xitoylik talabalarga til o'rgatishning boshlang'ich davrida o'tilgan, boshlang'ich darajadagi o'ziga xos murakkablikka ega bo'lgan "Orttirma nisbat" mavzunini e'tiboringizga havola qilamiz.

Mavzuni o'tish davomida fe'llarda ish-harakatning bajaruvchisi bilan birga bajartiruvchisi ma'nosi ham mavjud bo'lishi, ish-harakatni amalga oshiruvchining ma'nosi fe'ning orttirma nisbati shakli orqali namoyon bo'lishi tushuntiriladi. Talabalarga o'zbek tilidagi orttirma nisbat shaklini tushuntirganda aniq nisbatdagi fe'llar bilan solishtirish, ularning grammatik ma'nosidagi, gap tarkibidagi sintaktik shakllarning farqli holatlarini tushuntirish ham maqsadga muvofiq sanaladi (Aniqlik maylidagi ish harakatning bajaruvchisi -ni tushum kelishigini olishi natijasida uning sintaktik vazifasida yuza keladigan o'zgarishlarni e'tiborga olish nazarda tutiladi).

"Fe'ning orttirma nisbatlari" mavzusini o'rgatishga qaratilgan darsda o'zbek tilida nisbatan ko'proq qo'llanadigan *-t*, *-tir/-dir*, *-sat* kabi nisbat shakllari tanishtirilishi va ularning nutqda qo'llanishi tushuntiriladi. Mazkur Grammatik shakllarni fe'l asosidan so'ng qo'shilishi, undan keyin zamon va shxs-son ma'nosini ifodalovchi shakllar qo'yilishi tushuntiriladi.

Misollar:

Aniq nisbat	Orttirma nisbat
Talaba o'qidi	Talabani o'qitdi
Bola yig'ladi	Bolani yig'latdi
Mashina keldi	Mashinani keltirdi
Qizlar yugurdi	Qizlarni yugurtirdi
Bola kuldi	Bolani kuldirdi
Xat yozdi	Xatni yozdirdi
Ustoz ko'rdi	Ustozni ko'rsatdi

Talabalarga ish-harakatni yuzaga keltiruvchi shaxs ma'nosini hosil qilishda *-t*, *-tir/-dir*, *-sat* kabi qo'shimchalarning mavjudligi o'zbek tilining agglyutativ tabiati bilan bog'liq ekanligi eslatiladi va uning so'z, ya'ni asosga qo'shilish tartibiga amal qilish ham so'raladi.

Talabadan mavzuni qanday o'zlashtirgani so'ralganda, shunday javoblar olindi: *Soch oldirdim. Sochimni men emas, balki sartarosh oldi. Men sartaroshga bordim va sartarosh sochimni oldi. Demak, sartaroshga sochimni oldirdim. Yoki: xat yozdim, xat yozdirdim. Men xat yozmadim, balki men boshqa odamga xat yozishni iltimos qildim va u xat yozdi. Demak, boshqa odamga xat yozdirdim.*

Til o'rgatishda yana bir muhim jihat borki, uni har doim e'tiborda tutish va undan o'rinli foydalanish lozim. U ham bo'lsa, talabalarning ona tilisidir. Talabalarga minimum grammatikani o'rgatishda ularning ona tilisini ham hisobga olish kerak, chunki har qanday til o'rganuvchi chet tillarni o'rganganida, birinchi navbatda, ona tilisiga tayanadi. L.V. Shcherba aytganidek, "Biz chet tili darslarida ona tilini qancha chetlab o'tmoqchi bo'lsak ham biri bir u qatnashadi" [3].

Fe’ning orttirma nisbati shaklini tushuntirishda talabalarning ona tilisiga qiyoslanashi talabalarning mavzuni yaxshi tushunishlariga katta yordam beradi. Darsni mustahkamlash qismida aniq va orttirma nisbatdagi gaplarni (fe’llarni) xitoy tilidan o‘zbek tiliga, o‘zbek tilidan xitoy tiliga tarjima qildirish ham o‘qituvchining darsdan ko‘zlagan maqsadiga erishishga katta yordam beradi.

Ma’lumot o‘rnida aytish mumkinki, xitoy tilida aniq nisbatdagi gapga/fe’lga “kimdir nimanidir qildirishi/bajartirishi” ma’nosini qo‘shish uchun maxsus so‘zlardan foydalaniladi. Ular quyidagilar: 使 [shǐ], 让 [ràng], 令 [lìng], 叫 [jiào]. Xitoy tilida o‘zbek tilidagi orttirma nisbat shakli ma’nosini hosil qilish uchun aniq nisbatdagi gapga yuqorida qayd etilgan maxsus so‘zlardan biri qo‘llanadi. Masalan: yozdi - 写了 [xiěle] (yozdirdi: 使 [shǐ]...写了 [xiěle]; 让 [ràng].....写了 [xiěle]. (Bu o‘zbek tilidagi orttirma nisbat ma’nosini beruvchi so‘zni birini o‘rnida boshqasini ishlatish mumkin). Quyidagi misollar fikrimizni to‘ldirishga xizmat qiladi:

Yusuf xat yozdi — Yusuf 写了封信 [Yusuf xiěle fēng xìn];

Yusuf xat yozdirdi — Yusuf 让人写了封信 [Yusuf ràng rén xiěle fēng xìn].

Ishchilar ishladi — 工人们工作了 [Gōngrénmen gōngzuòle];

Ishchilarni ishlatdi — 他让工人们工作了 [Tā ràng gōngrénmen gōngzuòle].

Qizlar kuldi — 女孩们笑了 [Nǚháimen xiàole];

Qizlarni kuldirdi — 他让女孩们笑了 [Tā ràng nǚháimen xiàole] . yoki 他逗笑了女孩们 [Tā dòuxiàole nǚháimen].

Bola uxladi — 孩子睡着了 [Háizi shuìzhele];

Bolani uxlatdi — 他让孩子睡着了 [Tā ràng háizi shuìzhele].

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, xorijiy tilni o‘rgatishda grammatikani o‘rgatish bosh maqsadga ko‘tarilmasli, unga til o‘rgatishning bir vositasi sifatida bilish, lekin grammatika kommunikativ faoliyat – talabalarlarning og‘zaki va yozma nutqini to‘g‘ri rivojlanishga xizmat qilishini unutmazlik ham kerak.

Xorijiy tilni o‘rganuvchilar o‘rganilayotgan tilning grammatik qurilishini anglamasdan uni tez va oson o‘rganishlari qiyin, shuning uchun uning minimum loyihasini ishlab chiqilishi va shu asosda darslar tashkillashtirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, Ўқитувчи. 1980. –Б. 448.
2. Чеснокова, М.П. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие / М.П. Чеснокова. – 2 изд., перераб. – М.: МАДИ, 2015. – 132 с.
3. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974. - 429 с.

O'ZBEK TILIDA "VAQT" KONSEPTI VA UNING MAQOLLAR ORQALI VOQELANISHI

Hakimova Muhayyo Karimovna,
*Alsher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
filologiya fanlari doktori, dotsenti.*

Ma'lumki, so'nggi yillarda jahon tilshunosligida konseptning o'rganilishiga oid tadqiqotlar ko'payib bormoqda. Bunday tadqiqotlarda odatda, "burch", "iymon", "halollik", "adolat", "vaqt" kabi abstrakt tushunchalarni ifodalovchi konseptlarga alohida e'tibor qaratiladi. Zero, barcha millat egalari uchun bevosita kuzatishda berilgan aniq voqeliklar haqidagi konseptlarda o'ziga xosliklar kam kuzatiladi. Lekin bevosita kuzatishda berilmagan, faqat anglanadigan abstrakt mohiyatlarni ifodalovchi konseptlarning har bir millatda o'ziga xos bo'lishi ma'lum. SHu nuqtai nazardan "vaqt" konseptining o'rganilishi ham ahamiyatli bo'lib, uning lisoniy voqelanishi turli tillarda o'xshash va farqli bo'lishi tabiiy. Zero, barcha millatlarda vaqt ko'rsatkichlari deyarli bir xil, unga nisbatan obrazli va qadriyatli munosabatlar asosida shakllangan kotseptual tashkil etuvchilar farqli bo'ladi.

Til o'zida rang-barang olam manzarasini asliga mos ravishda in'ikos ettirishga harakat qilar ekan, lekin bu akslanish olam manzarasining ko'zgudagi kabi aksi bo'lmaydi. Olamning lisoniy manzarasi shu xalq olamning qaysi bo'lagini ko'rishni, nomlashni istasa, shunga asoslanadi. Qorong'ulikda yorug'lik tushgan joygina ko'ringanidek, olam manzarasiga xalqning e'tibori tushgan qismigina nomlanadi. Masalan, o'zbek tilida sutka qismlari **kun, tun, tong, ertalab, choshgoh, peshin, asr, oqshom, kecha** kabi qismlarga bo'linadi. Sutka qismlari haqidagi konseptual qarashlarni namoz o'qiladigan vaqt kabi tashkil etuvchilari ham tashkil etadi. Ingliz tilida "lunch" konsepti esa ovqatlanish vaqti asosida shakllangan. Kun chiqishdan ertalabgacha bo'lgan vaqt esa *tong, azon, sahar, sahar-mardon, bomdod, subh, subhidam, mardon, tongotar* kabi leksemalar bilan nomlanadi va har biri anglatayotgan vaqt bir-biridan sezilarsiz bo'lsa-da farq qiladi. Bu kichik vaqt qismining o'zbek tilida bu kabi ko'p nominatsiyaga egaligi o'zbek xalqining erta tongdan barvaqt uyg'onishi, qisqasi hayotning juda barvaqt boshlanishi bilan bog'liq. Ushbu maqollar ham fikrimizni dalillaydi:

Erta turgan ish bitirar, Kech turgan ko'p turtinar.

Erta turgan horimas.

Ertalabki vaqt — naqdgina baxt.

Ertalabki ish, Ko'ngilni qilar xush.

O'zbek xalqida vaqt oqar daryoga o'xshatiladi. Vaqtga bo'lgan konseptaul qarashlarda insonning bu dunyodagi umri juda qisqa ekanligi, o'tkinchi ekanligi, foni dunyoda esa abadiy yashashi, bu dunyodagi vaqtning qadriga etish, abadiy hayot uchun harakat qilish kerakligi kabi tushunchalar o'z aksini topgan. G'arb

madaniyatida *vaqt* – *pul, vaqt* oltindan *qimmat* kabi maqollar bor bo‘lsa, o‘zbek tilida esa *vaqt* — *g‘animat, o‘tsa* — *nadomat; vaqt tog‘ni emirar, suv toshni kemirar; vaqt* — *qozi; vaqtdan yutding* — *baxtdan yutding* kabi maqollar bor.

Shundan kelib chiqib bo‘lsa kerak, bu dunyodagi vaqtning, umrning qadriga etish, undan unumli foydalanishga undash o‘zbek faylasuf va shoirlari asarlarida, o‘zbek maqollarida an‘anaga aylanib qolgan.

Bugungi kunda vaqt, sana, yosh, yil, umr kabi vaqt ma‘nosiga ega tushunchalar qiyinchiliksiz anglanadi va ushbu tushunchalarni ifodalovchi birliklar tilda alohida tizimni shakllantiradi. Ushbu tushunchalardan biri vaqt konseptini tashkil etuvchi “yosh” tushunchasidir. Tilda, xususan, o‘zbek tilida “yosh” ma‘nosini anglatuvchi leksik birliklarning shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni bosib o‘tgan. Insonning umri, bu umrning davrlari nimaga asoslanib o‘lchangan, qanday qilib shaxs yoki jamiyat umrining davomiyligi o‘lchangan hamda ular qanday nomlangan degan savollar biz qo‘l telefonimizdagi sanalarga qaraganda, yoki ijtimoiy tarmoqda har kuni do‘stimizning tug‘ilgan kunlarini bizga eslatib turilganda har doim ham esimizga kelmaydi. Qadim ajdodlarimiz vaqt sarhisobini aniq kuzatish mumkin bo‘lgan tabiat hodisalari asosida belgilashgan. Masalan, kun (quyosh) orqali sutkaning yorug‘ qismi nomlangan. Ularda avval sutka tushunchasi bo‘lmagan, *ikki kundan keyin kelaman, uch kunlik yo‘l* kabi qo‘llanishlar ushbu qarashning hozirgacha bo‘lgan ta‘siridir. Oy va uning turli ko‘rinishlari ham vaqt ulchovi birligi bo‘lganligi bizga ma‘lum.

Ayni davrda o‘zbek tilida inson umrining tug‘ilgandan boshlab o‘tkazgan vaqti, bu davrdagi har bir yil “yosh” so‘zi bilan nomlanadi. Ma‘lumki, o‘zbek tilining izohli lug‘atida *yosh* omonim so‘zlar sifatida keltiriladi. Unda “ko‘z yoshi” va “vaqt, davr” ma‘nosidagi ikkita so‘z shakldosh sifatida berilgan.

Turkiy xalqlarning qadimdan chorvachilik bilan shug‘ullangani ma‘lum. Ular yil hisobini bahor oyi, ya‘ni barra o‘tlar o‘sgan paytdan boshlashgan. Zero, tabiatda chorvani o‘tlatish mumkin bo‘lgan vaqtdan, ya‘ni qir, adir, kengliklarga chorva bilan ko‘chish vaqti yil sarhisobi uchun asos bo‘lgan. Bu o‘tlar, maysalar sabza urgan payt bo‘lgan.

Fransuz olimi Lui Bazanning “Konsepsiya vozrasta u drevnix tyurkskix narodov” Ya‘ni qadimgi turkiy xalqlarda yosh konsepsiyasi” nomli maqolasi 1986 yilda “Zarubejnaya tyurkologiya” jurnalida e‘lon qilinadi. Ushbu maqolada xitoyda 557-581 yillrda xukm surgan “Chu dinastiyasining solnomasi” dan quyidagi parcha keltiriladi: “Ular (ya‘ni Mo‘g‘uliston hududidagi turkiy xalqlar yillar almashinuvini va vaqtning sarhisobini yashil bo‘lgan o‘tlar orqali aniqlashardi” [1, 361-362]. Bu davrda turkiy xalqlar, aniqrog‘i Mo‘g‘uliston hududagi turkiy halqlar “Yash” so‘zi bilan barra o‘tlarni nomlashgan. Keyinchilik o‘tlar ko‘m-ko‘k bo‘lgan vaqtни yil sarhisobi uchun qo‘llashgan, ya‘ni ushbu vaqtни va uning yana qaytirilishigacha bo‘lgan muddatni ham “yash” deb nomlashgan. Bahor oyida tug‘ilgan qo‘zichoq uchun shu bahor birinchi bahori, keyingi yil 2-bahori, 3-yil 3-bahori hisoblangan. Shunda 2 yil yashagan qo‘zichoq 3 bahorni ko‘rga n bo‘lgan. Ya‘ni u 3 yosh bo‘lgan.

Yashil o‘t uchun qo‘llangan “yash” so‘zi o‘tning rangiga bog‘liq holda yashil (rang) so‘zining shakllanishiga asos bo‘lgan bo‘lsa, o‘tning sersuvligi asosida

koʻzning suvi maʼnosidagi yosh, va vaqt maʼnosini beruvchi yosh kabi 2 ta yoʻnalishda maʼno taraqqiy etgan. Bu *yosh* soʻzi chuvash tilidan boshqa koʻplab turkiy tillarda har xil fonetik oʻzgarishlar bilan mavjud. Masalan, qirgʻiz va oltoy tilida *jash* deyiladi. Bugungi kunda *yosh* soʻzining koʻz yoshidagi va inson yoshidagi maʼnolar taraqqiyoti omonimiyagacha etib borgan.

Turkiy xalqlar keyinroq xitoylarning hayvon nomlariga asoslangan muchal kalendari, Arablarning hijriy kalendari, Grigoryan kalendari kabi oʻlchov birliklaridan foydalangan boʻlsa-da, lekin baribir hozirgacha yilning boshi bahorga toʻgʻri kelishi konseptual ahamiyat kasb etadi. Buni ushbu maqollar orqali ham koʻrish mumkin: *Avval — bahor, oxir — xazon. Yilning yaxshi kelishi bahordan maʼlum. Kun gʻamini sahar e, Yil gʻamini bahor e.* Demak, Navroʻz soʻzi fors-tojik tilidan oʻzlashgan boʻlsa-da, bu bayramning asl mohiyati xalqimizning uzoq yillik tarixini oʻzida aks ettiradi.

Oʻzbek tilida “yosh” konsepti insoning vaqt bilan bogʻliq jismoniy va sotsial rivojlanish darajasini bildiradi. Bu rivojlanish insonning qancha umr koʻriishi bilan belgilanishi maʼlum. Tilimizda boshqa koʻpgina tillar qatori bolalik, oʻsmirlik, etuklik (oʻrta yosh), qarilik kabi “yosh” konseptini tashkil etuvchi birliklar mavjud.

Ushbu konseptlarning tushunchaviy, qadriyatga asoslangan va obrazli tuzilmalari bor. Yosh konseptining tushunchaviy tashkil etuvchisining turli tillarda deyarli bir xil boʻlishi haqida yuqorida aytib oʻtgan edik. Masalan, bolalik konseptini barcha tillarda yoshi kichiklik, etarli hayotiy koʻnikma va malakaga ega boʻlmaslik, yoqimtoylik kabilar tashkil etadi. Lekin ayrim oʻrinlarda “yosh” konseptining tushunchaviy tuzilmasida chegaralarning bir xil emasligi til egalarining hayot tarzidan kelib chiqib farqlanishi mumkin. Masalan, oʻzbek millatida erta turmush qurish natijasida yosh darajasining chegarasi ayrim millatlarga nisbatan farqli. Bizda turmush qurish uchun 40 yosh kattalik qilsa, gʻarb davlatlarida meʼyor sanaladi. Quyidagi sheʼr ushbu fikrimizni isbotlaydi:

Izlay-izlay horib boʻldim, sensiz yolgʻiz gʻarib boʻldim.

Endi bosgan izlaringni toʻrt tomondan topolmasman.

Toliqib ham tolib boʻldim, qirqqa kirmay qarib boʻldim.

Layli nahor seni izlab er-osmondan topolmasman.

Yoki *Ayolning oʻttizga kirgani — oʻtin boʻlgani* kabi maqollar bor.

Ingliz tilida esa aksincha maʼno buruvchi “*Life begins at forty*” (Hayot 40 yoshda boshlanadi) kabi maqollar mavjud. Bu misollardan ham koʻrish mumkinki, turli tillarda yosh chegarasi masalasi farqli boʻlishi mumkin.

Yosh konseptining qadriyatlarga asoslangan tashkil etuvchilari har bir tilda oʻziga xos boʻladi. Biz bu oʻrinda “qarilik” konsepti masalasiga toʻxtalib oʻtamiz. Maʼlumki, konseptning tildagi voqelanishi koʻproq frazemalar, maqol va matallar orqali tahlil qilinadi. Biz ham shu usuldan foydalanamiz.

Oʻzbek tilida qarilikka alohida kadriyat sifatida qaraladi. Bu yoshga etish niyati bildiriladi, qariyalarga hurmat koʻrsatish oʻzbek milliy madaniyatiga xosdir. Qarilikka aksiologik qarash quyidagi maqollarda aks etadi:

Qarisi bor uyning parisi bor;

Bola — shirinlikning adoyi, Qariya — shirin soʻzning gadoyi;

Yosh kelsa — ishga, Qari kelsa — oshga;

Yoshning hurmati — qarz, Qarining hurmati — farz.

Oʻzbek tilida qariyalarning donishmandligi quyidagi maqollarda aks etadi:

Yoshlikning eli kuchli, Keksalikning — aqli;

Qarilikni donolik bezar, YOshlikni — kamtarlik.

Qariyalarning koʻp hayotiy tajribaga egaligi quyidagi maqollarda aks etadi:

Qari bor uyning zari bor;

Qarisi bor uyning parisi bor, Parisi bor uyning barisi bor;

Qari uyning farishtasi, Saranjomi, sarishtasi;

Qarida xislat koʻp.

Qariyalarning eʼtiborga loyiq ekanligi, ularga munosib hurmat koʻrsatish masalasi quyidagi maqollarda oʻz aksini topgan:

Qarilarni qargʻatma, Yosh joningni ogʻritma;

Qarini kaftda saqla, Oʻligini hafta saqla.

Ingliz lingvomadaniyatida esa qarilikka qadriyat sifatida qarash bizdagidek kuchli boʻlmasa ham, u mavjud. Masalan, quyidagi kabi maqollarda koʻrish mumkin: *yoshi kattaroq - dono; Yoshning mohiyati aqlidir; Hech kim keksa odam kabi sevmaydi; Daraxt ekish uchun faqat keksa odamning sabri bor.*

Qayd etish kerakki, xalqning mentalitetidan kelib chiqib, ingliz tilida keksalikka qadriyat sifatida qarash oʻzbeklarnikidan biroz sustroq, nazarimizda. Buni qarilikka boʻlgan ijobiy va salbiy konnotatsiyali maqollar orqali koʻrish mumkin. T.A.Znamenskaya nomli rus tadqiqotchisining ilmiy ishida 83 ta ingliz tilidagi keksalikka oid maqollar toʻplangan va ularning 51 tasi salbiy va 26 tasi esa ijobiy maʼnoli ekanligi qayd qilingan.

Qarilikka nisbatan ingliz tilida jismoniy zaiflik nuqtai nazaridan baholash kuchli: *Qariyalar faqat kasalxonalarda yurishadi; Yorilgan qoʻngʻiroq hech qachon yaxshi eshitilmaydi; Qarilik - bu sinov bosqichi; Qarilik xursandchilik emas; Qarilik baraka emas.* Xuddi shu kabi maqolni rus tilida ham uchratish mumkin: *starost ne radost* kabi.

Fransuz lingvomadaniyatidagi keksalikka katta bir tajriba egasi sifatidagi qarash bizda uchramaydi: *Yillar kitoblardan koʻproq narsani biladi. Eng yaxshi sharob eski idishdan chiqadi. Qadimgi skripkada juda yaxshi musiqa yangragan.*

Yapon lingvomadaniyatida ham qarilikka oʻziga xos qadriyat sifatida qaraladi. Buni ularning quyidagi maqollari orqali koʻrish mumkin: *Qari odam bilan otangdek gaplash, eski (Qari) maqol aldamaydi, qadim (qari) daryo qurimaydi.*

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, “vaqt” konsepti juda keng masala boʻlib, u monografik oʻrganilishi mumkin boʻlgan mavzu. Bu kabi tadqiqotlar oʻzbek xalqining vaqt haqidagi qarashlari, tushunchalari, obrazli taffakuri, bu boradagi xulosa va tajribalarini milliy ruh va til orqali oʻziga xos ekanligini koʻrsatadi.

1. Базен Л. Концепция возраста у древних тюркских народов // Зарубежная тюркология. Вып. I. Древние тюркские языки и литературы. -М.: 1986. С. 361-378.
2. Ҳакимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Филол. фан.ном.дисс. автореф. -Фарғона, 2004.

ТИЛШУНОСЛИКДА ДИАЛОГ ВА КВАЗИДИАЛОГ МАСАЛАСИ

Давлатова Раъно Ҳайдаровна,
*Навоий давлат педагогика институти
филология фанлари доктори (DSc.).*

Маълумки, *диалог* (юнонча: διάλογος — "суҳбат") [1] икки ёки ундан ортиқ киши ўртасида оғзаки ёки ёзма баёнотлар (репликалар, саволлар ва жавоблар) алмашинувининг адабий ёки саҳналаштирилган шакли бўлиб, улар ўртасидаги оғзаки, ёзма ёки бошқа усулларда фикр алмашишни таъминловчи алоқа-аралашувнинг ўзига хос шакли сифатида тавсифланади.

Диалог коммуникациянинг икки ҳамкори томонидан яратиладиган матн бўлиб, бунда улардан бири, яъни адресант бошлаган мавзу асосида олиб бориладиган, адресат эса ушбу дастурда фаол иштирок этадиган мулоқот тури саналади. Мулоқотнинг бу турида адресант ва адресат ўрни тез-тез алмашилиб туради.

Анъанавий тилшуносликда одатда нутқнинг бу шакли монологга қиёсан фарқланади. Диалогда мулоқот иштирокчилари саналган адресант ва адресат — ҳар иккаласининг фаоллиги талаб қилинса, монологда адресант фаоллиги етакчилик қилади. М.Бахтин ўзининг фалсафий қарашлари асосида монологни шундай изоҳлайди: "...ҳеч кимга йўналтирилмаган ва жавоб талаб қилинмайдиган нутқ туридир» [2].

Кўринадики, ҳар қандай диалогнинг асосий фарқи хусусиятини саволларга жавоб қайтарадиган адресатнинг мавжудлиги сифатида белгилаш мумкин.

Диалогни таснифлашда нутқ иштирокчиларидан ҳар бирининг вазияти, диалогик мулоқотдаги иштирок даражаси инобатга олинади. Жаҳон тилшунослигида анъанавий ва замонавий тадқиқотлар асосида диалог турли жиҳатидан таснифланади: 1) шаклий тузилиши ва мазмунига кўра (Г.Ипсен, М.К. Бородулина ва Н.М. Минина); [3] 2) мулоқотда иштирокчиларнинг мавзуни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва мазмуний алоқадорликнинг ўрнатилишига кўра, диалогик бирликларнинг композицион-нутқий шаклларига кўра (М.Я. Блох, С.М. Поляков); [4] 3) аниқ коммуникатив актда нутқ иштирокчиларининг роли ҳисобга олинишига кўра (С.Л. Круглова); [5] 5) анъанавий алоқа турига кўра (Л.А. Азнабаева); [6] 6) диалог иштирокчиларининг сони ва уларнинг коммуникатив акт жараёнидаги фаол ва нофаоллигига кўра (В.Н. Бабаян); [7] 7) нутқ иштирокчиларининг диалогни

ўтказиш жараёнига жалб этилишига кўра (D. Crystal); [8] 8) мулоқот иштирокчиларининг тенглик даражасига кўра (В.И. Карасик); [9] 9) диалогда шахсиятнинг ифода даражасига кўра (И.А. Стернин) [10] ва бош.

Шунингдек, манбаларда диалог иштирокчиларининг яқинлик даражасига кўра (дўстлар, танишлар, тасодифий танишлар), юзага чиқиш хусусиятларига кўра: бирламчи– тасодифий суҳбатлардаги диалоглар, иккиламчи – бадиий матндаги диалоглар; юзага чиқиш шаклига кўра: оғзаки ва ёзма; коммуникация турига кўра: шахсий, оммабоп диалог каби турларга ажратилишини ҳам кузатиш мумкин. [11]

М.К.Бородулина ва Н.М.Минина тугалланган диалогларнинг қуйидаги турларини фарқлайди:

1. Сўроқ.
2. Суҳбат.
3. Мунозара, муҳокама ёки баҳс, тортишув. [12]

Сўроқ-диалогнинг юзага чиқиш шакли савол ва жавоб репликаларидан иборат бўлиб, бу одатдаги диалогдан савол ва жавоб берувчиларнинг ўрни алмашинмаслиги билан фарқланади. Сўроқ-диалогда савол берувчининг мақсади саволига маълумот олишдан иборат бўлса, жавоб саволга тобеланади.

Суҳбатларда репликалар батафсил баёнотлар характериға эға бўлади. Бунда саволнинг ўрни муҳим бўлса-да, ҳал қилувчи мавқеға эға бўлмайди. Суҳбатдошнинг диққат марказида саволға айнан жавоб бериш эмас, балки фикр билдириш ва ўз муносабатини билдириш муҳимроқ саналади.

Мунозара, тортишувлар монологик нутқ билан узвий боғланган бўлиб диалог элементлари эмоционал характерға эға бўлади.

Падучева болалар нутқида диалогнинг юзага чиқиши учун қуйидаги коммуникатив вазият тўлиқлиги талаб этилишини таъкидлайди: 1) сўзловчи ва тингловчининг хабар матнида иштирок этаётган бўлиши; 2) жумла талаффузи унинг қабул қилиниши билан мос келиши; 3) коммуникатив мулоқот иштирокчилари(сўзловчи ва тингловчи)нинг замон ва макондаги ўрни, кўриш майдонинг умумийлиги. [13]

Демак, ҳар қандай реал мулоқотнинг асосий шаклий хусусияти репликалар алмашинувидир.

Коммуникатив акт иштирокчиларининг мавзуни ривожлантириш ва диалогдаги мазмуний боғлиқликни ўрнатишға қўшган ҳиссасини ўрганиш натижасида М. Я. Блох ва С. М. Поляков учта катта диалог турини ажратади:

- 1) диалог мавзусини ривожлантиришда ҳар икки нутқ иштирокчиси фаоллиги талаб этиладиган мураккаб диалог;
- 2) мавзу ривожланишида битта коммуникатнинг нутқи хизмат қиладиган мураккаб диалог;
- 3) коммуникатларнинг мавзуй режалари умуман номувофиқ бўлган квазидиалогик бирлик. [14]

Диалогнинг бир тури сифатида фарқланаётган квазидиалог фақат шартли маънода диалог саналган, лотин этимологиясига кўра “квази – "ўхшаш, каби",

яъни диалог каби, диалогга ўхшаш мулоқот туридир. Бундай мулоқотда сўзловчи вазифасини ҳам, тингловчи вазифасини ҳам бир киши бажаради. Кўп ҳолларда бундай мулоқот турини болалар нутқида кузатиш мумкин бўлади. Адресант қаршисида турган адресат тимсоли бола тасаввури асосида яратилади. М.Б.Елисеева ўз тадқиқотида болаларнинг дунёқараши асосида нутққа киритиладиган тасаввурий ҳамсуҳбат, суҳбатдошга ўхшаш (квазисобеседник) тимсол тўғрисида сўз юритади. [15] Бу суҳбатдош катталар (ота, она, буви ва бош.), эртақлар матнидан, телерекламалар ва бошқалар нутқидан олинган иқтибослар асосида гапиреди. Бундай болалар нутқи ўзгалар назарида "ўзи учун мурожаат ёки ўз-ўзи билан суҳбат" каби эгоцентрик фаолиятнинг намунаси бўлса-да, аслида бошқалар нутқини тақдим этади.

Умумий маънода, квази-мулоқотда мулоқот иштирокчиларидан бирининг сохта ёки мавжуд эмаслигини назарда тутамиз. Квазидиалогнинг лингвистик хусусиятларини диалог хусусиятларига таянган ҳолда тавсифлаш мумкин. С.П.Поцелуев диалогнинг асосий белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатади:

- *формал-лингвистик*: репликалар алмашинуви давомида фикрлар (вазиятлар, қизиқишлар) ифодасига хизмат қилувчи тил воситаларининг мавжудлиги;
- *диалектик*: мулоқотнинг мазмунли кечишини таъминлаш;
- *объектли*: муҳокама учун мавзу объектининг мавжудлиги;
- *субъектли*: муайян макон ва замонда ҳақиқий мулоқот субъектларининг навбатма-навбат иштироки.[16]

Мазкур белгилардан бирортаси намоён бўлмаган ўринда квазидиалог юзага чиқади. Демак, квазидиалогик нутқ тўлақонли коммуникатив вазият бўлмаган нутқий шароитларда юзага чиқади. Унда табиий репликация учун шароит бўлмайди: репликаларнинг алмашилиши бир-шартли-коммуникант билан тартибга солинади ва шунинг учун суҳбатдошнинг нутқини идрок этиш пайти шартли ҳисобланади. Икки кетма-кет репликалар оралиғи бир вақтнинг ўзида ҳам суҳбатдош нутқини идрок этиш, ҳам жавоб тайёрлаш учун ишлатилади. Бу икки жараённинг бир пайтда амалга оширилиши диалогдаги меъёрни бузади ва квазидиалогнинг юзага чиқишидаги ўзига хосликни кўрсатади. Суҳбатда иштирокчининг яккалиги ва нутқ битта нотик томонидан яратилиши квазидиалогни монологга яқинлаштиради.

Квазидиалогда сўзловчи ва тингловчининг нутқий ўзаро таъсири кузатилмайди. Яъни диалогик мулоқот учун табиий бўлган "сўзловчи ва тингловчи антиномияси" квазидиалог учун аҳамиятсиз. Суҳбат жараёнини якка шахс бошқаради. Кўринадик, бу дискурсни диалогнинг бир шакли сифатида баҳолаш мумкин, чунки бу ўринда ҳали ҳам ахборот алмашинуви жараёни давом этади. Фақат бу нутқий жараён ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бунда репликалар алмашинув жараёни бир шахснинг ўзида кечади.

А.А.Холодовичнинг фикрига кўра, бундай нуткий акт "коммуникативликнинг етишмаслиги" билан ажралиб туради, чунки бу актда мулоқот шериги тўғрисида тахмин ҳам қилинмайди. [17] Бундай ҳолларда мавжуд нуткий вазиятга кўра шартли коммуникант, яъни квазикоммуникант тўғрисида сўз юритилса аниқроқ бўлади.

М. Бахтин бундай нуткий актни «диалогнинг ноанъанавий шакли» [18] деб баҳолайди.

Квазидиалог кўп ҳолларда инсоннинг жонсиз (жонли бўлса-да инсон бўлмаган) предметлар билан мулоқотида кузатилади. Бу, айниқса, ёш болаларнинг ўйинчоқлар билан ўйнаётган пайтида кўп кузатилади. Масалан: *Муниса қўғирчоғини ёстиққа суяб қўяр экан, оналарча меҳрибонлик билан:*

– *Бошинг оғриб қолдимми, қизим? Ҳозир дори бераман, – деди.*
– *Дори ичмайман, аччиқ, – деди яна у қўғирчоғи тилидан.*
– *Дори ичмасанг бошинг яна қаттиқ оғрийди, кейин доктор чақиришимизга тўғри келади. Доктор эса сенга укол қилади. Укол яхшими ёки? – деди кўзларини пирпиратиб.*

– *Майли дори ичаман, ширинидан фақат.*

– *Қизимга ширин чой билан бераман, конфетдай ўтиб кетади.*

Бундай якка ўйинли вазиятда коммуникация ҳамкорлари ёки мулоқот иштирокчилари тўғрисида сўз юритиш ўринсиз бўлади. Бола ўзи ҳам онанинг, ҳам боланинг ролини ижро этмоқда. Мазкур ҳолатда «сўзловчи-адресат-нуткий вазият» учлиги бузилади ва реал адресатнинг иштирокисиз нуткий акт ифодасини “сўзловчи – нуткий вазият” тарзида кўрсатиш мумкин. Яъни нуткий вазиятга кўра диалог учун танланган мавзунинг қай даражада ривожланиши фақат якка нутқ иштирокчисига боғлиқ бўлади.

Болалар нутқида квазидиалогнинг саҳналаштирилган кўриниши кўпроқ намоён бўлади. Бунда саҳна матнини, яъни сценарийни боланинг ўзи тузади. Кўп ҳолларда мулоқот иштирокчиларининг нутқи боланинг яқинлари тилидан, кузатган ва эшитганлари асосида яратилади. Бундай нутқ кўп ҳолларда боланинг катталарга айтолмаган фикрлари ифодаси сифатида намоён бўлади.

Хуллас, болалар нутқини ўрганишда мулоқот жараёнини прагматик нуқтайи назардан ўрганиш жуда муҳим. Негаки бола ўз фикр-мулоҳазаларини, ички кечинмаларини, атрофдаги воқеликларга муносабатини ҳар доим ҳам очиқдан очиқ билдиравермайди. У ўзининг севимли ўйинчоқлари билан ўйнаш жараёнида ҳам юзага чиқариши мумкин. Болалар нутқидаги квазидиалогни ўрганиш боланинг руҳий, маънавий дунёсини, унинг нутқи ривожланишини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А.М.Прохоров. -3-е изд. -М. : Советская энциклопедия, 1969—1978.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М.: Искусство, 1979. -С. 296.

3. Ipsen G. Gespräch und Sprachform // Blätter für deutsche Philosophie. – 1932. – Bd. 6.
4. Бородулина М.К., Минина Н.М. Основы преподавания иностранных языков в языковом вузе. – М.: Высшая школа, 1968. – 118 с.
5. Блох М.Я., Поляков С.М. Строй диалогической речи. – М.: Прометей, 1992. – 153 с.
6. Круглова С.Л. Полилогическая речь (на материале английского языка): дис. ... канд. филол. наук. – Ярославль, 1997. – 173 с.
7. Азнабаева Л.А. Принцип экспликации отношения в конвенциональном речевом поведении адресата // Филологические науки. – М., 2002. – № 3. – С. 40–49.
8. Бабаян В.Н. Дискурсивное пространство терциарной речи. Психолингвистические особенности диалогической речи в присутствии молчащего третьего лица. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co, 2011. – 385 p.
9. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 499 p.
10. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
11. Стернин И.А. Введение в речевое воздействие. – Воронеж, 2001. – 252 с.
12. Колокольцева Т.Н. Специфические коммуникативные единицы диалогической речи. – Волгоград: Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2001. – С. 28.
13. Бородулина М.К., Минина М.Н. Основные преподавания иностранных языков в языковом вузе. – М.: “Высшая школа”, 1968. – 118 с.
14. Падучева Е.В. Языки русской культуры, 1996. – С. 259.
- Блох М.Я., Поляков С.М. Строй диалогической речи. – М.: Прометей, 1992. – с. 40–41.
15. Елисеева М. В. От 2 до 5: речь «для других» и речь «для себя» (к вопросу об эгоцентрической речи ребенка) // Ребенок как партнер в диалоге: труды постоянно действующего семинара по онтолингвистике. СПб., 2001. Вып. 2.
16. Поцелуев С.П. Диалог и парадигма как формы дискурсивного взаимодействия в политической практике коммуникативного общества. Дисс. на соискание ученой степени доктора политических наук. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 195.
17. Холодович А. А. О типологии речи // Историко-филологические исследования. Т. 1. – М.: «Наука», 1967. – С. 203.
18. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 296.

ЎЗБЕК ТИЛИДА -КИ ЮКЛАМАСИ ЁРДАМИДА ҚЎШМА ГАПЛИ ҚУРИЛМАЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА УНДА “ШАХС” ПРАГМАТИКАСИНING НАМОЎН БЎЛИШИ

Умиджон Йигиталиев,

Қўқон давлат педагогика институти доценти, PhD.

Шохруҳбек Умиджонов,

Қўқон давлат педагогика институти талабаси.

Назарий тилшуносликда тилга турли-туман аспектларда ёндашиш масаласи ҳамон динамик тавсифга эга бўлиб келмоқда. Хусусан, тилшуносликнинг структур-функционал босқичида асосий эътибор тилни тизим сифатида ўрганиш масаласига қаратилди. Ўтган асрнинг охирларига

келиб, тилни ундан фойдаланувчи шахс омили [6:172] билан боғлиқ ҳолда ўрганувчи илмий парадигма – антропоцентризмга эътиборнинг кучайиши натижасида фанимизда ҳал қилиниши лозим бўлган қатор муаммолар юзага келди. Жумладан, тил бирликларини нутқий вазият [7:3], тил соҳибларининг руҳияти, олам ҳақидаги билимлари, ассоциатив тафаккури [3:5], миллий-маданий қарашлари, шунингдек, муайян тил воситалари орқали *шахс* тушунчасининг лисоний тизим (*фонетик, лексик ва грамматик*) бирликларининг нутқий воқеланиш кўламларида прагматик жиҳатдан ифодаланиши каби омиллар билан боғлиқ ҳолда ўрганиш ғояси марказий ўринга чиқди.

Мазкур илмий ахборотда *-ки* грамматик воситаси орқали *шахс* прагматикасини ёритишга ҳаракат қилдик. Бу борада тилшуносликда оз бўлса-да, морфопрагматик ва прагмасинтактик аспектда қилинган илмий тадқиқотларга суянишга тўғри келди [2;4;5;8].

Маълумки, кўшма гаплар нутқдаги икки мустақил содда гапнинг дастлаб эркин боғланиши, кейин бир-бирига тортилиш ва, ниҳоят, оҳанг ёки грамматик воситалар билан содда гапларнинг турғун бирикма ҳосил қилиш асосида вужудга келади [9:76; 1:18]. Шу йўсинда субъект, яъни шахс таъсирида тенг муносабатли ҳамда тобе-ҳоким муносабатли синтактик қурилма ҳосил бўлади. Биз бу ўринда *-ки* ёрдамчиси орқали шаклланган синтактик қурилмаларнинг субъектив ифодаси хусусида фикр юритамиз.

Маълумки, туркий тилларда аниқловчи (изоҳловчи) одатда аниқланмишда олдин келади. Бу қоида сўз бирикмасига ҳам, гапга ҳам алоқадордир [9:78]. Шу асосда сўз бирикмасида тобе сўз ҳоким сўздан кейин келади (*катта кўча*). Гапда ҳам асосий янгиликни билдирувчи кесим постпозицияда туриб, ўзидан олдин ҳол, тўлдирувчи каби бўлакларга эга бўлади. Нутқдаги ёки матндаги мустақил гаплар тизимида ҳам бу қоида амал қилади. Қуйидаги матнга диққат қилинг: *Собир кеча Бухородан келди. Мен сизга шуни айтмоқчи эдим.* Бунда икки мустақил содда гапнинг мазмун оқимида қаралса, иккинчи гапдаги изоҳланмиш (*шуни*) ўзининг изоҳловчисидан (*Собир кеча Бухородан келди*) орқада турибди. Бу билан умумий қоида (кенг маънодаги аниқловчи-аниқланмиш) бузилгани йўқ: *қизил гул, кеча поездда келди, Собир кеча Бухородан келди. ...шуни...* Кўриниб турибдики, гап семантик-функционал мазмун томонида *шахс* прагматикаси таъсирида содда гапдаги аниқловчи-аниқланмиш муносабатларида битишув, бошқарув йўллари билан турғун грамматик боғланишларга айлантирилган. Шунинг учун ҳам уларни аниқловчи + аниқланмиш (сифат+от) ҳол + ҳолланмиш (пайт равиши + феъл, [(от+да) +феъл]) каби субъектив-синтактик қолипларда кўриш мумкин. Бу қолиплар муайян субъект (*шахс* – У.Й.) воситасида сўзларни сўзларга турлича боғлаш орқали ҳосил қилинган. Энди қадимда сўзловчилар олдида мустақил гапларни турлича боғлаб улардан ихчамроқ, қисмлари (содда гаплари) бир-бирига зич тортилган, такрорлаб қўллаш, нутқий нусхалар яратиш хусусиятига эга бўлган моделлар (инвариантлар) ҳосил қилиш

муаммоси турганлигини аниқлаш қийин эмас. Бизнинг аجدодларимиз ушбу мақсадларни амалга ошириш учун синтактик инверсиядан фойдаланганлар. Бунда ибтидоий, яъни бир мустақил содда гапдан иккинчи содда гапни келтириш усулидан кейинги содда гапни, олмош боғлаши асосида, олдинга олиб ўтиш йўлидан фойдаланганлар. Қиёсланг: *Собир кеча Бухородан келди. Мен сизга шуни айтмоқчиман* > Мен сизга шуни айтмоқчиман: Собир кеча Бухородан келган. Ушбу ҳолатда биз инверсия йўли билан ҳоким-тобе муносабатли боғловчисиз кўшма гапнинг вужудга келганлигини кўриб турибмиз. Бу ҳолатда кўшма гапнинг содда гаплари ўзаро сушт боғланган. Чунки сўзловчи, бошқача айтганда, **шахс** биринчи содда гапдан кейин изоҳ маъносидаги тўхталиш ҳосил қилади ва шу оҳанг асосида содда гапларни боғлайди. Кўринишича, кейинроқ инверсияга учраган, кучайтириши лозим бўлган биринчи содда гапнинг кесими **-ки** таъкидловчи юкламаси билан таъкидланган. Натижада **-ки** таъкидловчи юкламаси тор **и** унлисининг чўзиқ талаффуз этилиши натижасида иккала содда гапни янада жипсроқ боғлашга ҳам хизмат қилган. Шу йўл билан қисмлари зич боғланган (**-ки** изоҳ боғловчили) эргаш гапли кўшма гап мазмунини янада ихчамлаб содда гап шаклида бериш амалга оширилган: *Мен сизга шуни айтмоқчиманки, эртага ҳаво очик бўлади* > *Мен сизга ҳаво очик бўлишини айтмоқчиман*. Шуниси қизиқки, ҳозир ҳам тилимизда ўзаро генетик жиҳатдан боғланган тўрт синтактик восита ёнма-ён мавжуд бўлиб турибди. Ушбу тўрт синоним синтактик ифодада мураккаб мазмун йўналиши, семантик қисмларнинг коммуникатив салмоғи, аҳамияти, сўзловчининг фикр баён қилиш имкониятлари, предикативлик, модаллик, экспрессивлик, аниқроқ қилиб айтганда, шахснинг прагматик мақсади, кабилар турли даражада намоён бўлади. Чунончи: *Эртага ҳаво очик бўлади. Мен сизга шуни айтмоқчиман // Мен сизга шуни айтмоқчиман: эртага ҳаво очик бўлади // Мен сизга шуни айтмоқчиманки, эртага ҳаво очик бўлади // Мен сизга эртага ҳаво очик бўлишини айтмоқчиман*. Хуллас, ҳозирги даврда бир мураккаб мазмуннинг ифодаси учун икки экспрессив (боғловчисиз ва **-ки** ёрдамчисига эга бўлган кўшма гаплар) ва икки ноэкспрессив синтактик қурилмалар (мустақил содда гаплар тизими ва ўзлаштирма содда гап) вужудга келганки, буларнинг ҳар бири ўз қўлланиш контекстлари ҳамда хусусиятларига эгадир. Шундай қилиб, контекстдаги мазмунан боғлиқ икки мустақил содда гаплардан инверсия орқали вужудга келган постпозитив эргаш гапли кўшма гап қолипи ҳозирги ўзбек тилида фаолият кўрсатмоқда. Бу қолипдаги кўшма гапларнинг айримлари синтактик вазифасига кўра постпозитив *эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчили* турларга, баъзилари эса мазмуни бўйича *сабаб, шарт, мақсад, тўсиқсиз* эргаш гап каби кўринишларга ажратилади. Аслида кейинги семантик асосдаги ажратишларни “ҳол эргаш гаплар” термини билан атаса ҳам бўлаверади. Лекин ҳамма постпозитив эргаш гапларни уларнинг мазмунлари бўйича изчил тавсиф этиш ҳам синтактик семасиология учун муҳимдир.

Бу ўринда шуни айтишимиз керакки, *-ки* экспрессив ёрдамчиси препозитив эргаш гапли кўшма гапларнинг бирор бўлагини таъкидлаш учун ҳам қўлланаверади: *Кимки кўп ўқиса, у кўп билади; Сардорки келибди, Ботир ҳам келади* каби. Бундай ҳолатларда *-ки* юкламаси препозитив эргаш гап ичида муайян бўлакни ажратиб, соф таъкидлов юкламасидек кўринса ҳам, у аслида иккинчи гапга нисбатан боғловчилик вазифасини ҳам бажаради. Чунки бу юклама *ким, Сардор* сўзларини ажратиб кўрсатиш орқали уларни постпозитив бош гапдаги *у, Ботир* сўзлари билан билвосита боғлашга ҳаракат қилади. Аслида бу турдаги кўшма гапнинг содда гаплари *ким – у, Сардор– Ботир* жуфтликларининг нисбий боғланишлари асосида бирикадики, бунда *-ки* нинг муайян хизмати бор. Демак, юқоридаги кўшма гапдаги *-ки* ёрдамчисига, унинг эслатилган функцияларини ҳисобга олиб, юклама-боғловчи сифатида қараш мумкин. Юклама-боғловчи *-ки* айрим содда эмоционал ундов гапларда ҳам ўзининг боғловчилик вазифасини тарк этмайди. Хусусан, *Рўмол сизга бирам ярашибдики...* гапида *-ки* ёрдамчиси, бир томондан, ўзи қўшилаётган кесимни кучайтириш, иккинчи томондан, шу эмоционал гапни яширин ёки пресуппозиция ҳолатида бўлган “*асти қўя беринг*” мазмуни билан **ассоциатив-прагматик** жиҳатдан боғлашга хизмат қилиб туради. Демак, бу ҳолатдаги содда гапнинг прагматик моҳиятини аниқлашда ҳам *-ки* нинг муайян *шахсий* муносабат тарздаги мақомига эътибор беришимиз керак. Шунингдек, *-ки* ёрдамчили кўшма гапли қурилмаларнинг шаклланиши ва унда “шахс” прагматикасининг синтактик-функционал воқеланишини аниқлаётганда бу ёрдамчининг экспрессивлик даражалари ва буларнинг функцияларини ҳам ҳисобга олиш лозим. Масалан, *Мен шуни биламанки, у кеча келган* ва *Мевалар гарқ пишидики, ҳамма богда* гапларидаги *-ки* нинг экспрессивлик мақомлари ва вазифалари, бошқача айтганда, мазкур синтактик қурилмалардаги “шахс” прагматикасининг намоён бўлиши бир хил эмас ва ҳоказо.

Хуллас, ўзбек тилидаги *-ки* юкламаси ёрдамида тузилган кўшма гапли қурилмалар прагматик жиҳатдан ўзларига хос шаклланиш ва фаолият кўрсатиш хусусиятларига эгадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Базаров О. Частицы в узбекском языке: –Автореф. дис....канд. филол. наук. –М., 1983. –22 с.
2. Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар:Филол. фанл. докт. дисс. автореф.–Т., 2011.
3. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси.–Тошкент: MERIYUS, 2017. – В.5.
4. Нурмонов А. Кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986, 6-сон.–Б. 42-45.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика.–Тошкент, 2008.
6. Худайберганова Д. Тил.Тафаккур.Маданият / илмий рисола. –Тошкент: Nodirabegim,2020. – Б.172.
7. Юлдашев А.Г. Идиоматик кўшма сўзларнинг лингвокогнитив тадқиқи. –Тошкент: “Fan va texnologiya”, 2016. –Б.3

8. Ҳакимов М., Газиева М. Прагматингвистика асослари (Дарслик) .– Фарғона: “Classic”. 2020. – 420 б.
9. Ғуломов А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили (синтаксис). –Тошкент: Ўқитувчи, 1987.– Б.78.

ГАП МАЪНОСИНИ ТУШУНИШНИНГ ПСИХОЛИНГВИСТИК АСПЕКТЛАРИ

Алимов Хўжагелди Мустафоевич,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Дин психологияси ва педагогика кафедраси
доценти, психология фанлари номзоди.
+998 90 116 67 98, Alimov Xujageldi@gmail.com

Гапларни идрок этиш гапларнинг асосини ташкил этадиган грамматик кодларни эгаллашни тақозо этади. Оддий ҳолларда, айниқса “ҳодисаларнинг коммуникацияси” ҳақида гап кетганда, яъни гапнинг тузилиши нисбатан содда ва маъноси ҳа битта маънога эга бўлганда матнни тушуниш унчалик қийин бўлмай қолади. “Бино қурилаяпти” ёки “бола овқатни еб қўйди” сингари содда ва кенг тарқалган шакллар эмас, балки “Болалар мактабга кетишдилар, уйда эса буви билан буваси қолишди” сингари нисбатан қийинроқ гаплар ҳам ёш болага тушунарли бўлади.

“Муносабат коммуникацияси” ни ифодаладиган фразаларни тушуниш мақсад қилиб қўйилган бўлса, иш бироз қийинлашади. Айниқса агар грамматик тузулма бевосита идрок этилаётган сўзлар билан зиддиятга киришадиган бўлса масала анча қийинлашади. Бунга, масалан, “отанинг акаси” ва “аканинг отаси” сингари жумлаларнинг бирга келиши бевосита идрок жараёни учун мураккаблик келтиради. Бироқ таҳлил шуни кўрсатаётгани, биринчи таъсирот алдамчи ва бу сўз мутлоқо эшитилаётган сўзни эмас, балки “амакини” ифодаляпти. Бундай ҳолатни тушуниш маълум маънода қўшимча меҳнатни талаб қилади. Шунга ўхшаш жараён предметли конструкцияларни тушунишда ҳам зарур ҳисобланади. Масалан, “квадрат остидаги айлана”, “баҳордан кейинги ёз”, “газетани ўқиб бўлгач, мен нонушта қилдим” сингари ифодалар бир қанча қийинчилик билан тушунилади. Айниқса конструкцияларнинг маъносини тушуниш кўргазмали образларда ўз тасдиғини топмаса, ёки мазкур конструкцияга кирадиган сўзларнинг тартиби ифодаланаётган ҳодисаларнинг тартибига мос тушмаса, табиийки бир қанча қийинчиликларни пайдо қилади.

Баъзида иккиланган инкор маъноси келган ибораларни ҳам тушуниш қинин кечади. Масалан, “мен ишламасликка ўрганмаганман” иборасини олиб кўрайлик. Бунда бир қараганда икки қарра инкор маъноси кўзга ташланади. Бир қараганда ишламаслик ҳақида гап кетгандек туюлади. Холбуки аслида гап меҳнаткаш инсон тўғрисида гап кетмоқда. Бу ўринда гапни тушуниш қўшимча тушунишни талаб этади. Маъно шундан кейингина тушунарли бўлмоқдаки,

икки карралик инкор битта ижобий тасдиққа айлантирилаяпти. Маънони тушунишда қиёсий конструкцияларда нисбатан қийинроқ ҳолат кўзга ташланади. Бунга Берттанинг машхур психологик мисоли намуна бўла олади, яъни “Одил Каримдан ёшроқ, бироқ Орифдан кичикроқ”. Бу ўринда тингловчидан ёш даражаси бўйича ўсиб бораётган тартибда тақсимлаш талаб этилади. Бундан ташқари, гап Одил ҳақида кетаяпти. Эшитилиш бўйича учта киши ҳақида кетаётгандек туюлади. Бу ҳолат ҳам матнни тушуниш жараёнини қийинлаштириб қўяди. Табиийки, мазкур конструкцияларнинг қўшимча тушунилиши ўта мураккаб, хато тушуниш эҳтимоли эса катта.

Мантиқий грамматик конструкцияларни тушуниш нисбатан катта қийинчилик туғдиради. Чунки бунда гапни идрок этганда олинadиган бевосита тасаввур гапнинг маъноси билан зиддиятга киришади. Бундай ҳолатда конструкцияни нотўғри тушунишга олиб келадиган лисоний тўсиқ пайдо бўлиб қолади.

Биз қуйида жиддий назарий ва амалий қизиқиш уйғотадиган ва маълум қийинчиликлар туғдирадиган учта гуруҳ омилларини кўрсатиб ўтамиз [3]. Улардан биринчиси “тузилмавий” омил деб аталиши мумкин. Бунинг маъноси шундаки, маълум конструкцияни кодлаштириш жараёнида уларнинг элементларини “симультан ўзаро муносабат” кўринишида (бирданига эгалланадиган фазовий ўзаро муносабат) берилиши зарур. “Симультан ўзаро муносабатлар” бўлмаса, мазкур конструкцияларнинг элементларини ягона мантиқий грамматик схемага жойлаштириб бўлмайди.

Мантиқий грамматик конструкцияларни кодлаштириш бош мия пўстлоқ қисмининг маълум бўлимларининг (тепа-энса қисми) иштирокини талаб қилади. Агар мана шу миянинг участкаларида бузулиш кузатилса, бундай конструкцияларни кодлаштириш мумкин бўлмай қолади.

Иккинчи омилни “динамик” омил деб аташ мумкин. Мураккаб грамматик конструкцияларни тушуниш уларнинг маънолари ҳақидаги бевосита пайдо бўлган таъсиротларнинг тормозланишини ва импульсив ҳолда пайдо бўладиган нотўғри баҳоларнинг олдини олиш талаб этади. Бундай тормозланиш берилаётган конструкцияда етарли даражадаги ориентировкани талаб этади ва фақат шу йўл билангина матнни тўғри тушунишга эришилиш мумкин. Бироқ айнан мана шу вазифани адо этиш қийин бўлиб қолади. Одатда ўзини етарли даражада назорат қила олмайдиган тингловчиларда матнни тўлиқ тушунмаслик ҳолатларини кузатиш мумкин бўлади.

Матнни тушунишни қийинлаштирадиган омилларнинг учинчи гуруҳига “мнестик” омиллар киради. Мураккаб мантиқий грамматик конструкцияларнинг маъносини тушуниш учун уни ташкил этган элементларни эсда сақлаб қолиш ва уларни бир бири билан фикран қиёслаш зарур. Бунда мазкур конструкцияни ташкил этувчи барча қисмлар ҳам, унинг ўзгарилган шакллари ҳам хотирада ушлаб қолинади. Мураккаблиги тобора ортиб бораётган бу жараёнда агар биз ҳажми бўйича катта конструкциялар билан ишлашимизга тўғри келсак, катта ҳажмдаги оператив хотира талаб қилинади.

Агар бундай хотира етарли даражада бўлмаса, енгимиз зарур бўлган табиий қийинчиликлар пайдо бўлади. Бунда тушуниш жараёни оғзаки ҳолдан ёзма ҳолга кўчирилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Белянин В.П. Психоллингвистика. - М.: Флинта, 2004.
2. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003, - 231 с.
3. Лурия А.Р. Язык и сознание. - М.: Наука, 1979.
4. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. - СПб.: Питер, 2005.

**ҲУҚУҚШУНОС НУТҚ МАДАНИЯТИДА МАНТИҚНИНГ
ФОРМАЛЛАШГАН ТИЛИ**

Абдурахим Мавлянов,
*Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги
академияси Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси,
фалсафа фанлари номзоди, доцент.
(+99894)-653-58-20)*

Маълумки, тил – кишилар ўртасидаги алоқани ўрнатишга ва бевосита уларнинг фикрларини ифода этишга хизмат қиладиган турли хил ахборотларни (билимларни) қабул қилиш, сақлаш, тўплаш ва ўзгаларга етказиб бериш вазифасини бажарувчи белгили-ахборот тизими бўлиб, тафаккур маконида пайдо бўлади, шаклланадиган албатта маданий меросни авлоддан авлодга ўтишини таъминловчи асосий бош ижтимоий кучга айлана боради. Демакки, тил, тафаккур ва маданият фақат ўзаро бирликдагина тўлақонли ҳаракатини амалга оширишга қодирдир.

Жумладан, тил (табиий ва сунъий тиллар жамламаси маъносида) сиз фикрлаш мумкин бўлмаганидек, фикрлашсиз ҳам тил бўла олмайди. Бошқача қилиб айтганда, тил фикр мавжудлигининг реал ифодасидир. Тил туфайли инсон ташқи олам кўринишининг чуқур боғланишларини ўз онгида акс этиш жараёнида сезади, идрок этади, тасаввур қиладиган ва пировардида тафаккурнинг даставвал, энг оддий шакли бўлмиш – тушунчалар вужудга келади. Шу йўсинда тил инсон тафаккурида шаклланган билимларни тушунча, ҳукм ва хулосаларда оғзаки ёки ёзма шаклда моддийлаштирилади.

Адабиётларда тил ва тафаккур бирлигининг ифодасини нутқда, нутқнинг ўзини тилнинг амалиёт жараёнидаги татбиқи сифатида эътироф этилиши, тилни алоқа курули, нутқни эса алоқа усули сифатида тавсифланишидан далолат беради [1;31]; [2;13-14].

Ўзбек тилида сўзлашув, бадий, илмий, публицистик ва расмий каби нутқ услублари ва уларнинг ҳар бирига хосланган грамматик шакллар, сўз, сўз

бирикмалари, гап ва интонацион воситалар мавжуд бўлиб, биз мазкур мақолада ҳуқуқшунос фаолиятида мантиқнинг формаллашган тилидан унумли фойдаланишнинг аҳамиятини кўрсатиш мисолидануқнинг илмий услубини ёритиб беришга ҳаракат қиламиз. Юрист назариётчи ҳуқуқшунос ёки амалий ҳуқуқ-тартбот соҳасининг ходими ёки судлов жараёни билан шуғулланувчи мутахассис бўлиши мумкинлигидан катъи назар, у ўз фаолиятини қонунни яратиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликлар ва жамоат тартибсизликларини олдини олиш, ижтимоий адолатни тиклаш каби ҳаракатларга йўнатиради. Буларнинг ҳаммасини талаб даражасида амалга ошириш учун ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ходимлари фаолиятида энг аввало юридик атамалар билан ишлашда ноаниқлик, талқинларда беқарорлик, ноизчиллик каби мантиқий хатоларга йўл қўймасликлари лозим акс ҳолда фуқаролар ўртасида бутун бир тизимнинг обрўйсизланиши, унга нисбатан ишончсизлик ва охир оқибатда турли хил жамоат тартибсизликларига олиб келувчинорозилик каби кайфиятларнинг томир отишига сабаб бўлиши мумкин. Албатта бундай ҳолатга йўл қўйиб бўлмайди, бу эса ўз навбатида ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ходимларидан аҳоли орасида тушунтириш ишларини олиб боришда оғзаки ва ёзма нутқ маданияти кўникмаларини етарли даражада ўзлаштиришни ва бу борада ўз устида доимо ишлаб боришни талаб қилади.

Маълумки, ҳар қандай ҳуқуқий ҳужжат энг аввало мураккаб мулоҳазаларда ифодаланган тугал фикр, яъни мантиқ илмида тафаккур шакли сифатида деб белгилаб олинган ҳукмда намоён бўлади. Демакки, ҳуқуқий ҳужжатларни тўғри тузишда нафақат грамматика, балки мантиқ фанининг формаллашган илмий тили қоидаларига ҳам амал қилиш зарурдир. Бу ўринда ҳуқуқий нормаларда ўз ифодасини топган “...мураккаб мулоҳазаларнинг чин ёки ёлғонда намоён бўлувчи чинлик аҳамиятини рамзий символларда кўрсатишга йўналтирилган...”[3;49] мантиқнинг формаллашган тили қўлланишининг юридик амалиётдаги аҳамиятини ифодаловчи қуйидаги мисолни келтиришимиз мумкин. Масалан, бизга «Айбланувчи ҳаракатлари босқинчилик ёки ўғирлик жинояти деб квалификация қилиниши ва қонунчиликка мувофиқ жавобгарликка тортилиши муқаррадир» мулоҳазасининг символик формуласини ёзиш керак бўлсин деяйлик. Унда ҳуқуқий атамаларни шартли равишда «р», «q», «r» каби латин ҳарфлари ифодасида қуйидагича белгилаб оламиз: – «Айбланувчи ҳаракатлари босқинчилик деб квалификация қилиниши» – (p); «ўғирлик жинояти деб квалификация қилиниши» – (q); «қонунчиликка мувофиқ жавобгарликка тортилиши муқаррадир» – (r). Ундан кейин мантиқий боғловчилар «^» – конъюнкция(бирлаштирувчи) ва «\» – дизъюнкция(айирувчи) ҳамда лозим бўлса қавслардан ўринли фойдаланиш зарур бўлади. Мазкур мулоҳаза икки маънодаги талқинда келган. Биринчисида «Айбланувчи ҳаракатлари босқинчилик деб квалификация қилиниши» (p) ва «ўғирлик жинояти деб квалификация қилиниши ва қонунчиликка мувофиқ жавобгарликка тортилиши

муқаррадир» талкинида $(q \wedge r)$ формуласида намоён бўлади. Иккинчисида «Айбланувчи ҳаракатлари босқинчилик ёки ўғирлик жинояти деб квалификация қилиниши» $(p \vee q)$ ва «қонунчиликка мувофиқ жавобгарликка тортилиши муқаррадир» (r) формуласида намоён бўлади. Кўриб турганимиздек, бу мулоҳазада бир биридан тубдан фарқ қилувчи дизъюнктив ва конъюнктив талқин ифодаланмоқда. Лекин биз бу ерда «қавс» техник белгисини қўлламасак мулоҳазанинг маъновий талқини бузилади ва хато формула келиб чиқиши мумкин: $p \vee q \wedge r$. Бу хатога йўл қўймаслик учун мулоҳазада келган бу икки мураккаб ҳукмни ҳар бирини алоҳида қавсларда ажратсак, турли маъноларда келувчи қуйидаги икки формулага эга бўламиз ва бу масаланинг тўғри ечими бўлиб чиқади: $p \vee (q \wedge r)$ ва $(p \vee q) \wedge r$.

Лекин, албатта мантиқ фани формаллашган тилининг ҳуқуқшуносликда қўлланилишини ҳуқуқий нормаларда ўз ифодасини топган мураккаб мулоҳазаларнинг чинлик аҳамиятини аниқлаш билангина чеклаб бўлмайди.

Аксинча мантиқнинг формаллашган тили меъёрий қоидаларининг яна бир муҳим талабихуқуқий норма мантиқий тузилишининг энг умумиуниверсалдеб топилган тузилмавий таркиби гипотеза, диспозиция ва санкцияларнинг изчилликда ва муайян кетма-кетликда келишини тақоза қилади.

Ҳуқуқ нормасининг уч элементли тузилмавий таркиби (гипотеза, диспозиция ва санкция) – унинг ажралмас атрибутикаси (хусусияти) ва идеал намунаси ҳисобланади. Лекин амалиётда ҳар қандай ҳуқуқий нормада ҳам бу учлик бир бутунликда намоён бўла олмайди, алоҳида муайян бир ҳолатларни ҳисобга олмаганда албатта. Чунки, ҳуқуқий нормаларда ҳуқуқ субъектларининг муайян вазиятларда ўзларини қонун нуқтаи назаридан қандай тутишлари ва уларнинг оқибатлари тўғрисида қисқа ва аниқ кўрсатмалар сифатида қонунчиликнинг турли шаклларида фармойиш ва моддалар тарзида ёпиқ ҳолда қайд этилган бўлиб, уларда бу гипотеза, диспозиция ва санкция каби учликни доимий бир бутунлик сифатида кузатиб бўлмайди. Кўпинча қонунчиликнинг у ёки бу моддаларида ҳуқуқий нормаларнинг “гипотеза ва диспозиция” ёки “диспозиция ва санкция” каби фақат икки, айрим ҳолларда эса бу элементларнинг ҳар бири ҳатто алоҳида – алоҳида тарзда келиши ҳам мумкин. Айнан шу ҳолларда бу норматив ҳужжатларнинг яхлит бир бутунлигини фақат мантиқий нормалар асосида қилинган таҳлиллар ҳисобигагина мақсадга кўра тиклаш ва тизимга айлантириш мумкин.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида гипотеза асосан кўрсатилмайди, уни фақат умумий қисмга оид моддаларда келтирилган нормалардан англаб олиш мумкин. Масалан, Жиноят Кодексининг “Жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари” деб номланувчи 16 модасида назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Бошқача қилиб айтганда, фуқаро ҳаракатларида кодексда жиноят асоси деб белгиланган аломатларнинг бор бўлишлигининг ўзи, уни айбдор сифатида жавобгарликка тортилиш учун

етарли ҳисобланади. Демакки, бу қоида жиноят кодексининг махсус қисмида белгиланган моддалар учун асос вазифасини бажариб, уларда гипотеза ўрнида келиши мумкин.

Бундан ташқари Жиноят кодексининг “Ўғирлик” деб номланган 169-моддасида “ўғирлик” сўзининг ўзини – гипотеза, унинг мазмун маъносининг “ўзганинг мол-мулкни яширин равишда талон-торож қилиш” деб ёритилиб берилишини – диспозиция, жиной қилмишнинг оғирлаштирувчи оқибатларига кўра жазонинг базавий ҳисоблаш миқдорининг уч юз бараваригача миқдорда жаримадан тортиб икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилдан беш йилгача озодликни чеклаш ва саккиз йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум қилишгача белгиланишини санкция деб қабул қилиш мумкин.

Ҳукукшунос олимлар бундай ҳолатларнинг ЖК махсус қисми моддаларида кўп маротаба такрорланишини ҳисобга олиб, уни анъанавий учликда намоён бўлувчи ҳуқуқий норманинг идеал тимсоли сифатида қабул қилишади.

Албатта, мақолада келтирилган бу мулоҳазалар ва уларнинг мисолларда асосланишлари танлаган мавзуимизнинг доирасини тўлалигича қамраб олаолмайди, лекин ўқувчи учун хулоса сифатида тил, тафаккур ва маданият яхлит бир бутун ижтимоий ҳодиса эканлиги, шунингдек, ҳуқуқий нормаларнинг таҳлили ва тавсифида нутқнинг илмий усули сифатида мантиқнинг формаллашган тили методологик аҳамиятга эга эканлиги каби муҳим ҳақиқатларни кўрсата бера олди деб умид қиламиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М.. Мантиқ. –Тошкент: Ўқитувчи, 1993, Б-31.
2. Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С.. Нутқ маданияти. Маърузалар матни (I-китоб). –Тошкент. 2016.–Б.13-14.
3. Бочаров В.А., Маркин В.И. Основы логики: Учебник. -М., 2008. - С. 49.

ДИНИЙ МАТНЛАРНИНГ ЖАҲОН ВА ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН

Масрур Раҳимжонов,

*Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги академияси
филология фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD.*

Эътироф этиш лозимки, бундан бир неча йиллар муқаддам ўзбек нутқи маданияти доирасида диний мавзунинг ҳам мавжудлиги, унинг доирасида фикр-мулоҳазаларни ниҳоятда гўзал ва нафис ифода этиш мушкул эди. Мустақиллик шарофати билан миллий қадриятларимизнинг тикланиши, диний ва диний-тарихий мавзулардаги бой туркий илмий-маданий меросимизнинг нашр этилиб, оммалаша бориши, Ўзбекистон телевидениеси ва радиосида “Ҳидоят сари” каби бир нечта диний мавзудаги эшиттиришларнинг мунтазам

олиб борилиши, Фозил қори Собиров, Абдурашид ҳожи Баҳромов, Усмонхон ҳожи Олимов сингари етук дин илми билимдонларининг нутқларини тинглаб шундай хулосага келиш мумкинки, гарчи ўртада бир аср ўтиб, мулоқотнинг бу шакли гўё унутилгандай бўлиб кўринса-да, аслида ундай эмаслиги аён бўлиб қолади. Демак, диний нутқ халқимиз руҳида асрлар давомида яшаб келган ва бундан кейин ҳам баркамол инсон тарбиясига беминнат хизмат қилаверади.

Ўзбек тили функционал стилистикаси тизимида яна бир алоҳида услуб-диний услубнинг мавжудлиги ҳақидаги қарашларнинг илмий асосга эга эканлигини далиллангани, диний матнларнинг лексик-семантик, семантик-услубий, грамматик хусусиятлари аниқлангани, ўзбек тили функционал услубларига хосланиши асослангани, назарий хулосалар ва таҳлил усулларининг бошқа туркум матнларни ҳам қиёсий ўрганишда манба вазифасини ўташи мумкинлиги билан белгиланади. М.Н.Кожина, Н.Б.Мечковская, М.Саттарова, Р.Нурмухаметова, Ю.Елезарова, З.Б.Яхьяева, Х.Т.Курбанов, Т.И.Викторова, З.Р.Хафизоваларнинг рус, татар, чечен, бошқирд ва кўмик тилларидаги диний матнлар функционал-стилистик аспекти тадқиқ этилган асарлари назарий манба сифатида ўрганиб чиқилди ва бу тилларда диний услуб мавжуд деган қарашлари эътиборга олинди [1]. Шунингдек, қомусий олим Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида учровчи теологик терминлар, ўзбек тилшунослигида услубшунослик, функционал стилистика мавзусига оид тадқиқотлар олиб борган А.Ғуломов, А.Шомақсудов, Н.А.Баскаков, Р.Қўнғуров, Б.Ўринбоев, М.Мукаррамов, С.Каримов, С.Бобохонова, Т.Қурбонов, Н.Улуқов, А.Ўрозбоев, Ш.Махмараимова, Ж.Омонтурдиев, А.Омонтурдиев ва бошқа олимларнинг кузатишлари мавжуд. Н.Улуқовнинг “Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси” номли номзодлик диссертацияси мавзу доирасидаги дастлабки жиддий ишдир. Ушбу диссертация иши ўзбекча диний матнлардаги экзотизмларнинг ўрганилиши илмий-танқидий таҳлил этилганлиги ва тавсифланганлиги, экзотик сўзларнинг ўзбек тили лексик қатламидаги бошқа сўзлардан фарқли жиҳатларини аниқлашга ҳаракат қилинганлиги, уларнинг қўлланишидаги лингвистик ва экстралингвистик омиллар тўғрисидаги фикрлари ўзбек тилшунослиги учун илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган. [2] Диний матнларнинг ўзига хос хусусиятлари бошқа функционал услублар доирасидаги матнлар билан қиёсланган ҳолда очиб берилди. Маълум бўлдики, диний матн услуби ўзбек тили функционал услубларининг бир кўриниши ва у диний-маърифий соҳа вакиллари тилида амал қиладиган алоҳида лексик-фразеологик, грамматик хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар илмий, расмий, публицистик, бадий ва сўзлашув услублари билан таққосланган ҳолда ёритиш мумкин. Диний матнларни кузатиш унда ўзбек тилида амалда бўлган бошқа услубларнинг элементлари ҳам учраб туришлигини кўрсатди. Айни пайтда, улар муайян фарқларга ҳам эга. Масалан, Қуръони Карим оятлари ва муборак ҳадисларга таянилиши, ундов сўз ва гаплар, уларнинг мурожаат шакллари, кўчирма гапларнинг ҳамда ривоят

қилинади, дейилади, дейдилар, сўради(лар) феъл шакллари фаоллиги диний матнларни илмий матнлар услубидан фарқласа, аниқликка интилиш, фикрни содда, аниқ ва тушунарли тилда баён қилиш, эмоционал экспрессив бўёққа эга бўлган сўзларнинг ишлатилиши меъёр саналмаслиги бу икки матннинг ўхшаш жиҳатлари бўлса, намоз, азон айтилиши, никоҳнинг расмийлаштирилиши, кундалик беш вақт намознинг, жаноза, таровеҳ, жума, ҳайит намозларининг ўқилиши ёки умуман, ваъзхонлик, қироатхонлик каби ибодатлар, диний анжуманлар арабий матн, оят ва дуолар асосида ижро этилиши диний матнларни ўзбек тилининг расмий матнларидан фарқлайди.

Диний матнларнинг қолган функционал услубларда шаклланган матнлар билан ўхшашлик ва фарқли томонлари мана шу тарзда кўрсатиб мумкин. Диний матннинг ўз адресати борлиги, булар – диний эътиқоддаги кишилар бўлишлиги, матннинг муайян аудиторияга мўлжалланган. Диний матнлар муаллифлари одатда дин пешволари бўлишади. Улар диний таълимот соҳасида махсус билим ва тажрибага эга бўлган уламолардир. Диний матнларнинг ўзига хослигини белгилловчи экстралингвистик омиллар, одатда, оғзаки матнларда яққол намоён бўлади. Диний нутқ жиддий ва вазмин нутқдир. Унда нотикнинг эҳтиросларга берилиб кетиши маъқул кўрилмайдиган, ножоиз сўз ва иборалар ишлатилмайдиган. Нутқ бир маромда, расмий оҳангда ижро этилади. Бу пайтда ўзига хос овоз тони (“образи”) юзага келади. Маъруза жараёнида албатта ҳужжат ва далилларга таянилган ҳолда нутқ шакллантирилади. Бу ҳужжат ва далиллар Қуръони карим ва Саҳиҳ ҳадислар бўлиб ҳисобланади.

Биз мустақиллик йилларида қабул қилинган дин соҳасига оид ҳужжатларни ҳам диний нотиклик санъатининг ривожланишида ўта муҳим экстралингвистик омиллар сифатида қайд этишни истар эдик. Мамлакатимизда олиб борилаётган диний-маърифий тарғибот ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини оммага тушунтиришда, турли маънавий таҳдидларнинг олдини олишда, “оммавий маданият” таъсиридан ёш авлодни ҳимоя қилишда, диний экстремизм ва терроризмга қарши курашда асосий восита бўлиб қолади. Бу омиллар диний матнлар услубининг ўзига хослигини келтириб чиқаради.

Кейинги йилларда мамлакатимизда диний эътиқод эркинлиги қарор топганлиги, исломий маънавий-маърифий асарларнинг кенг кўламда ўрганилаётгани ва чоп этилаётгани, илмий тадқиқотлар олиб борилаётгани тилимизда арабча сўзларнинг, теонимик терминологиянинг фаоллашувга олиб келганлиги муносабати билан ўзбек тили имлоси ва талаффузида пайдо бўлган муаммолар ҳақида сўз юритилади. Масалан, ўзбек тилида шу пайтга қадар Оллоҳ, Раҳмон, Раҳим, Расул тарзида ёзилиб келинаётган номлар талаффузида муайян фонетик ўзгаришлар, яъни о→а, а→о алмашинуви содир бўлмоқда. Оллоҳ - Аллоҳ, Раҳмон - Роҳман, Раҳим - Роҳим, Расул - Росул тарзида ёзилмоқда ва талаффуз этилмоқда. [3] Ҳозирги ўзбек адабий тилида диний матнлар ёзилиши ва талаффузи билан боғлиқ бўлган бу каби муаммоларнинг мавжудлиги ижобий ҳодиса эмас. Ушбу мазмундаги матнларнинг чуқур илмий таҳлили, имлоси ва талаффузи борасида бериладиган аниқ амалий

тавсияларгина бу муаммоларнинг бартараф этилишига олиб келиши мумкин. Уларнинг бартараф этилишига тилимизнинг яшаш қонуниятларига таянган ҳолда ёндашиш тўғри бўлади, деб ҳисоблаймиз. Аммо бу қонидани ҳамма сўзларга ҳам татбиқ этиш маъқул эмас. Яна мулла-мулло сингари сўзлар борки, улар қўлланилишида услубий фарқлар сезилади: Мулла Норқўзи ҳазил билан унинг аламини босмоқчи бўлди (А.Қаҳҳор. “Майиз емаган хотин”). Валихон сўфи: “Ўғлингиз мулло бўлсин”, деб юзига фотиҳа тортди (А.Қаҳҳор. “Валихон сўфи”). Мисоллардаги бу икки вариантнинг қиёсланиши уларнинг бирида (мулла) нейтраллик (бетарафлик), иккинчисида (мулло) экспрессив нозиклик бор.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзбекча диний матнларнинг лингвистик хусусиятларини ўрганиш бўйича олиб борган кузатишларимиз қуйидаги хулосаларга келишимизга имкон беради:

1. Ўзбекча диний матнларнинг лингвостилистик хусусиятларини тадқиқ этиш тилшуносликдаги энг кам ўрганилган масалалардан бири бўлиб, матнларнинг лексик-семантик ва грамматик жиҳатдан ўзига хослиги бу мавзунинг тадқиқот объекти сифатида ўрганиш заруратини келтириб чиқаради.

2. Тилшуносликда диний матнлар тили ва услубини белгилаш энг мунозарали масалалардан бири ҳисобланади. Услубият бўйича яратилган дарслик ва ўқув қўлланмаларида у гоҳ вазифавий услублар тизимидаги мустақил услуб, гоҳ бирор услуб доирасида қаралувчи жанр сифатида талқин қилинади. Бу ҳолнинг диний матнлар тилининг етарли даражада ўрганилмаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

3. Ўзбекча диний матнларнинг шаклланиши ва тараққий этиши ислом динининг Марказий Осиё ҳудудида тарқалиши ва ривожланиши билан боғлиқ. Ўзбекча диний матнларнинг шаклланишида Қуръони Карим, ҳадислар, пайғамбарлар ҳаёти билан боғлиқ ҳикоялар асосий манба бўлиб ҳисобланади.

4. Ўзбекча диний матнлар лексик-семантик жиҳатдан ўзига хос хусусиятларига эга. Диний матнлар ислом дини ғояларини тарғиб этишда муҳим восита бўлиб, бу матнлар лексикасини асосий қисмини диний атамалар ташкил қилади. Ўзбекча диний матнлар лексикасини мавзу талабидан келиб чиқиб бир қатор майда гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин.

5. Диний матнларнинг тил хусусиятларини ўрганиш уларни ҳам вазифавий услублар доирасида қарашни тақозо этади. Тил бирликлари ва уларнинг матнда услубий восита сифатида қўлланилишидаги ўзига хосликлар диний матнлар ва бошқа вазифавий услублар орасида яқин алоқа ва шу билан бирга айрим фарқлар мавжудлигини кўрсатади.

Бугун мамлакатимизда олиб борилаётган кенг жабҳадаги маънавиймаърифий ишларни диний соҳа вакиллариининг иштирокисиз мутлақо тасаввур қилиб бўлмайди. Бинобарин, диний-маърифий тарғибот соҳасида олиб борилаётган ишларни такомиллаштиришнинг асосий шартларидан бири диний

матнлар тилини илмий тадқиқ этиш ва унинг халқ учун тушунлари бўлишига эришишдан иборатдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мечковская Н.Б. Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М.: Агентство «ФАИР», 1998; ISBN 5- 88641-097-X.
2. Улуков Н.М. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси: Филол.фан.номз.... дисс.автореф. – Тошкент, 1997.
3. Исомиддинов З. Имлони билмаган мулло бўладими? / Ҳидоят. –Тошкент, 2019 йил № 10. –Б.26-27.

**ТИЛ ИЖТИМОЙ ФУНКЦИЯЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ
ТАЛҚИНИГА ДОИР**

Д.А.Юсубов,

*Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги
академияси Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси,
фалсафа фанлари номзоди, доцент.*

Мустақиллик қўлга киритилгач, кўпгина собиқ Иттифоқ таркибига кирган ёш давлатларда миллий тилни ривожлантиришга интилиш кучайди, албатта бу табиий жараёндир. Бу жараён Ўзбекистонда ҳам кузатилди. Тил инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга, у орқали инсон ўз фикрларни, ҳис-туйғуларини ифода этади. Миллий тил инсонга туғилиши билан берилади. Тил кўпгина функцияларни бажаради. Ўзбек тилининг функциялари ўзбеклар ижтимоий ҳаётидаги шарт-шароитларнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлди. Тилнинг ижтимоий функцияларига давлатимиз мустақилликни қўлга киритгани катта таъсир ўтказди. Шу билан бирга тил билан боғлиқ муаммолар ҳам пайдо бўлди ва уларни муваффақиятли ҳал қилиш бизнинг республикаимизга ўхшаган кўп миллатли мамлакатда мустақиллик йилларида рўй берди.

Ўзбек тили ижтимоий функциялари ўзбек халқининг асосий ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва илмий ҳаёт соҳаларида кенгайиши унинг иккита адабий шакли (оғзаки ва ёзма) да ҳамма жойда кенг тарқалиши билан бир вақтда содир бўлди. Муайян кишилиқ жамиятига хизмат қила туриб тил турли функцияларни бажаради. Ўзбек тилининг ижтимоий ҳаётдаги роли ҳақида тўхталамиз.

Ижтимоий тилшуносликнинг бир неча намояндалари ўз асарларида таъкидлаб ўтганларидек, «тилнинг ижтимоий функцияси ёрқин ифодаланган ижтимоий характерга эга бўлатуриб ўта турличадир. Бу функцияларни ўрганиш назарий ва амалий жиҳатдан катта аҳамият касб этади» (Филин Ф.П., Блегоз З.У.).

Тилнинг ижтимоий функциялари ҳақида тўхталсак, бу ҳолда ижтимоий тилшуносликка доир бўлган илмий адабиётларда ҳар хил фикрлар баён қилинган.

Дастлаб функция ўзи нима деган савол устида тўхталамиз. Функциянинг турли типларини тавсифлар экан, Э.Нагель «функция» сўзи ўта кўп маъноли экани ва маъноларининг тўлиқ рўйхати жуда узун бўлишини таъкидлаб ўтади.

Ўз илмий қарашлари, илмий тадқиқотлари натижасида тилшунос Ю.С.Степанов қуйидаги функцияларини ажратади:

- 1) коммуникатив;
- 2) воқеликни акс эттирувчи;
- 3) номинатив;
- 4) эстетик;
- 5) магик (ишончлар, диний маросимлар);
- 6) эмоционал-экспрессив;
- 7) апеллятив.

Булар ичида Ю.С.Степанов коммуникатив функцияни асосий деб билган.

Таниқли социолингвист олим Ю.Д.Дешериев тилнинг функцияларини қуйидагиларига ажратади:

- 1) коммуникатив функция;
- 2) ижтимоий функция;
- 3) экспрессив функция;
- 4) эстетик функция;
- 5) гносеологик функция.

Р.О. Яковсоннинг таснифлашига кўра эса олти та функция саналади:

- 1) эмотив функция (жўнатувчига мўлжалланиш, унинг эмоцияларини узатиш);
- 2) когнитив функция (адресатга мўлжалланиш, унда муайян ҳолат уйғонишга интилиш);
- 3) поэтик функция (ахборот шакли учун);
- 4) метатил функцияси (тил системаси учун);
- 5) фатик функция (мулоқот учун);
- 6) референтив функция (воқелик учун). Коммуникатив функция ёки муомала қилиш тилнинг муҳим функциясидир.

Бу функция қолган бошқа ҳамма функцияларда намоён бўлади. Айнан шу функция орқали тил табиати «инсоний аҳамиятли муомала воситаси» ва фикр ифодаси сифатида шартланган.

Қадимий ёзувли, кам ёзувли ва ёзувсиз тиллар бир-бирларидан асосий функцияларига кўра фарқ қилади. Унда гапирувчиларнинг сонидан қатъи назар, тиллар ҳаммаси одамларнинг ўзаро муомала воситаси сифатида хизмат қилади.

Муомала воситаси ва фикрлар алмашинуви учун хизмат қилувчи тил ўзида ижтимоий ҳодисани намоён этади.

Коммуникатив функцияни бажариб тил жамоа аъзоларига ўзаро муомала қилиш имкониятини берган ҳолда жамият ривожланишига таъсир кўрсатади. Одамлар муомаласи жараёнида тил ўзи тараққий этди, жамият ва ижтимоий онг категорияси ривожланиши билан тилнинг грамматик ва мантиқий категориялари шаклланди, ривожланди. Жамият тилга муҳтож, бу зарурат. Нормал ташкил топган ва ривожланаётган жамият ўз аъзоларининг ўзаро алоқа воситасисиз, яъни тилсиз мавжуд бўлолмайди.

Коммуникатив (алоқа) функция тилнинг қолган бошқа ҳамма функциялари: ижтимоий, экспрессив, эстетик, гносеологик функцияларда акс этади. Тилнинг исталган битта функциясини методологик тавсифлаш ва ўлчаш маълум маънода унинг коммуникатив функциясини аниқ ифодалашни характерлаш ва ўлчашдир (Дешериев Ю.).

Жамият, унинг аъзолари ҳаётида, одамлар фаоллиятининг турли соҳаларида турли тиллар ролини солиштира туриб тилнинг вазифаси бир хил эканлигига амин бўлдик.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Блягоз З.У. Роль русского и адыгейского языков в общественной жизни // Язык и общество. - М.: Наука, 1968. - С.255.
2. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху (Развитие общественных функций литературных языков). - М.: Наука, 1976. - С.432.
3. Филин Ф.П. Проблема социальной обусловленности языка // Язык и общество. Тезисы докладов. - М., 1966.
4. Якобсон Р.О. Избранные работы. - М.: Прогресс, 1985. - С.455.

**ЎЗБЕК ТИЛИ ГЕОГРАФИК ТЕРМИНЛАРИ ВА ТОПОНИМИК
ЛЕКСИКА МУНОСАБАТИ**

Исломов Икром Хушбоқович,

*Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори,*

E-mail: ikrom75islom@gmail.com

Тел.: 97 470 42 64

Маълумки, ҳар қандай соҳавий лексиканинг шаклланиши, тараққиёти муайян тилнинг умумистеъмол лексикаси, топонимлар, шунингдек, диалектал лексика билан чамбарчас боғлиқ. Шу боисдан, муайян терминологик тизим таркиби, унинг ташкил этувчи унсурлари ва уларга хос грамматик хусусиятларини белгилаш, баҳолаш ва ёритишда бошқа ёндош лексик қатламлар билан бўлган муносабати масаласи ҳам текширилиши муҳим аҳамият касб этади. Географик терминлар тизимидаги топонимик терминлар мазкур тизимда алоҳида ўрин эгаллайди, уларнинг терминологик тизимдаги

ўрни ва вазифаларини тадқиқ қилиш орқали эса географик терминларнинг идеографик структурасини объектив ёритиш имкониятига эга бўламиз.

Ўзбек тилининг лексик тизимида мансуб географик тушунча ва ҳодисаларни ифодалашга хизмат қиладиган лексема-терминларнинг ономастик, хусусан, топонимик қўлланиши жуда кенг тарқалган бўлиб, топонимлар тизимининг шаклланиши, барқарорлашиши омили саналади. Ер рельефи билан боғлиқ лексема-терминлар ономастик лексика таркибида атоқли от мавқеини эгаллайди, атоқли отларга хос лексик-семантик хусусиятларини намоён қилади. Жумладан, *Тов, Товбой, Товмурод, Товқора, Товлибой, Ёвон, Ёбон, Довон, Довонбой, Адир, Адирали* каби антропонимларнинг, *Оқтепа, Жарбоши, Япалоқчўққи, Довтепа, Куйгансой, Жойилма* каби топонимларнинг шаклланишида ҳам етакчи ва ёрдамчи компонент сифатида номинатив ва услубий-эмоционал вазифаларни бажаришга хизмат қилган. [1., 2., 3.] Дарвоқе, “Атоқли отлар ўз маъноси ва мотивизацияси, коммуникатив вазифаси, баъзи морфологик, деривацион хусусиятларига кўра турдош лексикадан фарқланади.”[3; 3]. Тизим лексемаларининг бу каби лисоний-нутқий хусусияти ҳам махсус тадқиқини кутаётган масалалардан.

Топонимлар таркибида географик лексема-терминлар умумлашма маънода бўлади. Жумладан, *Усмонтахта, Қўнгиртоғ, Қизилтепа, Майданоқ, Олатоғ, Жартеп* [4] каби топонимларда “баланд ёки юқори”, “жуда баланд” каби ҳар хил даражали белгилар *баландлик* маъносида мужассамлаштирилади. Албатта, бундай қўлланишда лексема-терминнинг денотатив семалари етакчи мавқеда келади, ижтимоий шартланган – коннотатив семалари заифлашади. Дарҳақиқат, рельеф отлари тўғри (ўз, бош) маънода ер юзаси шакллари, уларнинг турли кўринишларини топонимик жиҳатдан (нуктаи назардан) аташнинг энг муҳим воситаси.

Халқимиз тарихи, турмуш шароити бевосита яшаш манзиллари, географик жиҳатдан жойлашишлари билан боғлиқ, шунинг учун ўзбек тили лексик тизимида географияга оид тушунчаларни ифодаловчи лексема-терминлар лексик тизимнинг турли микротизимларида кенг ўрин эгаллайди. Топонимик лексика таркибида географик терминлар билан ифодаланган жой номлари салмоқли микдорни ташкил қилади. Кўпгина қишлоқ, шаҳар номига асос бўлган сўз географик объектлар билан боғлиқ тушунча асосида шаклланган. Демак, бундай топонимнинг вужудга келишида географик жойлашув асос вазифани бажарган. Топонимлар таркибида, айниқса, *тепа, дара, тахта, қир, майдон, тоғ, чуқур* каби ер юзаси шаклини ифодаловчи лексема-терминлар жой номининг компоненти, ташкил этувчи унсури сифатида иштирок этади. Жумладан, *Авғонтахта, Айғиртепа, Арчамайдон, Асқартепа, Баринтепа, Бекдара, Бешдара, Боботоғ, Бойиргаза, Посбонтепа, Оқтепа, Мағокдара, Каттамахта, Кампиртепа, Говдара, Мингчуқур* кабилар.

Юқорида кузатиш ва таҳлилларга кўра, айтиш мумкинки, топонимлар таркибида географик тушунчалар билан боғлиқ лексема-терминлар тизимининг

марказ ва қуршов бирликлари ҳам кенг қўлланишда бўлади.

Ҳар бир лексик система ва микросистемалар таркибидаги лексемаларнинг семантик структурасида маъно тараққиёти, торайиши, силжиши кабилар рўй бериши – маълум ҳодиса. Топоним таркибидаги ер сатҳи кўринишини ифодаловчи лексеманинг семантик структурасида ҳам ўзгариш рўй беришини кузатиш мумкин. Хусусан, *Ертепа, Жартена, Оқдовон, Бойиргаза, Каттатахта* каби топонимлар таркибидаги географик лексема-терминнинг аташ семаси асосий ўринни эгаллаган тарзда иштирок этаётганлиги фикримиз далили. Хусусан, лексик система таркибида *Ертепа* топоними билан *тепа* умумистеъмол бирлиги ўзаро приватив (нотўлиқ) зиддиятда, *Ертепа* белгили аъзо, *тепа* эса белгисиз аъзо мавқеида.

Топонимик лексика таркибида географик лексема-терминлар иштирок этган компонентли топонимлар (*Овултепа, Наврўzteпа, Мингчуқур, Маҳиндаҳна, Қоровултепа, Моғолдара, Сайилтепа* кабилар) билан бирга фақат битта лексема-термин ёки [географик лексема-термин+географик лексема-термин] тузилишли қўшма лексемалар ҳам топонимик лексика таркибидан жой олганлигини кузатиш мумкин. Масалан, *Давкамар, Ўйиқ, Майдонақ, Кўҳак, Кўтал, Камар, Жартена, Дашт, Даҳана* каби топонимлар таркиби фақат географик лексема-терминларидан иборат. Буларда ҳам лексема-терминнинг денотатив семалари жой номларини аташ учун асос бўлганлигига амин бўламиз.

Географик лексема-термин, асосан, топонимларнинг таркибида битта узвни тўлдираётган, баъзан битта ўзи топоним мавқеида келишини, баъзида эса қўшма топонимнинг ҳар иккала узвини эгаллаган ҳолатни ҳам кузатиш мумкин. Қўшма компонентли топонимлар, асосан, икки таркибли бўлиб, бунда икки компонентнинг бирини географик лексема-термин ташкил этади. Жумладан, *Асқарчўққи, Асқартена, Усмонтахта, Баҳринтепа, Бекдара, Етимтоғ, Етимсой, Моғакдара* каби таркибли топонимнинг иккинчи қисми ер сатҳи кўринишини ифодаловчи лексема-термин билан ифодаланган. Бундай типдаги қўшма топоним қолипи, асосан, [белги+от] ва [от+от] каби кўринишда бўлади. *Асқартоғ, Етимсой, Моғакдара, Каттатахта, Говдаҳна, Боботоғ* каби топоним таркибидаги *асқар, етим, моғак, катта, гов, бобо* лексемалари “белги” семасини ташкил қилувчи сифатида келиб, *тоғ, сой, дара, тахта, даҳна* лексемалари билан бирикиб қўшма лексема ҳолига келган. Бу каби қўшма лексемалар [белги+от] қолипи ҳосилалари ҳисобланади.

Усмонтахта, Бекдара, Баҳринтепа, Бозортепа, Бойиргаза, Маҳиндара каби топоним эса [от+от] қолипи ҳосилалари, бу қолипнинг биринчи қисмини ҳар хил (турли уруғ, шахс, йиғин, маросим) от эгаллайди [4., 5], иккинчи қисмини эса, кўриниб турганидек, географик лексема-терминлар ташкил этади. Шунингдек, тилимизда ҳар иккала қисми географик лексема-терминлар билан ифодаланган таркибли топонимлар ҳам мавжуд: *Давкамар* (тоғ камар), *Арпақори* (тоғ доवони устидаги майдон), *Кўтантоғ* (довон тоғ), *Заркамар* (тоғ бошидаги камар), *Талтепа* (тепа+тепа, яъни баланд тепа), *Тахтақорача* (устид

текис майдони бўлган довон), *Қултепа* (тоғ чўққиси, юксак чўққи, баланд тепа) кабилар [4]. Ер рельефи асос бўлган бундай икки компонентли топоним [от+от] қолипи ҳосиласидир. Бироқ бу каби қўшма от юзага келишида биринчи узвни тўлдираётган от лексеманинг семаларидаги “баландлик”, “текислик” белгилари етакчи мавқеда, бошқа бир отнинг изоҳловчиси, аниқловчиси сифатида қатнашмоқда. Демак, [от+от] қолипи ҳосиласи бўлган қўшма топоним таркибидаги узвлар географик лексема-терминлардан бўлса-да, биринчи узвдаги рельеф оти ўзининг “баланд”, “текис”, “паст (чуқур)” белгиси асосида иштирок этган, унинг маъновий структурасида денотатив силжиш рўй берган. *Талтепа, Қуллатепа, Давкамар, Арпақори* каби қўшма отнинг *тал, кўтан, қўлла, дав, арпа* компонентлари семемаларидаги “баландлик” семаси, *тепа, камар, қори, тоғ* каби лексемалар эса “жой” семалари асосида ўзаро бирикув ҳосил қилган. Бундан шундай хулоса қилиш мумкин: [рельеф оти + рельеф оти] қолипли қўшма топонимнинг биринчи қисмидаги лексемалар ҳосила семемалари асосида, иккинчи компонентдаги лексемалар эса денотатив семалари билан иштирок этган. *Ўйиқ, Ағба, Адирмоқ, Бўйноқ, Газа, Камар, Дара, Чунгул, Кўтал* каби битта лексема-терминнинг ўзи билан ифодаланган топонимлар ҳам мавжуд, бундай лексемаларнинг жой номига асос бўлишида ҳам рельеф отининг аташ семалари хизмат қилган.

Кўринадики, географик терминлар тизими ономастик, хусусан, топонимик лексика билан узвий алоқада, географик терминлар топонимлар тизимида муҳим ўрин эгаллайди. Географик лексема-терминларнинг топонимик лексика билан муносабати ҳам мураккаб ва, айти пайтда, масъулиятли саналиб, алоҳида тадқиқ предмети бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бегматов Э. Номлар ва одамлар. – Тошкент, 1966;
2. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: (Изоҳли луғат). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 608 б;
3. Орипов Ў.А. Нурота тумани макро- ва микротопонимиясининг лисоний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2003. – 22 б.
4. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 288 б;
5. Худойназаров И. Антропонимларнинг тил луғат тизимидаги ўрни ва уларнинг семантик-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998.

OGAHIIY TARIXIY ASARLARIDAGI AYRIM SOF ARABIY O‘ZLASHMALARNING GENEZISI

Raufjon Maxmudov,

*Xorazm Ma'mun akademiyasi katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari falsafa doktori (PhD).*

O‘zbek tili tarixiy qatlami, xususan, undagi arabiy, forsiy o‘zlashmalarning o‘ziga xos ma’nolari, o‘zlashmalarning kirib kelish sabablari, ularning ma’lum asar badiiyatida tutgan o‘rnini tadqiq qilish, ayniqsa, buni asl matn asosida o‘rganish bugungi o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir. Shu boisdan biz Ogahiy tarixiy asarlari leksikonida uchraydigan ayrim sof arabiy o‘zlashmalarning genezisini o‘rganishga harakat qildik. Ushbu jarayonda asosan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, induksion-deduksion tahlil kabi metodlardan amaliy foydalanildi. Sof arabiy o‘zlashmalar genezisi qadimgi arab tili bilan bog‘lanadigan so‘zlardir. Ular ma’lum fonetik o‘zgarishlarga uchrab yoki uchramagan, asl fonetik qobig‘ini saqlagan holda eski o‘zbek tili davrida turli sabab va omillar tufayli (islom dini, arab madaniyati, o‘zaro aloqalar v.b.) o‘zbek tiliga o‘zlashgan. Bu kabi so‘zlar Ogahiy tarixiy asarlarida ko‘plab uchraydi. Ijodkor ularni turli maqsadlarga bo‘ysundirgan holda asar matnida mohirona qo‘llaydi. Xususan, musajja’ hosil qilish, shakldoshlikni (tajnis) yuzaga keltirish, ma’nodoshlikni (tanosub, ta’did) paydo qilish, tantanavorlikni ta’minlash kabi badiiy maqsadlar shular jumlasidandir. Ularning ayrimlarini quyida tahlil qilsak:

Arz (arab tilidagi talaffuz shakli **ard**). Yer, zamin, Yer shari yoki uning bir qismi. Eski o‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan shakldosh sof arabiy o‘zlashma so‘z. Shakldoshi *arz* – *bayon, izhor; taqdim etish, dard-hasrat, shikoyat tarzidagi (asosan og‘zaki) gap, murojaat* [21; 95]. Ogahiy tarixiy asarlarida *arz* birmuncha keng qo‘llangan. Xususan, “Riyozi-d-davla”da o‘qiymiz: *Va aning tuvli etmish ikki gaz va arzi uch gazdur va anda suv mururi uchun besh ulug‘ ravoq va besh kichik ravoq tuzatmishlar, tokim ul daryoning suyi ul ravoqlardin joriy bo‘lur* [17; 95]. Ushbu so‘z Ogahiy tarixiy asarlarida yer, masofa, joy, makon, uzunlik, chuqurlik ma’nolarida qo‘llanadi. Ushbu so‘z Qur’oni Karimning bir necha suralarida qo‘llangan. Xususan, “Zalzala” surasining 1-oyatida *ida zulzilati l-‘ardu zilzala-ha – vaqtiki, yer o‘ziga xos zilzilaga tushsa...* [28; 519] ushbu so‘zni ayni yer ma’nosida qo‘llanganini kuzatamiz. *Ard* islomdan oldingi arab adabiyotida ham keng qo‘llangan so‘zlardan biridir. Chunonchi, “Shanfara”da *...wa staffu l-‘ardi* [40; 61] ... - *Men yerning changini yutaman* misrasini uchratamiz [9; 11], unda ham *ard* ayni ma’noda qo‘llanmoqda. Qolaversa, “Imru ‘ul-Qays”ning birinchi misrasida *...watafun tabaqa l-‘ardi* – *butun yer yuzini qoplagan bulut...*yoki islomgacha bo‘lgan qabilalar she’riyatidan Suxayyada 1-5 misralarda *yukrimu d-dayfa fi ‘ardi-hi – u o‘z mamlakatidagi mehmonni hurmat qiladi* [42; 32] ayni so‘zni yer, mamlakat, hudud, joy ma’nolarida qo‘llanayotganini kuzatdik. Demak, islomgacha bo‘lgan she’riyatda hamda islomdan so‘ng, qolaversa, Qur’oni Karimda *ard* so‘zining ma’nolari bir

xilligini kuzatish mumkin. Bundan xulosa chiqadiki, *ard*ning uzunlik, chuqurlik, masofa ma'nolari keyingi davrlarda ma'no kengayishi natijasida paydo bo'lgan va bu ma'nolarda *ard* eski o'zbek tilida ham birmuncha keng qo'llangan. Ushbu so'zning genetik tahlilidan quyidagi xulosalarga keldik: *ard* qadimgi semit tilida hamda zamonaviy janubiy arabiy tillarda *arz* shaklida [10; 246], janubiy arabiy epigrafik tillarda, xususan, sabeyda *rd* [1; 7] (ko'plikda *rd-t*) shaklida qo'llanadi. Ushbu so'zning negizi nabotiydagi *r* – yer, mamlakat, tuproq, hudud [11; 89] asos undoshi bilan bog'lanadi. Safs tog'laridagi bitiktoshlarda ham bu so'z *rd* shaklida, suryoniyda *ar'-ā*, mandeyda *arq-a / arda* [4; 33-34], oromiyda *rq*, ibroniyda *eres*, finikiy va puniyda *rs*, ugaritda *rs*, akkadda *erset* shaklida [33; 71] qo'llangan. Semit davriga kelib bu so'z *ard / arc* shaklini [6; 144] olgan.

Afroosiyo manbalarida biz bu so'zni *aric* shaklida qo'llanganini kuzatishimiz mumkin. Ayni shu shakl butun yevropa tillarida o'z aksini topgan. Chunonchi, ingliz tilidagi *earth* [20; 15-16] – yer so'zini ayni biz tahlil qilayotgan *r* – yer asos undoshi bilan bog'lashimiz mumkin. Zamonaviy arab tilida bu so'z *ard* shaklida, ko'plikda *'ard-āt / 'arad-āt / 'ard-ūna / 'arad-ūna / 'urud / arād* [13; 48] tarzida qo'llanib, yer, mamlakat, hudud, makon, joy ma'nolarini ifodalash uchun istifoda etiladi. Zamonaviy arab dialektlarida ham bu so'zni keng iste'molda ekanini kuzatdik. Xususan, yaman shevasida *arād* [2; 19] (ko'plikda *arādi* [26; 1]), adanda *ard* (ko'plikda *arādi*), makka shevasida *'ard*, asirda *'ard*, iroq arab shevasida *'ard*, suriya arab shevasida *'arād* (ko'plikda *'arādi*), shimoliy livan arab shevasida *'ard* (ko'plikda *arādi*), shimoliy falastin arab shevasida *ard* (ko'plikda *'ardāt/arday*), buxoro arab shevasida *orz/rad* [38; 11] (ko'plikda *orzāt/arōzi* [34; 31]), misr shevasida *ard* (ko'plikda *arādi*), sudan shevasida *'ard*, niger shevasida *ard*, liviya shevasida *ard*, marokash shevasida *'ard* (ko'plikda *ārāde* [5; 3]), hassoniyda *ard* (ko'plikda *arādi* [31; 17]) shaklida qo'llanadi va yer, hudud, mamlakat, makon, joy ma'nolarini ifodalaydi.

Inson. Odamzod, bashar; har bir yakka shaxs, odam [22; 63]. Eski o'zbek adabiy tili va hozirgi o'zbek tilida keng qo'llanuvchi sof arabiy o'zlashma. Eski o'zbek adabiy tili davrida o'zbek tiliga o'zlashgan. Asosi *ins* ekanligi ma'lum. Hozirgi o'zbek tilida *insoniy*, *insongarchilik*, *insonparvar* kabi so'zlarning yasalishiga asos vazifasini o'tagan. Ogahiy tarixiy asarlarida birmuncha keng qo'llanadi. Xususan, "Gulshani davlat"da o'qiymiz: *Karimekim, karami omm muqtazosi bila afrodi insondin har kishinikim, sohibdavlat qilmoq istasa, saltanat taxtig'a mindirub, jahon mamolikining inoni ixtiyorin aning qabzayi iqtidorig'a topshirur* [18; 3].

Ushbu so'zning genezisini tahlil qilganda quyidagi xulosalar chiqarildi. So'zning asosi arabiy *'ins – odam, bashar farzandi, bashariyat* hisoblanadi. Ayni damda o'zbek tiliga ushbu asos ham arab tilidan o'zlashgan va *ins-jins* juft so'zida qo'llanadi. Ushbu so'z arab tilida *'ins-ān* shaklida qo'llanadi. Ko'pligi *'unas / ānās / nās* [39; 35]. Ko'plab manbalarda ruh, jin, iblisga nisbatan qarama-qarshi qo'yiladi. Xususan, Qur'oni Karimning ko'plab suralarida *insan, nas* tarzida bashar farzandlarida Allohning murojaati tarkibida uchramiz.

Ushbu soʻzni islomdan oldingi arab adabiyotida ham koʻplab oʻrinlarda uchratish mumkin. Chunonchi, “Shanfara”ning 60-misrasida *wa ‘in yaku ‘insan mā ka-hā l- ‘inu yaf’alu - va agar u inson boʻlgan boʻlsa, lekin odam bunday qilmaydi* [9; 21] ushbu soʻzni ayni biz tahlil qilayotgan shaklda uchratamiz. Islomdan oldingi ‘Abs qabilasi sheʼriyatida ham bu *insan, nas* soʻzlari koʻp uchraydi [42; 39-40]. Soʻzning genezisi semit va janubiy arab epigrafik tillaridan biri boʻlgan sabey tilidagi *‘ns / s* koʻplikda *‘ns* asosi bilan bogʻlanadi [1; 6]. Saf qoyatoshlari bitigida ham *‘ns* [32; 56], palmirda *‘yš* [4; 26] (koʻplikda *‘nš-n*), oromiyda *‘š*, ibroniyda *‘š / ‘yš* (koʻplikda *‘nšy*), finikiyda *‘š* [33; 81] (koʻplikda *‘š-m*), ugaritda *nš-m*, akkad tilida *niš-ū/i* [11; 68], mehriyda *‘oms*, efiop tilida *‘ens* shaklida qoʻllanadi va *inson, insoniy, bashar farzandi* maʼnolarini ifodalaydi.

Arab tili va arabiy shevalarda bugungi kunda ushbu soʻz juda keng tarqalgan. Xususan, adan shevasida *uns* [8; 263], Janubiy Arabistondagi dofar shevasida *‘ns – kimgadir ishonmoq, kim bilandir doʻst tutinmoq* [30; 17], iroq shevasida *‘ins* [7; 342] – *bashar farzandi* (jinga nisbatan zidlanadi), suriya shevasida *‘ins* [41; 53], misr shevasida *insān* (koʻplikda *nās*), sudan shevasida *‘insān*, niger shevasida *insāni – insonga oid*, marokash shevasida *nās*, hassoniyda *nās* [31; 31] – *odam, shaxs, anas – ishonchli doʻst*, yaman shevasida *insān; ‘ns* [2; 43] – *kim bilandir doʻstlashmoq* shaklida qoʻllanuvchi soʻzlar biz tahlil qilayotgan *‘ns* asosi bilan bogʻliq. Demak, *ins, inson, anas, munis, nas* kabi soʻzlar bir asosdan hosil qilingan. Ayni *anas – ishonchli doʻst* saf qoyatoshlari bitigida *wns* shaklida qoʻllanib, *ishonchli doʻst* maʼnosini ifoda etadi [15; 130]. Shu shaklda zamonaviy arab tili ayrim shevalarida ham ushbu soʻzni uchratishimiz mumkin. Chunonchi, yaman shevasida *wanis – doʻst, ulfat* (< *‘anis*) (muzakkar jinsda), *ānisah* [24; 14-15] – *dugona* (muannas jinsda); suriya shevasida *wannas* [41; 529] – *ulfatlashmoq*, marokash shevasida *wunnās*, hassoniyda *wənnās* [31; 36] – *doʻst bilan suhbatlashmoq* soʻzlari fikrimiz isboti boʻla oladi.

Ado. Ishva, jilva, noz-karashma. Eski oʻzbek adabiy tiliga arab tilidan oʻzlashgan shakldosh oʻzlashma. Shakldoshi ish-harakat, voqea-hodisaning oxiri, tamomi, ijrosi [21; 41]. Ogahiy tarixiy asarlarida birmuncha keng qoʻllanadi. Xususan, “Shohidu-l-iqbol”da oʻqiyamiz:

Izhor etibon tuman vafolar,

Yuz gʻamzau shevau adolar [19; 21].

Ado sof arabiy oʻzlashma va u eski oʻzbek adabiy tili davrida oʻzbek tiliga oʻzlashgan. Ushbu soʻzni genetik tahlilidan quyidagi xulosalarga keldik: Qurʼoni Karimda *ado* xafagarchilik, azob, qiyinchilik maʼnolarida keladi. Xususan, *va minal ladina ashruku adan kasiron - Va mushrik boʻlganlardan koʻp xafagarchilik bor* [25] oyatida ham ayni maʼnoda qoʻllanmoqda. Ushbu soʻz qadimgi arab poeziyasida ham turli maʼnolarda qoʻllangan. Xususan, “Shanfara”ning [9; 8] uchinchi misrasida biz *manʼa li-l-karimi ‘ani l-‘adā* [35; 456-460] – *gʻʼazabdan minnatdor boʻlganlar uchun panoh* [40; 60] misrasini uchratamiz. Unda *adā* – *gʻʼazab, norozilik* maʼnolarini ifodalamoqda. “Imruʼu-l-Qays”ning yettinchi misrasida *hattā dāqa ‘an ādiyyihi ardu haymin – (yomgʻir toshqini toʻkildi) shunda Xeym yerning maydalashgan uyasidan uyatchan* edi misrasini uchratamiz [37; 44]. Qolaversa, islomgacha boʻlgan qabilalar

she'riyatidan Bishr ibn Ubayda 1-3 misralarda *yara'ūna l-'adā min dillatin va havani - ular xo'rlik va uyatdan xafagarchilikni ko'rishadi* [42; 32] ham ushbu soʻzning *xafagarchilik* maʼnosida kelayotganini kuzatamiz. Ushbu soʻz gezezisini semit va mehriydagi (*dy*) *a-wodi - bezovta qilmoq, qiynalmoq* [10; 422] shaklida, janubiy arab epigrafik tillaridagi *'zy-t < 'dy – achinish, norozilik* tarzida, efiosemit tillaridan biri boʻlgan qadimgi efiop tilidagi *oza – adolatsiz* [14; 51] bilan bogʻlash mumkin. Tigre tilida *adā – zarar berish*, harsusiyda *aza' – aralashmoq, xalal bermoq* [4; 10] shaklida qoʻllangan soʻzning asosi ham ayni semit va mehriydagi (*dy*) bilan bogʻlanadi. Lihyān bitiklarida ushbu soʻz *tartibsizlikni keltirib chiqarish* maʼnosini ifodalagan holda *'dy* tarzida qoʻllangan [33; 71]. Zamonaviy arab tili va yaman shevasida ushbu soʻz *'adi (ya-'di)* shaklida qoʻllanib, *bezovta qilmoq, titratmoq, qayg'urmoq* [2; 18] maʼnolarini ifodalaydi. Iroq shevasida *'adā – hafa qilmoq, zarar yetkamoq, zarar* [7; 117], arab tilining Suriya dialektida *'azā, āzā* [41; 30], marokash shevasida *āda(i) – og'riq bermoq, azob chekmoq* [5; 1], hassoniyda *udā (yū-di) - haqorat qilish, xafa qilish, buzmoq* [31; 16] shaklida qoʻllanadi. Eski oʻzbek tilidagi noz-u karashma, qiynoq (yor qiynogʻi) maʼnosidagi *ado* ayni biz tahlil qilayotgan semit va mehriydagi *'dy – qiynamoq* feʼlining maʼno kengayishi natijasida paydo boʻlgani shubhasiz.

Ulfat. Eski oʻzbek tili va hozirgi oʻzbek adabiy tili, oʻzbek shevalarida keng qoʻllanuvchi sof arabiy oʻzlashma. Ushbu soʻzning quyidagi maʼnolari mavjud: 1) rozilik; ittifoqlik, inoqlik; yaxshi koʻrish, mehr, muhabbat; 2) suhbat, ziyofatlarda doimiy birga boʻladigan kishilar birligi, shunday kishilardan iborat boʻladigan yigʻin; ulfatchilik; 3) yigʻin, ulfatchilikning har bir qatnashchisi, aʼzosi; joʻra; 4) suhbat, ziyofat uchun toʻplangan (ikki va undan ortiq) shaxslar, ulardan har bir (bir-biriga nisbatan); 5) koʻchma maʼnoda doim birga boʻluvchi narsa; sherik [23; 282]. Eski oʻzbek tiliga arab tilidan oʻzlashgan sof arabiy oʻzlashma soʻz, hozirgi oʻzbek tilida *ulfatlashmoq, ulfatchilik* kabi soʻzlarning yasallishiga asos boʻlgan. Ogahiy tarixiy asarlarida birmuncha keng qoʻllangan. Xususan, “Riyozi-d-davla”da oʻqiymiz:

*Xusho ulkim, shahining xizmatida
Vafo-u sidq oyinini tuzdi.
Berib xizmat yoʻlida joni shirin,
Jahondin rishtayi ulfatni uzdi* [17; 183].

Ulfat soʻzining genetic tahlili asosida quyidagi xulosalarga keldik. Soʻzning negizi arabiy *'alif* [39; 27]– *biriktirmoq, koʻnikmoq, siqmoq, yopishmoq* bilan bogʻlanadi [12; 46-47]. Ushbu asos islomdan oldingi adabiyotda ham keng istifoda etilgan. Xususan, “Shanfara”da *wa 'alafu wajha l-'ardi* [40; 61] – *men er yuziga yopishib olaman* misrasida *yopishmoq* maʼnosida qoʻllangan. Islomgacha boʻlgan qabilalar she'riyatidan “Antara”da *'aliftu s-suqma* [42; 36] – *men kasallikka oʻrganib qoldim* misrasida *oʻrganib qolmoq* maʼnosida qoʻllanayotganini kuzatdik. Ushbu soʻzni ayni *do'st, yaqin hamsuhbat, ulfat* maʼnosida ism asosli *'ilf* shaklida “Shanfara”ning 47-misrasida mavjud. Chunonchi, *wa 'ilfu humumin - tashvishlarning tanish do'sti* misrasida *'ilf* ayni biz tahlil qilayotgan *ulfat* soʻzining

paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan so‘zdir. Qur’oni Karimning “Oli Imron” surasi 103-oyatida *fa allafa bayna qulubi-kum – U qalblaringizni ulfat qildi* [27; 378]. Ushbu so‘zning genezisi semit tilidagi *alāp-u – bog‘liq bo‘lmoq, odatlangan, sadoqatli* bilan bog‘lanadi. Akkad tilida *alāp-u*, oromiyda *‘lp*, ibroniyda *‘lp* so‘zlari ham ayni ma’noda qo‘llangan. Keyingi davrda ushbu so‘z arab tili va uning barcha shevalarida keng istifoda etila boshlangan. Xususan, yaman shevasida *‘lf – o‘rganib qolmoq, bog‘lanib qolmoq, ‘ulfa – ishonch* [24; 11], iroq shevasida *wilf – yaqin do‘st, kim bilandir do‘stlashmoq* [7; 272], suriya arab shevasida *wilf – yaqin do‘st, wālaf – ko‘nikish, odatlanib qolish* [41; 518, 528], Janubiy Arabistondagi dofar shevasida *mu‘alif* [30; 42] tarzida qo‘llanib, *ishonchli do‘st* ma’nosini anglatadi. Marokash shevasida *wulf – odat, o‘rganmoq*, hassoniyda *ālev – odatlanmoq, wālf – do‘st* ma’nosini anglatadi [31; 25].

Albatta, ushbu o‘rinda bir jihatni alohida ta’kidlash joizki, arab tilidagi *‘lf* semit tilidagi bir necha omonim so‘zlarga bog‘lanib bizni chalg‘itishi mumkin. Chunonchi, semit tilida *‘alp* so‘zi mavjud bo‘lib, u *minglab, juda ko‘p* [4; 21] ma’nosini anglatadi. Qolaversa, ushbu so‘zning yana bir omonimi mavjud bo‘lib, u *‘alp* [6; 28] – *ho‘kiz, katta shoxli jonzot* ma’nosini anglatadi [16; 6]. Ko‘rinib turganidek, ular umuman biz tahlil qilayotgan *‘lf* uch undoshli asosga bog‘lanmaydi. Demak, semit tilidagi *p* bilan yakunlanuvchi *‘alp* bilan arabiy *‘lf* ni farqlash zarur [36; 58]. Shu o‘rinda yana bir holat: arab tilida ikki undoshli *lf/lp* o‘zaklarini tahlil qilayotgan *‘lf* bilan bog‘liq ekanligi shubhasiz. Chunki u *bog‘lamoq, yig‘moq, to‘plamoq* ma’nosini anglatuvchi *lff(u)* [12; 1007] so‘zining mavjudligi fikrimiz isbotidir. Shuningdek, ayni *lafif – yaqin do‘st* ism asosini ham *‘lf* bilan bog‘lashimiz mantiqan to‘g‘ri bo‘ladi.

Janubiy arab epigrafik tillaridan biri bo‘lgan sabeyda *lf – olomon, tirbandlik* [3; 262], *lfy – uchrashmoq, topmoq* ma’nosida qo‘llanadi [1; 82]. Qadimgi efiopt tillaridan biri bo‘lgan geez tilidagi *laffa / yālfef – o‘rash, burash, aylantirish, yozish* [14; 306-307], efiosemit tillaridan biri bo‘lgan tigredagi *lōffāfa*, tigrindagi *lāfāfā*, amxar tilidagi *lāffāfā – buramoq, bog‘lamoq*, ibroniydagi *lāpap*, oromiydagi *lāpap*, suryoniydagi *lap*, mandeydagi *lup*, akkad tilidagi *lapāp-u – o‘ramoq, bog‘lamoq* so‘zlarini semit tilidagi *‘lf – biriktirmoq, bog‘lamoq* asosining fonetik o‘zgarishi va ma’no kengayishi natijasida paydo bo‘lgan deyish mumkin.

Shuningdek, akkad tilidagi *alāp-u – bog‘lanib qolmoq, ulanmoq*, oromiydagi *‘lp – odatlanib qolmoq* so‘zlari ham ayni asosdandir. Uch undoshli asosdan iborat bo‘lgan ibroniydagi *lp’ – to‘plamoq* [11; 484], akkad tilidagi *lapāt-u/labāt- lapān-u – birlashtirmoq, quchoqlamoq* asosida arab tilidagi *‘lf – nimagadir yopishmoq, o‘ziga tortmoq, quchoqlamoq* hosil bo‘lgan [12; 1011]. Ayni asos bilan bog‘lagan holda arab tilidagi *silf/salaf/uslu-at – qarindoshlik rishtasi* so‘zlarini izohlashimiz mumkin. Demak, *salaf* so‘zi bilan *ulfat* so‘zi ayni bir asosdan hosil qilingan va ular semit tilidagi *‘lf* o‘zagi bilan bog‘lanadi.

Salaf so‘zi hozirgi o‘zbek adabiy tilida, shuningdek, eski o‘zbek adabiy tilida ham ajdodlar, o‘zidan oldin o‘tganlar, biror kimsadan ilgariroq o‘tgan fikrdosh, hammaslak, hamkasb shaxslar [23; 427] ma’nosini ifodalagan holda istifoda etiladi.

Ogahiy tarixiy asarlarida ham *salaf* soʻzini ayni maʼnoda qoʻllanganini koʻrishimiz mumkin. Chunonchi, “Firdavsu-l-iqbol”da oʻqiyimiz: *Bahori xohishimiz bu manʼigʻa chamanpardoz boʻlurkim, salotini moziy sunani va shuaro salaf daʼbigʻa muvofiq bir kitob muzayyan boʻlsakim...* [29; 48-49] Ushbu oʻrinda ham *salaf* avvalgi oʻtgan ustozlar maʼnosini ifoda etmoqda. Aslida ushbu soʻz yuqorida koʻrsatilganidek, *ʼilf – bogʻlamoq, biriktirmoq* asosining maʼno kengayishi natijasida paydo boʻlgan.

Xulosa qilib aytganda, Ogahiy tarixiy asarlari leksikasida arabiy oʻzlashmalar, xususan, sof arabiy oʻzlashmalar alohida oʻrin va ahamiyat kasb etadi. Ularni ijodkor maʼlum badiiy maqsadga boʻysundirgan holda istifoda etadi. Ularning genezisini aniqlash esa ijodkorning bu maqsadlarini oydinlashtiradi. Ushbu tahlillar etimologik lugʻatlarni qimmatli maʼlumotlar bilan boyitishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Beeston A., Ghul M., Müller W., Ryckmans J. Sabaic Dictionary (English-French-Arabic). édit. Peeters / Librairie du Liban. Louvain-la-Neuve / Beyruth, 1982. –P. 7.
2. Behnstedt P. Die nordjemenitischen Dialekte. T. I. Atlas. T. 2. Glossar. Weisbaden, 1985-1996. –P. 19.
3. Biella J.C. Dictionary of Old South Arabic. Sabaeen Dialect. Chico, CA. 1982. –P. 262.
4. Cohen D. Dictionnaire des raciness sémitiques ou attestées dans les langues sémitiques, éd. Mouton. La Hayre – Paris, 1970-1999. –P. 33-34..
5. Ferré D. Lexique marocain-français. Maroc. 1950. –P. 1.
6. Fronzaroli P. Studi sul lessico commune semitico. Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche. Ser. VIII, vol. XIX, fasc. 7-12; ser. VIII. vol. XX., fasc. 3-16; ser. VIII, vol. XXIII, fasc. 7-12. –P. 144
7. Galal al-Hanafi l-Bagdadi. Muʼgʻamu l-lugʻat l-ʼāmmiyati l-bagʻdādiya. G. I-II. Bagdad. 1978. –P. 342.
8. Habaka J. Feghali. Arabic Adeni Reader (Yemen). Ed. by Alan S. Kaye. Dunwoody Press (USA), 1990. –P. 263.
9. Jacob G. Schanfara-Studien. 1 und 2. Teil. München, 1914-1915. –P. 11.
10. Johnston T.M. Mehri Lexicon. -London, 1987. –P. 246.
11. Kæhler L., Baumgartner W. Lexicon in Veteris Testamenti Libros, édit. E/J. Brill. Leiden, 1958. –P. 89.
12. Kasimirski A. de Biderstein. Dictioinaire Arabic-français. T.1,2. Prais, 1860. –P. 46-47.
13. Lane H.W. Maddu-l-Kamoos. An Arabic-English Lexicon, v. I-VIII. London – Edinburgh, 1863-1893. –P. 48.
14. Leslau W. Comparative Dictionary of Geʻez. Weisbaden, 1987. –P. 306-307.
15. Littman E. Thamud und Safa. Lpz., 1940. –P. 130.
16. Militarev A. – Kogan L. Cj Semitic Etymological Dictionary. Vol. 1. Anatomy of Man and Animals. Ugarit-Verlag. Münster, 2000; vol. II. Animal Names. Ugarit-Verlag. Münster, 2005. –P. 6.
17. Muhammad Rizo Erniyozbek oʻgʻli Ogahiy. Asarlar. IV jild. Riyozu-d-davla. Nashrga tayyorlovchi A.Oʻrozboyev. -Toshkent: 2020. – B. 183.
18. Muhammad Rizo Erniyozbek oʻgʻli Ogahiy. Asarlar. VI jild. Gulshani davlat. Nashrga tayyorlovchi A.Oʻrozboyev. -Toshkent: 2019. – B. 3.
19. Muhammad Rizo Erniyozbek oʻgʻli Ogahiy. Asarlar. VII jild. Shohidu-l-iqbol. Nashrga tayyorlovchi N.Shodmonov. Toshkent: 2019. – B. 21.
20. Orel V., Stolbova O. Hamito-Semitic Etymological Dictionary. -Leiden. Brill, 1995. –P. 15-16.

21. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I tom. –T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2006. –B. 95.
22. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II tom. –T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2006. –B. 63.
23. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. IV tom. –T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2008. –B. 282.
24. Piamenta M. Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic. Leiden. – N.Y. – Kobenhavn – Köln. 1990. –P. 14-15.
25. Qur’oni Karim ma’nolarining tarjimasi. Tarjima va izohlar muallifi: Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2001. Oli Imron surasi 186-oyat.
26. Rossi E. Vocaboli Sud-arabici nelle odierne parlate arabe del Yemen / RSO, 18, fasc. III-IV (1939/40). -Roma, s. 299-314. –P. 1.
27. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 1-juz. -T., Sharq. 2008. –B. 378.
28. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 6-juz. -T., Sharq. 2008. –B. 519.
29. Shermuhammad Avazbiy mirob o‘g‘li Munis, Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy. Asarlar. II jild. 1-kitob. Firdavsu-l-iqbol. Nashrga tayyorlovchi I.Bekchonov, N.Polvonov. - Toshkent: 2019. – B. 48-49.
30. Südarabische Expedition. Bd. X. Der Vulgärabische Dialekt im Dofâr von N.Rhodokanakis. Wien. 1911.
31. Taine-Cheikh C. Dictionnaire Hassāniyya-Français. Vv. I-III. Libr. orient. Paul Geuthner. Paris. 1988-1989. –P. 17.
32. Winnet F.W., harding G.I. Inscriptions from Fifty Safaitic Cairns. Toronto – London, 1978. 3720, № 237. –P. 56.
33. Zammit M.R. Comporative Lexical Study of Qur’anic Arabic. Leiden – Boston – Köln, Brill, 2002. –P. 71.
34. Ахвледиани В.Г. Бухарский арабский диалект. -Тбилиси. Мецниереба. 1985. –С. 31.
35. Аш-Шанфара б. ал-Аус б. ал-Худжр б. ал-Ад б. ал-Гаус б. Зайд б. Кахлан б. Саба. «Лāmийя» // В.Ф.Гиргас, В.Р.Розен. Арабская хрестоматия. Т. II. СПб., 1876. –С. 456-460.
36. Белова А.Г. Сравнительно-исторический аспект многозначности корнеслова арабского языка. ИВ РАН. -М., 2004.
37. Белова А.Г. Этимологический словарь древноарабской лексики. -М. ИВ РАН. 2012. –С. 44.
38. Винников И.Н. Словарь диалекта бухарских арабов // Палестинский сборник. Вып. 10 (73). М. –Л., 1962. –С. 11.
39. Гиргас В. Словарь к арабской хрестоматии и Корану. -Казань, 1881. –С. 35.
40. Крачковский И.Ю. Шанфара. Песнь пустыни // Восток, кн. 4-я. М.-Л., 1924. –С. 61.
41. Массарани М., Сегаль В.С. Арабско-русский словарь сирийского диалекта. -М., 1978. –С. 53.
42. Полосин В.В. Словарь поэтов племени Абс. Вв. -М., Восточная литература, 1995. –С. 32.

ФОЛЬКЛОР АСАРЛАРИДА ЎТОВСОЗЛИККА ДОИР БАДИЙ МАЪЛУМОТЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Бердиев Хусан Холназарович,

*Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мудир,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

E-mail: rustam_berdiyev1996@mail.ru

Телефон: +998915432041

Бадий тафаккур маҳсули бўлмиш ижод намуналари: халқ оғзаки ижоди дostonлари, мақоллар, топишмоқлар, иборалар, ўлан ва термалар каби фольклор жанрига оид асарларда туркий халқлар уйсозлик, жумладан, ўтовсозлик маданиятига доир кўпгина маълумотлар учрайди. Бу, ўз навбатида, ушбу соҳага доир қадриятларнинг халқ ҳаётида қадим даврлардан бошлаб мустаҳкам ўрин олганлигидан далолат беради.

Маълумки, “Алпомиш” дostonи материаллари нафақат адабий эстетик, балки лингвистик нуқтаи назардан ҳам муҳим маълумотлар беради.

Дostonда соҳа лексикаси, шу жумладан, ўтовсозлик терминлари ҳам анчагина. Контекстуал синонимик қаторни ташкил этувчи сўзлар иштирок этган қуйидаги мисолларни келтириш мумкин:

Ўтов: *“Хоннинг Чибор оти пойганинг олдини олиб, шашти билан келиб, бахмал ўтовни етти марта айланиб, отнинг тизгинини ушлаб Қоражон тўхтатди...”*

Юрт: *“...Ўз акамга ўзим закот бергунча, Бошқа юртда жузъя бериб юрайин, // Маслаҳат бер, ўн минг юртли қариндош!”*

Уй термини шу мурожаатнинг бошқа ўринларида *“Маслаҳат бер, ўн минг уйли қариндош!”* тарзида келган. Ёки: *“...уйларини бузиб, туяларга ортиб, аёллари ҳам ўз юки-ёбини бўғиб, бўғча-бўйларини чоғлаб, тўполон бўлиб, шовқин-галағур бўлиб қолди. Ўн минг уйли Кўнгирот талатўп бўлиб, Кашал элига, Қалмоқ юртига қараб, ҳа деб кўча берди...”*

Чодир: *“...Алпомишининг танидан Қоражон пойгага бормоқчи бўлди... Алпомиш чодирда ўтириб қолди”.*

Ўтовсозликка оид тўр, бўсага, пойгак сингари сўзлар ҳозирги пайтда ҳам кенг қўлланилади. “Алпомиш”да: *“Шу мажлисда бир Яртибой оқсоқол деган бор эди. Мажлисли кун бўлса, тўрдан жой тегмай, пиёладан чой тегмай, бўсаганинг олдида кавушга жой бермай, кавуш билан аралашиб, ит йиқилиш бўлиб, пойга бетда ётар эди...”*

Асардан соҳа терминларига оид кўплаб мисоллар келтириш мумкин:

Бахмал ўтов//бахмал уй: бой-бадавлат, мартабали кишиларнинг ўтови: *“... бир бахмал ўтовни тикиб... ўз кайф-сафоси билан ўтириб эди...”*

Жапсар: тирқиш, туйнук. Ўтовнинг увуқ ва керагалари туташган, жипслаштирилган жойи.

Бу сўзди айтиб Барчин сулув туради,
Жапсар ёриб Чилбир чўлга каради (ва б.).

Достон материалларида, шунингдек, *чодир, бақан, бўғча-бўй, бешик-кертти, бўсага, жайлов, жапсар, жарчи, жиҳаз, желак, жовчи, капа, кебанак, куёв товоқ, куёв улоқ, кўнак, кўсов, лўк, меҳтар, овсар, расми қаъда, саба, сириқ, таркаш, тувурлик, тўққиз товоқ, чанқавуз, чанггароғи, чотир, чоч сийпатар, шомиён, шоулоқ, қиз опқочди, қуллуқ бўлсин қилмоқ, қўл ушлатар, қўнмоқ* сингари ўтовсозликка алоқадор сўзлар учрайди.

Маълум бўладики, халқ достонларида подшоҳнинг ов ёки сайрга чиқиши тасвирланган ўринларда чодир, бошқа тафсилотлар баёнида ўтов лексемалари қўлланилади.

Ўтовсозлик терминларининг топишмоқларда ифодаланиши. Кузатишлардан маълум бўлишича, ўтовсозлик лексикасига оид лингвистик бирликларнинг матнда бевосита иштирок этиш/этмаслигига кўра, топишмоқларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ўтов ва унинг қисмлари номи акс этган топишмоқлар. Булар ўхшатиш асосида бошқа нарсаларнинг ифодалайди. Бу қиёслашлар эстетик, ахлоқий, тарбиявий муносабатни юзага чиқариш учун хизмат қилади. Чунончи, *қулоқ ва унинг тешиги, элак, ит, чумчуқ, кўз, қош, бурун, оғиз, киприк ва соч* ҳақидаги мисолларни шу гуруҳга киритиш мумкин.

Диалогик характердаги топишмоқларда мавзуга оид характерли мисолларни учратиш мумкин. Топишмоқнинг савол қисмида *кўз, қош, бурун, оғиз, киприк* ва *соч* кабиларнинг шаклий белгилари ифодаланган бўлиб, уларнинг номлари жавоб қисмида келтирилади. Бунда **ўтов** ва **одамнинг** юз қисми аъзолари шаклий белгиларига кўра қиёсланади. Бинобарин, топишмоқнинг савол қисмида **ўтовсозлик**, жавоб қисмида метафорик тарзда **анатомик** терминлар акс этганини қуйидаги мисолда кўришимиз мумкин:

Топишмоқнинг савол қисми	Топишмоқнинг жавоб қисми
-чанғарақта қош чырақ, о нїмәдїр, балқантаз? ўй устїдә пәрлї жәй, о нїмәдїр, балқантаз? зәрәң жәрдә қош төлә. о нїмәдїр, балқантаз? хәвїзї бар, сувы жоқ, о нїмәдїр, балқантаз? қатар-қатар қара нар, о нїмәдїр, балқантаз? ўй артыда қош тәрәк, о нїмәдїр, балқантаз? [8, 151]	-чанғарақта қош чырақ, көз дэгәні эмәсмә? ўй ўстдә пәрлї йәй, қаш дэгәні эмәсмә? зәрәң жәрдә қош төлә мурун дэгәні эмәсмә? хәвүзї бар, сувы жоқ, авыз дэгәні эмәсмә? қатар-қатар қара нар, кїпрїк дэгәні эмәсмә? ўй артыда қош тәрәк, чәч дэгәні эмәсмә? [8, 151-152]

Матн савол қисмидаги **уй** термини **ўтов**ни ифодалаб келади. Луғатларда ҳам бундай маънодошликни ифодаловчи айрим қайдлар мавжуд. Чунончи, “**Ўтов** (Дхқ) келин-куёвлар учун тайёрланган, никоҳ маросимига мўлжалланган қора уй – юрт...” [4, 82].

2. Ўтов ва унинг қисмлари номи акс этмаган, бироқ шу тушунчалар ифодаланган топишмоқлар

Маълум бўладики, айрим топишмоқларда ўтовсозлик терминлари бевосита тилга олинмайди. Топишмоқнинг жавобидан унинг нима эканлиги аёнлашади. Мисол учун қуйидагиларни келтириш мумкин:

Жинди қыз, жинди қыз // Жин төбәгә чықты қыз.

Балларыны ийәртин, // Дәрәң-дўрўң қылды қыз (қора уй чанғороғи) [8, 142]; Біздің ўйда қырқ қыз бар, бәрі чәчпәпәкли (увуқ ва унинг боғи) [8, 138].

Топишмоқларда қўлланган ўтовсозлик терминлари орқали нарса-предметларнинг қуйидаги хусусиятлари асос қилиб олингани кузатилади: – шаклий белги (... **кәпә** – кулоқ ва унинг тешиқ қисми); – овоз белгиси (Чанғарақта **чарқыллак...**) (ўтовсозлик термини+қуш ифодаси); – ҳаракат-ҳолат белгиси (Кәрәгәдә **күркүлләк...**) (ўтовсозлик термини+элак ифодаси).

Ўтовсозлик терминларининг мақолларда ифодаланиши. Мақоллар миллий дунёқарашни намоён этишга доир лингвистик қадриятларни ўз бағрида сақлаб келмоқда. Чунончи, *Жаман ўйдән жаман тўтўн* – Жомон уйдан жомон тутун. Ёки: *Тірі боп төрдә жоқ, өлі боп гөрдә жоқ – Тири бўп тўрда жўқ, ўли бўп гўрда жўқ; Жансарсғз уй бомас, мәсләтсиз той (ва б.).*

Умуман, халқ мақолларида ҳам ўтовсозликка оид кўпгина сўз/терминлар ифоданганки, бу уларнинг халқ маънавий-моддий меросининг ёрқин намунаси эканлигидан далолат беради.

Ўтовсозлик терминларининг ибораларда ифодаланиши. Соҳа терминлари ўзбек халқ иборалари таркибида ҳам фаол қўлланишда. Бу жараёни татқиқот объектими материалларида ҳам кўриш мумкин: *Чыгарған қыз чийдән ташқары* – узатилган қиз, бошқа хонадон аъзоси [8, 193]; *Чағарақтан чигиб кәтәжатқани жоқ* – ножоиз ишларга қўл ураётгани йўқ [8, 186]; *Иргәсі қөқыған* – иргаси қўқиғон... Чәчеси таза **иргеси** қоқиған гўр экен – Янгаси тоза уйи қўқиған ношуд аёл экан [8, 132].

Ўтовсозлик терминлари термалар, ўлан ва олқишлар ҳамда ёзма адабиёт намуналарида ҳам тез-тез намоён бўлади. Уларда соҳа терминлари муайян поэтик вазифа бажаради, шеърнинг композицион-структур таркибида услубий воситалардан бири бўлиб келади.

Ўтовсозлик терминлари ўзбек халқи билан бир қаторда, қардош қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, туркман тиллари вакиллари нутқида ҳам кенг қўлланади. Чунончи, ўзбекларда: *мулкин кўрда бўзин ол, иргасин кўрда қизин ол* (сўзлашув нутқи). **Ирга** – ўтов ичи пайгоҳ тарафи; **чанггарақда чарқилак, керагада керкилак** (бадий нутқдан). Қорақалпоқ сўзлашув ва бадий нутқида **чангароқ** сўзи оила маъносини ифодалайди: “*Рахмет Аметовтың ш а ң а р а ғ ы н а*” [3,

100] (таъкид бизники – Х.Б.). Қозоқ тили материалларидан ҳам бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин: “**Ауыл** – мемлекеттің *к е р е г е с і*” [2, 34] (таъкид бизники – Х.Б.).

Номланишлардаги ҳар хилликнинг яна бир томони кишиларнинг ижтимоий-иқтисодий мавқеига алоқадор бўлиши ҳақидаги қайдлар халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётга мансуб тарихий, замонавий асарларда ҳам акс этган. Чунончи, А. Омонтурдиев тадқиқотида кўра, «Бой ва камбағал тушунчаси чорвадорлар яшайдиган **қора уй, ўтов, оқ ўтов, бахмал ўтов, қапа, чайла, олачук, чодир** кабилар орқали ҳам англашилади [6, 139].

Лингвистикада ўтов, асосан, қора уй тарзида шарҳланиб келинганининг гувоҳи бўламиз: **а)** «Ўтов (Дҳк) – келин-куёвлар учун тайёрланган, никоҳ маросимида мўлжалланган қора уй – юрт...» [4, 107]; **б)** “Ўтов 1 (Ёнғоқли) – келин-куёв учун ёки бошқа мақсадлар учун тикилган янги қорауй...” [5, 400].

Иккинчи томондан эса, “ўтовлар ҳажми ва бошқа хусусиятларига қараб хилма-хил бўлиши мумкин. Бинобарин, улардан ҳар бирининг ўз номи мавжуд. Масалан, бир қанотли керагалиси – *ерқанат*, икки қанотлиси – *қўшқанат*, саккиз керагалиси – *қанат*...” [1, 98].

Учинчидан, номланишлар ишлатиладиган материаллар (кигиз устидан қопланган матолар) ранги билан ҳам муайян маънода алоқадор бўлган: *оқ ўтов, қора ўтов, духоба ўтов, шоҳи ўтов* каби. Проф. Э.Умаров оқ уй атамаси хусусида тўхталиб, унинг таркиби ва номланиши ҳақида қуйидаги асосли фикрларни таъкидлайди: “Оқ уй икки (оқ+уй) қисмдан иборат бўлиб, қадимда чорвадорларнинг ёзда салқин, қишда иссиқ бошпанаси ҳисобланган. Бу бошпананинг оқ уй дейилишига сабаб, ўзбек қомусида ёзилишича, унинг устига оқ кигиз ёпилган. Кигиз устидан эса оқ мато қопланган ва у оқ арқонлар билан боғланган” [9, 31-32].

Тўртинчидан, замонавий асарларда ҳам ўтовсозлик терминлари ишлатилган бўлиб, улар, асосан, тарихий колоритни бериш, ёзувчининг бадиий олами билан боғлиқ юксак идеалларни тўла акс эттириш мақсадига хизмат қилади. Худди шу жиҳатдан ўтовсозлик терминлари концептуал хусусиятга эгадир. Адабий асарлар кўздан кечирилганда, А.Қодирий, Зулфия, А.Орипов, Ш.Холмирзаев, Т.Мурод, Э.Шукур (ва б.) сингари ижодкорлар қўллаган терминлар шундай мақсадга хизмат қилганлиги кузатилади. Мазкур масала ва унинг тил репрезентациясига алоқадор антропоцентрик хусусиятлари навбатдаги тадқиқотлар учун кенг қўламли материаллар беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдиев М. Ўзбек тили ўтовсозлик атамалари// ЎТА, 2001. – №6. – Б. 98.
2. Алласугуров Е. Мэнги жаса. – Нөкис: Билим, 2009.
3. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. 2-кітап. – Алматы: Ана тілі, 2005.
4. Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1991.
5. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари луғати. I. – Тошкент: Мухаррир, 2011.
6. Омонтурдиев А. Профессионал нутқ эвфемикаси (чорвадорлар нутқи мисолида): Филол. фан. д-ри ...дисс. – Т., 2009.

7. Рафиев А., Гуломова Н. Она тили ва адабиёт. Касб-хунар коллежлари учун дарслик. – Тошкент: Шарқ, 2002.
8. Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Тошкент, 2012.
9. Умаров Э. Алишер Навоий асарларида оқ уй атамаси //ЎТА. – Тошкент, 2005. – №1. – Б. 31-32.

КОГНИТИВ СИНОНИМЛАР ТУШУНЧАСИГА ДОИР

Сайидирахимова Насиба Сайидмахамадовна,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
доценти, филология фанлари номзоди.

Когнитив тушунчаси тафаккур билан боғлиқ тушунча саналади. У, инсон тафаккури, когнитив жараёнлар билан боғлиқ равишда юзага келади. Тилшунослик илмида когнитив тилшуносликнинг юзага келиши, синонимларни ўрганишда бошқача ёдашувни, яъни инсон омилини назарда тутган ҳолда ўрганишни талаб этади. Шу сабабли бундай ёндашувда синонимлар тушунчаси ва уларни белгилашда анъавий тилшунослик илмидаги мезонлар амал қилмайди.

Тилда когнитив сўзнинг бир қанча синонимик қаторларини кўриш мумкин. Яъни: *маънавий, онг ости, оилавий, сирли, яширин, ахлоқий, бебаҳо, ментал, иманент, эндоген, ички хослик, органик хослик, тизим ости* ва ҳоказо.

“Когнитив синонимлар” термини дастлаб файласуф олим У.Куайннинг тадқиқотларида кўринади. Унинг ишларида когнитив синонимлар тушунчаси остида исталган матн таркибида қўлланган сўзларнинг бошқаси билан алмаштириш имкони мавжуд сўзлар назарда тутилади. “Синонимия – барча матнларда бирининг ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин бўлган тилнинг икки формаси-шаклидир”[1,б.24]. Назаримизда, Куайн томонидан сурилган ғояда, синонимия учун белгиланган бундай асосий белги – уларнинг синонимик муқобиллиги, бирининг ўрнида бошқасининг қўлланилишинигина назарда тутилиб, синонимик қатор таркибида турган лексемалар ўртасидаги маъно нозиклигини эътибордан четга қолдирилади.

Лингвистика илмига мазкур терминни 1986 йили А.Круз ўзининг “Лексик семантика” [2], номли китобида айнан мана шу масалага алоҳида бобни ажратиб, ўрганиш билан тилга олиб киради. Унда А.Крузнинг фикрига кўра, матн таркибида маъноси тенг келадиган сўзларгина синонимлар саналади.

У назарда тутган мезонларга кўра, бир томондан, когнитив синонимлар тушунчаси остида умумий мазмунга эга бўлган абсолют, яъни мутлақ синонимлар, бошқа томондан эса семантик таркибига кўра у қадар умумийлик касб этмайдиган плесионимлар назрда тутилади.

Маълумки, тилда, синонимлар маъно қирралари нуқтаи назаридан маълум даражада фарқланиши боис, абсолют синонимларнинг сони чекланган. Мазкур ҳолат тилда дифференциация ҳодисаси, қонунияти ёки контрастлилик

тамойили деб номланади. Тилшунос Л.Мерфи ушбу ҳолатни тилнинг прагматик аспектлари билан боғлаб: синонимлар бир хил прагматик белгиларга эга бўлиши мумкин эмаслигини қайд этади. [3] Масалан, ўзимиз соҳада кўп қўллайдиган *тилунослик* ва *лингвистика* сўзлари кўпчилик адабиётларда абсолют синоним тарзида қўлланилиб келинади. Бироқ улар қўлланилиш даражаси, маъно нозиклигига кўра фарқланади. Сўнгги йилларда *лингвистика* лексемасининг қўлланилиш частотаси *тилунослик* лексемасига нисбатан анчагина ўсди.

Тилшуносликда *лингвистика* терминининг фаоллашиши, асосан, 2000-йилларга тўғри келади. Бунинг натижасида *тилунослик* терминининг қўлланилиш доираси анчагина торайди. Мазкур ҳолат давр ўтиши билан тил бирликларининг нутқдаги маркерланишини кўрсатади, яъни *лингвистика* сўзи ҳозирги кунда нейтрал ва бошқа кўплаб лингвистик (психоллингвистика, социоллингвистика, корпус лингвистикаси каби) янги-янги тушунчаларнинг шаклланишида ҳам фаоллик касб этаётганилиги кўрсатади.

Синонимларнинг деярли кўпчилик қисми ўзаро абсолют синоним бўла олмайди деган қараш: абсолют синонимлар учун аниқ белгиланган мезонлар мавжуд, синонимлар учун бундай мезонлар мавжуд эмас каби кўплаб назарий муаммоларни келтириб чиқаради. Қоидага кўра, абсолют бўлмаган синонимлар дейилганда маъноси ўзаро ўхшаш, яъни сўзлар ўртасидаги маъновий тенглик назарда тутилади, бироқ бу ўхшашлик, тенглик даражасини аниқлаш анча қийин. Шу сабабли тилшунос А.Круз бу ўринда луғатларда когнитив синонимия тушунчасининг эквиваленти сифатида қўлланилувчи **контекстуал, пропозициоанал мазмунли синонимлар** тушунчаларини қўллайди. [2] Умуман олганда, замонавий лингвистикада тил прагматик аспектига доир талқинларда ҳам сўзлар фақат ифода контекстидагина ўхшаш бўлиши мумкин.

Когнитив синонимлар абсолют синонимлардан фарақли равишда тилда анча кенг тарқалган ҳодиса саналади. А.Круз фикрига қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, нутқий ифодада бирининг ўрнида бирини қўллаш мумкин бўлган лексик бирликлар когнитив синонимлар саналади. Когнитив синонимлар экспрессив, баҳо мазмуни, тури стиль ва жанрларга алоқадорлиги билан ўзаро фарқланади. Бунда матн таркибидаги умумий “марказий семантик мазмун - белги”ни чегараловчи фарқли семалар сўзларнинг синонимик муносабатини белгилайди.

Бизнингча, синонимик луғатлардан жой олган деярли барча синонимлар ва синонимик қаторлар когнитив синонимларга мисол бўла олади. Масалан, тилдаги “*адолат*” ва “*одиллик*” синонимларига эътибор берадиган бўлсак, “холис ва ҳаққоний хатти-ҳаракат маъносини англатиши” [4] билан умумий парадигмага бирлашади. Бироқ “адолат” асосан қонун-қоида ва умум ишдаги хатти-ҳаракатга нисбатан қўлланади. “Одиллик” эса, аксинча, оддий муносабатлардаги холис ва одилона хатти-ҳаракат маъносини ифодалашда кўпроқ қўлланади.

Мисолларга эътибор қаратамиз: *Башарият тарихи зулм, ҳақсизлик, талончилик даврини паймол этиб, эрк ва адолатнинг нурли асрига голибона юраётур* (Ойбек).

Институт маъмурияти имтиҳонларнинг юксак савияда одиллик ва ҳаққонийлик билан ўтказилиши учун ҳамма чораларни кўрган (Матбуотдан).

Бундан ташқари, “**ноаниқ, дудмол, номаълум, нотайин, тайинсиз, мужмал, белгисиз, муҳмал, мубҳам**” каби синонимик қаторда турган лексемалар “аниқликка эга эмас, нималиги аниқ ифодаланмаган” [4] каби семалари билан мазмуний парадигмада. Бироқ маъно нозиклигига кўра улар матн таркибида когнитив синоним саналади. Масалан, қиёслаймиз:

*Грейдернинг ёрдамга куч сўраб берган телеграмма, радиogramмаларига турлича **ноаниқ** жавоблар келди* (И.Раҳим).

Ҳасан сўфи бу поналарни ким буюрганини, кимнинг сўзи билан қилаётганини сўраган эди, Қудрат дудмолгина қилиб жавоб берди (М.Исомилий).

*Ҳовлидаги кекса тутга чироқ шуъласи тушиб, унда **нотайин** бир кўланка кезар, ичкаридан “ширт-ширт” этган товуш эшитилар эди* (А.Қахҳор).

*Аммо бу адреси тайинсиз келинга ҳам юрак чопмай турибди.... гап сўрасам, “Тишим оғриб қолди, у-бу” деб **мужмал** жавоб берди.*

*Ҳаёт билан ўз руҳи орасида аллақандай **мубҳам** бир оҳангсизлик сезганидан эди* (Ойбек).

Юқоридаги мисолларни таҳлил қилиб, ўзаро синонимик муносабатдаги сўзларнинг матн таркибидаги маъносига назар ташлайдиган бўлсак, **дудмол** сўзи ноаниқ сўзига нисбатан кам қўлланади. **Нотайин** сўзи кўп ҳолларда салбий оттенка билан қўлланади. **Мужмал** кам сўзлар доирасида қўлланади ва бунда салбий оттенка яна ҳам кучлироқ бўлади: *мужмал гап, мужмал жавоб* каби. **Муҳмал** жуда кам қўлланади. Мубҳам китобий сўз ва кам қўлланади.

Кўринадик, когнитив синонимлар тушунчаси анча кенг тушунча бўлиб, синонимик қатордаги лексемаларнинг маъно нозиклиги, абсолют синонимлардаги маъновий тенглик масаласини ҳам бирдек қамрайди. Бу нуқтаи назарда синонимларни когнитив аспектда қараб чиқиш, тилда инсон тафаккурида тил бирликларининг ассоциацияланиши, олам лисоний манзарасининг акс этиши каби масалаларни янада ойдинланштириш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Quine, W. Two dogmas of empiricism / W. Quine // The Philosophical Review.— 1951. — № 60. — P. 20–43.
2. Cruse, A. Lexical semantics / A. Cruse. — Cambridge. 1986. — 328 p.

3. Murphy, L. Semantic Relation and the Lexicon / L. Murphy. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 292 p.
4. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. 146-б.

МАТНЛАРНИ ИДРОК ЭТИШДА ПСИХОЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖИҲАТЛАРИ

М.Р.Акрамов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Дин психологияси ва педагогика кафедраси
катта ўқитувчиси (PhD).*

А.Б.Абдурахмонова,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Психология йўналиши 3-босқич талабаси.*

Тилнинг инсон фаолиятидаги мавқеи ва ўрнини ўрганишда психоллингвистик тадқиқот ва тажрибалар бугунги замонавий психология соҳасида ҳам асосий ўрганилиши муҳим бўлган ва янги босқичга кўтарилаётган тармоқлардан бири саналади. Зеро, Президентимиз Ш.М.Мирзиёев “Ҳар биримиз давлат тилига бўлган эътиборни мустақилликка бўлган эътибор деб, давлат тилига эҳтиром ва садоқатни, она ватанга эҳтиром ва садоқат деб билишимиз, шундай қарашни ҳаётимиз қондасига айлантиришимиз керак”, - деб алоҳида таъкидлайдилар.

“Тил гўёки халқлар руҳининг ташқи ифодасидир: халқ тили унинг руҳидир, халқ руҳи унинг тилидир, бунданда яқинроқ нарсани тасаввур қилиш қийиндир” – деган эди В.Гумболдт. Тилнинг фаолият эканлиги уни инсоннинг бошқа фаолиятлари билан боғлаб ўрганишни тақозо этади.

Шу аснода психоллингвистика алоҳида йўналиш сифатида ривожланди. Тилни ўрганишда узоқ йиллар давомида етакчилик қилган йўналиш унинг айрим ҳолат ва ҳодисаларини сўзлар, кейинчалик, гаплар асосида ўрганиш эди. Бироқ XX асрнинг иккинчи ярмида тилни матнлар ёрдамида ўрганишга тобора қизиқишлар ортиб борди. Чунки, матн умумий ҳолда лисоний бирлик сифатида ўзининг шаклий ва семантик структурасига эга. Матнларнинг хусусиятлари инсонлар онгига турлича таъсирини ўтказиши ҳақидаги ёндашувлар илмий қарашлардан ўрин олди. Тил ва нутқ билан боғлиқ механизмларни тадқиқ этишда психоллингвистик тадқиқот ва тажрибалар бугунги кунда ҳам асосий ўринларни эгалламоқда [1].

Жаҳон психологиясида таниқли олимлар Ж.Пиаже ва Л.С.Выготский асарларида боланинг эгосентрик нутқи, ички нутқи, мактабгача ёшдаги болалар нутқининг ривожланиш давлари, уларнинг мулоқот ҳулқига хос стимуллар ва бунда тараққиётнинг психологик жиҳатлари чуқур таҳлил этилган. Мазкур

даврдa психология йўналиши бўйича фаолият кўрсатган баъзи олимлар болалар нутқини ўрганишда тажрибавий тадқиқотлар натижасида олинган маълумотлардан кенг фойдаланганлар. Демак, XX асрда рус тилшунослари болалар сўз – ижодининг лингвистик жиҳатларига эмас, балки психологик хусусиятларига жиддий эътибор берилган. Масалан, XX асрнинг иккинчи ярмида лингвистикада мактабгача ёшдаги болалар нутқини ўрганган А.А.Леонтьев ва А.М.Шахнаровичнинг тадқиқотлари, Э.Г.Негневская сингари олимларнинг илмий ишлари юзага келган [2]. Чунки сўз ижод жараёнини тадқиқ қилишда ушбу ҳолатнинг шахс лисоний қобилияти ривожланишига таъсирини алоҳида эътиборга олиш мақсадга мувофиқ саналади.

И.П.Шишкина ва В.А.Кухаренко нутқ типларини композитсион нутқ шакллари сифатида қарайди ва улар матнни шарҳлаш маъносида матннинг сюжети, асар ғояси ва композитсияси билан боғлайдилар. О.А.Нечаева функционал – мазмуний нутқ типларининг ўзига хос хусусиятларини атрофлича тадқиқ қилади. Нутқ типларининг ўзаро фарқларини, уларнинг тил бирликларига муносабатини, матн бирликларида намоён бўлишини, функционал услублардаги кўринишини изоҳлайди. Бу ишнинг ютуғи шундаки, функционал – мазмуний нутқ типларига муфассал таъриф берилади, бироқ фикрларни исботлашда кўп ҳолларда формал – грамматик томондан ёндашилади [3].

Матнда маъноларнинг шаклланиши – бу субъект томонидан ижтимоий тушунчалар ва умумлаштирилган ҳаракатлар образи, билимлар жараёни кабиларни эгаллаш демакдир. Бунда, албатта субъектнинг тўғридан – тўғри тайёр билимлар лойиҳасини тушуниши назарда тутилмайди. Гап индивидуал предмет фаолиятидаги билиш системаси жараёнининг шаклланиши ҳақида кетяпти. Демак, шуни назарда тутиш лозимки, матндаги индивидуал маънолар системасининг қурилиши ва бу пировард натижада айнан шу хил ўзлаштиришнинг ва шундай лойиҳанинг мақсадидир. Чунки индивидуал система ёки индивидуал маънолар системаси, турли ўлчов даражадаги ва қобилиятлар аста – секин шаклланади. Кейинг йилларда нутқий ҳодисалар тадқиқида борган сари матнларнинг айрим ҳодисаларини эмас, балки семантик ва перцептив категорияларнинг шаклланиши ҳақидаги умумлашган кўринишларини ўрганиш ҳам назарда тутилмоқда.

Матн идроки мураккаб психологик жараён сифатида турли хил ҳолатларда ўрганилган. Бу кабиларнинг асосийлари жиҳатида квантитатив, когнитив, психологик ва психолингвистик йўналишларда акс этиши мумкин. Матнни идрок этишда квантитатив ёндашув хабарларнинг квантитатив назариясига асосланади. Матн ҳарфлар, сўзлар элементларидан ташкил топган кодли занжир сифатида олинади. Матннинг бир бутун қабул қилинишини формаллаштириш нуқтаи назаридан ўрганган С.Гуменюк матнларни идрок этишга шундай таъриф беради: берилган матннинг яхлит идроки сўз ва унинг

матндаги ҳолати билан шундай алоқани ўрнатадики, бу матннинг тўғри тушунилган шаклини яратишга ёрдам беради. [4]

Хулоса қилиб айтганда, психолингвистик тадқиқотларнинг ўзига хос равишда ўрганилганлиги, тил системасининг категориялари сифатида тилнинг грамматик, синтактик, мантикий ва психолингвистик томонларига оид бевосита қилинган ишларга тўхталиб ўтилган. Шахс нутқини ўрганишда матнларнинг идрок этилиш масаласи мураккаб психологик жараён сифатида турли хил ҳолатлар доирасида ўрганилган. Бу кабиларнинг асосийлари когнитив, психологик ва психолингвистик йўналишларда акс этган. Шунинг учун ҳам матнларни ўрганиш масаласи психолингвистикада янги тадқиқотларни юзага келиш имкониятини яратиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гумбольдт В. О различных строениях человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества. -М.,1984.-С.68.
2. Гвоздев А.Н. От первых слов до первого класса. -Саратов.Саратовский университет,1981.- С.323.
3. Нечаева О.А. Функционально-смысловые типы речи. -М.1984.-С.18.
4. Гуменюк Ю. Квантитативная лингвистика и семантика. -Новосибирск.2001.-С4.

**АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ АҚЛ ВА БИЛИМ ҲАҚИДАГИ
ҚАРАШЛАРИ**

Масрур Рахимжанов,
*Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги академияси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD.*

Таваккалова Дурдонахон Анваржон қизи,
*Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги
академиясининг 1-ўқув курси курсанти.*

Форобийнинг билиш назариясида “ақл бил-қувва” (салоҳиятдаги ақл) талқини деб, ақлнинг Форобий фалсафасидаги аҳамияти, моҳияти ва энг муҳим тамойиллари илмий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш мумкин. Форобийнинг умумфалсафий масалалари ёритилар экан, энг аввало, ақл ва фалсафий тафаккур муаммоларини ўртага қўяди. Билим ва ақл муаммоларини таҳлил этишда антик дунё мутафаккирлари томонидан ҳамда ўз давридаги математика, астрономия, филология, мусиқа ва бошқа фанларга доир билимлардан кенг қўламда фойдаланди. Форобий асарларида асослаб берилган оламни билиш масалалари ва ақл даражалари тўғрисидаги таълимоти унинг фалсафий тизимида марказий ўринни эгаллайди. Форобий ўз асарларида билиш назариясини диалектик нуқтаи назардан талқин қилган.

Унинг фалсафасида “назарий ақл”, “амалий ақл”, “воқеий ақл”, “фаол ақл” каби билиш жараёнининг босқичлари ўзаро бир-бирини тақозо этган ҳолда юксакликка эришиб боради. Форобий таълимотига кўра, инсондаги ақл борлиқнинг турли-туман кўринишлари инъикосидир. Инсон ўзидаги ақл ёрдамида аввал ерда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришларнинг сабабларини, сўнгра эса осмон жисмларининг сиру-асрорини билади. Унингча, инсон ўзи ва олам тўғрисида тўплаган билимлари, яъни ақл воситасида яратган маънавий бойликлари ҳеч қачон йўқ бўлиб кетмайди, балки “дунёвийлик”ни ташкил этади.

Инсон ақли олам сирларини билишда энг юксак чўққига кўтарилганда “кайҳоний ақл”, “кайҳоний руҳ” билан кўшилади, яъни илоҳийлик касб этади. Форобий таълимотида ақл концепцияси етакчи ўринни эгалласа-да, унинг фикрича, ҳақиқатга муҳокама ва ақл орқали борилади, аммо бу мақсадга эришиш учун фақат ақлнинг ўзи кифоя эмас, бунинг учун инсон ўзининг ички оламини поклаб бориш керак.

Ақл тўғрисидаги концепция Форобийнинг «Ақл маънолари ҳақида», «Фуқаролик сиёсати». «Саволларнинг моҳияти», «Фозил шаҳар одамларининг қарашлари ҳақида», «Ақл(сўз)нинг аҳамияти ҳақида», «Ақл тўғрисида» номли асарларида муфассал тарзда ишлаб чиқилган. Яна бир муҳим жиҳат шундаки, аллома яшаган даврдаги исломий-диний, табиий-илмий, ижтимоий-фалсафий муҳитни унинг қарашларига таъсири, шунингдек, ўзигача бўлган ақл ва унинг моҳияти тўғрисидаги қарашларни Форобийнинг ақл ҳақидаги мукамал таълимотини яратилишидаги аҳамияти кўриб чиқилган. Шунингдек, мутафаккир фалсафасидаги пантеистик қарашларнинг онтология ва билиш назарияси билан бевосита боғлиқлиги таҳлил қилинган.

Академик М.Хайруллаев таъкидлаганидек, Форобий барча фикрларида ақлга жуда катта аҳамият беради, уни кўр-кўрона эътиқод ва ақидапарастликдан бутунлай фориғ этишга интилади. Унинг фалсафий тизимида ақл-идроқка асосланган тафаккур сингиб кетган. Гарчи, у ақл асосларини биринчи сабаб – Ҳақ билан боғлаб, дин, шариат ва фалсафани ўзаро келиштиришга интилган ва бундай қарашда мустаҳкам турган, натижада унинг фалсафий хулосалари дин, шариат ва илм-фан талабларига мувофиқ келган. Зеро, муқаддас Қуръони Карим ақл ва илм масаласига жуда катта эътибор берилган бўлиб, унинг ўзида 750 марта илм сўзи учрайди. Форобийнинг ақл ва борлиқ бирлиги диалектикасига бағишланган қарашларига аввалу-абад илоҳий ақл ғояси сингиб кетган. Форобий муқаддас ислом динини фалсафий жиҳатдан асослади, ақл мавзусини ҳам айнан шундай мазмунда тушунтирди. Аммо юқоридаги фикрлардан мутафаккирнинг ақлни оламини билиш ва ақл даражалари тўғрисидаги қарашлари тўла-тўқис мистик мазмунга эга эди, деган хулосага олиб келмаслиги керак. У Афлотун ва Арастуни ақл моҳияти ҳамда даражалари тўғрисидаги қарашларини шарҳлар экан, уларнинг камчиликларини ҳам назардан қочирмайди. Оламий ақл инсонни Аллоҳ билан боғловчи фаол

(салоҳиятдаги ақл) ақл ҳақидаги мистик мулоҳазалар билан бирга ақлнинг бир томондан руҳий жараён эканлигини, иккинчи томондан ақл ташқи таъсирнинг, таълим-тарбиянинг маҳсули эканлигини таъкидлайди. Форобий асарларида «ақл» тушунчасининг фалсафий жиҳатдан таҳлил қилиниши ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикрида ақл масаласи қандай маънода тушунилганини таснифлашга асос бўлади. Форобий «ақл» тушунчасининг олти хил маънода, бир-бирига боғлиқ бўлган турли мазмунда қўлланилишини ҳам кўрсатиб ўтган. Форобийнинг бошқа замондошларидан устунлиги шундаки, у ақл тўғрисидаги турли мазмундаги қарашларни ўзаро зид қўймайди. Балки улар бир-бирини ўзаро тўлдирувчи ҳамда бойитиб боровчи сифатида кўради. Буни Форобийнинг «Ақл сўзи маънолари ҳақида рисола»сида яққол кўриш мумкин. Форобий «Фусус-ул ҳикам» асарида ҳақиқатга йўл муҳокама ва ақл орқали боради, аммо унча, бу мақсадга эришиш учун фақат ақлнинг ўзи кифоя эмас, бунинг учун ички оламни поклаб бориш керак, дейди. Шу муносабат билан Форобий интуиция, унинг нарса ва ҳодисаларни билишдаги аҳамияти ҳақидаги назарияни яратди. Форобийнинг фаол ақл тўғрисидаги таълимоти кейинчалик Ибн Сино, Ибн Божжа, Ибн Рушдларнинг фалсафий қарашларидан кенг ўрин эгаллади. Ақлнинг моддий асослари ва фаол ақлнинг самовий даражага эришиши тўғрисидаги қарашлари тасаввуфий руҳда бўлиб, ўз даврида фалсафани ривожлантиришда муҳим роль ўйнаган. Айни бир вақтда Форобийнинг издошлари ҳам ҳеч қандай ҳолатда динни рад этмайди, унинг «Ал хуруф» (Ҳарфлар) китобида баён қилинган фикрлари изидан бориб, дин ва фалсафа бир ҳақиқатнинг икки томони, бунда фалсафа мазмун ўрнида бўлса, дин шакл ўрнидадир, деган фикрни илгари сурганлар. Форобийнинг ақл тўғрисидаги таълимоти ўз даврининг маҳсули сифатида антик дунё фалсафасини мавжуд илм кашфиётлари билан боғлади ва шу асосда ислом фалсафасини яратди. «Форобий ислом фалсафасининг асосчиси ва мустаҳкам рационал(ақлга асосланган) тафаккур тизимини яратган одам - деб ёзади Саййид Муҳаммад Ҳотамий.

Унинг мактаби ўзигача бўлган ва ўз давридаги файласуфларнинг қарашлари билан жамики ўхшаш жиҳатларига қарамай, умуман олганда ҳам, алоҳида томонларини олганда ҳам, нодир ҳодисадир» 1 . Хуллас, ўрта асрнинг илк даврларида тасаввуф ва фалсафада ақл масаласи марказий ўринни эгаллаган ва бунда Форобий ўзига хос мавқега эга эди. Айтиб ўтилганидек, бу ўша даврдаги маданий тараққиёт эҳтиёжлари, табиий-илмий фанлар ютуқларини рационалистик тушунишнинг зарурлиги, бу мавзудаги фалсафий муаммоларни ҳал этишда ақлнинг ўрни ва ролини ишлаб чиқиш кераклиги каби муаммолар билан боғлиқ эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гольдин В.Е. Обращение: теоретические проблемы. - Саратов, 1987. – С. 4 .
2. Рыжова Л.П. Обращение как компонент коммуникативного акта: Автореф. дис... канд. филол. наук. - М., 1982. - С.3.

3. Дорофеева И.В. Английское обращение в системе языка и в дискурсе: Автореф. дисс... канд. филол. наук. - Тверь, 2005. - С.15 - 17 // nauka - shop.com
4. Полонский А.В. Категориальная и функциональная сущность адресатности (на материале русского языка в сопоставлении с польским): Автореф. дис... докт. филол. наук. - Орёл, 2000. - С.29 - 30.
5. Ромазанова О.В. Коммуникативно-прагматические аспекты обращения в разноструктурных языках (на материале английского и татарского языков): Автореф. дисс... канд. филол. наук. - Казань, 2007. - С. 15 // [http:// www.rsl.ksu.ru](http://www.rsl.ksu.ru)

ЛЕКСЕМАНИНГ КЎЧМА МАЪНОСИГА АСОСЛАНГАН ПРЕСУППОЗИЦИЯ

Махмудов Шухрат Абдулазизович,
Наманган давлат университети
ўқитувчиси, илмий изланувчи.

Ўзбек тилида лексик бирликларнинг жуда кўп қисми нутқда кўчма маънода қўллана олади. Бу ҳолат ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларидан бири сифатида бошқа тиллар ичида ажралиб туради.

Лексик бирликлар кўчма маънода қўлланганда синтактик муҳит билан боғлиқ тарзда турли пресуппозицияларга йўл очилиши мумкин. Албатта, ўзбек тилидаги барча кўчма маънода қўлланган лексемалар шу тарзда пресуппозиция ифодалаш хусусиятига эга деб айта олмаيمиз. Лексема орқали пресуппозициянинг ифодаланиши маъноси, қандай синтактик қуршовда келиши кабилар билан боғлиқ ҳолда юз беради. Контекстдан ташқарида лексеманинг бу хусусияти намоён бўлмайди.

Ўзбек тилида белги билдирувчи *мўйсафид* лексемасининг кўчма маъноси орқали пресуппозиция ифодаланиши кузатилади: *Уйнинг тўрида ўтирган мўйсафид одам гап бошлади*. Ушбу гапда *мўйсафид* лексемаси “кекса, чол” маъносида қўлланиб, “*Бу одамнинг ёши улуг*”, “*Бу одам эркак киши*” пресуппозицияларига ишора қилади.

Маълумки, *мўйсафид* лексемаси форс тилидан ўзлашган бўлиб, бу тилда “*оппоқ соч*” маъносини англатади. Ўзбек тилида мазкур сўзнинг бош маъноси “соч-соқоли оқарган, мўйлари оқарган” [3, 667] тарзида қайд этилган. “Кекса, чол” маъноси эса ушбу лексеманинг кўчма маъноси ҳисобланади.

Ўзбек тилида микдор билдирувчи *битта*, *биттаю битта*, *бирдан-бир* лексик бирликлари ҳам гапда кўчма маънода қўлланганда уларнинг кўчма маъноси орқали муайян пресуппозицияларга йўл очилади.

Битта лексемаси дона сонни билдирувчи сўз бўлса-да, нутқда «бир дона; ягона, ёлғиз» [3, 285] маъносида ҳам қўлланилади. Бу лексема ушбу маъносида гап кесимидан англашилган ахборотга зид характердаги пресуппозицияга ишора қилади. Масалан: *Устоз, – дея кўксимни қулимга*

қўйдим, – *битта* илтимосим бор. (Х.Тўхтабоев. “Ширин қовунлар мамлакати”)

Кўринадик, ушбу гапнинг *битта* лексемаси иштирок этган қисмидан «*Бошқа илтимосим йўқ*» пресуппозицияси англашилади.

Нутқда айна шу вазифада миқдор билдирувчи *бирдан-бир, биттаю битта* лексемалари ҳам келади. *Бирдан-бир* лексемаси гапда “фақат битта; ягона, ёлғиз, биттагина” [3, 273]; *биттаю битта* лексемаси “ягона, ёлғиз” [3, 286] маъноларида қўлланиб, гапда ифодаланган ахборотга зид мазмундаги умум билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни акс эттирувчи пресуппозицияларни ифодалайди. Масалан:

1. *Ўзиям гап эшитмаган биттаю битта одам – Гулсум она бўлди.* (О. Ёқубов. “Эр бошига иш тушса”) (Ҳамма гап эшитишди)

2. *Ҳаётимдаги бирдан-бир илинжим, овунчоғим – иш.* (С. Нуров. “Нарвон”) (Ҳаётимда бошқа илинжим, овунчоғим йўқ)

Шуниси характерлики, ўзбек тилида *атиғи, ёлғиз, якка* лексемалари ҳам *бирдан-бир, биттаю битта* лексемалари каби кўчма маъноси асосида пресуппозицияга ишора қилади. *Атиғи* лексемаси “ҳаммаси бўлиб, бор-йўғи, ниҳояти, фақатгина” [3, 115] маъносида *ёлғиз* лексемаси эса “фақат, биргина” [4, 33], *якка* лексемаси “фақат” [7, 101] маъносида келганда ажратиб кўрсатилган нарсалар-предмет, шахс кабилардан бошқаси мавжуд эмаслиги ёки муайян воқеа-ҳодисадан бошқаси амалга ошмаслигини билдирувчи пресуппозицияларни ифодалайди. Масалан:

Атиғи битта фарзанди бор. (Газетадан) (Бошқа фарзанди йўқ)

Атиғи уч кун мухлат беришди. (Газетадан) (Бошқа мухлат беришмади)

Сокинликда боғ тўридан ёлғиз чигиртканинг чирқ-чирқи... эшитилди. (С.Нуров. «Майсаларни аёз урмайди») (Сокинликда боғ тўридан чигиртканинг чирқ-чирқидан бошқа товуш эшитилмади).

Якка мен бордим. (Сўзл.) (Бошқа ҳеч ким бормади)

С.Раҳимов *ёлғиз* лексемасининг ҳам “фақат юкламасига ўхшатиб ажратиб кўрсатиш хусусиятига эга” [2] лигини қайд этади. Умуман, *бирдан-бир, биттаю битта, атиғи, ёлғиз, якка* лексемалари гапда кўчма маънода қўлланганда «умумдан ажратиш», «яккалаш» семаси асосида умумий хусусиятга эга бўлади.

Шуниси характерлики, баъзан сўзнинг кўчма маънода қўлланиши натижасида лексик маъносининг семик таркиби нутқда ўзгариши мумкин. Масалан, “*Гофирбой тоғани* биламан, сувчилик қилади” гапида қўлланган *тоға* лексемаси “аёлнинг ака-укалари (унинг болаларига нисбатан)” [6, 164] маъносидан узоқлашиб, ҳурматни ифодалашга ўтган. Бундай вақтда *тоға* лексемаси “ҳурматга эга”, “ёши катта”, “эркак” семаларидан ташкил топади. Сўзнинг бош маъносини ташкил этувчи асосий семалардан бири ўзгаришга учрагани боис чегара семалар орқали юзага чиқувчи “*Гофирбой тоға ёши катта одам*”, “*Гофирбой тоға эркак киши*” пресуппозициялари сақланиб қолади.

Мисоллар таҳлилидан маълум бўладики, сўзнинг кўчма маънода қўлланилиши натижасида нутқда турли пресуппозицияларга йўл очилади. Ш.Сафаров ҳақли тарзда қайд этганидек, “Прагматик пресуппозициянинг матнга хослиги, контекстга оидлигини эътироф этган ҳолда лисоний бирликларнинг кўп маънолилиги, уларнинг турли матн муҳитларида (нутқий вазиятларда) турлича мазмун ифодалаш имкониятига эга бўлишини ҳам унутмаслик лозим. Худди шунингдек, нутқий тузилмалар ҳам турли мазмундаги умумий билим (ахборот) ни ифодалаш кудратидан маҳрум эмасдирлар. Шунинг учун ҳам айрим тилшуносларнинг нутқий бирлик сифатида қаралаётган гап имкониятидаги пресуппозициялар (potential presupposition) тўпламига эга ва контекстда намоён бўлаётгани эса фаоллашган пресуппозициядир (actual presupposition) деган фикрига (Gazdar 1980) қўшилмоқ керак. Бу ҳолда контекст мулоқот иштирокчилари учун маълум бўлган имкониятлар тўпламидан фақатгина бирини танлаб олиш имконини беради ва бу пропозиция барча учун умумий, мазмуний қарама-қаршиликка йўл қўймайдиган (noncontroversial- Levinson 1983: 212) ахборотни ифодалаш лозим. Масалан, “*Франция қироли Версалда яшамайди*” гапи сўзловчи ва тингловчи учун умумий бўлган “*Францияда қирол йўқ*” пресуппозиция билимини акс эттириши кутилади. Аммо бундай пресуппозицияга эга бўлиш учун суҳбатдошлар иккаласи ҳам Франция сиёсий тизими билан таниш бўлмоқлари керак, акс ҳолда кулгули ҳолат юзага келиши ҳеч гап эмас. Сўз ўйини билан боғлиқ ҳазил ва юморли матнлар кўпинча худди шу ҳолатларга асосланади” [1].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сафаров Ш. Прагматингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.
2. Раҳимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарканд, 1994.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 3-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ИСТАК ГАПЛАРНИНГ АНТРОПОЦЕНТРИК ТАДҚИҚИ

Гулибануму Кебайтули,

Хитой Халқ Республикаси

Марказий Миллатлар университети

рус ва ўзбек филологияси факультети ўзбек тили ўқитувчиси.

Ўтган асрнинг сўнгги чорагида дунё тилшунослигига кириб келган антропоцентризм тамойили тил тадқиқига янгича ёндашувни юзага келтирди. Айнан шу даврдан бошлаб нутқни тил эгасининг шахс сифатидаги хусусиятлари, жамиятда тутган ижтимоий мавқеи, руҳияти, воқеликка муносабати, миллий-маданий қарашлари каби тилдан ташқаридаги омиллар билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш тишуносликда антропоцентрик йўналишнинг юзага келишига туртки бўлди.

Дарҳақиқат, тил инсонсиз, инсон яшаётган жамиятсиз мавжуд бўла олмас экан, уни тилдан фойдаланувчи шахс омили билан боғлиқ ҳолда ўрганиш тўғри ва мақсадга мувофиқ йўлдир. Рус олими Ю.С.Степанов таъкидлаганидек, “тил инсоннинг ўлчовлари асосида яратилади ва бу жиҳат тилнинг юзага келишида ўз аксини топади; шунга кўра тил инсон билан боғлиқ ҳолда ўрганилиши лозим. Шу боис ўзининг бош моҳиятига кўра лингвистика инсонда тил ва тилда инсон ҳақидаги фан бўлиб қолади”. [1]

Тилни антропоцентрик ёндашув асосида тадқиқ этиш натижасида дунё тилшунослигида кўплаб қимматли асарлар юзага келди.[2] Бу йўналишда олиб борилган тадқиқотларда тилда тизимий белгилар билан бир қаторда инсонга хос сифатларнинг ҳам намоён бўлиши, [3] “тил инсон томонидан яратилар экан, уни яратувчи ва фойдаланувчиси билан боғланмай тушунилиши ва тушунтирилиши мумкин эмас” лиги ҳақидаги илмий қарашлар илгари сурилди ва аниқ мисоллар асосида далиллаб берилди. [4]

Тил бирликларининг инсон омили билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этилиши нафақат тил ва инсон муносабати, балки тил ва маданият, тил ва руҳият, тил ва жамият каби муносабатига ҳам аниқлик киритди. Д.Худойберганова қайд этганидек, “Антропоцентрик парадигма тилни нафақат структура, балки коммуникацияга асосланган очиқ тизим сифатида ўрганувчи, уни жамият, инсон, маданият, руҳият каби бошқа тизимлар билан алоқадорликда тадқиқ этувчи, инсонни тил ичида ёки тилни инсон ичида таҳлил этишга йўналтирилган таълимотлар ва усуллар мажмуи” [5]дир. Шундай экан, инсон томонидан ҳосил қилинадиган барча турдаги гапларни антропоцентрик моҳиятга эга дейиш тўғри бўлади. Негаки гапда нафақат тилнинг тизимий характери, балки инсон, унинг маданияти, руҳияти кабиларнинг ҳам акс этиши фикримизни тасдиқлайди.

Кейинги йилларда тилни инсон омили билан боғлиқ ҳолда ўрганиш ўзбек антропоцентрик тилшунослигининг ҳам асосий тадқиқ объектига айланди. Тил тизими бирликлари контекст, нутқий вазият, тил эгаларининг ёши, жинси,

миллий-маданий қарашлари, касб-кори, ижтимоий келиб чиқиши, мавқеи каби омиллар билан боғлиқ ҳолда ўрганила бошланди ва бу йўналишда қатор тадқиқотлар амалга оширилди.[6] Натижада тилшуносликка *оламнинг лисоний манзараси, концепт, прагматик тўсиқ, нутқий этикет, лисоний шахс, тил эгаси, лингвомаданий код* каби кўплаб антропоцентрик тилшунослик терминлари кириб келди.

Бугунги кунда ўзбек тилшунослигида тил тизими бирликларида инсон шахсига хос хусусиятларнинг қай даражада намоён бўлиши масаласини ўрганиш долзарб вазифалардан биридир. Хусусан, синтактик сатҳ бирликлари, яъни гап ва ундан йирик бирлик ҳисобланган матн ва унинг турли кўринишларида инсон шахсига хос хусусиятларнинг қай даражада акс этиши масаласини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу муаммонинг тадқиқи ўзбек тили эгаларининг матн яратиши ва уни идрок этишидаги ўзига хос жиҳатларни аниқлашга хизмат қилади.

Маълумки, гап инсон томонидан ҳосил қилинар экан, унда инсон шахсига хос сифатларнинг кузатилиши табиий. Гапни шакллантириш жараёнида инсон уни тузувчи ҳамда идрок этувчи шахс мақомида бўлади. Нафақат гапларни тузишда, балки уни идрок этишда ҳам шахсга хос идрок имконияти, тил билими, лисоний қобилияти намоён бўлади. Бу жиҳатдан ҳам нутқ жараёнида яратилган ҳар бир гап антропоцентрик моҳиятга эга бўлади. Ўзбек тилшунослигининг атоқли намояндаси профессор Н.Маҳмудов қайд этганидек, “тил инсон шахсини таркиб топтирувчи бош унсур ҳисобланар экан” [7], инсон шахсининг тил, айниқса, унинг синтактик бирлиги бўлган гапда бевосита намоён бўлиши исбот талаб этилмайдиган ҳақиқатдир.

Антропоцентрик моҳиятга эга мана шундай гап турларидан бири истак гаплардир. Маълумки, ўзбек тили эгалари нутқда ўз истак-хоҳишларини баён этишда истак гаплардан фаол тарзда фойдаланишади. Истак гапларнинг воқеланиши, аввало, инсон ҳамда у фойдаланаётган тилнинг грамматик тизими, лексик таркиби кабилар билан боғлиқ. Истак гапларни шакллантиришда инсон ўз истак-хоҳишини лисоний онгидан ўрин олган тайёр гап қолипларига солиб, ифода этиш билан чегараланмайди. Бу жараёнда лисоний қобилияти ва тил билимига асосланган ҳолда тилдаги мавжуд бирликлардан мақсадли ва ўринли фойдалана олиш маҳоратини ишга солади.

Истак гапларни шакллантириш учун зарур тил бирликларининг танланиши жараёнидаёқ инсонга хос жиҳатлар, жумладан, унинг мақсади, истак-хоҳиши намоён бўлади. Тил эгасининг коммуникатив мақсадига мувофиқ тарзда истак-хоҳишнинг қай тарзда ифодаланиши гапнинг структур тузилишига бевосита таъсир кўсатади. Шунга мос тарзда турли тилларда истак гапларнинг нафақат семантик-синтактик структурасида, балки прагматик, когнитив, миллий-маданий жиҳатларида ҳам фарқлар кузатилади. Масалан, истак гапларни ҳосил қилишда тил эгаларининг ёш хусусияти муҳим ўрин тутишини кузатиш мумкин. Кичик ёшдаги ўзбек болалари нутқда истак гапларнинг кўп

кўлланилиши уларнинг ёш хусусиятлари билан боғлиқ. Улар асосий ҳолларда ўз истакларини буйруқ шаклда баён этадилар.

Болалар катталардан фарқли тарзда ўз истак-хоҳишларини очик тарзда ифодалашга ҳаракат қилишади. Катталар нутқида эса истак-хоҳишнинг яширин шакллари кўп кузатилади, катталар доим ҳам истак-хоҳишларини очик баён этавермайдилар. Албатта, бу ўзбек миллатига хос менталитет, миллий-маданий қадриятлар билан алоқадор. Мазкур ҳолат ҳам истак гапларнинг ҳосил қилинишида инсонга хос ёш хусусиятларнинг муҳим ўрин тутишини кўрсатади.

Маълумки, ҳар қандай истак гапда, аввало, инсоннинг истак-хоҳиши ифода этилади. Бироқ шундай истак гаплар ҳам мавжудки, уларда кишиларнинг истак-хоҳишлари билан бирга, орзу-умидлари, воқеликка модал муносабати, руҳий ҳолати, ёш, жинс хусусиятлари кабилар ҳам бевосита акс этади. Бундай вазиятда истак гаплар семантикаси қўшимча прагматик омиллар ҳисобига мазмунан мураккаблашади. Масалан, *Оҳ, қанийди дардим енгиллашса!* гапида сўзловчининг истак-хоҳиши ифодаланиши билан бирга унинг руҳий ҳолати (тушкун ҳолати) ҳам намоён бўлган. Бундай истак гаплар содда синтактик структурага эга бўлса-да, семантик жиҳатдан мураккаб гап ҳисобланади. Гапда пресуппозиция орқали англашилувчи “*Дардим оғир, дардим енгиллашмаяпти*” ахборотлари нутқ эгасининг руҳий ҳолати ҳақида маълумот беради. Демак, бундай истак гаплар нутқ эгасининг коммуникатив мақсадидан ташқари, унга хос сифатлар (руҳияти, воқеликка муносабати, ижтимоий мавқеи кабилар)ни ҳам намоён қилади. Бу ҳолат ҳам истак гапларни уни ҳосил қилувчи инсон билан боғлиқ ҳолда ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

Хуллас, истак гаплар инсон томонидан ҳосил қилинар экан, у, албатта, антропоцентрик моҳиятга эга бўлади. Истак гапларнинг синтактик структураси муайян тилнинг грамматик қурилиши билан боғлиқ ҳолда белгиланса, семантик ва прагматик таркиби истак ифодаловчи лексик-грамматик бирликлар, шунингдек, тил эгасининг коммуникатив мақсади, шахс хусусиятлари ҳамда нутқий вазият билан боғлиқ ҳолда шаклланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Степанов Ю.С. Эмиль Бенвенист и преобразования. Вступительная статья // Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: УРСС, 2002. – С. 5-16.
2. Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста. – М.: Наука, 1985. – 168 с.; Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.; Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – Vol. 1. P. 147-516 p.; Себебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. – М.: Наука, 1988. – 242 с.; Jackendoff R. Semantics and Cognition. – Cambridge: Mass. The MIT Press, 1991; Ungerer, F., Schmid, H. - J. An Introduction to Cognitive Linguistics. – L., N.Y.: Longman, 1997. – 305 p; Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: РУДН, 1997. – 331 с.; Залевская А.А. Введение в психолингвистику: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1999. – 382 с.; Маслова В. Лингвокультурология: Учеб.

- пособие. – М.: Academia, 2001. – 208 с.; Пешкова Н.П. Психолингвистические аспекты типологии научного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2002. – 48 с.; Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.; Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: Восток-Запад, 2007; Кубрякова Е.С. Язык и знание (на пути знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира). – М.: Языки славянской культуры 2004; Самигуллина А.С. Метафора в когнитивном-семиотическом освещении: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2008. – 42 с.; Заботкина В.И., и др. Методы когнитивного анализа семантики слова. Компьютерно-корпусный подход. – М.: Языки славянской культуры. 2015; ва бошқалар.
3. Алпатов В.М. Об антропоцентрическом и системоцентрическом подходах к языку // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 15-26; Воркачев С.Т. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – М., 2001. – № 1. – С. 64-68; Болдырев Н.Н. Антропоцентричность языка с позиций разных культур // Материалы III междунар. науч. конф. «Филология и культура». В 3 ч. – Тамбов, 2001. Ч. 1. – С. 15-20; Маслова В.А. Homo lingualis в культуре. – М.: Гнозис, 2007. – 320 с.; Лещенко О.И. Антропоцентричность как универсальный принцип организации языковой картины мира // Світогляд – Філософія – Релігія: збірник наукових праць. 2014. Вып. 5. – С. 171-179.
 4. Кравченко А.В. Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1996. – С.6.
 5. Худойберганава Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. Тошкент. “Turon zamin ziyo”, 2015. – Б. 21-22.
 6. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2000. – 47 б.; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 92 б.; Шу муаллиф. Прагматингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 285 б.; Қурбонова М.А. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2009. – 25 б.; Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар: Филол. фан. д-ри ... дис. автореф. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2010. – 320 б.; Худойберганава Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. – Тошкент, Фан. – 2013. – 136 б; ва бошқалар.
 7. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 6-7.

SANGVINIK TEMPERAMENTLI SHAXS NUTQIDA NOVERBAL VOSITALARNING QO‘LLANISHI

Nazarov Qobilbek ,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida o‘qituvchisi.

Tilning paydo bo‘lishi munosabati bilan har bir alohida shaxs jamiyatning ijtimoiy tarixiy taraqqiyotida to‘plagan tajribalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Til yordami bilan har bir inson shaxsan o‘zi hech qachon duch kelmagan

notanish hodisalar, holatlar, vaziyatlar, sharoitlar yuzasidan bilim olishga erishdi. Xuddi shu boisdan til odamga ko‘pchilik hissiy va intellektual ta’sirlar hamda taassurotlar to‘g‘risida o‘ziga o‘zi hisobot berish imkoniyatini yaratdi. Endi esa inson til yordami bilan boshqa odamlarga o‘tmish, hozirgi zamon va kelajakka oid narsalar, voqelik yuzasidan axborot, xabar, ma’lumot berishi, ularga ijtimoiy tajribalarga doir ko‘nikma hamda malakalarni o‘tkazishi, uzatishi mumkin.

Genetik kelib chiqish jihatidan noverbal nutq birlamchi hisoblanadi, chunki insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davrida dastavval tovushsiz, so‘zsiz nutq turi paydo bo‘lgan bo‘lib, u shaxs kamolotining katta davrini qamrab olgandir. Insonda nutqning hozirgi zamon avlodiga xos artikulatsion apparati paydo bo‘lgunga qadar, u imo-ishora negiziga qurilgan. Ma’lumki, qadimgi ajdodlarimizning nutqi va nutq faoliyati hozirgi zamon kishilarida qanday funksiyani bajarayotgan bo‘lsa, o‘sha davrda ham xuddi shunday vazifani bajargan. U davrlarda axborotlar, ma’lumotlar ko‘lami tor bolganligi tufayli insonlar noverbal nutqdan ko‘p davrlar muvaffaqiyatli foydalanib kelganlar. Avlodlar tarbiyasi, ma’lumotlar uzatish noverbal nutq orqali amalga oshirilgan. Inson hayot va faoliyatining dastlabki pallalarida imo-ishora asosiy nutq turi sifatida alohida ahamiyat kasb etgan. Etnik stereotiplar asosida muayyan kechinmalarni, ma’lum axborotlarni shaxslararo munosabat jarayonida uzatish va qabul qilishda ifodalanuvchi tovushsiz, lekin ma’noli, mazmunli nutq turi imo-ishorali nutq deyiladi. Masalan, o‘zbeklarda fikrni tasdiqlash old tomonga bosh siltash bilan ifodalansa, xuddi shu ma’noni bulg‘orlarda boshni sarak-sarak qilish orqali anglatiladi. Bir xalqda sanash boshmaldoqdan boshlansa, boshqasida jimjiloqdan, birisida barmoqlar bukilsa, ikkinchisida unday qilinmaydi. Aksariyat hollarda imo-ishora his-tuyg‘usiz namoyon bo‘lgan va shaxslararo munosabatning tub ma’nodagi ham quroli, ham vositasi funksiyasini bajarib kelgan. Noverbal nutqni shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1) tovushsiz: a) imo-ishora, b) mimika, d) pantomimika, e) daktiologik; 2) tovushli: a) exologik (aks sado), b) signifikatsiya (shartli belgilar, signallar, modellar) [1;315].

Imo-ishoralar va yuz ifodalari psixologiyasi bu insonning ichki holati va tashqi ko‘rinish o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish, hissiyotlar, his-tuyg‘ular va ular bilan birga bo‘lgan imo-ishoralar o‘rtasidagi naqshni aniqlash, beixtiyor imo-ishoralar va yuz ifodalarining shaxslararo aloqalarning samaradorligiga ta’sirini aniqlash uchun ishlab chiqilgan fan.

Imo-ishora tilini o‘rganish, psixologiya katta yutuqlarga erishdi: inson tanasidan chiqadigan og‘zaki bo‘lmagan signallar bo‘yicha tajribali mutaxassislar odamning kayfiyati va his-tuyg‘ularini aniqlaydilar, firibgarlikni tan oladilar, asosiy xarakter belgilarini aniqlaydilar. Biroq, yuz ifodalari va imo-ishoralar psixologiyasining asoslarini bilish nafaqat ushbu sohada tadqiqot olib boradigan mutaxassislar uchun, balki psixologiyadan uzoq bo‘lgan odamlar uchun ham foydalidir - og‘zaki bo‘lmagan signallarning ma’nosini bilib, siz nafaqat gaplashayotgan odamni yaxshiroq tushunishni o‘rganishingiz, yolg‘onlarni tan olishingiz, balki bilimlardan foydalanishingiz mumkin. shaxslararo aloqada siz suhbatdosh haqida ko‘proq ma’lumotlarga ega bo‘lishingiz mumkin.

Yuz ifodalarining psixologiyasi odamning kayfiyatini va u eshitgan, koʻrgan yoki gapirgan narsalarga munosabatini, yuz ifodalarining oʻzina oʻzgarishi bilan tushunishga imkon beradi. Tinch koʻzlar va lablarning biroz koʻtarilgan tashqi burchaklari yaxshi, yuqori kayfiyatni va xiralashgan koʻzlarni, tirnoqli qoshlarni va biroz pastga tushirilgan burchaklarni - qaygʻu, yomon kayfiyatning belgisi. Biroz koʻtarilgan qoshlar, biroz kattalashtirilgan koʻzlar chinakam qiziqish belgisidir va agar bunday yuz ifodalariga oʻzina ochilgan ogʻiz qoʻshilsa, odam ajablantiradi. Agar suhbatdosh lablarini mahkam siqib qoʻysa, qovogʻini solsa, uning burni boʻshliqlari beixtiyor kengayadi, yaʼni u gʻazablangan. Yomon belgi - suhbatdoshning choʻzilgan yuzi va koʻtarilgan qoshlari - bu yuz ifodasi koʻpincha hurmatsizlik va nafratni anglatadi [5;6].

Koʻrinadiki, uning yuz ifodasi uning kayfiyati va ruhiy holatini toʻliq namoyon etadi. Tabiatan xushchaqchaq boʻlgan sangviniklar yuzidagi mimik ifodalar doimo sezilib turadi. Yaʼni uning xarakter tavsifnomasidan kelib chiqqan holda sangviniklar quyidagi mimik ifodalarni tez-tez qoʻllaydi:

- tabassum qilish orqali quvonch, mamnun boʻlish, faxrlanish, qoniqish;
- koʻzlarini yumish orqali fikrni maʼqullash;
- qoʻrquv va xursand yuz ifodasi qisqa vaqtda bir-biri bilan almashadi.

Samarali muloqotni tashkil etish va suhbatdosh haqida maʼlumotga ega boʻlish jarayoni faqatgina temperament xususiyatlariga bogʻliq emas. Biroq, bu nutqning umumiy ishlashiga taʼsir qiladi. Bu jarayonda biz, albatta, turli omillar: yosh, jinsi, tajribasi, maʼlumoti, tili va boshqalarni hisobga olishimiz lozim[4;4]. Lekin notiq nutq tuzish davomida oʻz temperament turiga xos fazilatlardan foydalansa, uning nutqi yanada samaraliroq chiqadi. Aynan sangvinik nutqida noverbal vositalar qoʻllanish darajasini oʻrganish orqali sangviniklar nutqida noverbal vositalar, yaʼni imo-ishoralar va mimik ifodalar quyidagicha yuzaga chiqadi:

Ijobiy tomonlari- talaffuzi aniq, ovozi tiniq, tana harakatlari joyida. Nutq mazmuni oʻrnida va yaxshi tashkilotchilik qobiliyatiga ega, nutqi va qoʻl harakatlari bir-biriga mos. Nutqiy vaziyatlarda imo-ishoralardan keng foydalanadi, noverbal vositalarni qoʻllashi boshqalar uchun ishonchli va obrazli.

Salbiy tomonlari- auditoriya bilan yaʼni uni tinglovchi toʻgʻridan – toʻgʻri bogʻlana olmaydi, koʻpgina vaziyatlarda kulib gapiradi, oʻzining ruhiy holatini yashira olmaydi, yaʼni uning ahvoli haqida atrofdagilar tez va oson maʼlumotga ega boʻladilar.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, sangvinik temperamentli kishilar koʻp holatlarda quvnoq va yuqori kayfiyatli boʻlganliklari tufayli ularning voverbal nutqi ham shunga xosdir. Boshqa temperament vakillariga nisbatan harakatchan. Shuning uchun ular verbal va noverbal vositalarni koʻproq oʻz nutqlarida qoʻllaydilar. Ular bilan tanishish va suhbatlashish boshqalarga nisbatan yengilroq kechadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gʻoziyev E.Gʻ. Psixologiya. -T.: 2008.
2. Леонтьев А.А. Психоллингвистика. – Л., 1967.

3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001.
4. Agravante, Josefina A. Komunikasyong Pasalita (Speech Communication). Department of Speech Communication and Theater Arts. College of Arts and Letters, University of the Philippines, Diliman, -Quezon City. 1987.
5. Windsc.ru Yuz ifodalari va imo ishoralar haqida tushuncha. Psixologiya nuqtai nazaridan odamning imo-ishoralari , yuz ifodalari va tana tili nima?

БАДИЙ МАТННИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Кобиллов Номоз Ўролович,

*Самарқанд давлат университети қошидаги
академик лицей кафедрa мудири.*

Бадий асарнинг энг муҳим вазифаларидан бири бу коммуникативлик – мулоқот бўлиб, унда ўзида инсоний туйғуларни мужассам эттирган образларнинг бир ёки бир неча ҳудуд аҳолиси ўртасидаги муомала – мулоқот, алоқа-аралашувини намоён бўлади.

«Юлдузлар мангу ёнади» қиссида Сурхон воҳасидаги миллий анъаналар ғоят эҳтирос билан қаламга олиниши орқали ҳудуд аҳолисида хос лингвокультурологик хусусиятларни очиб беришга ҳаракат қилган. Ёзувчи полвонлар ҳаётини жуда яхши билади, уларга муҳаббат билан қарайди. Мана улғайиб келаётган полвончалар ҳақида ёзган таассуротларини Сурхон воҳасида курашнинг ўзига хослигини қуйидагича тасвирлашга ҳаракат қилган: «Зўрдан зўр чикди. Олишиш катталашди. Гал мактаб ёши болаларга етди. Ундан ўсмирларга етди. Бир полвон йиқилса, орига ошноси ё оғайниси даврага чикди. Қони ортди. Ор-номус учун кураш болаликдан бошланади» (Юлдузлар мангу ёнади, 45).

Кураш ёзувчи эътироф этганидек, бу юртларда ор-номус учун курашга айланган қиссада Бўри полвоннинг ҳаёти кечмиши билан боғлиқ воқеалар ўзининг гўзал тасвирини топган. Шу боис ҳам, ёзувчи миллатқайғуларини, орзуларини ва покиза туйғуларини Бўри полвон орқали ифода этади. Бу туйғулар замирида соғлом авлод учун кураш тақдири ётади: «Биз полвоннинг мактабида ўқимадик. Полвонлик бизга отамерос, пуштдан-пуштга, қондан-қонга ўтиб келаяпти. Полвоннинг кўзга кўринмас, тил билан тушинтириб бўлмас шундай сирлари борки, буни фақат томирида полвонлик қони борларгина билади. Биз биламиз: Бу сирлар ҳеч бир китобда йўқ! Мана, менинг ўзим. Сурхон воҳасида мендан йиқилмаган яғринимдан ошиб кетди! Халқ нимаси билан халқ. Ўзининг урф-одатлари билан! Ота-бобосидан қолган миллий анъаналари билан халқ!» (Юлдузлар мангу ёнади, 48).

Бу сатрларда миллат қайғуси билан яшаётган, соғлом авлод дарди дея курашаётган ҳақиқий полвоннинг ифтихори ўз ифодасини топган. Бўри полвон-ҳақиқий миллат фарзанди. Шу боис ҳам, ўзи туғилиб ўсган қишлоқ мисолида

дунёга доврўғи кетган полвонлар етишиб чиқишини истайди. Чунки Бўри полвоннинг ота-боболари эл шаънини елкасида кўтарган полвонлар бўлиб ўсишган. Полвонлик фақат жисмоний бақувват кишиларгагина ишора эмас, полвонлик қавм қариндошлари, элдошлари қолаверса, туғилган юртининг обрў-эътибори учун ҳам курашишга қодир кишилардир. Полвонлик Бўри полвоннинг қон-қонига сингиб кетган, бу хунар бу полвоннинг қалбида яшайди.

Бўри полвон бешикдаги чақалоқдан тортиб, нуроний чолгача барча-барчаси исмига полвон сўзини кўшиб айтди. Даврада курашганми йўқми, барибир айтаверди.

Айтганда-да, оғзини тўлдириб айтди, ғурур билан айтди!

Ушбулардан кўринадики, Бўри полвон бешик бошида ётган чақалоқларга ҳам меҳр билан қарайди. Эртанги куннинг полвонларини шу чақалоқлар тимсолида кўради. Бу ерда халқнинг миллий курашни жон дилидан севиши, уни ор-номуси деб билиши асар қаҳрамонининг ички монологи орқали очиқ беришга ҳаракат қилинган.

«От кишнаган оқшом» қиссасида ҳалоллик ва мардлик тараннум этувчи асарлардан бири бўлди.

Қиссада чавандоз ва ҳамқишлоқларининг адолат йўлидаги курашлари ўзининг ғоят ишонарли тасвирини топган. Масалан, бир йили қишлоққа отларни гўштга топшириш тўғрисида буйруқ келади. Табиийки, буйруқ қишлоқ аҳлини сергак торттиради. Лекин ҳеч ким юрак ютиб буйруққа қарши боролмайди.

Шунда Зиёдуллага ўхшаган чавандозлар, яъни адолатни излашга тушадилар. Бундай нохуш хабарни эшитган Зиёдулла чавандоз шундай дейди: «Кунтуғмиш»ни гўштга топшириб бўладими? «Алпомиш»ни гўшт қилиб бўладими?» (Ушбу асар, 74).

Албатта, Зиёдулла чавандоз айтганидек, адолат ҳақида кўп гапириш мумкин. Аммо бу йўлда курашиши эса ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Зиёдулла ҳам бу йўлдан қайтадиганлардан эмас. Ўз эътиқодида собит инсон. Чавандоз содда ва самимий, айти пайтда, чўрткесар инсон. Бу фазилатлари унга кўп ташвишлар келтиради.

«От кишнаган оқшом» муаллифининг ижодида фольклорда кўп учрайдиган қаҳрамон ва образларга монанд қиёфалардан фойдаланишга ҳаракат қилган. Зиёдулла кал мана шундай қаҳрамонлардан бири. Кал тимсоли халқ оғзаки ижодидаги кўпгина жанрлар латифа, дoston, эртақларда учрайди. Эртақлардаги кал гўзал маликага ошиқ бўлади ва ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтиб, уйланади. Зиёдулла калнинг қишлоқнинг энг сулув қизи Момосулувга уйланиши ҳам худди шу анъанани эслатади.

Адиб асарлари юзасидан олиб борилган кузатишлардан шу нарса маълум бўладики, унинг асарларида ўзбекона руҳ, менталитет билан боғлиқ жараёнларни ифодаловчи удумлар, урф-одат сингариларни ифодаловчи

лингвомаданий хусусиятлар асар қаҳрамонлари ўртасидаги мулоқот жараёнида ўзига хос тасвирлар билан ифодалаб берилган. Адибнинг “Юлдузлар мангу ёнади” қиссасидан олинган қуйидаги парчага эътиборингизни қаратамиз:

“- Одамлар-у одамлар, тоғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар! Бугун ҳа-а-амма Зулфиқор полвонникига суннат тўйига, ҳе-е-е ей! Чу, жонивор!

Эгар қошига тўн солиб олмиш жарчи гузарма-гузар от ўйнатди. Хўжасоат қишлоғи аҳлини тўйга чорлади.

Хиёл ўтмади. Тўй бекаси отда эшикма-эшик юрди. Хонадонларни алоҳида-алоҳида айтди.

Хонадон бекалари:

-Қуруқ кетманг, - дея эгар қошига тўн илди.

Тўй бекаси юзига фотиҳа тортиди.

-Илойим, сизларни-да тўйга етказсин, дея тилак тилади.

Кейин, Зулфиқор полвон от минди.

Эл-юртни ўз номидан айтди.

Эл-юрт кўнгли нозик-да.

Тўй бекаси айтган бошқа, тўй хўжаси айтган бошқа” (Ўша асар,12).

Мазкур парчада халқни тўйга чорлаш жараёни, тўй айтувчига уй эгалари томонидан яхши хабар етказгани учун турли хил тортиқлар берилиши. Берилган тўн ҳам қўлга берилмасдан от эгари қошига илиниши ҳамда шахсан тўй эгаларининг ўзлари ҳам нозик меҳмонларни тўйга таклиф қилиш ҳолати оддий тасвирлар эмас, балки бундай урф-одат бошқа миллатларда йўқлиги боис ўзбек тилига хос лингвомаданий хусусиятларнинг воқеаланишидан уни бўрттириб кўрсатишдан далолат беради.

Маълумки, Р.Давлатованинг тадқиқотларига кўра, “инсоннинг эмоционал ҳолатини очиб берувчи асосий восита тил бўлиб, унинг тўлиқ ифодаси учун матнга эҳтиёж пайдо бўлади. Манбаларда нутқ иштирокчиларининг ҳис-туйғулари, ички кечинмаларига ишорани акс эттирувчи дейксис тури эмоционал дейксис деб аталиб, бунда шахснинг эмоционал ҳолати унинг воқеликка субъектив муносабати, баҳоси орқали намоён бўлади” [Давлатова, 2020: 19.]. Шунингдек, олиманинг кўрсатишича, З.Исхакова *эмотив ва эмоционал дейксисни* фарқлаш лозимлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, гапда ҳис-туйғуларнинг вербал ва новербал усуллар орқали ифодаланиши сўзловчининг эмоционал ҳолатига ишора билан мослашиши эмоционал дейксисдир. Бунда эмотив дейксис эмоционал дейксиснинг вербал усулдаги ифодасига эквивалентдир [Исхакова, 2012: 14.].

Адиб ижодининг ўзига хос специфик хусусиятларидан бири шундаки, у асар тафсилотларини бошидан охиригача баён қилиб ўтирмайди. Баъзи ўринларда қаҳрамон ўзи ҳақида фикрларини баён қилиш орқали у ҳақида китобхон муайян тушунчага эга бўлади. Бўри полвонинг халқ олдидаги нутқи: “Халойиқ, даврада ҳалол олишиб, элга томоша кўрсатайлик! Ҳақ- ноҳакни мен ажрим қиламан, Айтганим –айтган, деганим-деган! Даврадаги Бўри полвон сўзим: тарафкашлик, ғирромлик, ошна-оғайнигарчиликка йўл қўймайман!”

(Ўша асар, 17). Бу ерда Бўри полвондаги ўзбекона, яъни полвонларга хос тўғрилиқ, ҳалоллиқнинг тилидан гапиртирилиб, ёзувчининг ўзига хос услуби орқали маъмун ихчамлигига эришилган. Гарчи бу таъриф қаҳрамон тилидан бўлмаса-да, китобхон бунга ишонади. Унинг тўғри, ҳалол, ўз сўзида туриши асарнинг бошқа ўринларидаги воқеалар тафсилоти билан баён қилинадигани, бу китобхонга Бўри полвон тўғрисида янада кенгрок ва батафсил маълумотга эга бўлишига кўмаклашади. Бу ўринда Бўри полвон бундай деди, ундай деди, - дейилганда, асар мазмунига путур етган бўлар эди. Бу, ёзувчининг маҳорат билан ўзбекларга хос мардлик, бир сўзлиқ каби лингвомаданий хусусиятларни ўзига хос усулда баён этганлигидан далolat беради.

Мулоқот жараёнида инсонлар бир-бирлари билан фаолиятга киришиш асносида шахсий фазилатларни ҳам шакллантириб борадилар. Бу жараёнда бир-бирларини англаш ҳамда идрок этиш муҳим жиҳат ҳисобланади. Инсонларнинг бир-бирини тушуниши ижтимоий-психологик жараён [Юлдашев, 2020: 56-57]. Мулоқотдаги бу жараённинг муҳим шартлари қуйидагилардир: суҳбатдошнинг тилини тушуниш, суҳбатдошда намоён бўлаётган хусусиятларни англаш, ўзаро муносабатни шахсга таъсирини англаш (муносабатдаги 1-шахснинг 2-сига ёки аксинча), ўзаро келишувга келишиш, белгиланган қоидаларга кўра унга амал қилиш [Алиев, 2012: 115]. Инсонларни ва атрофдаги оламни англашни, аввало, сезгиларимиз орқали-ҳиссий билиш орқали амалга оширамыз. Мулоқотнинг боришида инсонларнинг руҳий ҳолатлари билан боғлиқ жиҳатларни ўрганиш ҳам тилшунослик ва психология фанларини боғловчи кўприк вазифасини ўташи мумкин [Нурмонов А., Йулдошев Б., 2001: 63]. Кишилар ёшлигиданок оламни билишда турли сезгиларининг устунлигига кўра ўз идрок жараёнини яратадилар. Оламни қайта номлашда, уни талқин этишда нафақат тил билимларидан, балки ўз сезгиларига таъсир этувчи турткилар (шахсий ҳиссий идроклари)дан ҳам фойдаланадилар.

Адиб асарлари қаҳрамонларининг мулоқотлари жараёнида ўзбекона лингвомаданий хусусиятларни ифодаловчи ифодалар талайгина бўлиб, улар орқали халқимизга хос миллий урф-одатлар билан танишиб оламыз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алиев И. Педагогика ва психология. -Тошкент: Fan va texnologiya, 2012. 115-б.
2. Давлатова Р.Тил бирликларининг эмоционал дейксисга ишораси масаласи //Олий таълим сифатини такомиллаштиришда инновацион ҳамкорликнинг долзарб масалалари. Халқаро илмий онлайн конференция. – Навоий, 2020. – Б.19.
3. Исхакова З.З. Эмотивный дейксис и его декодирование в семиосфере. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. -Уфа, 2012.-С.14. обш. 52с.
4. Нурмонов А., Йулдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. -Тошкент: Шарк, 2001. 63-б.
5. Юлдашев Ф.Ҳ.Миллий этикодни акс эттирувчи атов бирликлар тизими // Луғавий шакллар маъносининг воқеланишида прагматик омиллар //Олий таълим сифатини

такомиллаштиришда инновацион ҳамкорликнинг долзарб масалалари. Халқаро илмий онлайн конференция. – Навоий, 2020. – 56-57-б.

ТИЛИМИЗ РИВОЖИДА ЎЗЛАШМА СЎЗЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Ахроров Ивадулла Зиятович,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти кафедраси

1-босқич таянч докторанти.

(+99890) 3271829

Ҳар бир тил бошқа тиллардан таъсирланади, бойийди. Ҳатто жаҳон тиллари ҳам ўзга тиллардан ўзлашган сўзлар ҳисобига ривожланган, ўзини бойитган ва бу жараён фан-техника ривожланган сайин яна давом этаверади. Тарихга назар ташласак, фатҳлар туфайли ислом дини ёйилиши билан бир даврда араб тили ҳам кенг тарқалган. Бу

дин кириб борган жойга араб тили ҳам кириб борган. Нафақат тил, балки ислом маданияти, қонун-қоидалари ҳам ерлик халқ урф-одатлари билан уйғунлашган ёки аксинча, Усмонли турклар даврида туркий сўзлар араб диёрларига кириб борди ва туркий сўзлар араблашди.

Қадим диёримиз Мовароуннаҳрга ҳам Ислом дини билан бирга арабча сўзлар кириб келди. Бу ўлкада дину диёнат билан бир даврда илму фан, ислом маданияти ривож топди. Бутун дунёни ҳар жабҳада лол қолдирган алломалар етишиб чиқди. Ҳадис илмида мўъминлар амири Имом Бухорий, фикҳ илмида Бурҳониддин Марғилоний, ақида илмида Абу Муъин Насафий, наҳв илмида Имом Замахшарий каби олимлар ўз асарларини араб тилида ёзганлар. Мазкур асарлардан ўша замоннинг ўзидаёқ бутун мусулмон олами фойдаланган ва ўз ҳаётларига татбиқ этганлар.

Туркий тиллар сирасига кирувчи ўзбек адабий тили ҳақида сўз борар экан, биринчи навбатда сўз мулкининг султони ҳазрат Алишер Навоий бобомизни эсга оламиз. У зотнинг асарлари юзлаб, балки минглаб адабиётшунослар, зиёлилар томонидан ҳозиргача ўрганилмоқда ва бундан кейин ҳам ўрганлади. Зеро, Навоий асарлари қиёматгача ҳукми боқий бўлган Қуръони карим оятлари, пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳадисларидан тўйинган. Ушбу меросни ўрганишда эса араб тилининг аҳамияти катта.

Ўз тилимизда китоб мутолаа қилганимизда ёки телевизор кўрганимизда, интернетдан фойдаланганимизда, ўзаро мулоқот қилганимизда шундай сўзлардан фойдаланамизки, гўёки, бу сўзларни соф ўзбекча бўлса керак, деб ўйлаймиз. Аслида эса бу сўз араб тилидан кириб келганлигини ҳамма ҳам билаверади. Масалан, **عِلْم** илм ўзак сўз бўлиб, “билмоқ” деган маънони билдиради, ундан **عَالِم** олим (билувчи), **عَالَم** олам, **مَعْلُوم** маълум (билинган), **عِلْم** алим (барча нарсани билувчи, Аллоҳнинг исми сифатларидан бири бўлиб, бу сифат Аллоҳнинг ўзига хос), **عَالَمَة** аллома (кўп билувчи), **مُعَلِّم** муаллим (илм

берувчи), تَعْلِيمٌ таълим (ўргатмоқ), عُلَمَاء уламо (олимлар), مَعْلُومَات маълумот (маълумотлар).

كِتَاب китоб (ёзмок) ундан كَاتِب котиб (ёзувчи), مَكْتُوب мактуб, хат (ёзилган нарса), مَكْتَب мактаб (ёзадиган жой), كُتُبْخَانَة кутубхона (китоблар хонаси), كِتَابَة китобат (ёзиш, ёзишма).

Араб тили грамматикасида “Сарф илми” тушунчаси бор. Бу алоҳида фан бўлиб, битта ўзак сўздан 200 тагача сўз яшашни, бошқача қилиб айтганда, маънолари бир-бирига яқин бўлган бир сўздан бошқаларининг келиб чиқишини ўргатади. Биргина ضَرْب (зарб-урмоқ, зарба бериш) ўзак сўзини олсак, ундан 192 та янги сўз ясалишига амин бўламиз. Ёки ҳукм сўзидан келиб чиққан ўзбекча сўзларга эътибор беринг: ҳукм, ҳоким, маҳкум, ҳукумат, ҳикмат, истехком, ҳакам, ҳаким, муҳокама, маҳкам, мустаҳкам, ҳукмдор. Уларнинг сони 12 тага етди. Демак, сарф илмини ўзлаштирган одам 5 донга сўз ёдлаб, бемалол мингта сўз маъносини биламан, деб даъво қилса бўлади.

Араб тилидан ўзбек тилига кириб келган сўзларни бир неча қисмга бўлиб ўрганиш мумкин:

– дину диёнат сабабли ўзлашган сўзлар: Аллоҳ, расул, иймон, Қуръон, сура, оят, ҳадис, эътиқод, ибодат, итоат, закот, ҳаж, ушр, руку, сажда, имом, хатиб, мутавалли, рукн кабилар;

– илм-маърифат сабабли: илм, олим, таълим, китоб, муаллим, дарс, алифбо, алифбе, толиб, талаба, маълум, дафтар, қалам, ирфон, ориф, маъруф, ҳақ, ботил, луғат, таҳлил, таҳқиқ, савоб, гуноҳ, шеър, шоир, фикр, афкор, мутафаккир ва ҳоказо;

– ислом маданияти кириб келганлиги сабабли: ватан, вилоят, тамаддун, тараққиёт, маҳалла, масжид, минора, мезана, мақбара, маданият, оила, жамоа, жамоат, жамият, истиқбол, истиқлол, сулҳ, ислоҳ, ислоҳот, халқ, хулқ, ахлоқ, одоб, адабиёт, мақол, матал, ҳусн, холис, соф, халос, мусаффо, мухташам, шифо, шифохона, дорихона ва ҳоказо;

– давлат ишларига доир; давлат, мамлакат, девон, ҳукмдор, раис, ҳоким, ҳукм, маҳкум, маҳкама, суд, ижро, олий мажлис, қонун, хужжат, баёнот ва ҳоказо;

– қавму қариндошлик сабабли: қавм, ака, ука, бобо, аждод, авлод, амаки, амма, хола, қариндош ва ҳоказо.

Сўзнинг араб тилидан ўзлашганлигини кўрсатувчи белги сифатида “-ий” қўшимчасини олишимиз мумкин. Бу қўшимчаси билан тугалланган сўзлар асосан арабий ҳисобланади: иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий, мавсумий, мажбурий, маиший, адабий, абадий, мантиқий, илмий, маърифий, диний, мафкурафий, хорижий, дунёвий, ухровий, назмий, насрий, рубоий, хумосий, судосий, азалий, маъмурий ва ҳоказо.

Аксарият “-ан” қўшимчаси билан тугалланган сўзлар ҳам араб тилидан ўзлашган сўзлардир: умуман, тақрибан, асосан, тахминан, шаръан, ҳақиқатан, қисман, баъзан, масалан, нисбатан ва ҳоказо.

Араб тилидан ўзлашганлик белгиси сифатида “-ал” олд қўшимчасини ҳам олиш мумкин: алгебра, алқисса, алҳазар, алҳол, алкогол, алвидо, алмисоқ, албатта ва ҳоказо.

Вақтга доир сўзлар ҳам асли арабчадир: аср, сана, муддат, вақт, соат, дақиқа, сония, лаҳза, тарих, азалий, абадий, давр, замон, муваққат, он, фурсат, боқий, фоний, сахар, завол, қиём, наҳор, қадим ва ҳоказо.

Араб тилидан ўзлашган сўзларнинг аксарияти араб ва ўзбек тилида бир хил ишлатилади. Мазкур тилдан ўзбек адабий тилига кириб келган сўзлар сони шунчалик кўпки, уларни билиш орқали ҳар икки тилни ўрганиш, тушуниш жараёни сезиларли осонлашади. Қолаверса, аввало, ўз она тилимизни мукамал ўрганиш, шунингдек, араб ва форс тилларини билиш аجدодларимиз томонидан араб ва туркий тилларда битилган асарларни теран ва мукамал тушуниш имконини яратади.

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДАГИ МУРАККАБ ЎХШАТИШЛАРНИНГ СТРУКТУРАЛ-КОМПОЗИЦИОН ТАҲЛИЛИ

Сайидова Гулрух Ёқубовна,

Бухоро давлат университети

ўзбек тилишунослиги кафедраси таянч докторанти.

Ўхшатиш китобхонга бадиий асарда ифодаланган фикрни идрок этишга, унинг мазмунига чуқурроқ кириб боришга катта ёрдам беради. У ўқувчида бой образли тасаввурларни вужудга келтиради, тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар ёки ифодаланаётган ҳис-туйғуларга нисбатан катта қизиқиш уйғотади. Аёнки, ўхшатишларнинг айримлари кўп қўлланилганлиги натижасида вақт ўтиши билан барқарор бирликка айланган. Бунга мисол сифатида қуён каби қўрқоқ, тулки каби айёр, бўри каби оч кабиларни айтиб ўтиш мумкин. Бундай ўхшатишлар нутқда ҳам, бадиий асарлар тилида ҳам фаол қўлланилади. Эътиборли жиҳати шундаки, юқорида келтирилган ўхшатишлар бошқа халқлар, чунончи, инглиз ва рус халқлари тилларида ҳам айнан мазкур мазмунда ифодаланади.

Ижодкор ўхшатишлардан, одатда, экспрессивлик (тасвирийлик, ифодалилик)ни кучайтириш ёки киноя учун фойдаланади. Ўхшатишлар матнга экспрессивлик, ёрқинлик, аниқлик, таъсирчанлик берадиган, бирор воқеа-ҳодиса, нарсанинг хусусиятларини ёки кишининг фазилатларини бошқа воқеа-ҳодисалар ва нарсаларнинг хусусиятлари ёки кишиларнинг фазилатлари билан фарқларини ёки ўхшашликларини аниқ ҳамда образли ифодалашга ёрдам берадиган бадиий воситадир.

Муайян воқеа-ҳодиса, нарса ёки жонли мавжудод бошқа воқеа-ҳодиса, нарса ёки жонли мавжудод билан таққосланганда унинг янги, энг характерли хусусиятларини ёрқинроқ аниқлашга имкон беради. Шунингдек, ўхшатиш ижодкор учун китобхонга номаълум нарса ҳақида унга маълум бўлган нарсалар орқали айтиб беришга имкон берадиган энг самарали, қулай, осон усулдир.

Ўхшатишлардан қадим даврлардан бошлаб нутқни бойитиш мақсадида кенг фойдаланилганлиги бўйича илмий манбаларда этарлича маълумотлар мавжуд. Масалан, эрамиздан аввалги ИВ асрда яшаган буюк мутафаккир Аристотель (384-322) «Поэтика» асарида поэзия ўхшатиш (мимесис) санъатидан ўзга нарса эмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Унинг ёзишича, поэтик санъатнинг келиб чиқишига иккита сабаб бўлган: биринчиси, ўхшатиш, тақлид. Мутафаккир фикрича, инсон дастлабки билимларни ўхшатишдан олади ва у учун бу усул энг самаралидир. Умуман олганда, поэзия ўхшатиш заминида юзага келган. Аристотель мазкур усул прозадан кўра шеърий нутқга кўпроқ мос келишини таъкидлайди: «Ўхшатиш прозада жуда оз ўринда фойдали, у, асосан, шеърият соҳасига тааллуқлидир, чунки у шеърий нутқни янада нафис ва муваффақиятли қилади» [1,-194 б].

Ташбихнинг таркиби тўрт унсур (қисм)дан ташкил топади. Илмий адабиётларда бу унсурларнинг номланиши турлича. Фикримизча, улар орасида энг тўғри, аниқ ва мантиқли номланиш Фитратга тегишли. Шунга кўра, ташбихнинг тўрт унсури Фитрат қарашлари асосида изоҳлашга ҳаракат қиламиз. Олим Аҳмат арслон каби ботурдир жумласи бўйича ўхшатиш унсурларини талқин этади. Аҳмат (ўхшаган), арслон (ўхшатиш), каби (ўхшатиш қайди), ботур (ўхшаш) [11, -88].

Ўхшатишлар ўхшатиш узвларининг биттадан ёки баъзи узвларнинг бирдан ортиқ бўлишига қараб, содда, мураккабланиш ва мураккаб бўлиши мумкин [2, -161 б]. Содда ўхшатишларнинг структурал формуласи А Б В Г тарзида бўлади. Бунга мисол сифатида Алишер Навоийнинг қуйидаги байтини келтириб ўтиш мумкин:

Эй, юзинг гулбаргига ошифтаву ҳайрон сабо,

Телбалардек гулшану кўйингда саргардон сабо. [6, 356]

Аслида сабо тонг чоғи эсадиган ёқимли шаббода. Лирик қаҳрамон ўша тонг шаббодаси машуқасининг ошифтаю ҳайрон эканлигини ва шунинг учун гўзал ёрнинг кўчасида телбалардек тентираб кезишини айтади. Мисрадаги ўхшатиш қурилмаси формуласи А Б В Г тарзида бўлиб, А- *сабо* (ўхшаган), Б- *телба* (ўхшатиш), В- *-дек* (ўхшатиш қайди), Г- *саргардон* (ўхшаш)

Мураккаб ўхшатишларда эса ўхшаган бир неча бор ўхшатишга қиёсланади. Бунга мисол сифатида қуйидаги байтни келтириб ўтамыз:

Келгуси ул сарви сийминбар гули серобдек

Ким, танымда ҳар замон титрар кўнгул сиймобдек. [10, 263]

Байтда ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолда бўлмаган айрим лексик бирликлар қўлланган. Дастлаб, уларнинг луғавий маъносини изоҳлашга ҳаракат қиламиз. Форсий сийминбар сўзининг луғавий маъноси айнан кумуш бадан бўлиб, у мумтоз адабиётда оқ бадан, оппоқ, гўзал мажозий ма'ноларда қўлланган. Шоир ушбу сўзни ана шу кўчма ма'ноларда ғазалида истифода этган. Сийминбар сўзи мумтоз адабиётда сиймбар шаклида ҳам қўлланилганлигини кузатиш мумкин [10, 558]. Энди байт тавсифини келтириб ўтамыз: «Ул, яъни қомати сарв,

бадани оппоқ, гўзал маъшуқа гули серобдек келса, танимда кўнглим ҳар замон сиймоб (симоб)га ўхшаб титрайди».

Эътибор берилса, биринчи мисрада А – ул ўхшаган бўлиб, бу сўз маъшуқа тушунчаси ўрнида қўлланган. Шу мисрада маъшуқа Б – *сарв, сийминбар, гулга* ўхшатишган. Англашиладики, ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатишган эмас, балки учта ўхшатишган қўлланган. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади. Мисрадаги В – *-дек*, Г – *сероб* бўлиб, улар мазкур мураккаб ўхшатиш турининг воқеланишида иштирок этган.

Алишер Навоий шеърий асарларида, айниқса, ишқий мавзуидаги ғазалларида маҳбубанинг кўркини тавсифлашда мазкур қурилмавий, яъни А Б Б ... В Г типидagi ўхшатишлардан кенг фойдаланган. Бундай формулалар ўхшатишлар шоирга маъшуканинг ички ва ташқи гўзаллигини бадиий нуқтаи назардан тўлиқ, аниқ ва таъсирчан ифодалаш учун асос бўлган, десак хато қилмаган бўламиз.

Кимки, онинг бир малаксиймо париваш ёри бор,

Одами бўлса, пари бирла малакдин ори бор. [8, 126]

Ушбу байт «Наводир ун-ниҳоя» девонига киритилган «Кимки, онинг бир малаксиймо париваш ёри бор» деб бошланувчи ғазалнинг биринчи байти бўлиб, унда этарли ҳаётий тажриба, ҳаёлий эмас, мавжуд турмуш кузатишлари заминидан юзага келган ижтимоий ҳулосалар мужассамлашган. Яқпори тузилишга эга бу байт рамали мусаммани мақсур вазнида битилган. Вафо, садоқат, фидойилик каби олижаноб инсоний туйғулар билан йўғрилган. Ягона инсон муҳаббати билан яшаш, ўз севгилисига садоқат Навоий замонида қанчалар долзарб ижтимоий муаммо бўлса, бизнинг давримизда ундан ҳам муҳимроқ ижтимоий-ахлоқий муаммодир. Ўз умр йўлдошларига содиқ яшайдиган, ҳаттоки, “пари бирла малакка қайрилиб боқидан орланадиган чин севги соҳиблари Навоийнинг юксак орзусидир. Навоий шундай ошиқона орият — одамийликнинг асосий шартларидан эканлигини алоҳида уқтиради. Бу Навоийнинг шоҳ байтларидан бўлиб, унда шоир мазмун салмоқдорлиги ва таъсирчанлигини тарди акс (терс такрор) санъатини «малаксиймо париваш» ва «пари бирла малак» шаклида маҳорат билан қўллаган. Мисрада А –*ёр* ўхшаган бўлиб, шу мисрада маъшуқа Б – *малаксиймо паривашга* ўхшатишган. Англашиладики, ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатишган эмас, балки иккита ўхшатишган қўлланган. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади. Мисрадаги В – ўхшатиш қайди иштирок этмаган, лекин малаксиймо сўзи фариштага ўхшаш деган маънони, париваш- парига ўхшаш, гўзал деган ма’ноларни билдиради. Агар ўхшатишган сўзлар билан яна ўхшатиш воситаси келса, услубий ғализликни келтириб чиқарар эди.

Ул сарв узори гули серобдек эрмиш,

Лаъли лаби гул узра майи нобдек эрмиш.[8, 245]

Байтни таҳлил қилишдан олдин мисрада ҳозирда бизга тушунарсиз бўлган сўзларнинг изоҳини келтирамиз: сарв-тик ўсадиган хушқомат дарахт [НАТИЛ, 45]; узор- юз, бет, чехра [НАТИЛ, 278]; гули сероб-нам гул, серсув гул; сержилва

янги очилган гул [НАТИЛ, 411]; лаъл- қизил рангли қимматбаҳо тош, маҳбубанинг қизил лаби [НАТИЛ, 167]; майи ноб- аралашмаган, соф, ўткир, кучли ичимлик [НАТИЛ, 210]. «Ул сарвдек юзи янги очилган гул кабидир, қизил лаби гул узра майи нобдек (соф, ўткир, кучли ичимлик) экан». Эътибор берилса, биринчи мисрада А – ул ўхшаган бўлиб, бу сўз маъшуқа тушунчаси ўрнида қўлланган. Шу мисрада маъшуқа Б – *сарв, гули серобга* ўхшатишган. Англашиладики, ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатиш эмас, балки иккита ўхшатиш қўлланган. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади. Мисрадаги В – *-дек*, Г – *сероб* бўлиб, улар мазкур мураккаб ўхшатиш турининг воқеланишида иштирок этган.

Оразинг ҳуснун фузун қилгон ҳилолий қош эрур,

Ёхуд ул юз шамъини ёрутқали минқош эрур.[8, 197]

Шоир олдинги байтда ёрнинг юзини таърифлаган бўлса, ушбу байтда қошини таърифлаганини кўришимиз мумкин. Қош гўзаллик унсурларидан бўлиб, у шеърятда араб алифбосидаги нун ҳарфига, камон, ёй, меҳроб, олмос, ханжар, қавси қузах, Кабанинг меҳроби, тоқи Қисрога қиёслайди. Ушбу мисрада ёрнинг қоши ҳақида борганда Навоий уни ҳилолга ва минқошга қиёслайди. Ҳилол – янги чиққан ярим ой, чиройли, эгма, ингичка шаклга эга деб тасаввур қилиш мумкин. Минқош- шам пилигини тозалаб турадиган қайчи, қош, бурун тукларини оладиган қайчи. «Юзинг ҳуснини зиёда қилган сенинг ҳилолдек қошингдир, у гўё юзни ётитувчи шамни пилигини тозаловчи минқошга ўхшар» деб таърифлайди. Мисрада А –*қош* ўхшаган бўлиб, Б –*ҳилол, минқошга* ўхшатишган. Англашиладики, ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатиш эмас, балки иккита ўхшатиш қўлланган. В- *ёхуд* (ўхшатиш воситаси), Г- *шакли* (ўхшаш). Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади

Навоий ўлди баса хору паст хас янглиғ,

Сенинг йўлунгда эса бас анга бу иззу ало.[8, 33]

Байт мазмуни: “Навоий ҳижрондан бениҳоя тикану майда хашак сингари адо бўлди, лек Навоий ўз ҳолатидан хафа эмас, балки бу учун шону шарафдекдир. Мумтоз адабиёт ижодкорларининг ижодига эътибор берадиган бўлсак, улар ёрни кўкларга кўтариб таърифлашади, ошиқни эса ёр олдида, ишқда энг ғариб инсон сифатида тасвирлашади. Бунга далил сифатида ушбу байтни келтиришимиз мумкин. Яъни шоир ўзини энг майда тикану хашакка ўхшатади. Мисрада А – *Навоий* ўхшаган бўлиб, Б –*хор, хасга* ўхшатишган. Англашиладики, ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатиш эмас, балки иккита ўхшатиш қўлланган. В- *янглиғ* (ўхшатиш воситаси), Г- *паст* (ўхшаш). Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади.

Фироқ шўъласида пора-пора бағрим эрур,

Демай кабобки ул ўтнинг ахсари янглиғ. [6, 270]

Ушбу байт олдинги байтнинг давомидек, ошиқ ёр ҳажрида, фироқ ўтида бағри парча- парча бўлди, кабоб эмаски, ул ўтнинг алангаси каби ёниб бораётганлиги шоир муболағали тасвирлаган Навоий парчаланган бағирни- кабобга ўтнинг алангасига ўхшатади. Кўз олдимизга иссиқ оловда пишаётган кабобни ёки оловнинг алангасини келтирсак, у ёнаётган оловнинг энг чўққиси ҳисобланади. Бағир шу даражада айрилиқдан азобланыпти. Зора бу ҳолатни кўрган маҳбубанинг ошиққа раҳми келиб назар солса. Эътибор берилса, биринчи мисрада А –*бағир* ўхшаган бўлиб, Б –*кабоб, ўтнинг ахсарига* ўхшатишган. Ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатишган эмас, балки иккита ўхшатишган қўлланган. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади. Мисрадаги В – *янглиз*, Г – *пора- пора* бўлиб, улар мазкур мураккаб ўхшатиш турининг воқеланишида иштирок этган.

Лаъли лабингда тер бўлуб оби ҳаёт қатраси,

Ёки Хизр суйи лабинг, қатра бўлиб ҳубоб анга. [7, 8]

Келтирилган байт “Чин кийиги десам кўзин, ваҳ, недурур итоб анга, ... “ деб бошланувчи ғазалнинг иккинчи байти. Шоир маъшуқанинг қип- қизил лаби атрофидаги терни ҳаёт сувининг қатраси дейди ва фикрида давом этиб ёки лабинг атрофидаги Хизрнинг умрбахш суви қатраси сув юзидаги пуфакдир деб ўхшатишини яқунлайди. Ёрнинг лаби атрофидаги майда томчиларни шу даражада усталик билан шоир ўхшатганки, беихтиёр табиий воқелик ҳақида сўз кетаётгандек туюлади. Айниқса, сув юзидаги пуфаклар мисрага ўзгача гўзаллик ва ёрга муносабатда ошиқнинг айрича меҳрини далиллайди. Кўриб турганингиздек, бу байтда ҳам Хизрнинг умрбоқийлик сувига қиёсан маъшуқа мақталапти, лекин ўзгача тимсоллар ва ўхшатишлар билан. Мисрада А –*тер* ўхшаган бўлиб, Б – *оби ҳаёт, Хизр сувига* ўхшатишган. Ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатишган эмас, балки иккита ўхшатишган қўлланган. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади. Мисрадаги Г –*қатра* бўлиб, у мазкур мураккаб ўхшатиш турининг воқеланишида иштирок этган.

Алишер Навоий шеърий асарларидаги ўхшатишларнинг структурал- композицион таҳлили натижаларига кўра шоир назмий асарларида ўхшатишлар мазкур жиҳатдан ўзига хос хусусиятга эгаллиги, ўхшатиш узвларнинг иштирокига кўра икки турли, яъни тўлиқ ўхшатишлар ҳамда тўлиқсиз ўхшатишлар қўлланилганлиги, воситасиз (ўхшаган ва ўхшатишган узвлари мавжуд) ўхшатишлар, яъни А (ўхшаган) ҳамда Б (ўхшатишган) қурилмали ўхшатишлар бошқа структурали ўхшатишлардан нисбатан кўпчиликлари ташкил этиши кабилар аниқланди. Шоирнинг бу каби формулалар ўхшатишлардан кенг фойдаланганлик сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин: шеър талабларидан бири ихчамликка интилиш хусусияти муҳим эканлигини назарда тутадиган бўлсак, шоир шунга амал қилишга ҳаракат қилган; мисраларда маънонинг сиқик берилиши эҳтиёжи зшоирдан мазкур турдаги ўхшатишлардан кенг фойдаланишга ундаган бўлса, ажаб эмас; оригинал, ўзига хос, таъсирли, эстетик қиймати юқори даражали

ташбихлар яратишда ушбу қурилма шаклига эга ўхшатишлар катта самара беришини шоир яхши англаган.

Қамарнинг икки ёнида Сухайлу Зухра кеби.

Кўрунди ики қулоғинда дурру гавҳар хуш. [9, 188]

Ушбу байтда шоир ёрнинг қулоғидаги дуру гавҳарни ой ёнидаги Сухайл ва Зухра юлдузларига қиёслайди. Биз биламизки, Сухайл юлдузи пороқ юлдуз деган маънони, Зухро юлдузининг икинчи номи Венера бўлиб, Қуёш тизимининг Қуёшдан узоқлиги бўйича иккинчи сайёра. Венера- ёрқинлиги бўйича осмондаги учинчи жисм. У қадим замонлардан танилган сайёраларга киради. Шарқда эрта тонг, Ғарбда кечқурун порлаб турадиган ёрқин юлдуз. Қадимги юнонларда муҳаббат маъбудаси сифатида тасвирланган. Зухра баъзан Нохид номи билан ҳам аталади. Зухра гўзаллик, муҳаббат ҳамда мусиқа ҳомийси ҳисобланади. Мисрада А –*ёр қулоғидаги дурру гавҳар*- ўхшаган бўлиб, Б – *Сухайлу Зухра* ўхшатишган. Ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатиш эмас, балки иккита ўхшатиш қўлланган. *Кеби*- ўхшатиш қайди. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади. Мисрадаги Г – *хуш кўринмоқ* бўлиб, у мазкур мураккаб ўхшатиш турининг воқеланишида иштирок этган.

Хатда рухсоринг су эркинму ёшунган сабзада,

Йўкса кўзгудурки, қолмиш ҳар тараф зангор аро. [6,79]

Мазмуни: “Хатлари бор рухсоринг майсаларни яширган сув (чашма)микин, ёки ёнлари кўм-кўк товланувчи кўзгумикин? Ушбу байтда шоир маҳбуба рухсорини *чашма (сув)* ва *кўзгуга* қиёслайди. Ўхшатиш қурилмаси –му воситаси орқали ҳосил қилинган. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В тарзида ифодалаш ўринли бўлади. Мисрадаги –му- ўхшатиш воситаси бўлиб, у мазкур мураккаб ўхшатиш турининг воқеланишида иштирок этган.

Ул малаксиймоки, ҳусн ичра парий монандидур,

Ҳури жаннатдурму ёхуд одамий фарзандидур. [6,121]

Ушбу байтни таҳлил қилишдан олдин изоҳталаб сўзларнинг изоҳини келтириб ўтамиз: малаксиймо сўзи «Навоий асарларининг изоҳли луғати» да фариштага ўхшаш, ғоят гўзал [НАТИЛ, 217]; парий сўзи форс-тожик тилиган олинган бўлиб, пари, маҳбуба, гўзал, ёр [НАТИЛ, 563]; ҳури жаннат- жаннатнинг гўзал қизлари [НАТИЛ, 203]; Ушбу байтда лирик қаҳрамон ўз ёрининг гўзаллигини таърифлаб, уни бир пайтнинг ўзида малакка, парига ҳури жаннатга ўхшатмоқда. Ҳатто буларга ҳам ишонмай уни инсон фарзандими ёки йўкми деб ҳаёлга борди. Чунки мисрадаги ўхшатишлар оламдаги энг гўзал илоҳий тушунчалардир.

Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б Б В В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади. Мисрадаги *малаксиймо*, *парий*, *ҳури жаннат* – ўхшатишган, *монанд*, ва –му- ўхшатиш воситаси бўлиб, у мазкур мураккаб ўхшатиш турининг воқеланишида иштирок этган.

Латофатда юзунг ҳам гул эмиш, ҳам гулситон эрмиш,

Ҳаловатда лабинг ҳам жону ҳам оромижон эрмиш. [9, 198]

Ҳазрат Навоий олдинги байтда ёрнинг ўзини таърифлаган бўлса, ушбу мисраларда унинг юзи ва лабини таърифламоқда: «Латофатда юзинг гулу гулистондек, ҳаловатда лабинг жону оромижондек экан». Шоир ёрнинг юзини гулу гулистон каби гўзал, чиройли, латофатли, лабларини жону оромижон каби жонга ором берувчи деб тарифламоқда. Ушбу байтда иккита мураккаб ўхшатиш қурилмаси иштирок этган: биринчи ўхшатиш қурилмасида А –*ёрнинг юзи*-ўхшаган бўлиб, Б –*гул, гулистон*-ўхшатишган. Истисно сифатида ҳам сўзи – ўхшатиш қайди вазифасида келган, Г- *латофатда*-ўхшаш. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади. Иккинчи ўхшатиш қурилмасида А –*ёрнинг лаби* – ўхшаган бўлиб, Б –*жоу оромижон*-ўхшатишган. Ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатиш эмас, балки иккита ўхшатиш қўлланган. Истисно сифатида ҳам сўзи – ўхшатиш қайди вазифасида келган, Г- *ҳаловатда* -ўхшаш. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади.

Ваҳ, нетиб сабру шикибим мулки вайрон бўлмасун,

Икки кўздин Дажлаю Жайхундек оқиб икки наҳр. [9, 108]

Байт мазмуни: Ваҳ- оҳ, ўкинч, ташвиш; ажаб, ажабо; [НАТИЛ, 369] шикиб- 1. Сабр, тоқат, чидам; 2. Ором, тинчлик; [НАТИЛ, 525] мулки вайрон-хароба, вайрон мамлакат, юрт; [НАТИЛ, 346] наҳр- дарё, сой [НАТИЛ, 451]. Шоир биринчи байтда Оллоҳдан оҳу-нола қилиб, ишқ йўлидаги машаққатларга сабр-бардоши вайрон бўлмай ёр васлига етишини ўтиниб сўрамоқда. Шу онда икки кўзидан оқаётган кўз ёшлари эса Дажлаю Жайхундек икки дарё бўлиб оқаётганлигини тасвирлаб, байтда ҳам ташбеҳ санъатини ҳам муболага санъатини қўллаган. Тасаввуфда оҳу нола қилиш Оллоҳ васлига етмоқликка ишорадир. Мисрада А –*икки кўздан оқаётган кўз ёш*- ўхшаган бўлиб, Б – *Дажлаю Жайхун*-ўхшатишган. Ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатиш эмас, балки иккита ўхшатиш қўлланган. -*дек*- ўхшатиш қайди, Г- *кўз ёшининг оқиши*-ўхшаш. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади.

Ҳажридин бағрим судур, ул су аро болиғ кеби,

Дарду меҳнат ўқидин бир неча пайкандур манга. [7, 34]

Ушбу байтимизда айрилиқ, ҳижрондан ошиқнинг бағри эзилиб, адои тамом бўлди, шул сабабдан шоир кўксини дастлаб сувга, сўнг сув узра сузаётган балиққа қиёслаган. Мисрада А –*ошиқ бағри*- ўхшаган бўлиб, Б –*сув ва балиқ*-ўхшатишган. Ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатиш эмас, балки иккита ўхшатиш қўлланган. *Кеби* – ўхшатиш қайди, Г- *ҳажрдан* -ўхшаш. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В В Г тарзида ифодалаш ўринли бўлади.

Кўзунгу зулфу қошингдин инжудек бўлди ёшим,

Халқ ушбу важҳдин дерлар, ани дурри Адан. [7, 370]

Таснифи: Олдинги байтимизда айрилиқ, ҳижрондан ошиқнинг бағри сув ва балиғ каби эзилганлигини тасвирлаган бўлса, ушбу байтимизда ёрнинг кўзи,

зулфию қошини кўрган ошиқнинг оққан кўз ёшлари инжу ва дурри Адан (энг тоза инжу)га ўхшатишган. «Кўзингу зулфу қошингни кўрган дам кўз ёшим инжудек бўлди. Менинг кўз ёшларимни кўрган халқ шу сабабдан уни дурри Адан (энг тоза инжу) дерлар». Инсоннинг кўзларидан оққан кўз ёшлари дунёдаги энг беғубор ва энг тоза нарса ҳисобланади. Шу сабабдан ҳам А.Навоий ошиқнинг оққан кўз ёшларини ўзининг хусусиятига кўра энг соф ва тоза инжу ва дурри Аданга қиёслайди. Мисрада А –*кўз ёши* – ўхшаган бўлиб, Б – *инжу ва дурри Адан* – ўхшатишган. Ўхшаганни тавсифлаш учун битта ўхшатиш эмас, балки иккита ўхшатиш қўлланган. –*дек*– ўхшатиш қайди битта ўхшатишга яни инжу сўзига қўшилган. Мисрадаги ўхшатишнинг қурилмавий формуласини А Б Б В тарзида ифодалаш ўринли бўлади.

Алишер Навоий шеърини асарларида, айниқса, ишқий мавзудаги ғазалларида маҳбубанинг кўркини тавсифлашда мазкур қурилмавий, яъни А Б Б ... В Г типидagi ўхшатишлардан кенг фойдаланган. Бундай формулани ўхшатишлар шоирга маъшуқанинг ички ва ташқи гўзаллигини бадиий нуқтаи назардан тўлиқ, аниқ ва таъсирчан ифодалаш учун асос бўлган, десак хато қилмаган бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. -194 б.
2. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. –Тошкент: Фан, 2005. -161 б.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. -Тошкент: Зарқалам, 2006. -319 б.
4. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. –Т.: Фан, 1976. -134 б.
5. Навоий асарлари луғати. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. -791 б.
6. Навоий. Наводир ун-нихоя. / Хазойин ул-маоний. Мукамал асарлар тўплами. Ўйигирма томлик. (Нашрга Ҳамид Сулаймон тайёрлаган; масъул муҳаррир Порсо Шамсиев). – Тошкент: Фан, 1988. II том. -613 б.
7. Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. / Хазойин ул-маоний. Мукамал асарлар тўплами. Ўйигирма томлик. (Нашрга Ҳамид Сулаймон тайёрлаган; масъул муҳаррир Порсо Шамсиев). – Тошкент: Фан, 1988. -III том. -589 б.
8. Навоий.. / Бадойи ул-бидоя. Мукамал асарлар тўплами. Ўйигирма томлик. (Нашрга Ҳамид Сулаймон тайёрлаган; масъул муҳаррир Порсо Шамсиев). –Тошкент: Фан, 1988. -I том. -613 б.
9. Навоий. / Бадойи ул-васат. Мукамал асарлар тўплами. Ўйигирма томлик. (Нашрга Ҳамид Сулаймон тайёрлаган; масъул муҳаррир Порсо Шамсиев). –Тошкент: Фан, 1988. –V том. -545 б.
10. Навоий. Фавойид ул-кибар.. Мукамал асарлар тўплами. Ўйигирма томлик. (Нашрга Ҳамид Сулаймон тайёрлаган; масъул муҳаррир Порсо Шамсиев). –Тошкент: Фан, 1991. -VII том. -613 б.
11. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар. В жилдлик. -Тошкент: Маънавият, 2006. IV- жилд. –Б. 11-88.

LINGVOPOETIKADA “GO‘ZALLIK” TUSHUNCHASINING TALQINI

Marufova Zulfiya Nabiyevna
Toshkent shahar Yashnobod tuman
204-maktab o‘qituvchisi

Go‘zallik-obyektdagi aspektlar uyg‘unligini va mukammalligi ifodalovchi estetik kategoriya bo‘lib, kuzatuvchiga ijobiy emotsiya, zavq berishi bilan xarakterlidir. Go‘zallik madaniyatning eng muhim kategoriyalaridan sanaladi. Asrlar mobaynida har bir millatning o‘ziga xos milliy-estetik didi, dunyoqarashlari, go‘zallikka bo‘lgan munosabati, tasavvur va talablari shakllanib borgan. Go‘zallikning mohiyati va unga nisbatan yondashuvlarni falsafiy-estetik kontekstda tahlil qilgan olim B.Husanovning fikriga ko‘ra, “Go‘zallik – bu, voqelik (tabiat,jamiyat, san’at) hodisasi bo‘lib, biror narsaga his-tuyg‘u orqali ta’sir o‘tkazish bilan insonda jismoniy va ma’naviy kuchlar oqimining ko‘payishiga, shodlik, zavqlanish, ma’naviy qoniqish holati vujudga kelishiga imkon yaratadi... Go‘zallik, – “chiroyli”, “ko‘rkam”, “nafis”, “jozibador”, “maftunkor” kabi tushunchalarga nisbatan ustuvorroqdir [4;12].

Tilshunoslikda go‘zallikning tilda verballashuviga bag‘ishlangan bir qancha tadqiqotlar mavjud. Har qanday tilda “go‘zallik” konseptining leksik-semantik tarkibiga kiruvchi “zavq beruvchi”, “hayratga soluvchi”, “benuqson”, “o‘ziga tortuvchi”, “yoqimli” singari universal semalar insoniyatning estetik madaniyatini bir nuqtada birlashtiruvchi konseptotsentrik maydonni hosil qiladi. Rus tilshunosi K.V.Sboroshenko “Metaforicheskaya reprezentatsiya konsepta “Krasota” v sovremennoy poezii” nomli nomzodlik ishida XX asr rus va italyan shoirlarining she’rlaridagi “Go‘zallik” konseptini metaforik tahlil asosida yoritib bergan. Y.V. Mesheryakovaning «Konsept «krasota» v angliyskoy i russkoy lingvokulturax» nomli dissertatsiyasi go‘zallik konseptining lingvomadaniy tahlillariga bag‘ishlangan. Shuningdek, I.O. Okunevaning nomzodlik dissertatsiyasida ham rus va ingliz tillaridagi “Go‘zallik” konsepti qiyosiy aspektda o‘rganilgan. Rahmatova M.M. “Go‘zallik” konseptining lisoniy xususiyatlarini o‘zbek, ingliz va tojik tillari doirasida tadqiq etadi [3]. M. Rahmatovanning fikricha, “...turli tillarda «go‘zallik» tushunchasi o‘ziga sog‘lom, yaxshi, toza, buzilmagan, qulay, mehrli kabi belgi-alomatlarini ham singdiradi: Ularning ifoda usullari etnik madaniyati va milliy did nuqtai nazaridan farq qiladi[3;12]. Go‘zallikka sharqona va g‘arbona qarashlar o‘zaro farq qiladi. Sharq mutafakkirlarining go‘zallik haqidagi qarashlari bevosita hurfikrlilikka asoslangan. Ana shunday munosabat o‘z navbatida, tasavvuf nafosatshunosligiga ham daxldor. “...bu ta’limot olam – Yaratuvchining ijodi, Ilohning ko‘zgusi deb tushuntiradi. Shunga ko‘ra, jamiki go‘zalliklar manbai – Mutlaq Iloh, voqelikdagi go‘zalliklar – Iloh jamolining aksi; u ma’naviy go‘zalliklarni anglash va koinot sarvari Ruhi azaliyga monand narsalarning go‘zalligini qabul qilish yo‘lidagi pillapoyalardir. Tasavvufda real moddiy dunyo go‘zalligi inkor etilmaydi (garchi dunyo va uning boyligiga bo‘lgan salbiy munosabat

sezilib tursa-da), balki real moddiy dunyo o‘z-o‘zicha qimmatli emas, deb qaraladi[5]. “Jamol”, “jalol”, “poklik”, “musaffolik”, “ziynat” singari iboralar tasavvuf ta’limotida go‘zallikka muqoyasa qilinadi. Tasavvuf axloqining tamal toshi, asosi, poydevorida qalb go‘zalligi, yuksak aql bor. Shuningdek, sharqona go‘zallik Ayol timsoli bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek milliy tafakkurida go‘zal ayol obrazi qora va shahlo ko‘zli, kipriklari uzun, qoshlari qora va yoysimon, og‘zi kichkina va lablari g‘unchasifat, qirraburun, sochlari qora, uzun va xushbo‘y; yuzi oq va yonoqlari qizil, ixcham va kelishgan qomatli, beli ingichka; ibo-hayoli, harakatlari nafis, ovozi yoqimli va mayin; muloyim tabiatli, itoatkor bir xilqat sifatida namoyon bo‘ladi. Badiiy tasvirda yuz oy va quyoshga, ko‘z o‘hu, jayron kabi jonivorlar ko‘ziga, yonoqlar anor va gulga, qosh kamon va yoyga, lab la‘l va g‘unchaga, qomat sarv daraxtiga, bel chumoli va arining beliga, sochlar zunnor, sunbul, habash, hindu, sharshara kabilarga rang, shakl, hajm, xususiyat jihatdan qiyoslanadi. Sharq ayoli odatda, muloyim, nazokatli, ibo-hayoli itoatkor va ojiza ayol sifatida tasavvur qilinsada, mumtoz she‘riyatda ko‘pincha yor go‘zalligini bo‘rttirish va oshiq azoblarini kuchaytirib ifodalash maqsadida ma’shuqani sho‘x-shaddod, toshbag‘ir va ayyor qilib tasvirlanadi.

G‘arbda esa ayol go‘zalligining zohiriy va botiniy jihatlari butunlay o‘zgacha. Go‘zal timsol hisoblanmish ayolning yuz tuzilishidagi o‘ziga xosliklardan tashqari tabiatidagi belgilari ham farqlanadi. Badiiy asarlarda muallifning estetik bahosiga sazovor bo‘lgan ayol, odatda, moviy ko‘zli, oltinrang sochli, qizil yuzli; harakatlari keskin va shaddod tabiatli; mag‘rur va o‘qimishli, aqlli inson sifatida tasvirlanadi. Okuneva Irina Olegovnaning qayd etishicha, rus ayollarining go‘zalligi ulardagi ulug‘vorlik, silliqlik, harakatdagi sokinlik, mag‘rur qadam bosish va yonoqlar qizilligi kabi belgilarda mujassam. G‘arb go‘zallik etalonida yuzning o‘ta oppoqligi va terining tozaligi, qomatning nozikligi va kelishganligi, ayol harakatlaridagi yengillik va xushmuomalalik qadrlanadi[2;5]. Bryuxanova Y. M.B.Pasternak ijodini falsafiy-poetik jihatdan tahlil qilar ekan, adib ijodida go‘zallik konseptining ayol go‘zalligi bilan bog‘liq jihatlari *egallik-kuch-qudrat-hukmronlik-itoatkorlik-iztirob* assotsiatsiyalari orqali shakllanishini asoslab beradi[1].

M.Rahmatovanning ta’kidlashicha, “G‘arb tafakkuri o‘ziga xos ravishda kiborlarga xos tarbiya ko‘rganlik, o‘qimishli qizlarga xos o‘zini tutish, muomala, fransuz tilini bilish, raqs, musiqadan xabardorlik kabi meyorlar asosida go‘zallik tushunchasining implitsit va konseptual xususiyatlari yashirinadi”[3;19]. Yevropa adabiyotida ayol sochining oltin rangligi, ko‘zlarining moviyligi go‘zallik ramzi sifatida kuylanadi: **Oltin sochin** kuylab baytimda zotan, Dedim: “O‘ldiradir meni bu ko‘z-qosh!” (Franchesko Petrarkaning “Madonna Lauraning vafotiga”); So‘rab o‘ltirmagil yana bir karra, Qayda yo‘l yo‘qotmish **tillarang zarra**. Asl sevgi uchun Parvardigoro Ulardan sochingga bermishdir oro.(Tomas Keryu— ingliz shoiri) ; Men Bosforda bo‘lmaganman hech, Uni so‘ylab berolmam senga. Lekin **moviy ko‘zlaring** har kech Dengiz bo‘lib ko‘rinar menga(S.Yesenin).

Ammo sharq va g‘arb go‘zallik etalonlarida mushtarak jihatlar ham mavjud bo‘lib, ularni umuminsoniy baho qadriyatlari deyish mumkin. Sochni sunbulga, yonoqlarni gulga, harakat tarzini qushlarga, tishlarni qimmatbaho toshlarga, yuzko‘zlarni va ayolning o‘zini osmon jismlariga o‘xshatishlar g‘arb va sharq go‘zallik mezonlari uchun umumiydir. Masalan:

Yulduzimsan doim chorlagan, Hayo qilgan **hurkak kabutar**.(*Odisseas Elitisyunon shoiri*)[6]

Qo‘lingdan oqlikni olmish nilufar,

Kokiling to‘lqini sunbulda ayon...

Yonog‘ingga taqlid oq atirgullar,

Qizil atirgulda cho‘g‘ing bor alvon. (*Uilyam Shekspir*) [7]

Konseptning “nutqda voqelanish jarayoni xalqning diniy, milliy qadriyatlarini kategoriyalashtirish natijasida amalga oshadi. Obyekt belgilari tabiat, koinot, ijtimoiy tasavvur obrazlari orqali verballasha oladi va milliy qadriyatlar obrazli semantik maydonini vujudga keltiradi”[3;21]. Go‘zallik haqidagi tasavvurlarning bu tarzda shakllanishiga, yuqorida aytib o‘tganimizdek, muayyan xalqning milliy-etnik madaniyati, falsafiy-estetik qarashlari asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bryuxanova Y. M. Forma i soderjaniye: sushnost krasoti v tvorchestve Borisa Pasternaka. Irkutsk, Rossiya ORCID ID: –E-mail: okt28@yandex.ru
2. Okuneva Irina Olegovna. Konsept «Krasota» v russkom i angliyskom yazikax. Avtoreferat diss. na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filol. nauk. Moskva 2009
3. Rahmatova M.M. Ingliz, o‘zbek va tojik milliy madaniyatida “Go‘zallik” konseptining lisoniy xususiyatlari. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi
4. Husanov B.E. Shaxs va jamiyat munosabatlarida go‘zallikning namoyon bo‘lish xususiyatlari: diss... fal.fan.nomzodi. –T., 2004
5. Gulandom BAHROMJON qizi, tadqiqotchi “Sog‘lom avlod uchun” jurnali, 2010–8
6. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/grek-sheriyati/odisseas-elitis/>
7. <https://forum.ziyouz.com/index.php?topic=6910.0>

TOPONIMLAR O‘TMISHIMIZ, BUGUNIMIZ VA ISTIQBOLIMIZDIR

Azimova Mavjudaxon Qo‘shoqboy qizi,

Marg‘ilon shahar 1-IDUM o‘qituvchisi.

Tel:(91)658-27-22

Saidumarov Saidislomxon Muzafar o‘g‘li,

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti.

Tel: (91)679-00-22

O‘zbekiston Respublikasining istiqbolga intilishi, mustaqillikka erishish arafasidagi dastlabki dadil qadami o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishidan boshlangan. Yurtimiz mustaqilligi e‘lon qilinmay turib uzoq yillar davomida

qadrsizlanib kelayotgan milliy tilimizni saqlash, tiklash, asrash, yuksaltirish uchun huquqiy zamin yaratildi. Bugun millat bilan birga yaralib, shonli tarixning barcha sokin va suronli davrlarini millat bilan birga bosib o'tib, millat dard-u quvonchiga sherik bo'lib kelayotgan, Vatan yanglig' bepoyon va muqaddas, Ona kabi mo'tabar va munis, jon kabi yaqin va aziz o'zbek tilimizning maqomi va martabasi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2019-yil 4-oktabr kuni qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni qabul qilinganining 30 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarori bilan yana bir karra yuksaldi, e'zoz topdi[1]. O'zbek tili bugungi kungacha ko'p ming yillik tarixiy taraqqiyot yo'lini mardonavor bosib o'tmoqda. O'rxun-Enasoy yodgorliklaridagi bitiklardan tortib hozirgi davrgacha yaratib kelinayotgan ilmiy, adabiy, ma'naviy-ma'rifiy manbalar o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi uchun mustahkam poydevor bo'la oladi. Bilamizki, nom – bu dunyodagi barcha insoniyatning, xalqning ma'naviyati va ma'rifatini belgilovchi asosiy vositalardan biridir. Bu haqda Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostonida: "Kishi mangu emas, uning nomi mangudir, odamdan uning nomi mangu yodgorlik bo'lib qoladi", – deb yozgan edi.[2;327]

"Yer tili" hisoblangan geografik joy nomlarini, ularning kelib chiqishi, ma'nosi, o'zgarishi, talaffuz qilinishi va to'g'ri yozilishini toponimika fani o'rganadi. "Toponim" so'zi yunoncha "topos" – joy, "onoma" – nom so'zlaridan olingan bo'lib, "joy nomi" degan ma'noni bildiradi. Toponimika tilshunoslikning nomlarni vujudga kelishi, uning qonuniyatlari, rivojlanishi va amal qilishini o'rganuvchi bo'limidir.

Har bir aholi yashash hududining tabiiy geografiyasi, bu yerda yashovchi aholining til xususiyatlari, kundalik mashg'uloti bilan uyg'un holda paydo bo'ladigan joy nomi tarixdan shakllangan. Toponimlar ijtimoiy jarayon sifatida tarixiy taraqqiyotning muhim bir bosqichi bo'lib avloddan avlodga o'tgan. Shu bois yurtimiz o'tmishida biror joyga nom berish hech qachon oliy hukmdorning farmon yoki qarori bilan emas, balki xalq xohish-irodasi, azaliy qadriyati tufayli amalga oshirilgan.

Mamlakatimizda esa ming afsuski, tarixan toponimik joy nomlari mustabid tuzum davrida bir necha marotaba o'zgartirilgan. Sobiq kommunistik tuzum mafkurasidan kelib chiqqan holda xalqning tarixini, madaniyatini, ma'naviyatini, tarixiy xotirasini o'chirib tashlashga harakat qilingani toponimik joy nomlarida ham o'z aksini topgan. Xalqning o'zligiga mutlaqo yot bo'lgan joy nomlari, jumladan, "sovetskaya", "komsomolskaya", "krasnoarmeyskaya", "fizkulturnaya", "kommunarnaya", "oxotnichya" terminlari kirib kelgan va ancha muddat "yashagan". Respublikamizda 2011-yil "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi Qonun qabul qilinguniga qadar bu sohadagi munosabatlar 1996-yilda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida"gi Qonun asosida tartibga solingan. Bunda ma'muriy-hududiy bo'linish, aholi punktlarining nomlari borasida bo'layotgan o'zgarishlar umumdavlat darajasida hisobga olinmagan. Respublikadagi barcha aholi punktlari nomlarining

rasmiy ro‘yxati mavjud bo‘lmaganligi sababli ularni qayta nomlash va hisobga olish yo‘lga qo‘yilmagan edi.

“Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi geografik obyektlar nomlarini qo‘llashning asosiy prinsiplarini yuridik jihatdan mustahkamladi, geografik obyektlarning nomlari sohasidagi munosabatlarni tartibga solishni takomillashtirishga qaratilgan yagona davlat siyosati, geografik obyektlarning nomlarini belgilash va normallashtirishga yagona ilmiy-uslubiy yondashuv, geografik obyektlarning nomlarini O‘zbekiston Respublikasi xalqlari tarixiy va madaniy merosining tarkibiy qismi sifatida to‘g‘ri qo‘llash hamda saqlash imkonini berdi.

2012-yil 16-oktabrda “Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq geografik obyektlarning nomlari sohasidagi ishlarni tartibga solish chora-tadbirlari haqida”gi Vazirlar Mahkamasining 295-sonli qarorining 1-ilovasiga muvofiq tasdiqlangan Nizom asosida geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash masalalari bo‘yicha respublika komissiyasi tuzilgan bo‘lib, bu Respublika komissiyasi geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash masalalari ko‘rib chiquvchi, shuningdek “Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni talablarining bajarilishini nazorat qiluvchi maxsus organ hisoblanadi.

Quyidagilar Respublika komissiyasining asosiy vazifalari etib belgilangan:

- geografik obyektlarning O‘zbekiston xalqining tarixiy-madaniy qadriyatlari va merosi bilan bog‘liq nomlari asralishini ta‘minlash, ularning asossiz qayta nomlanishining oldini olish;

- geografik obyektlarni O‘zbekiston xalqining milliy an‘analari hamda mentalitetiga yot bo‘lgan nomlar bilan qayta nomlashga va ularga nom berishga yo‘l qo‘ymaslik;

- geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlashda mahalliychilik, oshna-og‘aynigarchilik, xizmat martabasini suiiste‘mol qilish hollarini istisno qilish.

Shuningdek, Respublika komissiyasi tumanlar, shaharlar, viloyatlar, tabiiy obyektlar, transport hamda muhandislik-texnik infratuzilma obyektlarini nomlash va qayta nomlash to‘g‘risidagi takliflarni atroflicha o‘rganishni tashkil etadi hamda tegishli xulosalar beradi, ularni O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2020-yil 20-oktabr 6084-son farmoni bilan tasdiqlangan 1-ilovasiga muvofiq “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi”ga ko‘ra 2021-yilning yanvar oyigacha savdo, ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish obyektlariga o‘zbekcha nom qo‘yishning normativ-huquqiy asosini shakllantirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish belgilab berilgan.[3] Shu o‘rinda geografik joy nomlarini ham mutanosib ravishda o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, ekspertlar fikricha, tarixda qo’yilgan joy nomlari yaxshimi, yomonmi, tarix, til va qadriyat, yozma yoki og’zaki nutq va madaniy merosdir, uni o’zgartirmaslik lozim. Ammo biror joyga nom qo’yilgan davrdagi vaziyatni aniq bilmaslik va yoki voqea-hodisalar og’izdan og’izga o’zgargan variantda yetib kelganligi sababli joy nomlarining asl mohiyatini anglab yetmaslik, buning oqibatida esa xalq orasida joy nomlarining antiqa va g’alizligi haqidagi qarashlar vujudga kelmoqda. Borsakelmas, Labbay tog’i (Namanganda), Charchamang (Shahrisabzda) Cho’ntak qishloq (Andijon) Bo’g’ozterak, Kuyganyor, Qolgan sir, Yo’ldoshning oti yiqilgan, Moxovtovuq, Og’zikeng, Chopontiqqan, Gadoytopmas, Yeshkiulgech, (Echki o’lgan), Ashaul (Och qishloq), Uzuaul (Xo’kiz qishloq) va boshqalar fikrimizning dalilidir. Bunday nomlar eshitalishidan g’aroyib bo’lib tuyulsa-da, har birining o’z tarixi, o’z tafsiloti bor, albatta.[4;7]

Shu o’rinda ahamiyatli bir taklifni ilgari suramiz. XXI asr ilm-fan, texnika, texnologiyalar asri hisoblanadi. Bugungi kundagi hayotimizni texnologiyalarsiz tasavvur etib bo’lmaydi. Aynan shu jihatni inobatga olgan holda mobil qurilmalar uchun “Toponimlar” mobil dasturini ishlab chiqish kerak. Bunday dastur toponimning kelib chiqish tarixi, uning o’zgarish evolyutsiyasi va sabablarini aniq izohlashi, bugungi kundagi nomlanishining muhim omilini ko’rsatib bera olishi zarur.

Taklif amalga oshganda quyidagi natijalarga erishish mumkin:

- ✓ joy nomlarining tarixiy kelib chiqishi haqida aniq ma’lumotga ega bo’lish;
- ✓ milliy qadriyatlarimizga, qadim ajdodlarimizga hurmatni saqlab qolish;
- ✓ aholining o’z tarixi haqida atroflicha bilish ko’nikmasini shakllantirish;
- ✓ joy nomining o’zgarish sabablarini o’rganish;
- ✓ toponimning imlo qoidalariga asosan to’g’ri yozilishini yodda saqlash;
- ✓ toponimlarning ma’lumot bazasi bo’lib xizmat qilish va bu o’zbek tilini asrab-avaylashga hissa qo’shish.

Kezi kelganda ta’kidlash kerakki, tarixiy joy nomlarini hamda xususiy tadbirkorlik obyektlarini nomlashda bir qator qo’pol xato va kamchiliklarni ko’rishimiz mumkin. Bu milliy qadriyatlarimizni anglamaslikdan, geografik obyektlarga nom qo’yishda xalq tarixi, an’analari va madaniyatini yaxshi bilmaslikdan dalolat beradi.

Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi, Xalq ta’limi vazirligi, Adliya vazirligi, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat tilini rivojlantirish departamenti, geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash masalalari bo’yicha respublika komissiyasi hamda mustaqil tadqiqotchilar bilan hamkorlikda toponimik obyektlarga nom berish bo’yicha izlanishlar olib boorish, uning huquqiy asoslarini ishlab chiqish va aholiga yetkazish ishlari bilan shug’ullanishlari, bu yo’lda 2012-yil 16-oktabrda “Geografik obyektlarning nomlari to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq geografik obyektlarning nomlari sohasidagi ishlarni tartibga solish chora-tadbirlari haqida”gi Vazirlar Mahkamasining 295-sonli qarori hamda O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Mamlakatimizda o’zbek tilini yanada

rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2020-yil 20-oktabr 6084-son farmoni dasturulamal bo‘lishi lozim.

Toponimlar masalasining ijobiy yechimimilliy tiklanishdan milliy yuksalish sari dadil odimlayotgan mamlakatizda ona tilimizning yanada ravnaq topishiga xizmat qiladi. Zero ona tilimiz o‘tmishimiz, bugunimiz va istiqbolimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabr kuni qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganining 30 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi qarori.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Akademik nashr. - Toshkent: Fan, 1971.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabr 6084-son farmoni.
4. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: Fan, 2006.
5. 2012-yil 16-oktabrda “Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni.

М.БЕХБУДИЙНИНГ “ПАДАРКУШ” ДРАМАСИДА ЯРАТИЛГАН ЛИСОНИЙ ШАХС ТИПЛАРИ

Райимжонов Сайидолим Мадаминжон ўғли,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси магистранти
G-mail: sayidolimr@gmail.com, тел.: (93) 4014943.

*Илмий раҳбар: Д.Лутфуллаева,
филология фанлари доктори, профессор.*

Сўнгги йилларда дунё тилшунослигида инсонга тилдан шунчаки фойдаланувчи шахс сифатида эмас, бу жараёнда тил орқали ўз шахсий сифатларини намоён этувчи, унга миллий-маданий, этник белгиларни сингдирувчи, тилни сақловчи ва келажак авлодларга узатувчи лисоний шахс сифатида қараш тенденцияси шаклланди. Тил ва нутқ эгаси муносабати масаласини ўрганишга бундай ёндашув антропоцентрик тилшунослик бағридан лингвоперсонология йўналишининг ажралиб чиқишига замин яратди.

Лингвоперсонологиянинг ўрганиш объекти сифатида *лисоний шахс* тушунчаси, аввало, тушуниш, матн яратиш ва уни талаффуз қилиш сифатига эга бўлган аниқ тил эгасига нисбатан қўлланилади. Рус тилшуноси Г.И. Богин лисоний шахсни нуткий ҳаракатни амалга оширишга тайёр инсон сифатида белгилайди. Унинг фикрича, “лисоний шахс – тилни эгаллаган инсондир, яъни ким учун тил нутқ бўлса, у лисоний шахсдир. Лисоний шахс тил ҳақида нимани билиши асосида эмас, балки тил билан нима қила олиши асосида тавсифланади”. [1] Кўринадик, нутқ лисоний шахсни белгиловчи асосий омилдир.

Бу ўринда айтиш мумкинки, лисоний шахс нутқни ярата олиш ва идрок этиш имкониятига эга бўлган шахсгина эмас, у тилнинг грамматик хусусиятларини, тилга хос ички имкониятларни юзага чиқарувчи, тилдан фойдаланиш жараёнида унга шахсий сифатлари доирасида таъсир кўрсатувчи тил эгаси ҳамдир. Лисоний шахсга унинг тил бирликларидан қай тарзда фойдаланган ҳолда тузган матни асосида тавсиф бериш мумкин.

Лисоний шахс тушунчаси XX асрда илк бор Й.Л. Вайсгербер ва В.В. Виноградовларнинг асарларида кузатилди. Й.Л. Вайсгербер «Миллий тил ва руҳнинг вужудга келиши» (1927) номли монографиясида тилнинг умуммаданий бойлик эканлиги, ўз лисоний шахси туфайли ҳеч кимнинг тил мулкни эгалламаслиги, аксинча, лисоний мулк унинг тил жамиятига алоқадор бўлиши асосида ўсиб боришини баён қилган.[2]

В.В. Виноградов эса «Бадий проза ҳақида» номли асарида *лисоний шахс* терминини қўллаган ва лисоний шахс концепциясини ишлаб чиққан.[3] Й.Л. Вайсгербер ва В.В. Виноградовлардан сўнг бу муаммога бошқа тилшунослар ҳам муносабат билдиришган.

Тилшуносликда *лисоний шахс* тушунчасига нисбатан турли терминларнинг қўлланиши кузатилади. Бу тушунча “лисоний шахс” (В.П. Тимофеев, Ю.Н. Караулов), “сўзловчи инсон” (Н.Д. Арутюнова), “нутқий шахс” (Ю.Е. Прохоров), “коммуникатив шахс” (В.В. Красных) каби терминлар билан ҳам юритилмоқда. Биз В.В.Виноградов, В.П. Тимофеев, Ю.Н.Карауловлар изидан бориб, *лисоний шахс* терминининг қўлланишини маъқуллаймиз.

Манбаларда *лисоний шахс* тушунчасининг ҳозирги вақтда, асосан, қуйидаги маъноларда ишлатилиши қайд этилади: а) муайян тилда нутқий фаолиятни амалга оширувчи, яъни нутқ тузиш ва уни идрок этиш қобилиятига эга бўлган шахс; б) тилдан мулоқот воситаси сифатида фойдаланувчи шахс, коммуникант; в) ўз миллатининг миллий-маданий, маънавий қадриятларини акс эттирувчи луғат таркибини эгаллаган, уни намоён этувчи шахс; муайян тил вакили. [3]

Ю.Караулов *лисоний шахс* тушунчаси ҳақида фикр юритар экан, унга қуйидагича тавсиф берган: «Мен лисоний шахсни бир-биридан структур-лисоний мураккаблик даражасига кўра (а), воқеликни акс эттиришнинг чуқур ва аниқлиги (б); муайян мақсадга йўналтирилганлигига кўра (в) фарқланувчи нутқий асар (матн)ни яратиши ва идрок этишини таъминловчи инсонга хос қобилият ва шахс характеристикаси мажмуи сифатида тушунаман». [3] Ю.Н. Караулов томонидан лисоний шахсга берилган мазкур тавсиф бугунги кунда кўпчилик тилшунослар томонидан эътироф этилмоқда.

Кўринадики, лисоний шахс кўп қиррали, шу боис лисоний шахс типлари ўрганилаётган муаммога боғлиқ тарзда белгиланади. Жумладан, ижтимоий келиб чиқишига кўра лисоний шахс типи, психологик ҳолатига кўра лисоний

шахс типи, этномаданий белгисига кўра шахс типлари, гендер, ёш хусусиятига кўра шахс типлари кабилар.

Ўзбек тилшунослигида лисоний шахс билан боғлиқ муаммоларга, хусусан, ўзбек лингвомаданиятига хос лисоний шахс типларини белгилаш, матн таҳлил орқали лисоний шахс портретини яратиш масаласига эндигина мурожаат қилинмоқда. Ўзбек тилининг функционал имкониятларини янада чуқурроқ ўрганишда, тилда инсон омили муаммоси таҳлилида лисоний шахс категориясининг тадқиқи долзарб муаммолардан бири саналади. Ушбу мақолада Л.М.Бехбудийнинг “Падаркуш” драмасида яратилган лисоний шахс типлари белгиланди.

М.Бехбудий “Падаркуш” драмасида яратган персонажлари нутқи орқали лисоний шахсларнинг қуйидаги типларини ажратиш мумкин бўлди:

1. Нутқида касб-кори, машғулотини намоён қилган лисоний шахс типи.

2. Нутқида табақаланиш асосида жамиятда эгаллаган ижтимоий мавқеини намоён қилган лисоний шахс типи.

3. Нутқида табақаланиш асосида жамиятда эгаллаган ижтимоий мавқеини намоён қилган лисоний шахс типи.

4. Нутқида миллати, тилини намоён қилган лисоний шахс типи.

Қуйида нутқида касб-кори, машғулотини намоён қилган лисоний шахс типи ҳақида мисол ва таҳлиллар бериб ўтамиз.

Маълумки, нутқ эгаларининг ижтимоий белгиси, хусусан, касб-кори, иш фаолиятида эгаллаган мавқеи, оиладаги роли, қайси миллат, диалект вакили эканлиги нутқидан ҳам сезилиб туради. М.Бехбудий мана шу жиҳатларни инобатга олган ҳолда “Падаркуш” драмасида персонажлари нутқида уларнинг ижтимоийлик белгисини сингдира олган. Асарнинг марказий образларидан бўлган Домулла нутқидан олинган қуйидаги парчаларга эътибор қаратамиз:

Домулла. *“Иzzатни нари қўйдук, агарда ўғлингизни ўқутсангиз, дафтарингизни ёзар, намозингизни ва мусулмончилигини яхши билур ва ҳам сизга савоб бўлур”.*

Домулла. *“Шариат илми ва зарурияти динияни билмоқ учун бойваччани ўқутмоқ, албатта, сизга лозимдир”.*

Берилган матнлар мазмуни ҳамда уларда қўлланган намоз, мусулмончилик, савоб бўлмоқ, зарурияти диния, шариат илми диний терминлари нутқ эгасининг мулла, драмада қайд этилганидек, домулло эканлигидан далолат беради.

Қуйидаги матнда эса ушбу нутқ эгасининг амали, машғулотини ҳақида янада тўлиқ маълумот олиш мумкин:

Домулла. *“Бой, ман сизга амри маъруф этдим ва менга шариат бўйича лозим бўлган ишни бўйнутдан соқит қилдим. Ишиооллоҳ, мўйлаб чиқариб, алифни таёқ демайтурган ўғлунгиз ҳолини кўрармиз ва ўқутмаганингиз учун гуноҳкор бўлурсиз”.*

Ушбу матнда қўлланган *амри маъруф этдим, шариат бўйича лозим бўлган ишни бўйнуздан соқит қилдим, ўқутмаганингиз учун гуноҳкор бўлурсиз* жумлалари нутқ эгасининг касб-кори ҳақида маълумот беради.

Шунингдек, драмада нутқига кўра зиёли инсон лисоний шахси ҳам яратилган. Унинг қуйидаги нутқи персонажни зиёли лисоний шахси сифатида тавсифлашга имкон беради:

Зиёли. *“Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан қетгандек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто, дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқга саъй қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешикдан мазоригача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм – ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алаҳусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олими диний; дигари олими замоний. Олими диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, халойиқни диний ва ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истанбулга бориб, улуми динияни хатм қилсалар керак, ёки комил мулло бўлсунлар. Англадингизми бой?”*

Матн мазмунидан англашиладики, нутқ эгаси илм эгаллаш, ҳунарни бўлишни тарғиб қилган, комил инсон бўлиб етишнинг муҳим омили билимли бўлиш эканини тушунтиришга ҳаракат қилган. Шунингдек унинг нутқида қўлланган *илм, ўқутмоқ, ўқумоқ, олими диний, олими замоний, мударрис, муаллим, талабалар, илмий, диний, арабий, русча ўқуб, улуми диния, хатм қилмоқ, комил мулло* бирликлари ҳам зиёли лисоний шахсини тасаввур қилишга имкон яратган.

Биз “Падаркуш” дарамасидаги лисоний шахс нутқини типларга бўлиб ўрганиш орқали асар қаҳрамонларининг шахсиятини кенгроқ ёритиб беришга ва муаллифнинг тил маҳоратини очиб беришга ҳаракат қилдик.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов Н. Маҳмудхўжа Бехбудий Танланган асарлар. Ж.И.. -Т.: Академнашр, 2021. –512 б.
2. Богин Г.И. Современная лингводидактика. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1980. – 61 с.
3. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 3-8.

ЖАМЛОВЧИ СОНЛАР ВА УНИ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ ШАКЛЛАРНИНГ СЕМАНТИК-ЭТИМОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ражабов Нуриддин Мустафоевич,

Самарқанд Давлат университети Филология факультети,
лингвистика: ўзбек тили йўналиши 2-курс магистранти.

Ўзбек тилшунослигида миқдор тушунчасини ифодаловчи сон туркумидаги сўзлар гуруҳи ўзига хос грамматик маънога ва бу маънони ифодаловчи махсус шаклларга эга. Дарҳақиқат, бу туркумнинг илк ва йирик тадқиқотчиси С.Низомиддиновнинг “Ҳозирги ўзбек тилида сон” монографиясида санок сонлар *нол* шаклда, тартиб сонлар *-(и)нчи*, жамловчи сонлар *-ов, -ала, -ов+лан*; чама сонлар *-ча, -тача, -лар+ча, -лаб*; доналик сон *-та*; тақсим сон *-дан*, каср сон *-дан* ва эғалик шакли *-и* билан ифодаланиши кўрсатиб ўтилган. [Низомиддинова, 1963:12-30]. Айни шу ўринда берилган жамловчи сонлар ва уни ҳосил қилувчи грамматик шаклларнинг мулоқотимиздаги иштироки ва қўлланилиши даражаси эътиборимизни тортади.

Албатта, тилимизда сон категорияси ички сўз ясалишидан мустасно бўлиб, жамловчи сонларни ҳосил қилаётган *-ов, -ала* ва *ов+лан* қўшимчалари ҳам моҳиятига кўра реляцион вазифа бажаради. Яъни янги маъноли сўз ясамайди. *-ов* қўшимчаси соннинг бошқа маъно турларига нисбатан от олдида келиб, унинг миқдорини кўрсата олмаслиги, сон туркумига берилган таърифга ўзгартириш киритади. Маълумки, предмет миқдорини кўрсатган, аниқлаб берган сонлар синтаксисда аниқловчи гап бўлаги ҳисобланади. Лекин *-ов* қўшимчаси билан ҳосил бўлган жамловчи сон от табиатли бўлиб, одатда кўплик нисбатловчиси қўшилган ҳолатда ишлатилади, нисбатловчидан кейин келишик морфемаси қўшилади: *икков+имиз+ни*. [Раҳматуллаев, 2006:156]. Агар *икков* сўзига III шахс эғалик қўшимчаси қўшилса, мослашувли бирикмани ҳосил қилади: *болаларнинг иккови*. Борди-ю, *иккови* сўзидан олдин кишилик олмошлари келса, бу ерда эғалик қўшимчаси тушиб қолган уюшиқ бўлакнинг умумлаштирувчиси мъносини билдиради. Қиёслаймиз: *биз икковимиз, сиз икковингиз; биз ва сиз – икковимиз, сиз ва у - икковингиз*. Агар тикланувчи уюшиқ қисм йўқ бўлса, ҳар қанча ўхшашликдан қатъий назар, эллиптик уюшиқ бўлак билан умумлаштирувчи сўз муносабати ҳақида эмас, изоҳловчи-қаралмиш ҳақида гапириш лозим. [Ўзбек тили грамматикаси, 1975:171]. Масалан: *Улар иккови келди*. Бу гапда уюшиқ бўлакни тиклаш иложи йўқ. Шу боис эғалик қўшимчасини олган сўзни қаралмиш, олдингисини изоҳловчи деб аташ мумкин.

Кўринадикки, юқорида *-ов* аффиксига нисбатан эғалик қўшимчаси умумлаштирувчи сўз таркибида келиб, жамликни билдирыпти. Демак, жамлов шакли бўлмаса ҳам, нутқда бу маъно юзага чиқади. *Биз иккимиз - биз ва сиз иккимиз*.

Тарихий грамматикада *-av/-äv* аффикси *-ag'u/-agu* аффикси асосида шаклланган, деган қайдлар бор (*onag'u>onavu>onav*, *üchäv>üchävu>üchäv*). *-ag'u/-ägü* аффикси, дастлаб, *-g'u/gü* шаклида бўлган, яъни бу аффикс *ikki*, *alti* санок сонларига қўшилганда, сон охиридаги *[i]* *[u]* унлилари *[e]*, *[a]* га айланади ва аффикс таркибига ўтади (*ikigü>ikägü*, *altig'u>altag'u*). Шу асосда бу аффикс бошқа сонларга ҳам *-ag'u/-ägü* шаклида қўшиладиган бўлган: *uch+ägü*, *on+ag'u* каби. [Абдурахмонов, 2008:131]. Лекин айти шу манбада келишиклар ҳақида ҳам тўхталиб, жўналиш келишигининг *-a/-ä* вариантлари икки ҳолатда - хусусан, жарангли ундош билан тугаган сўз асосига ва эгалик шаклидаги I ва II шахс бирлик ҳамда III шахс бирлик ва кўплик шаклидаги сўзларга қўшилиши қайд этилади. *Bu xabar lashkara yetmishdi (Tafsir)*. Шу маънодан келиб чиқиб, *ikägü* сўзидаги *ä* унлиси жўналиш келишиги ҳам бўлиши мумкин. Истиснолиги фақат бу ерда жарангсиз ундошдан кейин келяпти. Агар шундай бўлса, *-gü* аффиксини от ясовчи қўшимча деб оламиз. Чунки тарихий манбаларда келган *-g'u/gü// -qu/-ku (-qi)* аффикси нарса ёки иш-ҳаракатнинг белгисини билдирувчи от ясаши айтилади. *Bichqu birla bichdi. (Tafsir)* [Абдурахмонов, 2008:115]. Бу гапда *bichqu* сўзи ҳозир *ничоқ* деб талаффуз қилинади. Лекин бундаги аффиксни сонлардаги билан бир хил вазифада деб олсак, *бичоқ* эмас, *бичов* сўзи келиб чиқади. Қолаверса, *бичоқ* сўзи этимологик луғатда *би+чак* ёки *быч+ақ* эканлиги кўрсатиб ўтилган. [Раҳматуллаев, 2000:269]. Демак, *-ов* қўшимчасининг баъзи сонларга қўшилиб келишини унинг тарихий от ясовчи аффикс эканлиги билан изохлаш мумкин.

Жамловчи сонларга *-лар* қўшимчаси қўшилса, маънода ўзгариш сезилади. Қиёслаймиз: *Эртага икковинг кечикмасдан боринглар. Эртага икковларинг кечикмасдан боринглар. -ов* қўшимчасини жамлаш дедик. Унга яна кўплик *-лар* қўшимчаси қўшилаётгани мантиқан ҳам тўғри келмайди. Шу боис унинг тарихий ясама от эканлигига ишора сезилади. Нутқда бу сонлар доим эгалик қўшимчаси билан қўлланилиши ҳам бу фикрга ечим бўла олади. Юқоридаги гапларда *-лар* аффиксининг қўшилган ҳолати ҳозирда синонимик муносабат бўлиб, иккинчисида ҳурмат маъноси, ёши каттароқларга мурожаатни ифодалайди.

Баъзи олимлар жамловчи сон ясалишидаги чекланишга асосий сабаб практик эҳтиёжнинг йўқлигидир, деб кўрсатишади. [Раҳматуллаев, 1962:69]. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Жамловчи сонларни ҳосил қилувчи *-ов* шаклини алоҳида кўрсатмасдан, бу қўшимча билан ҳосил бўлаётган сонларни яхлитликда қараш лозим бўлади. Ана ўшанда *-лар* қўшимчаси жамлов қўшимчасидан кейин эмас, асосга қўшилади ва мантиқан тўғри бўлади. Нега деганда, бу аффиксни биз ўнгача бўлган сонлардан бошқасига қўшиб ишлата олмаймиз. Фитрат ҳам *-ов* қўшимчаси *саналмишсиз сон* ҳосил қилишини, бундай сонларни сифатлар қаторида эмас, балки отлар қаторида ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. [Нурмонов, 2002:149].

Жамловчи соннинг *-ов* шаклидан кейин *-лаш* қўшимчаси қўшилиб, феъл ясалади. *Икковлашмоқ, учовлашмоқ* каби. Бу ҳолатда сўз ясовчи қўшимчанинг сон формасидан кейин қўшилаётгани маълум бўлади. Яъни ясовчи қўшимчаларнинг ўзакка қўшилиши тартибида одатдаги ҳол эмас, балки ноодатий кўриниш бўлади.

Сон туркуми кенг тадқиқ қилинган монографияда бир сўзига *-ов* аффикси қўшилганда жамловчи сон маъносини эмас, *биров* шаклида янги сўз ясаб, кимдир гумон олмошига яқин маънони англатиши қайд этилган. [Низомиддинова, 1963:46]. *Биров эшикни тақиллатди*. Эътибор берсак, бир сони жамликни билдирмаяпти. Лекин бу ўринда ҳам тарихий ясама бўлган *биров* сўзининг семантикаси кенгайиб, кимдир ўрнида қўлланилаётганлигини кузатиш мумкин.

Тадбирга кетган ўқувчиарнинг бирови қайтиб келди. Болаларнинг бировига кўйлак олиб беринг. Бу гапларда ҳолат бошқача. Ажратиб, таъкидлаш маъносини билдирыпти. Шу гапларда *бир* сўзининг ўрнига *икки ва бошқа сонларни* кўйсак ҳам, *ажратиб таъкидлаш* маъноси юзага чиқади.

Ҳозирда мулоқотимизда қисқа ташриф буюриш маъносида *бирров* сўзи жуда кўп қўлланилмоқда. Масалан: *Ишдан чиқиб, уйга шошаётганингизда ҳеч бозорга бирровга кириб ўтганмисиз?* (“*kin.uz*” 21.04.2019.) Бу ҳолатда юқорида кўриб ўтганимиздек, тарихий ясалишга хос маъно - ҳаракатнинг номини билдирыпти. Фарқи шуки, бу ўринда *-р* товушининг иккиланиши билан фонетик ўзгариш бўляпти. Бу товуш ҳосил бўлишида тил учининг титраши билан бошқа ундош фонемалардан ажралиб туради. Иккинчидан, бир сўзининг семантикасидаги қисқалик, тезлик маъноларининг фаоллашуви билан сўз талаффузининг охирида *-р* товуши иккиланиб, унга *-ов* аффикси таъкид буёғини беряпти.

Демак, *-ов* шакли қатнашган сонларга нисбатан *ажратиб таъкидлаш* маъносини билдирувчи сўзлар дея ёндашамиз.

Жамловчи *-ала* қўшимчаси билан ҳосил бўлган сонларни Фитрат *ўртоқлик сон* деб баҳолайди. Бундай сонлар бир ишни бирдан ортиқ кишиларнинг ўртоқлашиб қилганини билдиради Худди саналмишсиз сон каби исмлар қаторида санамоқ яхшилигини таъкидлайди: *Биз иккаламиз келдик*. [Нурмонов, 2002:149]. Ҳақиқатан ҳам, берилган мисолда тушиб қолган уюшиқ бўлакнинг умумлаштирувчиси бўлаётганлиги ёки “Улар иккаласи боради” гапида ажратиб, таъкидлаб келаётганлиги билан *-ов* қўшимчаси билдирган маъноларга мос келади. Буни юқорида кўриб ўтдик.

Тарихий грамматикада *-ala/älä* аффикси этимологик жиҳатдан *-avlan* аффиксининг қисқарган шакли эканлиги айтилади (*uchävlan>üchävli>üchälä, altavlan>altavla>altala*). *-avlan/-ävlan* аффикси *-av/-äv* аффиксига, *-lan/län* қўшилиши билан ҳосил бўлган (*üchäv+län>üchävlän, altav+lan>altavlan*). *-lan/-län* шакли эса ўз навбатида жамлик ва биргалик маъноларини билдирувчи *-lä* ва *-n* қўшимчаларидан ташкил топган қўшма аффикс: *bir+la+n>bilan* (*ko‘makch*). [Абдурахмонов, 2008:130,131]. Бу ўринда *-ла* аффиксига нисбатан

жамлик ва биргалик маънолари айтилиб, унинг айнан қайси грамматик категорияга қарашли эканлиги кўрсатилмайди. Тарихий манбаларда ҳам, ҳозирда ҳам феъл ясалишида *-la* қўшимчаси энг фаол. Бу билан ясалган сўзлар асосдан англашилган предмет, белги ёки ҳолатга ўтиш вазифаларини бажаради. *Иккала, учала, ол тала* сўзларидаги *-ла* қўшимчасининг моҳиятини предмет ёки шахснинг *иккита бўлиши, учта бўлиши, ол тита бўлиши* деб изоҳлаймиз. Бу сўзлар ҳозирда асос билан яхлит ҳолатга келган. *-ала* аффиксини бир сўзига қўшиб бўлмаслигига сабаб ўзи битта предмет ёки шахсни кўрсатади, уни қўшиб *бирала* деб айта олмаймиз.

Жамловчи сонлар ва уни ҳосил қилувчи шаклларнинг семантик-этимологик хусусиятлари бу туркумнинг узоқ тарихий манбаларда фаол қўлланганлигини кўрсатмоқда. *-ов, -ала* аффиксларининг бугунги мулоқот нутқимизда ўнгача бўлган сонларга қўшилиб келиши ҳар бир тадқиқотчи эътиборини тортади. Шунга аҳамият берайликки, нутқимизда бу қўшимчаларсиз ҳам сонларга эгалик аффиксларини қўшиш ёрдамида жамликни ифодалаш мумкин экан. *Икковингиз мен билан юринг. Иккалангиз мен билан юринг. Иккингиз мен билан юринг.* Буларнинг бир-биридан фарқи эса, *-ов, -ала* шакллари нутқда ажратиб таъкидлаш маъносини юзага чиқарди. Кузатилган ҳолатлар сон категориясининг грамматик маъноларини кенгайтириб, унинг семантик-этимологик жиҳатлари бошқа категориялар билан боғлиқ эканлигини кўрсатди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. – Т.: 1963. – Б.12-30,46.
2. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Т.: 2006. – Б. 156.
3. Ўзбек тили грамматикаси, I том. – Т.: 1975. – Б. 171.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т.: 2000. – Б. 269.
4. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш., Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Т.: 2008. – Б. 115, 130-131.
5. Раҳматуллаев Ш. Жамловчи сон ясалишидаги чекланишнинг сабаби ҳақида бир мулоҳаза // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1962. -№ 2. Б-69.
6. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Т.: 2002. – Б. 149.

BUXORO VILOYATI SHEVASINI DIALEKTAL MATNLAR ASOSIDA O‘RGANISH TO‘G‘RISIDA

Avazova Nilufar Oqiljon qizi,
*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili
va adabiyoti universiteti Folklorshunoslik va
dialektologiya yo‘nalishi magistranti.*

Buxoro shahri shevasi Y.D.Polivanov tasnifiga ko‘ra Samarqand shahar shevasi bilan birga maksimal eronlashgan shevalarga o‘ddir. Buxoro viloyati shevasi esa bir necha tuman shevalarini o‘zida jamlagan holda ham qisman tojik, ham qipchoq, ham o‘g‘uz elementli shevalarni o‘zida jamlay olgan. Shu ma’noda G‘ijduvon shevasi ham qipchoq, ham o‘g‘uz elementli shevalarni o‘zida jamlagan o‘zbek tilli sheva hisoblanadi.

Buxoro shevasi o‘zining fonetik, leksik va morfologik o‘ziga xosliklari bilan boshqa sheva va lahjalardan farq qiladi, nisbatan tojik tiliga yaqin [1, 162-177; 31-38]. Samarqand shevasiga yaqin turadi. Buxoroning Olot, Qorakol, Jondor tumanlarida aholi o‘guz shevasida gaplashsa, G‘ijduvon va boshqa tumanlarda esa aholi asosan qarluq lahjasiga yaqin til - shevada so‘zlashadi. Professor Y.D.Polivanov o‘zbek shevalarini o‘rganish jarayonida ularni 3 guruhga boladi: 1-guruh sifatida: Maksimal eronlashgan shevalar (va unga Buxoro viloyati shevasi mana shu guruhga kiritgan). Bundan tashqari Buxoro shevasini o‘rganishda Professor M. Mirzayevning XX asrning 50-60-yillaridagi qilgan ilmiy ishlari ayniqsa katta ahamiyatga ega [2, 68]. Professor M.Mirzayev Buxoro shevasini leksik hamda sintaktik jihatdan o‘rganib, u yerdagi o‘zbek va tojik shevalari o‘zaro qiyoslagan holda bir qancha maqola, monografiya, lug‘at va kitoblar nashr ettira olgan [3, 7-15; 114-126].

Dialektal so‘z haqida turli fikrlar bor: professor Ayub G‘ulomov va Shonazar Shoabdurahmonovlar “Sof dialektal so‘z” ilmiy konsepsiyasi va Fattoh Abdullaev, Mustaqim Mirzaev, Ahmad Eshayev, Tolib Enazarovlar ilgari surayotgan “Dialektal so‘zlarning barcha turlari va ko‘rinishlarini lug‘atlarga singdirish konsepsiyasi”ni ilgari surishgan [4,3-11].

O‘zbek shevalari leksikasida ham, Buxoro viloyati shevasida ham an’anaviy leksika muhim o‘rin egallaydi. Shevaning an’anaviy leksikasi deganda keksalar tilida qo‘llaniladigan so‘zlar va iboralar tushuniladi. Ular sof leksik-dialektik so‘zlardir. Quyida berilgan matnlarimizdagi sheva so‘zlarini alohida-alohida leksik-semantik guruhlariga ajratib chiqqanmiz. Bu ishimiz bilan kelajakda tuzilishi rejalashtirilayotgan o‘zbek shevalarining ko‘p tomlik "O‘zbek xalq shevalari lug‘ati"ga o‘z hissamizni qo‘shgan bo‘lamiz

Bu maqolada Buxoro viloyati Gijduvon shevasi materiallarining dialektal matn sifatida o‘rganilishini boshladik. Kelajakda Buxoro viloyati Gijduvon shevasining dialektal matnlari asosida maxsus ilmiy tadqiq qilish niyatimiz bor. Shuningdek, shevaga xos dialektal so‘zlarning “Bir sheva lug‘ati” [5,] kabi dialektal lug‘atini

tuzish ham rejamizda turibdi. Шу ўринда бизга ёрдам берган қўлланма бу - Т. Enazarov va X. Abdullayevlar nashr etgan “Dialektologik amaliyot so‘roqligi”[6,]. Undan ko‘p narsa oldik va G‘ijduvon tumani shevasi vakillaridan o‘zimiz yozib olgan dialektal matnlardan sheva so‘zlarini ajratib olishga harakat qildik hamda bunga erishdik ham.

Quyida sheva vakillaridan yozib olingan matnlar va ulardan ajratib olingan dialektal so‘zlarni ma’lum bir tartibda berib bordik.

Kasbga mehr

Har bir odam o‘zi tanlagan kasbga mehr qo‘yishi kerak. Biron ishni chin ko‘ngildan , vijdonan, halol bajarsayiz xudo ham shunga yarasha barakasini beradi. Man buni hayotga bibim(Бѣбѣ - adabiy tilda buvi) misolida ko‘rdim. U kishi 35yil tikuvchilik qilganlar. Vaqti zamoniga tikuv sexiga boshliq bo‘lganlar. Qanchadan qancha shogird chiqarganlar.

Bibim jilopdan(јѣлѣп - paypoq)tortib paltun(пѣлтын- palto) lagacha tikib billalla. Asnavnoy(rus tilidan o‘zlashgan so‘z) kelinchalaga zardo‘zi(hamma yog‘i zar bilan tikilgan narsalar)va patdo‘zi(пѣтдѣзъ - popop mashinasida gul bosilgan narsalar) narsalar ko‘p tikadilar. Masalan, kallapo‘sh(кѣллѣпѣш - do‘ppi), ichikcha(ѣчѣкчѣ – yengsiz paxtali kamzul), so‘zani(sѣзѣнѣ - yig‘ib qo‘yilgan ko‘rpachalarni o‘raydigan yopinchiq), buxchaband(бѣхчѣбѣнд – kiyimlarni tugib qo‘yish uchun dasturxon), chaqaloqqa kiyadigan ko‘ylak - pochalar(пѣчѣлѣ-lozim) tikadilar.Uzun qish kechalarida sandaliga(сѣндѣлѣгѣ - tancha(tagiga olov solib, ustiga ko‘rpa yopiladi) o‘tirib, bibim manga mo‘kki(мѣккѣ - jundan to‘qilgan qishki paypoq) to‘qishni o‘rgatar edilar.

Qiz bachalani (бѣчѣ - bola) besh panjasi hunar bo‘lishi kerak. Ba’zan bibimnibuyurtmalariga yordamlashaman.shunda his qilaman tikuvchilik qanchalik qiyin kasb ekanligini. Bir zaylda egilib ishlagandan shonalarim(shѣnѣлѣгѣм-yelka) og‘rib ketadi. Lo‘lalaga (Lѣlѣlѣgѣ - bolish) po‘pak (пѣпѣк-popuk) yopishtiraman. Ko‘rpachalaga lablo‘ba (лѣблѣбѣ - ko‘rpachani avra bilan astarini ushlab turadigan qismi)qilib beraman.Agar ish paytida sochlarim yoyilgan bo‘sa , bibim mani urushadilar. Pichchangni (Пѣччѣнѣ-kokil) yig‘ishtirib, peshonabandingni (пѣshѣnѣбѣнд - ro‘mol) bog‘la deyla. Bibim(Бѣбѣм) shogirdlarga ham ba'zan qattiq gapiradilar. Agar birontasi ishni qiyinligidan nolisa, ko‘p ham majjiga(мѣjjѣgѣ - ezma , ko‘p gapiradigan kishi) o‘xshama deyla. Birona kasbni egallash uchun be bog‘lash kerak.

Yaxshi ustoz topib uni izidan borish kerak. Axir ustoz ko‘rmagan shogird har maqomga yo‘rg‘alar. Bibim o‘z kasbiga mehr qo‘ygan insonlardan biri. Hozir 70ga kirgan bo‘salar (bolsa) ham tinmaydilar. Agar bironta yangam(jѣngѣm - amaki yoki tog‘aning xotini, kelinoyi)tug‘sa gavorasini (gѣvѣrѣsѣnѣ - beshik) ustiga yopinchiq bilan taxpo‘sh(tѣxpѣsh - beshikning ichiga to‘shaladigan kichkina ko‘rpacha)tikib beradilar. Nabiralarimga mandan esdalik qolsin deb.. Bibim shu kasblarini orqasidan10 ta bachalarini yaxshi joylarda o‘qitganlar.Ularni uy-joyli qilganlar. Xullas, mehnat qilgan rohatini ham ko‘radi.

Aytuvchi: Yarasheva Xadicha - Buxoro viloyat G‘jduvon tumani Sariosiyo qishlog‘ida 1950-yilda tug‘ilgan.

Bahor fasli

-Nurbibi xola siz ko‘proq qaysi faslni yaxshi ko‘rasiz?

-Man bahorni yaxshi ko‘raman. Chunki bahor yasharish va yangilanish fasli. Bahorni hamma qatiq kutadi. Ayniqsa bachalaga (bəchələ- bolalar) mazza bo‘ladi. Qishka ula uyga zerikadi. Bahorga kelib esa ula mazza qilib varrak uchiradilar.

-Nima deb o‘ylaysiz bahor fasli tabiatga qanday ta'sir qiladi.

- Hamma yerla ko‘m-ko‘k bo‘ladi. Butun tabiat uyg‘onadi. Daraxtlar gullaydi. Gechchila(.Gəchchələ - echki)bilan barralani(bərrələnə-qo‘ylarni) rama(rəmə-poda) qilib cho‘lga olib ketalla . To qishgacha ulani o‘shera(oshərə- o‘sha yerga) boqalla. Inak (ınək-sigir), go‘sala(gəsələ-buzoq) otla ko‘payadi. Yangi tug‘gan inak sutidan falla (fəllə) pishirib 7 ta hamso‘yaga (həmsəjəgə - qo‘shnilarga) tarqatalla. Hasharlar uyushtiriladi. Hama ariqla,g‘ulbala (g‘ylbə - suv quvuri) tozalanadi . Unga butun yosh-qari qatnashadi. Qizla jo‘rob (djərəb - supurgi) olib hamma joyni supuradi. O‘g‘il bachala (bəchələ) nihollani o‘tqazib tagiga nurri (nyrı - mahalliy o‘g‘it) tashab, unga satil (sətıl - chelak)bilan suv solalla.Hamma yoq obod bo‘ladi. Shuvchunam hashar elga yarashar.

-Xola bahorda qanday ovqatlar ko‘p pishiriladi.-Bahorda eng ko‘p halisa (hələsə-halim) qilinadi va xalqqa tarqatiladi. Bundan tashqari ismaloqdan har xil avqotla (əvqətlə-ovqat) qilalla. Masalan, barak (bərək - ovqat turi) ko‘k somsa, bichak (bəchək-ovqat turi) manti xonim. Chunki bahor ayni ilikuzdi payt hisoblanadi. Shu uchunam ko‘kdan taxlangan avqotlani ko‘proq yeyish kerak. Bahorda bir kun "qazon to‘ldi"degan bir kun bo‘ladi. Bu kun Navro‘z bayramidan bir kun oldin, ya’ni 20-mart kun o‘tkaziladi. O‘sha kecha ko‘pchilik tuxumbarak (txxymbərək - ovqat turi) pishiradi. Bunga sabab, tuxumbarak suv to‘la qazonga solib pishiriladi. Butun yil davomida qazonimiz shunday to‘la bo‘sin degan niyatda qilinadi.

-Tuxumbarak qanday tayyorlanadi?

- Tuxumbarak pishirish uchun un, yog‘, sut, tuxum, siyodona (səjdənə - qora sedana) kerak bo‘ladi. Bulani hammasini aralashtirib, xaltacha shakliga kesilgan xamir ichiga choygardon (chojgərdən - cho‘mich) bilan yarim choygardondan solalla. Xaltachali xamirni kunjaklarini (kyndjək - burchak) qo‘l bilan yaxshilab bosish kerak. Bo‘masa ichidan tuxumlari oqib ketadi. Bu avqotni pishirish uchun aloyida pazandalik va e’tibor talab qilinadi. Undan ziyotilik qigan xamirni qayish (qəjəsh - ovqat turi)qilalla. Xullas bahorni birinchi bo‘lib mo‘rcha (mərchə -chumoli) bilan orila(ərələ - ari) kutib oladi. Orila pashpazak (pəshpəzək - ertapishar) almalani (almə - olma)gulidan asal yig‘adi

Aytuvchi: Nasullayeva Nurbibi - Buxoro viloyati Peshko‘ tumani Kallasang qishlog‘ida 1960-yilda tug‘ilgan.

Shevaga oid matnlarda qo‘llanilgan dialektal so‘zlar 5ta leksik-semantik guruhga bo‘lingan:

Ovqat turlari: Bərək - ko‘k chuchvara; bəchək - ismaloqdan tayyorlanadigan yupqa; hələsə- halim; txxymbərək - Buxoroning milliy taomi;

qəjʃsh - kattaligi kaftdek kesilgan xamirli ovqat, beshbarmoq; fəllə - tugʻgan sigirning sutidan tayyorlanadigan yegulik; səjdədnə - qora sedana;

Uy-rozgʻor buyumlari: sətəl- chelak; gʻylbə - ariqdan ekinzorga suv oʻtkazuvchi uzun quvur; djərəb- supurgi; chəjgərdən - choʻmich; byʃxəbənd – kiyimlarni tugib qoʻyish uchun dasturxon; təxpəsh - beshikning ichiga toʻshaladigan kichkina koʻrpacha; səndəlb - tancha(tagiga olov solib, ustiga koʻrpa yopiladi); gəvərə- beshik; ləla – bolish.

Hayvonlar nomlari: ынək, - sigir; gəsələ - sigirning bolasi - buzoq; gəchchələ - echkilar; bərrə - qoʻy; mərchə- chumoli; Rəmə - poda, suruv.

Qarindosh - urugʻ nomlari: jəngə- kelinoyi, amakining xotini; Bəbb - adabiy tilda buvi; həmsəjə - qoʻshni; bəchə - bola

Kiyim -kechak nomlari: jələp- paypoq; pəlyñ- palto; pətdəz - popop mashinasida gul bosilgan narsalar; Ləbləbə- koʻrpachani avra bilan astarini ushlab turadigan qismi; pəpək- shokila, popuk; kəlləpəsh – doʻppi; pəchə- lozim; ʃchəkchə – yengsiz paxtali kamzul; məkəb - jundan toʻqilgan qishki paypoq; pəshənəbənd - roʻmol; səzənb - yigʻib qoʻyilgan koʻrpalarni oʻraydigan yopinchiq;

Matnlardagi shevaga oid maqol va frazeologizmlar:

1.[məhnət qəgən – rəhət kərədb.]

2. [ystəz korməgən shəgərd hər məqəmgə jərgʻələr.]

Xulosa qilib aytganda, bugungi adabiy tilimiz, shevalarimiz bir - biri bilan chambarchas bogʻliqdir. Tilning ajralmas qismi boʻlgan sheva soʻzlari necha yillar davomida soʻzlovchilar nutqida oʻz faolligini yoʻqotgani yoʻq. Biz yosh dialektologlarning vazifasi ana shu sheva soʻzlarini yoʻqolib ketmasligini taʼminlash va ushbu soʻzlarni ilmiy ommaga va jahon hamjamiyatiga tanishtirishdir. Bizningcha, sheva soʻzlarini yiqqanda sheva vakillari nutqini dialektal matnlar sifatida yozib olish va shu matnlarni leksik tahlil qilib, sheva soʻzlarining leksik-semantik guruhlarini boyitishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзаев М. Бухоро ўзбек ва тожик шеваларининг ўзаро муносабати тўғрисида // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. -Тошкент, 1961. -Б.162-177. Мирзаев М. Ўзбек тили Бухоро шевасининг хусусиятларига доир // ЎТА масалалари. -Тошкент, 1959.1-сон.-Б.31-38.
- 2.Мирзаев М. Бухарская группа говоров узбекского языка. АКД. -Ташкент, 1965, -с.68. Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. -Тошкент: Фан, 1969. Мирзаев М. Бухоро шевасининг баъзи синтактик хусусиятлари // Ўзбек тили грамматик гурилишининг лексикологияси ва диалектологияси масалалари. -Самарқанд, 1976.7-15-бетлар.
- 3.Мирзаев М. Дialektal сўзлар // Ўзбек шевалари лексикаси.-Тошкент, 1966. 114-126-бетлар.
4. Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi. -Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
5. Ястремская Т.А.Словар одного говора // Славянская диалектная лексика. -Санкт-Петербург, Наука, 2011. с.106-109.
6. Enazarov T., Abdullayev. Dialektologik amaliyot soʻroqligi. -Toshkent: Adabiyot uchqunlar: 2018. 3-11-betlar .

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING TIL BORASIDAGI QARASHLARI

Salimova Sitara-Bonu Nuritdin qizi,
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Lingvistika yo‘nalishi 2-kurs magistranti.

Ilmiy rahbar: **M.Nosirova,**
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

O‘zbek xalqi azaldan shonli tarix egalari sifatida dunyo hamjamiyati tarafidan e’tirof etib kelinadi. Dunyo ilmi tamadduniga o‘zlarining benazir hissalarini qo‘shgan va ilm fanda bashariyatga namuna bo‘lgan allomalar, ilm ma’rifatning yuksalishiga sababchi bo‘lgan olimlar, bizning ajdodlarimizdir. Shunday zotlardan biri Mahmudxo‘ja Behbudiy hisoblanadi. U o‘zbek xalqi madaniyati, ilm-fan, til va tarixini yoritishda o‘zidan bebaho va nodir asarlarni xalqimizga taqdim etganligiga tarix guvoh.

Turkistonda jadidchilik harakatiga asos solgan buyuk ziyoli Mahmudxo‘ja ko‘plab sohalarda qimmatli fikrlarini aytgan. Uning publitsistika, teatr, adabiyot, bosma ishi, turkistonliklarning siyosiy ongi borasidagi qarashlari va amaliy ishlari yaxshi o‘rganilgan. Lekin Behbudiy til haqida ham fikrlarini aytib o‘tgan. Uning o‘zbek tili, umuman mintaqadagi til siyosati borasidagi fikrlari bugungi kunga qadar eskirmagan. Turkistonlik ziyolilar orasida birinchi bo‘lib Behbudiy Gasprinskiyning til birligi g‘oyasini keng targ‘ib qildi va quvvatladi. Dastlab u o‘sha davrning aksariyat musulmon ziyolilari kabi Rossiya musulmonlarining yagona tili bo‘lishi kerakligi haqidagi g‘oyaga qiziqish bildirdi. Behbudiy bu masala yuzasidan Turkiston shaharlarida o‘ziga xos so‘rovnoma va tajriba ham o‘tkazdi. Bu jihatdan biz Behbudiyni turkistonliklar ichidagi birinchi sotsiolog deb hisoblashimiz mumkin.

Behbudiy bu sotsiologik tadqiqot davomida umuman gazeta o‘qimagan, boshqa turkiy xalqlar tilidan xabari yo‘q oddiy odamlarga turli gazetalarni o‘qitib eshittirdi va shu yo‘sinda Turkistonning turli hududlaridan o‘qib eshittirilgan gazetalarning «tili» bo‘yicha fikrlarni jamladi, umumiy xulosa berdi. Behbudiy o‘tkazgan tajriba va so‘rovnoma asosida turkistonliklar uchun Gasprinskiyning «Tarjimon» gazetasi, sibirlik, asli buxorolik tujjorning avlodidan bo‘lgan, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Abdurashid qozi nomi bilan tanilgan Abdurashid Ibrohimovning «Mir‘ot» jurnali hamda «Ulfat» gazetasining tili ko‘proq tushunarli, degan xulosaga keldi, va «chorak asrdan beri millatimizga tili, qalami, qalb quvvati bilan xizmat qilgan, yangi matbuotimiz raisi ham otasi janob Ismoilbek hazratlariga til bobida ergashmoq Rossiyadagi hamma muharrirlarga lozim» ekanini tavsiya qildi. Bu bilan Behbudiy ham Gasprinskiy kabi Rossiya musulmonlari birligining asosi va negizida til birligi bo‘lishi kerakligini ta’kidladi.

Behbudiy yagona, umumadabiy til borasida fikrlarini davom ettirib, «...til birligining foydalari juda yaxshi ma’lum. Zero, til birligi do‘stlik, muhabbat, bir-

biriga yordam va jipslashuvning asosi», degan amaliy xulosaga keldi. Behbudiy Turkiston uchun turkiy bilan bir qatorda forsiy tilning «oʻrta sheva»sini ilgari surdi. Bu taklifning amaliy natijasi sifatida 1913–1915 yillarda Samarqandda Behbudiy nashr etgan «Oyina» jurnalini koʻrsatish mumkin. Baldauf Behbudiyning bu tashabbusini oʻz oʻquvchilari bilan hamfikir va hammaslak ekanini bildirish va koʻrsatish deb baholadi. Turkistonda ikki tillilik masalasini Behbudiy «Oyina»ni chiqarmasidan ancha ilgari, 1909 yili «Tarjimon»ga yoʻllagan «Turkistonda maktab lisoni» nomli maqolasida koʻtargan edi. Behbudiy turkiy va forsiy tillarning turkistonliklar uchun ahamiyatli ekaniga eʼtibor qaratmoqchi boʻldi va ikkala tilning maktab tahsiliga kiritilishi tarafdori ekanini ilgari surdi.

Behbudiy isbot va dalillariga tayangan holda Turkiston maktablarida ham turkiy, ham forsiy til birga oʻqitilishi maqsadga muvofiq degan xulosa berdi. Behbudiy (umum)turkiy tilni «Tarjimon» gazetasi vositasida oʻzlashtirganini bayon qilar ekan, «ona tilim forsiydir, yozgan turkchamni ruhoniylar hojam ‘Tarjimon’ sahifalaridan tahsil etdim», degan fikri bilan oʻrtoqlashadi. Bu esa Gasprinskiy taklif qilayotgan (umum)adabiy yoki (umum)turkiy til yaratilganidan darak beradi. Shuningdek, Gasprinskiy nashr etgan «Tarjimon» gazetasining Turkiston oʻlkasidagi eʼtiborini «usuli jadida nomi bilan isloh qilingan va ochilgan maktablar muhtaram ‘Tarjimon’ taʼsirida alifbodan oxiriga qadar turkcha dars berib, Turkistonda turkchani yoyilishiga xizmat qilgan»da ham koʻrish mumkin. Bu soʻzlar ham Behbudiyga taalluqli.

Xususan, uning «Oyina» jurnalining ilk sonida chop qilingan «Ikki emas, toʻrt til lozim» maqolasida turkistonliklar zamon bilan hamnafas boʻlishi, zamona ilmlaridan, fikrlaridan bahramand boʻlishi uchun «turkiy, forsiy, arabiy va rusiy» tillarini bilishi, ularda bimalol muloqot qilish darajasiga yetishishi lozimligi taʼkidlanadi. Behbudiy bu maqolada «turkiy» til deganda mahalliy xalqning aksariyati soʻzlashadigan «oʻzbekiy» tilni nazarda tutadi bular;

1) «turkiy, yaʼni oʻzbekiy» – Turkiston xalqining aksariyati soʻzlashadigan til;
2) «forsiy» – «madrassa va udabo tilidir. Bu kungacha Turkistonni har tarafidagi eski va yangi maktablarida forsiy nazm va nasr kitoblari taʼlim berilib kelgandur»;

3) «arabiy» – madrasalarda oʻqitiladigan barcha sharʼiy kitoblarda ushbu tilda;

4) «rusiy» – «zamon tijorat ishi, sanoat va mamlakat ishlari, hatto diniy islom va millatga xizmat» qilishga yararlik zamona ilmini oʻrganish uchun.

Behbudiy til oʻrganishga sabab boʻladigan omillarni koʻrsatar ekan, turkiy va forsiy mahalliy xalq uchun ikkisi birday ona tili boʻlgani uchun «bizgʻa saodat» ekani va ushbu tillarni har bir turkistonlik «tahsilsiz» ham yaxshi bilishini taʼkidlaydi.

Behbudiyning adabiy til borasidagi qarashlari uning 1915 yili yozgan «Til masalasi» nomli maqolasida aks etgan. Ushbu maqola ikki qismdan iborat boʻlib, birinchi qismda Behbudiy turkiy tilning shevalari xususida fikr yuritadi. Unga koʻra, turkiy tilning Turkiston oʻlkasida tarqalgan sheva va lahjalari yuz yillar davomida fors madaniyati va adabiyoti taʼsiri ostida boʻlgani sabab ushbu tildan juda koʻplab

soʻzlarni oʻzlashtirgan, tub turkiy soʻzlar ushbu vaqt davomida isteʼmoldan chiqib, unutilib ketgan. Shuningdek, 14 asrdan beri muqaddas islom dini hamda Qurʼon tili boʻlgan arabchadan ham turkiy til shevalariga son-sanoqsiz soʻzlar kirib kelganki, ularni sheva yoki lahjalaridan chiqarib tashlashning iloji yoʻq. Chunki bunday soʻzlarning muqobili mavjud emas. Behbudiy turli mintaqalarda yashaydigan turkiy xalqlarning tili ham turkistonliklarning tilidan qolishmaydigan darajada fors va arab tili taʼsiriga tushgani, hatto ayrimlari «forsiy va arabiy u qadar koʻp oldilarki, tillari turkiy, forsiy va arabiydan qoʻshulub ‘usmonli tili’ ataldi». Behbudiy usmonli tili haqida gapirar ekan, ushbu tilda ravon yozmoq va oʻqib tushunmoq uchun «uch tilning adabiyot va qoidalaridan boxabar» boʻlish kerakligi, aks holda «usmonli shevasida yozilgan asarlarning aksarini» nafaqat usmonli turklarning «kamsavodi», balki ayrim ziyolilari ham anglamas darajaga kelib qolganini taʼkidlaydi.

Behbudiy Turkiston shevalari borasida yozar ekan, u oʻzini yetuk tilshunos sifatida namoyon etadi. Behbudiy turkistonliklarning yashash mintaqasiga qarab sheva va lahjalar qay darajada fors va arab tili taʼsiriga tushgani va bu jarayon «barcha yerda bir holda boʻlmay, balki mavqeʼi jugʻrofiyasigʻa qarab har nav» ekanligini tadqiq etdi. Va turkiy til qanchalar boshqa til taʼsiriga tushib oʻzgargan boʻlmasin, barcha «lahja ila soʻylayturgonlarning har biri boshqasini soʻzigʻa tushunadurlar», degan xulosa beradi. «Til masalasi» maqolasining ikkinchi qismi turkiy xalqlar uchun yagona, soddalashtirilgan adabiy til yaratish masalasiga bagʻishlangan. Behbudiyning taʼkidlashicha, u ushbu masalani yoritishda «betarafona» yondashishga harakat qilgan. Behbudiy sheva va lahja bilan «adabiy til» oʻrtasidagi farqni koʻrsatish uchun Volgaboʻyi tatarlari, Kavkaz xalqlari bosib oʻtgan yoʻlni tahlil qilishdan boshlaydi. Unga koʻra, tatarlar va ozarbayjonlar nashr qilayotgan matbuot «tili» «koʻcha tili»dan «necha daraja oliy» ekani har bir gazeta oʻqiydigan ziyoliga maʼlum. Hatto «Vaqt» gazetasi va «Shoʻro» jurnalining tili ular nashr boʻla boshlagan yildan, yaʼni 1908-yildan 1915-yilga qadar «jaridalarining avvalgilari ila hozirgisini taftish qilinsa, hozirgilarini adabiyligi zohir» boʻlib, tobora «oliylashmoq» yoʻlida harakat qilmoqda edi.

Yuqorida aytilganidek, Behbudiy bu kabi xulosaga kelish uchun sotsiologik soʻrovnoma oʻtkazgan va qaysi matbuot tili turkistonlik oddiy odam uchun tushunarli ekanini aniqlash boʻyicha qilgan izlanishlari natijasi «Til masalasi» maqolasining ikkinchi qismida oʻz aksini topgan.

Bundan tashqari, Behbudiy Turkiston sheva va lahjalari adabiy til boʻlishga hozircha «qodir emas» deb hisoblaydi. Behbudiyning bunday xulosaga kelishiga sabab «ilmiy va adabiy tilni har bir qishloq va koʻyidagi onalarni tilida boʻlmoqligi» uchun boshqa taraqqiy etgan millatlar onalari kabi «qorindan qoringʻacha» oʻqimishli boʻlishi kerak. Shunday ekan, Behbudiy (umum)adabiy til masalasida «modomiki, bizgʻa ilm-u fan kerak va modom(iki), turk tilining baʼzi shoʻʻba va lahjalarigʻa zamoniy, fanniy, diniy, tarixiy har navʼ kitoblar bordur, ani oʻqub fahmlamoqigʻa gʻayrat etishimiz lozimdur» degan xulosaga keladi. Bundan tashqari, u Turkistonning turli mintaqalari shevalari orasida farq boʻlgani uchun ushbu shevalarda adabiy asarlar yozish ham maqsadga muvofiq emasligini taʼkidlaydi. Behbudiy

(umum)adabiy til yaratish borasidagi asosiy muammo va to'siq sifatida millat onalarining savodsizligini ko'radi. Adabiy til yaratmoq uchun, Behbudiyga ko'ra, birinchi navbatda «biz avval onamizni o'qutub, anga til o'rgatmoqimiz kerak». Adabiy tilning hamda ilm-fanning rivoji millat onalarining bilimiga bog'liq ekanini ta'kidlagan Behbudiy, birinchidan, qiz bolalarni maktablarga ko'proq berish, ularni savodli qilish masalasini ko'targan bo'lsa, ikkinchi tarafdin, bir adabiy til yaratish uchun imkon qadar arabcha va forscha so'zlarni kam ishlatish, sodda, boshqa turkiy tillarni keng istifoda qilgan holda yozishni taklif qiladi.

Behbudiynining so'zlarning tarixi, ularning kelib chiqishiga oid izlanishlarini inobatga olib, hozirgi zamon atamasi bilan aytganda madaniy antropologiya sohasida ham muayyan yutuqlarga erishgan, bu sohada ham birinchilardan bo'lib izlanishlar olib borgan olim, deb xulosa qilishimiz mumkin. Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, Behbudiy o'zbek tilining adabiy til sifatida shakllanishi borasida samarali faoliyat olib borgan tilshunos, sotsiolog, shevashunos, etnograf, madaniy antropolog sifatida gavdalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
2. Mahmudxo'ja Behbudiy. Sart so'zi majhuldir / Oyina jurnali, -Toshkent, 1914. -№ 23.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. -Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 2-tom.
4. Naim Karimov. Mahmudxo'ja Behbudiy. -Toshkent: O'zbekiston, 2011.

ЎЗБЕК ОНОМАСТИКАСИ МУАММОЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН

Зарифжон Ғуломов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
2-босқич магистранти.*

Илмий раҳбар: Д.Лутфуллаева,

филология фанлари доктори, профессор.

Ўзбек ономастикаси ёки номшунослиги ўтган асрнинг 60-70 йилларида алоҳида илмий йўналиш сифатида юзага келди. Ўзбек номшунослиги ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб энг ривожланган соҳалардан бирига айланди. Айниқса, бу соҳанинг антропонимика, топонимика, этнонимика каби бир қатор соҳаларида жуда баракали ишлар амалга оширилди. Масалан, ўзбек исмлари (антропонимлари) материаллари атрофлича тўпланди, тўртта номзодлик диссертацияси (Э.Бегматов - 1965, Ғ.Сатторов - 1990, С.Раҳимов – 1998, Р.Худойбергандов - 2007) ҳимоя қилинди, Э.Бегматовнинг “Киши номлари имлоси” (1970), “Ўзбек исмлари имлоси” (1972), “Ўзбек исмлари” (1991),

“Ўзбек исмлари маъноси” (1998; 2004; 2010), “Исм чиройи” (1994) номли китоблари нашр этилди.

Бу даврда ўзбек топонимикаси бўйича олиб борилган ишларнинг самараси салмоқли бўлди. Шу кунга қадар ўзбек топонимикаси бўйича 20 дан ортиқ номзодлик, учта докторлик (З.Дўсимов, С.Қораев, Т.Эназаров) иши ҳимоя қилинди. Ўзбек топонимикаси бўйича ҳимоя қилинган номзодлик ишлари Қашқадарё вилояти (Т.Нафасов, Т.Эназаров, О.Бегимов), Сурхондарё вилояти (Е.Хўжамбердиев, Х.Холмўминов), Самарқанд вилояти (Т.Раҳматов, Н.Бегалиев, А.Туробов, С.Бўриев), Сирдарё вилояти (Н.Мингбоев), Тошкент вилояти (М.Н.Рамазонова), Бухоро вилояти (С.Найимов, А.Аслонов), Навоий вилояти (Ў.Орипов), Жиззах вилояти (А.Зокиров), Фарғона вилояти (Н.Охунов, С.Губаева, Ж.Латипов), Хоразм вилояти (З.Дўсимов, А.Отажонова, М.Тиллаева), Шимолий ўзбек шевалари топонимияси (Л.Каримова), Тошкент шаҳри (Ш.Қодирова) топонимияси бўйича ёзилган эди.

Ўзбек топонимикаси муаммолари Ҳ. Ҳасанов, С.Қораев, Э.Бегматов, Т.Нафасов каби олимларнинг ишларида умумий тарзда ҳам таҳлил қилинган.

Ўзбек тарихий топонимикаси ва антропонимикаси бўйича мамлакатимизда айрим ишлар қилинган. Масалан, академик Б.Аҳмедов, академик А.Муҳаммаджоновнинг айрим тарихий топонимлар этимологиясига доир кузатишлари [1], ТИ.Камолиддиннинг Ўрта Осиёдаги қадимги туркий топонимияга оид ишлари диққатга сазовор. [2] Н.Хусановнинг XV аср ёзма ёдгорликларидаги антропонимларга, Ш.Ёқубов ва Б.Бафоевларнинг Алишер Навоий ономастикасига, М.Турдибековнинг Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асари ономастикасига, И.Худойназаровнинг ўзбек фольклори ономастикасига бағишланган тадқиқотлари ўзбек номшунослигида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек номшунослари олиб борган кенг кўламли тадқиқотлар кейинги йилларда ўзбек тилшунослиги соҳасини бир қатор монографиялар (С.Қораев, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Л.Каримова, А.Туробов, Н.Охунов, Н.Бегалиев, Т.Эназаров, Н.Хусанов, с. Каримов, С.Бўриев), рисоалар (С.Қораев, Э.Бегматов, Н.Охунов, Т.Нафасов, Т.Эназаров, Б.Қиличев), изохли луғатлар (С.Қораев, Э.Бегматов, З.Дўсимов, Х.Эгамов, Б. Ўринбоев, Т.Нафасов, В.Нафасова, О.Ҳолиқов) ҳамда кўп сонли илмий ҳамда илмийоммабоп мақолалар (С.Қораев, Э. Бегматов, Т.Нафасов ва бошқалар) билан бойитди“. Бу соҳада, айниқса, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Ҳ. Ҳасанов, С.Қораев, Н.Охунов, Н. Хусанов, Т.Эназаров, Х.Дониёров, А.Отажонова, Б. Ўринбоев каби олимларнинг ҳиссаси каттадир.

Ўзбек номшунослигининг тараққиётида ономастикага оид республикаимизда ўтказилган илмий-назарий анжуманларнинг ўрни каттадир. Масалан, 1974 йилда Бухоро шаҳрида “Ўрта Осиё ономастикасининг долзарб муаммолари” мавзуида бутунисттифоқ илмий анжуман ўтказилган эди. Бу анжуманда жуда кўплаб таниқли олимлар қатори Самарқанд шаҳридан Л.И.Ройзензон, Ҳ. Бердиёров, Р.Қўнғуровлар иштирок этган эдилар.

Ҳ.Бердиёров Б.Йўлдошев билан ҳамкорликда бу анжуманда «Ўзбек тилида фразеологизмлар таркибида атоқли отларнинг қўлланилиши», Р.Қўнғуров эса “Муштум” сатирик журналида окказионал маъноли атоқли отлар” мавзuida маърузалар қилган эдилар. Худди шу йиллари СамДУда “Ономастика масалалари” номи билан бир неча Илмий тўплам нашр этилган [3], бу соҳада илмий-тадқиқотлар қўлами анча кенгайган эди. Масалан, худди шу йиллари СамДУ олимлари поэтик ономастика ёки ономастик услубият масалалари билан махсус шуғуллана бошладилар. Таниқли адабиётшунос олим Э.Б.Магазаникнинг “Ономапоэтика ёки адабиётда гапирувчи номлар” номли йирик монографияси Тошкентда нашр этилган эди. [4] Бу олимнинг шогирди Ю.Пўлатов эса шу соҳада изланишлар олиб бориб, бадий матндаги номлар таржимасига доир қизиқарли рисола яратган эди. Кейинчалик, И.Мирзаев бадий таржимада киши исмлари ва географик номларнинг берилишига доир айрим кузатиш ишлари олиб борди. [5]

XX асрнинг 80-90-йилларида Жиззах (1985), Гулистон (1987), Қарши (1989), Навоий (1993; 1998) шаҳарларида “Ўзбекистон ономастикаси” деб номланган бутуниттифоқ ва республика илмийназарий ҳамда илмий-амалий анжуманлари ўтказилган, уларнинг материаллари алоҳида тўпламлар сифатида нашр этилган эди. Худди шу йиллардан бошлаб ЎЗМУ, ТошДПУ, СамДУ, ҚаршиДУ, БухДУ каби олий ўқув юртларида “Номшунослик масалалари”, “Ўзбекистон топонимикаси”, “Ўзбекистон ономастикаси”, “Ўзбек тили ономастикаси” муаммоларига бағишланган махсус курслар, ихтисослик семинарлари ўқиладиган бўлди.

Ўзбек номшунослигида мавжуд бўлган ишларнинг аксариятида исмлар, қисман лақаб ва тахаллуслар, микротопоним ва макротопонимлар, этнонимлар таҳлил қилинган, холос. Лекин ўзбек тилидаги атоқли отларнинг баъзи типлари шу кунга қадар деярли ўрганилган эмас ёки кам таҳлил қилинган. Бундай масалалар қаторига космонимлар (астронимлар), мифонимлар, ктематонимлар, агнонимлар, некронимлар, грошимлар, гемеронимлар, документонимлар, оронимлар, патронимлар, перейтонимлар, хромонимлар, геортонимлар, спелеонимлар фитонимлар, экклезионимлар, эргонимлар, хрематонимлар, бадий ономастика, ономастик услубият, лақаб ва тахаллуслар, атоқли отларнинг имлоси, ономастик бирликларнинг амалий транскрипцияси ва транслитерацияси номшуносликнинг амалий ва назарий муаммолари, жумладан, ономастик лексикография муаммолари киради.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Мухаммаджонов А. “Турон” геоинми ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2007. 2. - б 12-16.
- 2.Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 с.
- 3.Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск 1. - Самарканд: издание СамГУ, 1971. – 150 с.

- 4.Магазиник Э.Б. “Ономалозтика или “говорящие имена” в литературе. – Ташкент: Фан, 1978. - 148 с.
5. Мирзаев И. Бадий таржимада киши исмлари ва географик номларнинг берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент,1973. № 5. - Б. 70-73.

NAVOIYNING “FARHOD VA SHIRIN” DOSTONINING HAMD QISMIDA BADIY SAN’ATLARINING QO‘LLANILISHI

Maxliyo Sharofova Shokirjon qizi,
O‘zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi
1-bosqich magistranti.

Sharq mumtoz adabiyotida yaratilgan asarlarning nodirligi, ularning asrlar osha o‘qirmanni hayratga solayotganligi hamda shakl va mazmun go‘yo bir-biriga singib, yaxlit kompozitsiya hosil qilishining kaliti bu asarlar butun borliqni yaratgan Alloh taologa hamd aytish bilan boshlanishidadir. Darhaqiqat, mumtoz adabiyotimizning bebaho durdonalarini hamdlarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. So‘z mulkining sultoni Alisher Navoiyning ham har bir asari ibtidosi Yaratganga hamd bilan boshlanadi.

Hazrat Navoiyning badiiy mahorati nafaqat asarlaridagi sujet rang-barangligi, betakrorligi, balki g‘azallarida qo‘llanilgan badiiy san’atlar bilan ham belgilanadi. Hazrat Navoiyning “Xamsa” asari tarkibidagi ikkinchi doston – “Farhod va Shirin” 54 bobni o‘z ichiga olgan bo‘lib, dastlabki boblari hamd bilan boshlanadi. Ulug‘ mutafakkir an’anaga muvofiq:

Bihamdik fath avvob ul-maoniy

Nasib et ko‘ngluma fath etmak oni [1]

ya’ni ma’nolar xazinasining ochilishi sening hamding (maqtoving) bilandir, ma’nolar xazinalarini ko‘zimga ochib ber va ularni zabt etishni nasib qil¹, degan fikrlar bilan boshlaydi. Shoir bu bayt bilan yaratgandan bir madad bo‘lsa-yu, qalami yozilajak shavq dostonining ma’nolar xazinasiga kalit bo‘lsin degan, fikrlarni ilgari suradi. Bundan tashqari, akademik Aziz Qayumov o‘zining “Farhod va Shirin” sirlari” monografiyasida shunday yozadi: “Bu baytning birinchi misrasi arab tilida yozilgan. Ikkinchi misra o‘zbek tilidadir... Birinchi misradagi “fathu” (“ochaman”) ikkinchi misradagi “fath” (“ochmoq”, “egallamoq”) bilan so‘z o‘yini orqali bog‘langan. Shoir o‘sha eshiklar qulfini o‘z ko‘ngliga ochiq bo‘lishini tilaydi. Bu eshikni ochmoq uchun o‘z qo‘lining kaliti bo‘lishligini, shu kalit bilan hamma eshiklarni ochishini va tilagan hamma narsalarining unga nasib bo‘lishini istaydi...” [2]

O‘zbek adabiyotida badiiy san’atlar ikki asosiy turga: lafziy va ma’naviyga bo‘linadi. “Farhod va Shirin” dostonining hamd qismida shoirning fikrlariga hamohang ravishda, baytlarning ta’sir ko‘lamini kengaytirish maqsadida har ikki turdagi badiiy san’atlardan o‘rinli foydalanilgan. Asarning dastlabki baytlarida qo‘llanilgan “fath” so‘zi baytning ikki misrasida takror qo‘llanilib *takrir* san’atini

yuzaga keltirgan. Shu jumladan, dostonning dastlabki misrasi arab tilida, keyingi qismi esa turkiy tilda yozilganini hisobga olsak, bu baytda *mulamma'* san'ati ham qo'llanganiga guvoh bo'lamiz. *Mulamma'* badiiy san'ati xususida Atoulloh Xusasayniy "Badoye us-sanoye" asarida ushbu fikrlarni keltiradi: "Mulamma' andin iboratdurkim, she'ning bir qismi bir tilda, boshqa bir qismi o'zga tilda bo'lur. Bu san'atning mashhuri uldurkim, bir misrayi arabcha va ikkinchi misrayi forscha bo'lur". [3]

Nima ko'p olmog'imga mone' etma,

Necha ko'p olg'onimga qone' etma.

Tarse' san'ati qo'llangan yuqoridagi baytda Hazrat Navoiy Yaratganga iltijo ila ma'nolar xazinasidan qancha olsa ham, mone' etmasligini so'rab, qancha ko'p undan bahramand bo'lsa-da, uni qondirmasligini ifodalamoqda. *Tarse'*ning lug'aviy ma'nosi "gavharni ipga tizish"dir. Istiloh sifatida esa ikki jumla yoki misradagi so'zlarning bir-biri bilan vaznda, ham qofiyada barobar kelishini bildiradi. *Tarse'* lafziy san'at doirasiga kirsa ham, nihoyatda murakkab usullardan biri bo'lib kelsa-da, biroq ba'zan so'z birikmalari sifatida ham mos tushishi mumkin. [3] Quyidagi baytda ham aynan shu xususiyatlar mavjud bo'lgani uchun *tarse'* san'atiga asos bo'lib xizmat qilgan:

<i>Gadolarg'a</i>	<i>dag'i</i>	<i>andin</i>	<i>ato</i>	<i>ber</i>
↓	↓	↓	↓	↓
<i>G'anilarg'a</i>	<i>dag'i</i>	<i>oni</i>	<i>tuto</i>	<i>ber</i>

Ma'naviy ya'ni she'ning ma'nosi bilan bog'liq, uning badiiyatini ochib beruvchi san'atlarning eng mashhurlaridan biri *tazod* san'atidir. "Tazod" so'zi "zid qo'yish", "qarshilantirish" ma'nolarini ifodlaydi. Shu so'z bilan ataluvchi she'riy san'at esa baytda ma'no jihatidan o'zaro zid, qarama-qarshi bo'lgan so'zlarni qo'llab, ta'sirchan badiiy timsolar, lavhalar yaratilishni nazarda tutadi. [4] "Farhod va Shirin" asarining hamd qismida kelgan quyidagi baytlarda "shoh" hamda "qul", keyingisida esa "oshkoro" hamda "nihon" so'zlari ushbu ma'naviy san'atni hosil qilishda asos bo'lib xizmat qilgan::

Shah olsa dog'i qilsun toji torak,

Qul olsa ham anga bo'lsun muborak

Alarg'a oshkorovu nihoni,

Ko'z ichra ashkdek asratqil oni. (tazod)

"*Tajziya* andin iboratturkim, bir baytda ikki kiritma saj'ni ul tarzda berurlarkim, birinchi saj'dagi fosilaning oxirgi harfi anga muxolif, ikkinchi saj'ga muvofiq bo'lur, ya'ni birinchi misraning birinchi yarmin ikkinchi misraning birinchi yarmig'a bir sa'j bila musajja' qilurlar va birinchi baytning ikkinchi yarmin ikkinchi misraning ikkinchi yarmig'a fosilaning oxirgi harfi raviy bila muvofiq bo'lgan

ikkinchi bir sa’j bila musajja eturlar...” [3] Ushbu badiiy san’at baytning shakliga bog‘liq bo‘lib, birinchi va ikkinchi misrada o‘zaro qofiyadosh so‘zlar qo‘llaniladi:

Ani *sindurg‘on* elni qil *shikasta*,
Xujasta ko‘rgan elga tut *xujasta*

Navoiy ijodi xususida so‘z yuritilganda, mutafakkirning dostonlaridagi shakl va mazmun uyg‘unligi, ularda qo‘llangan tajnis-u tarse’lar, tazod hamda tajziya san’atlari haqida ko‘p va xo‘p gapiriladi. Biroq shoirning badiiy merosi shular bilan kifoyalanibgina qolmay, balki deyarli ko‘pgina ijodkorlar asarlarida uchramaydigan, bugungi kun uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ilmiy meros bilan baholanadi. Hazrat Navoiyning har bir asarining ochqichi bo‘lgan hamdlar esa asar mazmuni bilan muvofiq bo‘lib, nafaqat boshlanish nuqtasini, balki uning davomiga ham ilhom beruvchi ilohiy fayz manbaidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. -Т.: Фан, 1978-1988.
2. Қаюмов А. Фарҳод ва Ширин сирлари: эзгулик ва севгини улуг‘ловчи мотивлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
3. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. -Тошкент: Фафур Фулом, 1981.
4. Исҳоқов Й. Сўз санъати сўзлиги. Тошкент: Зарқалам, 2006.
5. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийат луғати. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2008.

ALISHER NAVOIY “XAMSA” DOSTONLARIDA PAYG‘AMBARLAR TAVSIFI

Shaymanova Zulayxo Moyliyevna,
*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
yo‘nalishi 1- kurs magistranti.*

Xalqning o‘zligini anglashida ming yilliklar davomida sinovlardan o‘tgan milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, ajdodlarimizdan qolgan o‘lmas merosimizni o‘rganish, tadqiq qilish bugungi kunimizning eng dolzarb masalalaridan biri sanaladi. Yuksak ma’naviy ildizlardan oziqlanmaydigan, o‘zgalar ta’siriga berilgan har qanday millat kelajagi xavda qolishi tabiiy. Shu jihatdan, mingyilliklar bilan bo‘ylashadigan yozma manba va matnlarimiz, ayniqsa, hazrat Alisher Navoiyning avlodlarga qoldirgan ma’naviy merosi millatni ma’rifatli qiladigan mustahkam ildizdir.

Buning uchun esa, boy adabiy merosimizga, xususan, Alisher Navoiy asarlariga murojaat qilish, u kishining asarlari mag‘zini chaqib, keyingi avlodlarga sof holda yetqazish uchun jiddiy izlanishlarga ehtiyoj sezilmoqda. Raqamli texnologiyalar rivojlanayotgan bir paytda Navoiy asarlariga yoshlarda muhabbat uyg‘otish bugungi kun matnshunos va manbashunoslari oldidagi mas’uliyatli vazifadir. Navoiy asarlarini, shu jumladan “Xamsa” dostonlarini manbashunoslik

nuqtayi nazaridan o'rganish, uning mukammal nashrlarini tayyorlash, ular bo'yicha lug'atlar tayyorlash, fondlarda saqlanayotgan nusxalarning qo'lyozma va toshbosmalarini internet tarmog'iga joylashtirish bugungi kunning talabidir.

Bu shoh asarga bo'lgan qiziqish XV asrdan to bugungi kungacha davom etib kelmoqda. Navoiy "Xamsa"siga bag'ishlab ko'plab ilmiy tadqiqotlar yaratilmoqda. Shu ma'noda ushbu dostonida kelgan payg'ambarlar tavsifiga e'tiborimizni qaratmoqchimiz.

"Xamsa"ning birinchi dostoni "Hayrat ul-abror" da 1-maqolot iymon haqida bayon qilinadi. Unda iymonning to'rtinchi turi "Payg'ambarimiz mash'ari" keltiriladi. Dostonlarning barchasida payg'ambarimiz Muhammad sallollohu alayhi vassallamga na't, ya'ni maqto'v keltiriladi. Bu Allohga hamd qismidan keyin yoziladi. Navoiy ushbu dostonning 13- maqolotida ham payg'ambarimiz (s.a.v.) haqida so'z boradi. Unda "insonlarning komili"¹ deya tavsiflanadi.

Ulki kamol ahlidin akmal durur,

Shohi rusul Ahmadi mursal durur.

"Sab'ai Sayyor" dostonining 3- bobi Muhammad (s.a.v.) madhiga bag'ishlanadi. Bob sarlavhasida "Ul shohi risolatpanoh na'tikim" deb nomlanishi payg'ambarimizni payg'ambarlar shohi deb ta'riflaydi. Shu dostonning 4- bobida esa Payg'ambarimiz huzuriga elchi (Jabroil) kelib Haqning salomini yetkazganligi va payg'ambarimiz yaratuvchining huzuriga borganida ummatlarining gunohini kechirishni iltimos qilganlari hamda barcha istaklari birma-bir qabul qilinganligi haqida so'z boradi.

"Layli va Majnun" dostonida Navoiy Laylini ta'rifida juda chiroyli tashbeh qiladi. Ya'ni, ishq vodiysida "nori ayman" (shoxlari shu'lalanib turgan daraxt)ni ko'radi. Layli yuzini shu daraxtga qiyoslaydi. "Nori ayman" aslida Qur'ondagi Muso hikoyasiga ishora qilinyapti. Muso alayhissalom Allohga yuzingni ko'rsat deb iltijo qilganlarida, Alloh bir uchqunni Tur tog'i tomon yo'naltiradi. Tur tog'i parchalanib, qum holiga keladi, Ayman vodiysi esa yorishib ketib, undagi daraxtlar mash'aladay porlaydi. Bundan ko'rinadiki, Hazrat Qur'ondagi payg'ambarlar vasfini o'z dostonida go'zal tasviriy vositalar asosida gavdalandirganlar.

Shuningdek, ushbu dostonida Rosululloh(s.a.v.) ni oshiq sifatida, Allohni mahbub sifatida tasvirlaydi (Mahbub xayoli birla mashg'ul) deya tasvirlanadi. Shoirning yozishicha, payg'ambar Haqning huzuriga oy bo'lib borib, quyosh bo'lib porlab qaytib keladi:

Oy bordiyu keldi mehri raxshon,

Dur bordiyu keldi bahri Ummon.

Dostonida Odam Ato haqida ham gap ketadi va uni payg'ambarlik daraxtidagi mevaga o'xshatadi. Bulardan ko'rinadiki, Navoiy payg'ambarlar tarixini, ular haqidagi voqealarni juda chuqur bilganlar.

„Farhod va Shirin“ dostonida Xizr alayhissalom tasviriga duch kelamiz. Farhod "Ro'parasida yashil kiyingan nuroniy bir mo'ysafid"ni ko'radi. Asarda Xizr saodat va murod yo'lini ko'rsatuvchi pir, jahongashta yo'l boshchi sifatida gavdalanadi.

Meni Xizr anglagin tuttum yo‘lungni,
Ki, to bu yo‘lda tutqoymen qo‘lungni.

U Farhodga sinov bosqichlari xaritasini juda tushunarli qilib o‘rgatadi. Hali bosib o‘tilmagan yo‘l Xizr vositasida ayon bo‘ladi. Farhod u bergan saboq asosida maqsadiga erishadi, „ismi a‘zam“ni tilidan qo‘ymaydi. Muqaddas Qur‘onda ham Xizr alayhissalomga kuchli ilm berilganligi haqida oyat mavjud. Alisher Navoiy asarida payg‘ambarning ilmligi darajasini mahorat bilan ko‘rsatib bera olgan. Ya‘ni, Xizr obrazi dostonga istioraviy shaklda ko‘chgan.

Yana Nuh alayhissalom tasviri „Hayrat ul-abror“, „Farhod va Shirin“, „Sab‘ai Sayyor“ dostonlarida ham uchraydi.

Bulut el uzra qatra bor o‘ldi,
Nuh to‘foni oshkor o‘ldi. (“Sab‘ai sayyor”)

Agar topsa Skandar mulki zoting,
Gar o‘lsa Nuh umricha hayoting. (“Farhod va Shirin”)

Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlarida eng ko‘p uchraydigan obrazlar payg‘ambarlar obrazidir. Bu esa Navoiy ijodiga Qur‘oni Karim va boshqa muqaddas manbalarning ta‘siri kuchliligidandir. Kichkina kuzatuvimiz xulosasi sifatida shularni aytish mumkin:

-shoir “Xamsa”sida Odam alayhissalom, Yusuf alayhissalom, Shuayb, Muso, Muhammad, Xizr alayhissalomlar tasviriga guvoh bo‘ldik;

-payg‘ambarlar tavsifini berishda Navoiy talmeh san‘atiga murojaat qilgan;

-shuningdek, she‘riy san‘atlardan tashbeh, istioralardan unumli foydalangan;

-Ibrohim alayhissalom “Sab‘ai sayyor”, “Farhod va Shirin”, “Hayrat ul-abror” dostonlarida Xalil nomi bilan keltirilgan. Xalil so‘zining ma‘nosi do‘st, muhib deganidir;

-Navoiy payg‘ambarlar tarixini, Qur‘onni mukammal bilgan.

Umuman olganda, “Xamsa” da nomi keltirilgan ulug‘ zotlar – payg‘ambarlar bilan bog‘liq ma‘lumotlardan xabardorlik asar matnini oson tushunish, ulardagi mazmun, mohiyatni chuqur anglashga yordam beradi. O‘quvchi ongida dostonlar mazmunini yorqin bo‘yoqlarda tasavvur qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiyni anglash yo‘lida. Ilmiy-metodik maqolalar to‘plami. –Toshkent, 2021.
2. Alisher Navoiy va XXI asr / Buyuk shoir va mutafakkir tavalludining 580 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. -Toshkent, 2021.
3. Alisher Navoiy. “Xamsa” dostonlarining ixcham nasriy bayoni. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
4. Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D. Navoiyshunoslik. -Toshkent: Tamaddun, 2018.

TURKIY TILLAR TARIXIDA KO‘PLIK QO‘SHIMCHASI – LAR VA UNING SHAKLLANISHI

Nig‘monov Abdulazizxon Safiyullo o‘g‘li,
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi o‘qituvchisi
Elektron pochta: hei_long55@mail.ru;
tel: (90) 999-18-34

Turkiy tillarda birlik va ko‘plik son masalasi nazariy grammatikaning dolzarb va munozarali masalalaridan biri bo‘lib, bu masalaga oid tadqiqot ishlarining ko‘pligi ham fikrimizni isbotlaydi. Son kategoriyasini o‘rganish turkiy tillarning shakllanish va rivojlanish tarixi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib uzoq davrlarga borib taqaladi. Ushbu maqolada bugungi kun turkiy tillarida ko‘olik kategoriyasini yasagan –lar affiksi va uning taraqqiyotiga oid masalalarga to‘xtalib o‘tmiz.

Hozirgi turkiy tilshunoslik turkiy tillarning fonologik, grammatik va leksik tarkibidagi turli hodisalarning tabiati va mohiyatini tushunish borasida salmoqli yutuqlarga erishmoqda [11; 13; 16; 18].

Barcha turkiy tillarda mavjud bo‘lgan ko‘plik kategoriyasi, avvalo, morfologik ko‘rinishga ega bo‘lib, -lar affiksi va uning turli talafuz variantlari asosida shakllanadi. Chuvash tilida ko‘plik shakli -sem / -sen affiksi yordamida ifodalanadi. Ushbu ko‘plik shaklini yasovchi qo‘shimchalarning funksional xususiyatlari turli nutq sharoitlarida qo‘llanilishi asosida tahlil qilgandagina ochiladi. -lar affiksi va uning variantlari, otlar, kishilik olmoshlari, harakat nomlari va 3-shaxs fe‘llariga qo‘shilib, ko‘plik shaklini hosil qiladi va ko‘plik ma’nolarini ifodalaydi[1]. Son kategoriyasi, turkiy tillarning grammatik tarkibida muhim o‘rin tutib, deyarli butun gap bo‘laklarini qamrab oladi. Son kategoriyasining lingvistik kategoriyalar tizimidagi o‘rni uning nominativ (substantiv) xususiyati bilan ajralib turadi [9]. Shuning uchun ham ot so‘z turkumi nutqda ko‘plikni ifodalashda asosiy nutqiy bo‘lak hisoblanadi.

Turkiy tillarda -lar affiksi umumiy xarakterga ega bo‘lib, chuvash tilidan boshqa barcha qadimiy va zamonaviy turkiy tillarda keng qo‘llaniladi. -lar affiksining kelib chiqishi ko‘plab turkologlarning e’tiborini tortgan va ularning asarlarida keng muhokama qilingan.

-lar affiksining genezisi haqidagi dastlabki tadqiqotlar O.Betling tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, u -lar affiksining birinchi tarkibiy elementi -l ni yoqut tilidagi -la affiksi bilan bog‘lashga harakat qilgan. [10]. Keyinchalik bu g‘oya V. Kotvich tomonidan davom ettirilib, olim -lar ko‘plik affiksida birinchi tarkibiy element -l ning etimologik bog‘lanishlarini ancha chuqur yoritishga muvaffaq bo‘ladi. U -lar affiksining birinchi tarkibiy elementi -l tovushini o‘xshash nafaqat yoqut tilidagi birlik kelishigi -luun affiksida, balki -la, -lan kelishiklari va sifatdash affikslari -lu, -lux, -laax bilan, jamlovchi sonlar -a (u)i, - la bilan ham, sifatlarning qiyosiy darajasi va ravish yasovchi -laj, -lu va boshqa qo‘shimchalar bilan ham

bog‘lab yoritishga urinadi hamda tahlil uchun mo‘g‘ul va tungus-manjur tillaridagi misollarni oladi [12].

A. M. Kazembek -lar affiksini mo‘g‘ul tilidagi -nar bilan qiyoslaydi. Muallif turkiy tillardagi -lar affiksi bilan mo‘g‘ul tilidagi -nar affiksining kelib chiqishini bir deb hisoblaydi va muallifning bu qiyosini o‘rinsiz deb bo‘lmaydi. A.M.Kazembekning tadqiqotlarini turkologiyada morfonologiya va -lar affiksining kelib chiqishi haqidagi ilk fikrlar sifatida baholash mumkin [2].

N. Poppe taxminiga ko‘ra, -lar affiksi ikki mustaqil ko‘plik affiksi -la va -r ning qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan, -r affiks hozir ham jamlovchi ko‘plikning maxsus ko‘rsatkichi sifatida qoraladi [14].

D. Sinor esa turkiy tillarda -z ning ustunligi va -r ning ikkinchi darajaliligi haqidagi farazga asoslanib, -lar affiksi tarkibidagi -r elementini umumiy oltoycha -r jamlovchi ko‘plik affiksining davomi deb hisoblamagan.

Olim oltoy ko‘plik ko‘rsatkichi -r turkiy tillarda -z tarzida aks etishini ta’kidlaydi [17]. Shu sababli, u -r elementini turkiy tillardagi er “kishi, erkak” so‘zi bilan bog‘lagan M. Rasänenga hayrixohlik bildiradi [15].

Turkiy tillarda -r ning ustunligi -z ning ikkinchi darajaliligi haqidagi farazga tayangan A.N.Kononov esa jamoa-ko‘plik ko‘rsatkichi -r chuvash tilidagina saqlanib qolganligini ta’kidlaydi: ere-r “biz”, eze-r "siz". Muallifning fikricha, ko‘plik ko‘rsatkichi -r affiksi oltoy tilidagi 2-shaxs egalik affiksi tarkibida ham saqlanib qolgan: -yar / -ger <* n -ny / -ng + -ar / -er: ada-yar "otang", tuva, xakas, qirg‘iz tillarida -* nar, - * ner <* n + -ar / -er: ata-nar "otang". Bu affiksning ikkinchi elementi (-r)ning kelib chiqishini tushuntirish uchun -lar / -ler> -ar / -er affikslariga tayanish mumkin. -r affiksi jamlovchi-ko‘plik ko‘rsatkichi sifatida rus tiliga eski turkiy tildan o‘zlashgan boyar-in bol-ar <boyla + r so‘zi tarkibida uchraydi. -r affiksi jamoa-ko‘plik ko‘rsatkichi sifatida tungus va mo‘g‘ul tillarida keng qo‘llaniladi. Natijada, A. N. Kononov ham -lar affiksi ikki umumiy oltoy ko‘rsatkichlari l + r umumiylik- jamoaviy-ko‘plik qo‘shimchalarining birikishi natijasida hosil bo‘lgan degan xulosaga keladi [4].

J.G.Keyikbayevning fikricha, ko‘plik shakli -lar tarixan birlamchi -l dan rivojlangan. Lekin turkiy tillarda ko‘plik qo‘shimchasidagi birlamchi -l bora-bora o‘zining ko‘plik ma’nosini yo‘qota borgan. Shuning uchun ham, umumiy qonuniyatlar natijasida -l asosida -a / -e aniqlik ko‘rsatkichi shakllanadi va buning natijasida qorachay-balkar tilidagi otlarda, qirg‘iz tilida esa fe’l shakllarida ko‘plik ma’nosini saqlab qolgan -la / -le affiksi hosil bo‘ladi. Boshqa turkiy tillarda -la / -le affiksiga qadimgi ko‘plik qo‘shimchasi -r qo‘shilgan. [3]

F.A.G‘aniyev -lar affiksi ikki: -li va -r affikslarining qo‘shilib ketishi natijasida hosil bo‘lgan, deb hisoblaydi. Bunda -li affiksi mansublikni ifodalagan, -r esa ko‘plik ko‘rsatkichi vazifasini bajargan [8].

Biroq, nima uchun jamlovchi ko‘plikning birinchi affiksi -l jamlovchi ko‘plikning ikkinchi ko‘rsatkichi -r bilan qo‘shilgani noaniqligicha qolmoqda? B. A. Serebrennikov buni turkiy tillarda o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan -la mavjudligi bilan tushuntirishga harakat qildi. Buni uning turkiy tillardagi qoldiqlari ham

tasdiqlaydi. Bu reliktlarga, eng avvalo, bir-la “birga”, “birgalikda” shaklini kiritish mumkin. Bu affiks boshqa jamlovchi -n yoki -un affiksi bilan murakkablashadi, natijada esa be-la-n kabi morfemik shakllarni hosil qiladi. -la affiksi yoqut tilidagi -lan affiksida, masalan, Anna-lan "Anna bilan", shuningdek, bulqor tilidagi jamlovchi -len affiksida (masalan, ekew-len "birga") mavjud.

Shunday qilib, ko‘plab turkologlarning asarlarini tahlil qilish asosida, lar affiksi jamoaviy ko‘plikning ikkita ko‘rsatkichidan -l va -r. dan tashkil topgan degan xulosaga kelish mumkin. Qadimgi jamlovchi ko‘plik affiksi -lga boshqa bir ko‘plik affiksi -r ning qo‘shilib kelishiga asosiy sabablardan biri, shubhasiz, qadimiy jamlovchi ko‘plik ko‘rsatkichi -la affiksi va birgalik affiksi -la o‘rtasidagi omonimiyani yo‘q qilishga intilish bo‘lgan. -lar affiksi chuvash tilidan tashqari barcha qadimgi va hozirgi turkiy tillarda qo‘llanadi. Bu umumturkiy ko‘plik ko‘rsatkichi keng iste’molda bo‘lib, ko‘p ma’noli morfologik vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Айдарова С. Х. Интерферентные ошибки на начальном этапе обучения туркменских студентов татарскому языку // Филология и культура. 2012. № 3. С. 7-9.
2. Казембек А. М. Общая грамматика турецко-татарского языка. 2-е изд-е. Казань: Типография Казанского университета, 1846. 467 с.
3. Киекбаев Дж. Г. Основы исторической грамматики урало-алтайских языков. Уфа: Китап, 1996. 367 с.
4. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 446 с.
5. Сагдиева Р. К. Аффиксы как средства выражения конкретизирующих отношений в татарском языке: автореф. дисс. ... к. филол. н. Казань, 2000. 22 с.
6. Сагдиева Р. К. Роль аффиксов направительного падежа в образовании конкретизирующего отношения между именами существительными и глаголами в татарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 7 (49). Ч. 1. С. 153-155.
7. Серебренников Б. А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа –лар в тюркских языках // Совет. Тюркология. 1970. № 1. С. 49-53.
8. Татарская грамматика. Казань: Татарское кн. изд-во, 1997. Т. II. 397 с.
9. Фаттахова Р. Ф. Категория числа в современном татарском литературном языке. Казань: Gumanitarya, 2004. 151 с.
10. Bohtlingk O. Ueber die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wortenbuch. St.-Pb., 1851. 184 s.
11. Islamova E. A., Safonova S. S., Bolgarova R. M. Written Records of the Kazan Region of the XVI century: Historical, Lexicological and Lexicographical Aspects // Journal of Language and Literature. 2014. № 5 (4). P. 321-324.
12. Kotwicz W. Les pponals dans les langues altaigues. Krakow, 1936. 254 s.
13. Nurieva F. Sh. Literary Language of the Golden Horde: Norms and Variations // Life Science Journal. 2014. № 10 (11). P. 713-717.
14. Poppe N. Plural Suffixes in the Altaik Languages // Ural-Altische Jahrbucher. 1952. № 3-4. P. 64-70.
15. Rasanen M. Aus der Turkischen Formenlehre. Helsinki, 1939. 277 s.

16. Sattarova M. R., Zamaletdinov R. R., Nurmukhametova R. S. Variants of phoneme /a/ in Tatar lingual areal // Life Science Journal. 2014. № 11 (10). P. 657-660.
17. Sinor D. On Some Ural-Altaik Plural Suffixes // Asia Major N. S. 1952. № 7. P. 89-96.
18. Yusupova A. S., Galiullina G. R., Denmukhametova E. N. Representation of national mentality in Turkic-Tatar vocabulary //Life Sci J. 2014. № 11 (7). P. 506-508.

Davlat tili va uning nufuzi

2-shoʻba.

ОНА ТИЛИМ – МИЛЛАТ РУҲИ ВА ҒУРУРИ

Джумаева Наргиз Иркиновна,
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
Чет тиллари кафедраси доценти,
педагогика фанлари номзоди.*

“Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур”.

Абдулла Авлоний

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат тилининг мақоми ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилгандан сўнг, ўзбек тили мустақил давлатимизнинг Байроғи, Герби, Мадҳияси қаторида турадиган, қонун йўли билан ҳимоя қилинадиган муқаддас давлат рамзига айланди. Бу ўз даврида, том маънода, оламшумул воқеа бўлган эди. Чунки Беруний, Ибн Сино, Ал Хоразмий, Ал Фарғоний, Алишер Навоий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур Мирзо сингари буюк сиймоларни етиштирган халқ тили йўқолиш арафасига келиб қолган эди. Она тилимиз тарихига эътибор қаратадиган бўлсак, у халқимизнинг бой ва шонли ўтмиши билан бирга ривожланиб, сайқал топиб келганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу тил ўз халқи билан бирга, не-не жафоларни бошидан ўтказмади. Не-не истилочилар томонидан бой маданий меросимиз бўлган ноёб қўлёзмалар, адабиётлар йўқ қилинди. Улар халқимизни ўзига қарам қилишда аввало, халқимизнинг ўз тили, тарихи, маданияти ва миллий ғуруридан жудо этишга уринганликлари айни ҳақиқат. Узоққа бормаёлик, ўтган 70 йил давомида собиқ шўро давлати миллат бошига не-не кўргуликларни солмади. Улкан тарихий обидаларимиз, муқаддас қадамжоларимиз оёқ ости қилинди, таҳқирланиб, топталди. Энг ачинарлиси, ўз туғилиб ўсган она юртимизда динимиздан, тилимиздан жудо қилишга уринишлар бўлди.

Мустақилликка илк қадамлар ташланаётган даврдаёқ Биринчи Президентимиз томонидан ўзбек тилига давлат мақоми бериш масаласи кун тартибига қўйилиб, бу иш амалга оширилган эди. Она тилимиз – ўзбек тилига 1989 йил 21 октябрда давлат тили мақоми берилди. Бу мамлакатимиз, юртдошларимиз ҳаётидаги унутилмас, тарихий воқеага айланди. Агар ўшанда тил тўғрисида қонун қабул қилинмаганда эди, ўзбек тили ҳам тарих саҳифаларидан жой олган бўлармиди?!

Бугун давлатимиз Янги Ўзбекистон - «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» тамойили асосида тараққиётнинг янги 3-ренессанс даврига қадам қўймоқда. Айни жараёнга келиб, она тилимиз мустаҳкам ҳуқуқий асос ва юксак мақомга эга бўлди. Ҳозирги кунда ўзбек тили ҳаётимизнинг барча жабҳаларида — давлат ва жамият бошқаруви, давлатлараро муносабатлар, илм-фан, таълим-тарбия, тиббиёт, маданият ва санъат соҳаларида фаол қўлланилмоқда, халқаро минбарлардан баралла янграмоқда. Жорий йилнинг 23 сентябрь куни Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясида мамлакатимиз тарихида илк бор Давлат тилида баёнот қилиши, юқорида қайд қилаётган фикримизнинг ёрқин далилидир [1].

Шуни таъкидлаш керакки, ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши халқимизнинг миллий мустақилликка эришиш йўлидаги муҳим қадамларидан бири бўлган эди. Истиқлол йилларида мамлакатимизда барча соҳаларда бўлгани каби тилимиз тараққиётида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди. Ўзбек тилининг халқаро миқёсда обрўси ошди. “Давлат тили ҳақида”ги қонун она тилимизнинг бор гўзаллиги ва жозибасини тўла намоён этиш билан бирга, уни илмий асосда ривожлантириш борасида ҳам кенг имкониятлар яратди. Олимлар ва мутахассислар томонидан илм-фан ва турли соҳаларга оид энциклопедия ва луғатлар, дарслик ва ўқув қўлланмалари чоп этилди. Мумтоз адабиётимиз намуналари, саксон мингдан зиёд сўз ва сўз бирикмасини, фан, техника, саноат, маданият ва бошқа соҳаларга оид атамаларни, шеваларда қўлланиладиган сўзларни ўз ичига олган беш жилдлик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” бу борада амалга оширилган ишларнинг энг муҳимларидандир.

Қачонки болалар ўз она тилларида ўқишни тўхтатар экан, ўша тил йўқолиб кетиш арафасига келиб қолади. Тилларни сақлаб қолиш бу ўша халқнинг маданияти, урф-одати, расм-русумларининг сақланиб қолинишини англатади. Чунки халқ тақдири тил тақдири билан бевосита боғлиқ. Тил ҳар бир миллат маданиятининг ўзагидир. Шу сабабли ҳам тилнинг сақланиши халқ тараққиёти ва келажагини белгилайди. Тил халқни бирлаштиради, тарбиялайди, ўқитади, урф-одат, анъаналарини сақлайди. Шундай экан, она тилимизнинг халқаро миқёсдаги обрў-эътиборини юксалтиришда, уни миллий ва умумбашарий тушунчалар асосида тараққий этган тиллар сафига қўшишда ҳар биримиз тилимизга чуқур ҳурмат билан ёндашимиз керак.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ўзбек адабий тилини ривожлантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг натижасида ўзбек тили давлат тили, давлат рамзи, миллий маданият ва маънавиятни ифодаловчи ҳамда уларни келажак авлодга етказувчи муҳим мулоқот воситаси даражасига кўтарилди. Ўзбек тилининг халқаро миқёсдаги нуфузи ошиб, фаол мулоқот воситасига айланиб бормоқда. Турли даражадаги расмий учрашувлар, музокараларда тилимиз кенг қўлланилаётгани, хориждаги

кўплаб университетлар, илмий муассасаларда ўзбек тили марказлари ташкил этилиб, уларда она тилимизни ўрганишга қизиқувчилар сафи тобора ортиб бормоқда.

Ўзбекистонда нафақат ўзбек тили, балки бошқа миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ҳурмат қилиниши миллий қонунчилигимизда акс этган. Унинг амалий исботини Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-моддасидаги қуйидаги норма мисолида кўриш мумкин: «Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир. Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади».

Она тилим – миллат руҳи ва ғурури, миллат, халқ руҳининг кўзгуси. Кўзгунинг янада шаффоф, тиниқ ва соф бўлиши эса ўзимизга боғлиқ. Зеро, тилни эъзозлаш энг аввало, халқни, миллатни, бугунни ва, албатта, келажакни авайлаш демакдир.

Юқоридаги фикрларни хулосалаб, қуйидаги таклифларни беришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

➤ она тилимизнинг халқаро миқёсдаги ўрни ва нуфузи бошқа халқлар тиллари билан алоқаларни тадқиқ қилишга қаратилган илмий фаолиятга янада кенг йўл очиб бериш;

➤ узлуксиз таълим тизимининг ҳар бир босқичида олиб бориладиган она тилимизнинг мавқеини кўтарадиган маданий-маърифий тадбирларни оммалаштириш;

➤ таълим муассасаларида Алишер Навоий, Бобур, Машраб каби мутафаккир-шоирларимиз ва Қодирий, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор ва Миртемир сингари улуғ адибларимизнинг ранг-баранг тили, халқчил ва сержило услубини чуқур ўрганиш маънавиятимизни ҳам, нутқ ва тафаккуримизни ҳам беҳад бойитади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясида ўзбек тилида сўзлаган нутқи. <https://www.gazeta.uz>
2. Ходжаев Б.Х. Умумий педагогика. Дарслик. –Т.: Сано-стандарт, 2017. -416 бет.
3. <https://www.lex.uz>
4. <https://uza.uz/oz/documents>

O‘ZLIGIMIZ TIMSOLI-ONA TILIMIZ

Feruza Nizamova,

*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
O‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrası,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.
Tel.: +998 90 9047098*

Ibrohim Mamarailov,

*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Islomshunoslik yo‘nalishi 4-bosqich talabasi.*

Inson uchun oliy ne‘mat deb atalmish ona tili har bir millatning eng asosiy belgilaridan bo‘lib, birinchi prezidentimiz I.Karimov ta’kidlaganidek: “Ona tili o‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar va ajdodlar o‘rtasidagi ruhoniyl-ma’naviy bog‘liqlik ustunidir”. Bu kurrai zamin osmonidagi porlab turgan yulduzlar kabi xalqlar ham ko‘p. Har bir xalq o‘z tili, milliy urf-odat, qadriyat va an‘analari, o‘ziga xos turmush tarzi bilan ajralib turadi. Chunonchi, xalqning, millatning o‘zligini anglashi, tarixini namoyon qilishida o‘z “Oliy zaboni” bo‘lmish ona tilining o‘rni beqiyosdir.

Darhaqiqat, inson dunyo yuzini ko‘ribdiki, o‘z ona tili bilan ko‘z ochadi, uyg‘onadi, ulg‘ayadi va kamolga yetadi. Shu til bilan yashab o‘tadi. Til inson kamolotida betakror ahamiyat kasb etadi. Ona tili eng ezgu fazilatlar, yuksak tuyg‘ular manbai hisoblanadi..

Davlat tili bayramining 31 yilligi arafasida Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida jahon xalqlari oldida sof ona tilimizda baralla nutq so‘zlagani xalqimizni nihoyatda to‘lqinlantirdi, biz yoshlarga yana-da jo‘shqinlik ato etdi. Jahon hamjamiyatida esa tilimizga bo‘lgan hurmat, e’tibor, ishonch va qiziqish ortishiga xizmat qildi.

Tilimizni keng targ‘ib qilish, yosh himoyachilari bo‘lmish barkamol avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning har tomonlama yetuk insonlar bo‘lib kamol topishida ko‘maklashish, iqtidorlarini yana-da rivojlantirish maqsadida Muhammad Rizo Ogahiy, Abdulla Qodiriy, Hamid Olimjon va Zulfiya, Ibrohim Yusupov, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Halima Xudoyberdiyeva va Muhammad Yusuf nomidagi ma’rifat maskani deb atalmish ijod maktablari tashkil bo‘lganligi va “Adiblar xiyoboni” majmuasining barpo etilishi milliy yuksalishdan darak beradi. Bu va shu kabi ma’rifat maskanlari til va adabiyotning yashnash va yuksalishning haqiqiy o‘choqlaridir. Bizning mana shunday serqirra ajdodlarimiz asarlarini o‘zbek tilida yozganlar va hanuzgacha bu an‘ana davom yetib kelmoqda. Shonli tariximiz va boy madaniyatimiz bilan birga ajdodlar meroslari ham shu til vositachiligida bizga yetib kelishi davom etmoqda. Shu meroslar va an‘analarni asrab-avaylash, kelajak avlodga ham yetkazish maqsadida qator ishlar amalga oshirilmoqda. Davlatimizning bayrog‘ini ko‘klarga ko‘tarishda o‘z hissasini qo‘shayotgan tengdoshlarimiz, aka-

opalarimiz, biz yoshlar va ayniqsa, jahon mamlakatlarida sportchilarimizning g'alabalari sharafiga o'zbek tilida madhiyamiz yangrayotgani so'z bilan ifodalab bo'lmas, osmon qadar ishonchni yuksaltiradigan, ahillikka chorlaydigan ulkan yutuq, bu quvonch, bu faxr, bu iftixordir.

Tilimiz jozibasiga maftun bo'lib, o'zgacha qiziqish bilan o'rganayotganlar ham talaygina. Tilimizning yana-da yashovchan va barhayotligini ta'minlash uchun o'zbek tili taraqqiyoti yo'lida hamfikir, hamkor bo'lib, qo'lni qo'lga, kerak bo'lsa jonni jonga berib bo'lsa-da, birlashmog'imiz darkor. Bu chorlov tashabbusi yoshlardan chiqishi ajdodlar izidan sobitqadamlik va vatanparvarlikdir. Shaxsiy namuna sifatida shuni aytishim mumkinki, o'zim ham ko'p badiiy asarlar, mumtoz adabiyotimiz namunalarini mutolaa qilaman. To'lqinlanib, qalban jo'shib kichik yuragimdagi tug'yonlarni she'r, hikoya va maqola tarzida qog'ozga muhrlayman. Prezidentimizning besh muhim tashabbusi tarkibiga kiruvchi to'rtinchi yo'nalish ham "Kitobxonlik", 2019-yil bunday olamshumul imkoniyatlardan unumli foydalanib talay maqolalar chop ettirishga muvaffaq bo'ldim. Bu jo'shqinlik, bu shijoat, bu g'ayrat, bu ijodni men taraqqiyot yo'lidagi yakdillik, ravnaq yo'lidagi ahillik, tilimiz yashovchanligini ta'minlash yo'lidagi jonbozlik deb bilaman. Xalqimizning duolari, bobo-buvilarimizning "Baraka top, jon bolam!" degan so'zlarining ona tilida yangrashining o'zi eng katta baxtdir. Ota-onalarimizga bergan oq suti, to'g'ri tarbiyalari uchun aytilgan rahmatlar saodatdir.

Men o'zbek millati va xalqining farzandi sifatida o'z tariximizni, madaniyatimizni, an'ana va urf-odatlarimiz, milliy va umuminsoniy qadriyatlarimizni o'z ona tilimizda angladim va shuni tushunib yetdimki, "O'zligimiz timsoli-Ona tilimiz" deya bejiz aytilmas ekan.

Biz ishonamizki, shunday farzandlari bor xalqning tili hech qachon o'lmaydi, aksincha gullab-yashnayveradi.

ОНА ТИЛИНИНГ МОҲИЯТИ

Наргиза Шоалиева

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти кафедраси
филология фанлари номзоди. доцент.*

Хусанова Мубина

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
мумтоз филология йўналиши 4-босқич талабаси*

Тиллар башарият руҳи бўлиб, ҳар бир халқнинг маънавий мероси саналади. Тил пайдо бўлади, ривожланади, такомил топади, баъзи ҳолларда эса йўқ бўлиб кетишга маҳкум бўлади. Дунё тиллари орасида, бизнинг она тиллимиз ўрни, ҳолати, аҳмияти ва ривожланиш жараёнига, ҳар бир тил соҳиби

этиборсиз бўлмаслиги керак. Хусусан ҳозирги замонавий дунёда тиллар ҳаётига таҳдид солаётган бир даврда. Энг муҳим масалалардан бири бу глобаллашув ёки глобаллашув концепциясига кирган иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жараёнлар бўлиб, ҳозирги кунда беш мингдан етти минггача тиллар мавжуд бўлса, тил мутахассисларнинг тахмин қилишича, бу тилларнинг 40% кейинги асрларда йўқ бўлиб кетиш эҳтимоли мавжуд. Глобаллашувга тааллуқли ижобий хусусиятлар ва таъсирлардан ташқари, қашшоқлик ва тенгсизликни кўпайтириш, маданий ва лингвистик хилма -хилликни камайитириш каби баъзи салбий жиҳатлар бор.

Бу таъсирларни жаҳон маданияти ва маданий империализм қарашлари асосида таҳлил қилиш мумкин. Бу назариялар шуни кўрсатадики, ишлаб чиқариш ва иқтисодиёт глобаллашуви билан бирга, маънолар, тушунчалар, модалар ва қадриятлар ҳам маҳаллий аҳолига моллар билан бирга юборилади ва туб халқлар жаҳон цивилизацияси ва маданияти карвонидан ортда қолмасликни афзал кўришади. Натижада маҳаллий ва она тилларни ўргатиш ўрнига, ота оналар ўз фарзандларига глобаллашган инглиз, рус... тилларини ўргатади. Агарда глобаллашув танқидчилари ва тилшунослар ҳозир ассимиляция утопияси хилма-хилликнинг қадрини англаш билан банд бўлсаларда. Аммо хилма-хилликни сақлаш зарурати, айниқса тил соҳасида, ҳали етарлича аниқ ва кенг кўриб чиқилмаган.

Одамлар гапириш орқали бир-бирини тушунишади. Инсоннинг жамиятдаги эволюция жараёни кейинги авлодларга тил орқали узатилади. Агар тил инсон жамиятидан олинса, ижтимоий айланиш тўхтади. Баъзан тилни маданий пойтахт деб аташади. Жамият маданиятини асраб -авайлаш, ривожлантириш ва мустаҳкамлаш ҳақида гап кетганда, айнан шу жамиятнинг ўтмиши билан бугунини бир -бирига боғлаб туради. Ҳар қандай этник гуруҳ ёки маданиятнинг она тилида гаплашиш ҳуқуқига эга бўлмаслик, одамлар ўртасидаги инсоний ва табиий муносабатларни бузиш хавфини туғдиради. Кўп тилли бўлиш тарафдорларининг айтишича, одамлар ўз она тилидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлганда, тинчлик маданияти ривожланади.

Тил бизнинг ҳаётимиз, фикрларимиз ва хулқ -атворимизнинг энг муҳим ва ҳаётий компонентларидан биридир. Кундалик ҳаётда она тили билан гаплашишни ёқтирмаслигини айтадиганлар кам бўлса керак. Ҳар биримиз, ўз она тилимиздан бошқа тилни қанчалик равон билишимиздан қатъи назар, ўз ҳис -туйғуларимизни ифода этиш учун ўз она тилимизда баён этишни афсал кўришимиз керак. Хусусан бизнинг мамлакатда ўхшаган кўп миллат ва эллатлар яшайдиган минтақада давлат тили нуфузини кучайтириш билан бирга ҳар бир миллатнинг ўз она тилига эътибор берилганлиги, давлат даражасида ҳимоя этилганлиги, натижада Республика миқёсида 7 тиллик ўқиш системаси мавжудлиги, давлатимиз сиёсати демократик тамойилларига мос ҳамоҳанг эканлигини далолат беради.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 55-Бош ассамблеясида Жаҳон она тили куни турли маданият ва тилларга ўзаро ҳурматни тарғиб қилади ва

маданиятларни бойитади, деб эълон қилинди. Учрашувда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва ЮНЕСКО тилларни умумий инсоний мерос сифатида сақлаб қолиш ва мамлакатларга кўп тилли таълим тизимини тавсия этиш йўлини излаётгани таъкидланди. Инглиз тилшуноси Дэвид Кристал лисоний хилма -хилликнинг аҳамиятини одамларнинг хилма -хиллиги билан тенглаштиради. У тилнинг интеллектуал кучини инсоннинг биологик қобилятига тенг деб талқин қилади ва ҳар қандай тилнинг йўқ қилиниши маълум бир дунёқарашнинг йўқ қилинишини билдиради, деб билади.

Тил миллатларнинг борлиги ва йўқлигининг асосий таркибий қисмларидан биридир. Тил ҳар қандай миллатнинг тафаккури ва маданиятини олиб юради. Мутахассислар она тилида гапиришнинг олдини олиш патологияси ҳақида шундай дейди: «Етти -саккиз ёшигача она тилида гапирган ва кейинчалик мактабда бошқа тилда гаплашишга мажбур бўлган бола она тилини юқотишини бир шаклидир». Бу оғриқли. “Сиз доимо бошқача ўйлашингиз, доимо онгингизда таржима қилишингиз керак, бу эса ижодкорлик ва истеъдоднинг йўқолишига олиб келади”.

Нихоят, тадқиқотчиларнинг она тили таълимининг болаларга таъсири ҳақидаги янги хулосаларига кўра, ЮНЕСКО кўп тилли таълим тизимини она тилларининг барқарорлигининг калити деб ҳисоблайди ва уни дунёнинг барча мамлакатларига тавсия қилади.

Биз қайсидир маънода тилимизни сақлаб қолиш учун 30 йилдан бери ҳаракат қилмоқдамиз, она тилимизга ғамхўрлик қилиш учун қўлимиздан келганича ислохотлар, изланишлар, ва янгиланишлар олиб бўрмоқдамиз, лекин афсуски, ҳануз натижа қониқарли даражада эмас, чинки тил фақат давлатники эмас, тил ҳар бир тил соҳибиникидир, ҳар бир тил эгаси ўз она тилини аҳамиятини билмас экан, уни қадрламас экан, ҳар бир оила ўз она тилини асрамас экан, қонунлар амалий бўлмайди.

Ўзимининг педагогик тажрибамдан шундай хулосага келдимки, ўз она тилини яхши билган талаба бошқа тилларни ўзлаштириши осон кечади. Ҳали тафаккур ва тасаввур олами тўлиқ шаклланмаган болани бошқа тилли мактабларда таҳсил олган болалар ўз фикрини аниқ етказишда қийналишади. Ким қайси тилда фикрлай бошласа, ўша тилга мансублиги айтилиши ҳақиқат. Аммо бирор тилда ўз фикрини аниқ ва раван баён этолмайдиган, фикрлаш қобиляти ҳам маҳминқадар бўлган катта бир қатлам шаклланиб бормоқдаки, бунга эътиборсиз бўлиш жиноят билан баробар.

Давлатимиз раҳбари деярли ҳар бир чиқишларида тилнинг жамият ривожига аҳамияти ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишлари бежиз эмас. Бу, биринчи навбатда, давлат тилининг ривожига сиёсат даражасига кўтарилгани, унинг нуфузи ва мақоми ҳақида Президент даражасида ғамхўрлик қилаётгани қувонтирадиган ҳолат бўлса, иккинчи томондан, вазият жуда жиддийлиги, бу соҳада ҳам давлат раҳбари даражасида аралашув зарурияти пайдо бўлганини билдиради. Дейлик, АҚШ Президенти инглиз тили муаммолари ҳақида бирор

чиқиш қилганини эслолмайман, чунки инглиз тили бутун дунё бўйлаб ривожланиб бормоқда. Умид қиламанки, ўзбек тили Учинчи Ренессанс даврида ана шундай халқаро миқёсда илм-фан, маданият ва адабиёт тили сифатида мавқеини мустаҳкамлаб, бутун дунё ўзбек тилини ўрганишга эҳтиёж сезадиган бўлади. Бунинг учун ҳар биримиз она тилмизга шахсан масъул эканлигимизни жондан ҳис қилишимиз керак.

ЯЗЫК - ЭТО СИМВОЛ ГОСУДАРСТВА, ДОСТОЯНИЕ НАЦИИ

Камалова Кадрия Федоровна,

*Наманганский инженерно-строительный институт,
кандидат педагогических наук, доцент.*

Болишев Элдорбек,

*Наманганский инженерно-строительный институт,
студент 1-курса группы 48-КМБКИЧ-21.*

После обретения независимости Узбекистану предстояло решить еще одну неотложную задачу – воспитание граждан, достойных своего времени. Для этого в первую очередь необходимо было создать условия для возрождения духовного наследия узбекского народа, которое является объединяющей силой связывающей прочными узами народ и государство.

Родной язык-душа нации. В языке и через язык выявляются такие важнейшие особенности и черты, как национальная психология, характер народа, склад его мышления, нравственное состояние и духовность.

Духовное наследие-это создание нашими предками духовные ценности, т.е. политические, философские, правовые взгляды и учения, нормы поведения, вошедшие в житейскую практику, памятники науки и культуры, произведения искусства, как отражение эволюционного развития общества.

Развитию системы обучения и воспитания подрастающих поколений в Узбекистане во многом способствовали использование положительных традиций, накопленных народной педагогикой. Концентрируя в себе взгляды на воспитание, обычаи и традиции передавались из поколения в поколение народом, сыгравшие значительную роль, как в выработке педагогических идей, так и в практике общественного воспитания. За прошедшие годы Исламом Каримовым была осуществлена огромная работа по возрождению, сохранению и развитию узбекского языка, усилению его роли, значения как государственного языка в нашей жизни. Благодаря принятию Закона «о введении узбекского алфавита на основе латиницы» 2 сентября 1993года - это правовое мероприятие создало благоприятные условия для повышения престижа и авторитета узбекского языка в международных кругах, обеспечения

связи нашей Родины с мировой системой коммуникаций, овладения иностранными языками и информационными технологиями [1].

После принятия узбекского языка, как государственного появилась возможность пересмотра большинства «русифицированных» слов, в том числе научно-технических терминов, всестороннего использования богатого ресурса узбекского языка.

Активное участие в решение культурно-просветительских проблем принимало государство - главный инициатор реформ. Государство выделило из бюджета огромные средства на культуру и просвещение, на создание сети соответствующих организаций.

За истекшие годы проводились ряд культурных, духовно-просветительских, идеологических работ, исследований, научных исследований, направленных на дальнейшее совершенствование, повышению художественности, историчности, значимости и престижа узбекского языка в мировом масштабе.

В конечном итоге, сегодня народы многих стран мира наряду с государственными символами — флагом, гербом, государственным гимном Республики Узбекистан с уважением относятся и к узбекскому языку, высоко оценивают его как изящный и богатый язык.

Президент Шавкат Мирзиёев, выступая на торжественном собрании по развитию государственного языка 21 октября 2019 года подчеркнул о необходимости расширять сферу применения узбекского языка, создать соответствующие условия для изучения государственного языка нашими соотечественниками других национальностей, увеличить в стране и за рубежом количество учебных центров, обучающих узбекскому языку. С этой целью предстоит немало сделать для создания новых учебников, тематических и сопоставительных словарей, пособий по делопроизводству и разговорников, совершенствования узбекского алфавита на основе латинской графики и полного перехода к этой системе [2].

В настоящее время в нашей стране: в школах, лицеях и колледжах, высших и средних специальных учебных заведениях, то есть на всех ступенях образования, используется узбекский алфавит на основе латиницы. Сейчас на этой ноте издаются учебники, учебные пособия, газеты и журналы, реклама и объявления. Тот факт, что узбекский язык используется на официальных встречах и различных переговорах, является ярким свидетельством того, что узбекский язык закрепился во многих учебных заведениях и научных учреждениях по всему миру, где количество людей, заинтересованных в изучении нашего родного языка растет. Прошрое, настоящее и будущее каждого народа, его успех определяется одним фактором - родным языком. Говоря о родном языке - узбекском языке, мы видим, что он занимает особое место среди языков мира.

В настоящее время прилагаются серьёзные усилия для развития нашего языка. Переписка молодёжи на сайтах в Интернете, реклама на улицах, ошибки в некоторых «творческих работах» - тому примеры. Правила, правильного письма разрабатываются учёными и обсуждаются публично [3].

Следует отметить, что закон «О государственном языке» не только отражает красоту и очарование нашего родного языка, но и предоставляет широкие возможности для его развития на научной основе. Единственный фактор, свидетельствующий в существовании каждой нации, народа, в прошлом – это родной язык. В то же время, учитывая многонациональность населения нашей страны, была создана возможность для использования кириллицы на языках отдельных национальных групп, что в настоящее время осуществляется на добровольной основе.

В целях развития узбекского языка необходимо проделать следующую работу:

1. В целях улучшения преподавания узбекского языка молодёжи, обучающейся на иностранных языках в школах, средних специальных и высших учебных заведениях, необходимо не только увеличить количество занятий, но и организовывать мероприятия, художественные встречи и др. конкурсы, круглые столы.

2. Велика роль научных пособий, словарей и произведений искусства в повышении языковых навыков преподавателей и студентов. Это означает, что больше экземпляров таких книг следует распространять в центрах информационных ресурсов и образовательных учреждениях.

3. Постоянно поддерживать тех, кто проводит исследования по развитию государственного языка, должны поддерживать и поощрять их научную работу.

4. Необходимо стандартизировать речь работников СМИ на узбекском литературном языке.

5. Когда наши артисты поют на узбекском языке они должны соблюдать нормы литературного языка, потому что искусство - это инструмент, которых быстро проникает в сердце.

6. Необходимо знать и понимать родной язык для того, чтобы хорошо знать родной край, родную культуру, традиции, обычаи.

Мы, как патриоты своей страны, должны гордиться своим родным языком, ведь он так красив и удивителен! Гордимся тем, что наш родной язык такой живой, выразительный. Можно изучать и знать много языков, но ближе к сердцу и к пониманию всегда будет родной язык. Родной язык, как и родная мама, у нас один и на все века.

Использованные литературы:

1. Каримов И. Закон «О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике». 2 сентября 1993 года.
2. Шавкат Мирзиёев, выступление на торжественном собрании, посвященном 30 летию придания узбекскому языку статуса государственного, 21 октябрь 2019 год.

2. Мукаррамов М. Современный узбекский литературный язык. –Ташкент, 1984.

ТИЛ - МИЛЛАТ РУҲИ

Наргиза Шоалиева,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти кафедраси
филология фанлари номзоди, доцент.*

Қодирқулов Низомиддин,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
мумтоз филология йўналиши 4-босқич талабаси.*

Дунёни ҳайратга солган аجدодлар ва авлодлар орасидаги муқаддас кўприк саналган она тилимизнинг энг қадимий тилларидан бири экани ҳақида Ўрхун Энасой тошбитиклари, “Девону луғотит турк”, “Қутадғу билиг”, “Хамса”, “Бобурнома”, “Алпомиш” сингари мангу барҳаёт асарлар гувоҳлик берадилар.

Тилнинг бекиёс кучини, сўзнинг бемисл қудрат тимсоли эканини буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг куйидаги мисраларидан англамоқ мумкин.

Ҳазрат шундай ёзадилар:

Олибмен тахти

фармонимга осон,

Черик чекмай

Хитодин то Хуросон.

Не мулк ичраки

бир фармон йибордим,

Анинг забтига

бир девон йибордим.

Яъни мен қўшин тортмасдан Хитойдан Хуросонгача бўлган ҳамма мамлакатларни эгалладим, қайси мамлакатни эгалламоқчи бўлсам, фармонга кўшиб битта шеърий тўпламимни жўнатдим, дейди Навоий.

Зотан маърифатпарвар зиёлиларимиздан бири Абдулла Авлони таъбирлари билан айтганда: “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон ойнаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак, миллатнинг руҳини йўқотмакдир”. [1]

1989 йили мамлакатимизда “Давлат тили тўғрисида”ги қонун қабул қилингани, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгани ва Конституциямизда тасдиқланиб қўйилгани ҳам айна ҳақиқат.

Ўзбекистонда “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган кун - 21 октябрь санасини “Ўзбек тили байрами кунини” деб эълон қилингани, Атамалар комиссиясининг қабул қилинганлиги, ўзбек тилини замонавий ва инновацион технологиялар асосида мукамал ўргатишга алоҳида эътибор қаратиш масаласи, наслимизнинг ўзбек тилини равон ўқийдиган, равон ёзадиган, мустақил ва теран фикрлайдиган инсонлар бўлиб етишишларига эришиш бугунги куннинг долзарб вазифаси экани ҳар бир зиёли, ҳар бир ватанпарвар инсонга ўзгача куч, ўзгача масъулият юклайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 75 сессиясида тарихда биринчи бор ўзбек тилида нутқ сўзлаганлари, Тошкентда Алишер Навоий номли халқаро ижод мактабини барпо этиш борасидаги саъй-ҳаракатлар ҳам тилимиз эътирофига, эъзозига аталган бебаҳо қадриятларнинг акс садосидир.

Тилни эъзозламоқ, авлодлар камолоти йўлидаги мунаввар ислохотларни амалга оширмоқни эса биз улуғларимиздан - Навоий каби улуғлардан ўрганишимиз керак.

Зотан ҳазрат айтганларидек :“Умидимдан мани хурсанд этгил, Умидим шу, умидингга етгил”. [3]

Буюк шоир Эркин Воҳидов сўзни қанчалик эъзозлагани, тилга қанчалик меҳр билан муносабатда бўлганини ёзган асарларидан бўлсак бўлади, У шундай деган “Сўз ҳам тирик мавжудот. Унинг чақалоқлик, болалик, ўсмирлик ҳамда балоғат чоғлари бўлади. Сўзда мансуб халқнинг руҳи, феъл-атвори акс этади. Ўз сўзинини қўйиб, ўзганинг забонига суяниш – ўз жигаринини уйингдан ҳайдаб, бегонани етаклаб юришдай гап...”

Тил миллатнинг мавжудлиги ва халқнинг бойлиги. Шундай экан фақат масъул идоралар эмас, халқ курашиши керак, чунки бу миллатнинг бардавомлиги. Э.Воҳидов “Сўз латофати”китобида ёзганидек: Она тили умуммиллат мулки. Демак, тил олдидаги масъулият умуммиллий. Мен ўзбекман, деган ҳар бир инсон ўзбек тили учун қайғурмоқ керак.” Шу фикрни тасдиқлаган ҳолда, ҳар бир тил вакили ё ҳар бир оила, ўз она тилини, миллий ҳуввиятини, миллийлигини ардоқлаб авайлаб, кейинги авлодларга тўлиқ, туқис ва гўзал ҳолатда мерос қолдирмоғи лозим, деб биламиз ва чорлаб қоламиз!

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Каримов И.Юксак маънавият-енгилмас куч. -Тошкент. Маънавият, 2008. 83-б.
- 2.Чўлпон. Асарлар, 4-жилд. –Тошкент: Академнашр, 2016. 4-б.
- 3.Қаюмов А.ЎзФА академиги, “Буюк хизматлари учун” ордени соҳиби. Халқ сўзи. 2017 йил, 6 январь. -№4.4-бет)
- 4.Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. –Тошкент: Фафур Ғулом, 2010. 555-бет.

5. Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2016 йил 13 май.

6. <https://religions.uz/news/detail?id=1491>

ДАВЛАТ ТИЛИНИНГ БЕЛГИЛАНИШИГА ХОС СОЦИОЛИНГВИСТИК ТИЛ ТАМОЙИЛЛАРИ

Илёс Мирзиётов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси доценти
педагогика фанлари номзоди.*

Маълумки, ҳар бир давлатнинг суверенитетлиги, ҳуқуқий давлат тили сифатидаги мақоми унинг миллий тили ҳисобланган давлат тилига боғлиқ. Бугунги кундаги давлатимиз тараққиёти учинчи Ренессанснинг тарихда ўз ифодасини топиши ҳам айнан давлат тили орқали намоён бўлади. Шундай экан, ўзлигини ҳурмат қилган ҳар бир миллат ўз тилини улуғлаши зарурлигини бугун даврнинг ўзи тақозо қилмоқда. Сабаби, давлат тилида иш юритилиши миллат тилини юқори даражага кўтариш билан бир қаторда, унинг халқаро нуфузини оширишга ҳам баҳоли қудрат хизмат қилиши, шунингдек, миллатнинг нуфузини замон талаблари даражасига кўтаришда ўзбек тилининг имконияти ва амал қилиш тамойилларига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ экани айтилган ҳақиқат.

Зеро, бу ҳақда мамлакатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Дунёдаги қадимий ва бой тиллардан бири бўлган ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлгимиз ва мустақил давлатчилик тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир. Кимда-ким ўзбек тилининг бор латофатини, жозибаси ва таъсир кучини, чексиз имкониятларини ҳис қилмоқчи бўлса, мунис оналаримизнинг аллаларини, минг йиллик дostonларимизни, ўлмас мақомларимизни эшитсин, бахши ва ҳофизларимизнинг сеҳрли қўшиқларига қулоқ тутсин”.¹

Дарҳақиқат, ушбу фикрлар миллатнинг асосий қиёфасини белгилайдиган ўзбек тилининг давлат стратегиясига молик масала эканлигини кўрсатади ва бугунги кунда давлат тилида иш юритиш, унинг айрим жиҳатлари ҳамда тамойилларига эътибор қаратишни долзарб муаммо сифатида яна кун тартибига қўяди.

Кўп ҳолатларда, давлат тили ҳақидаги фикрлар ва унинг нуфузини оширишга қаратилган чора-тадбирлар турли сабаблар туфайли амалга ошмай қолади ёки, аниқроғи, амалга ошириш механизми эътибордан четда қолаётганлигининг гувоҳи бўламиз. Назаримизда, ушбу масалада айнан икки

¹ Шавкат Мирзиёев: Ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлгимиз ва мустақил давлатчилик тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир. Халқаро конгресс марказида 21 октябрь куни “Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи”. 22.2019.

муҳим жиҳатни кўзда тутиш лозим. Бунда, биринчи ўринда, мазкур йўналишда миллий ва умуминсоний тамойиллар ва қадриятларга эътибор қаратиш; иккинчидан, мавжуд назарий қарашлар ва ёндашувлар механизмини бугунги кун талаблари асосида қайта кўриб чиқиб, амалга татбиқ этиш ўта муҳим саналади. Юқорида қайд этилган ҳар икки жиҳатни уйғун ҳолда олиб бориш бу борадаги ишлар самарадорлигини ошириш билан бир қаторда унинг давлат тилининг нуфузини ошириш жараёнини тезлаштиради ва янги босқичга кўтаради. Бу ўринда, албатта, давлат тилида иш юритишнинг айрим жиҳатлари ва тамойилларини аниқлаш мақсадга мувофиқ.

Бизнингча, давлат тилида иш юритиш, қуйидаги социолингвистик тил тамойилларни тақозо этади:

Қонунийлик. Маълумки, давлат тилида иш юритилишига амал қилишда қонунийлик тамойили муҳим аҳамият касб этади. Қонунийлик тамойилига кўра, давлат тили нуфузи ва мавқеини тубдан оширишга доир қонун ва фармонлар ҳамда уларга мувофиқ ишлаб чиқилган ҳуқуқий ҳужжатлар¹га барча давлат органлари, ташкилот, муассаса раҳбарлари, ходимлар ва барча шахсларнинг оғишмай амал қилиши назарда тутилади. Қолаверса, қонунийлик давлат тилининг демократик ва ҳуқуқий давлатнинг асосий элементларидан бири сифатида амал қилишда тартиблилик ва ҳуқуқий тамойиллар устуворлигини таъминлайди. Шунингдек, соҳага оид барча жараёнларда иш юритишнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва давлат тили қонун-қоидалари ва унинг меъёрларига мос бўлиши ҳамда унга қатъий риоя қилишни таъминлашда ҳам қонунийлик тамойили муҳим ўрин тутати. Бугунги кунда мутасадди раҳбарларнинг иш юритиш жараёнида давлат тилида иш юритишга амал қилмаганликлари аниқланган ҳолларда жарима тўлашлари белгилаб қўйилганлиги ҳам фикримизнинг исботи десак, муболаға бўлмайди. Шу сабабли ҳам қонунийлик давлат тилида иш юритишда муҳим тамойил сифатида белгиланади.

Тизимлилик. Тизимлилик, кетма-кет бири иккинчисини тақозо этувчи механизм бўлиб, уйғунликни тақозо этади. Тизимлилик тамойилига кўра, ҳар бир таркибий қисм иккинчи бир таркиб ва элементни тақозо этади, бири иккинчиси билан узвий алоқада ҳамда уларнинг муштарак мақсад ва вазифага

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонуни (янги таҳрири) 1995 йил 21- декабрь <https://lex.uz/docs/121051>; Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбек тили байрами кунини белгилаш тўғрисида”ги Қонуни 2020 йил 10 апрель, ЎРҚ-615-сон. <https://lex.uz/docs/4784608>; Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/4561730>; Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/505835>; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосига босқичма-босқич тўлиқ ўтишни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида” 2021 йил 10 февралдаги 61-сон қарори. <https://www.lex.uz/docs/5281850>

йўналтирилганлиги билан умумий тизимнинг тўлақонли ишлашини талаб этади ва таъминлайди. Тизимлилик тамойили тилга ҳам татбиқ этилган ҳолда, мушоҳада юритадиган бўлсак, Фердинанд де Соссюр таълимотига кўра, тил - бу тизим¹. Тилнинг тизимлилиги шунда кўринадики, тилнинг майда бирликлари асосида йирик бирликлар – гап ва матн шаклланади. Тил тизим бўлганда ҳам табиий белгилар тизими саналади. Унинг табиий белгилар тизими эканлиги эса тилнинг жамиятда амал қилиши, жамият тараққиёти билан ҳамоҳанг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда кузатилади. Тилнинг давлат тили сифатида амал қилиши борасида олиб бориладиган тизимлилик принципи мунтазамлилик, тадрижийлик ҳамда шарқона кадриятлар устуворлиги омили ҳамдир. Тизимлилик бизларни хатолардан янглишишлардан огоҳлантиради, муаммога ёндашувда бир қатор омилларни ва турфа ёндашувларни ўзаро алоқадорликда кўриб чиқиш имкониятини яратади. Шундай экан, ҳар бир амалга ошириш лозим бўлган жараён ва устуворликни қўллашда давлат тилининг нуфузини оширишда тизимлилик тамойилини асосий мақсад қилиб белгилаш мантиқан тўғри бўлади.

Тарихийлик. “Тарихийлик деганда мазкур тилнинг жамият томонидан ишлатилиши натижасида унинг мўътадил ривожланиб туриши тушунилади”². Шундай экан, давлат ва жамият тараққиётида ҳар бир тарихий давр у ёки бу соҳага алоқадор билим ва тажрибаларни эгаллашни тақозо этади. Тарих буюк мураббий, манбалар йиғиндиси, авлод ва аجدодларимиз томонидан жамики яратилган, ўзлаштирилган билимлар манбаи. Ушбу тамойил жараёнлар, қарашлар ворисийлигини, кетма-кетлигини таъминлайди. Шу маънода, ўтган алломаларимизнинг миллий тил ривожини тўғрисидаги билим ва тажрибаларини, тилшуносликка оид қарашларини³ бугунги кун воқелиги нуқтаи назаридан ўрганиш ва соҳага татбиқ этиш ўзининг ижобий натижасини беради. Ўзбек тилининг тадрижий ривожланиш жараёнини кўрсатувчи тарихий даврларнинг белгиланишида ҳам тарихийлик тамойили амал қилади. Тилнинг қадим тарихга эга, буюк классик тил эканлиги ҳам айна мана шу тамойил асосида белгиланади ва мазкур тамойил асосида ўзбек тилининг неча асрлар мобайнида амал қилиб келаётган, классик тил эканлигини ҳам тарихий манбаларимиз кўрсатиб туради.

Миллийлик ва умуминсонийлик. Ушбу тамойил соҳага алоқадор миллий тажриба билан бир қаторда умуминсонийлик ва унга хос бўлган хусусиятлар, ундаги умумийлик, хусусийликнинг ўзига хос такрорланмас жиҳатлари билан фарқланади. Ҳар бир миллат ўзига хос урф-одат ва анъаналарга, тили ва диний эътиқодига эга, бу эса унинг ўзига хос бўлган руҳият, характери, айниқса, лингвомаданий тил бирликларида намоён бўлади. Зеро, буюк рус ёзувчиси Гогольнинг тилга оид қуйидаги фикрлари мазкур ҳолатни характерлайди:

¹ Расулов Р. Умумий тилшунослик. –Тошкент: ТДПУ, 2010.

² Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 161-б.

³ Нурмонов А. Танланган асарлар. II том. –Тошкент: Академнашр, 2012.

«Хақиқий миллийлик рус кийимини тасвирлашдан иборат эмас, балки халқ руҳиятидан иборат. Ҳатто тамоман бошқа бир дунёни тасвирловчи шоир ҳам миллий шоир ҳисоблана олади. Бунинг учун у ана шу дунёга ўз миллий ҳислари назаридан, ўз халқининг кўзлари билан қараши керак, у шундай ҳис этиши ва гапириши керакки, унинг ватандошлари худди ўзлари ҳис этаётган ва гапираётгандек ҳис этсинлар»¹.

Умуминсонийлик бутун дунё давлатлари ва уларга хос бўлган умумий хусусиятлар ҳисобланиб, глобаллашув жараёнлари билан уйғун ҳолда кечади ва бу ҳолат давлат тилида иш юритишда ўзининг позитив қирраларига эга. Ҳар қандай тил ўзида миллийлик ва умуминсонийлик ғояларини акс эттиради. Бу нуқтаи назардан тил келажак авлодга маданиятни, халққа хос бўлган миллий менталликни, руҳият ва қадриятларни, ўтмиш ва тарихни ўзида тўпловчи (кумулятив) ва ташувчи восита саналади.

Назария ва амалиёт уйғунлиги. Мазкур тамойил, энг аввало, ўзида муайян соҳага оид назарий билимлар мажмуасини тақозо этади. Демак, у қарашлар, таълимотлар, ғоялар, инновациялар ва турфа билимлар уйғунлигидан иборат дейиш мумкин. Аслида, назария билимнинг бирор соҳасига оид асосий ғоялар тизими, воқелик қонуниятлари ва ундаги муҳим алоқалар ҳақида бир бутун тасаввур берадиган билим шакли. Назария ҳамма вақт амалиёт билан узвий боғлиқ ҳолда амал қилсагина, у ҳаракат ва ривожланишнинг куралига айланади. Амалиёт, таъкидлаш жоизки, бу барча босқичларда билишнинг шаклланиш ва ривожланиш негизи, билим манбаи, билиш жараёни натижаларининг ҳақиқийлиги мезондир. Назарий билимлар ўзининг тўғри ва ҳақиқийлигини амалиётда кўради ва унга мувофиқ тарзда иш юритади. Тилнинг назарий муаммолари давр билан янгиланиб боради. Мазкур янгиликлар адабий тил меъёрларида, имло муаммолари билан боғлиқ қоидаларда ўз аксини топади. Бу эса давлат тилининг замон билан ҳамнафас бориши ва амал қилишини таъминлайди.

Умуман олганда, юқорида биз томондан келтирилган қарашлар ва ёндашувлар қайсидир маънода давлат тилининг белгиланиши, жамиятда тил сиёсати даражасида амал қилиши, унинг нафақат давлат, балки жаҳон миқёсидаги нуфузининг ошишига муайян даражада таъсир қилади.

РОДНОЙ ЯЗЫК - В УСЛОВИЯХ НЕЗАВИСИМОСТИ

Камалова Кадрия Федоровна,
Наманганский инженерно-строительный институт,
кандидат педагогических наук, доцент.

Абдуолимов Темур Малик,
Наманганский инженерно-строительный институт,

¹ Шермуродов Т. Миллий ва умуминсоний мансублик. Адабиёт. -Тошкент, 1991.

студент 1-курса группы 48-КМБКИЧ-21.

Человек, знающий свой родной язык, может понять свою духовность. Язык - это чудо, которое освещает идею в человеческом уме и сознании. Мы прошли долгий путь к независимости. После того как мы стали независимыми, узбекский язык получил статус. Закрепление за узбекским языком статуса государственного повысило его роль, оказало большое влияние на расширение сферы его применения и развития.

В мире существует более тысяч языков и диалектов и только около ста из них имеют статус государственный. Среди них – узбекский.

На узбекском языке и в других странах говорят миллионы людей, печатаются книги, газеты и журналы, всё более расширяется Интернет.

В настоящее время узбекский язык изучается во всех образовательных учреждениях республики наравне с английским, французским, немецким и другими языками.

Богатая история, культура и традиции Узбекистана всегда притягивали взоры и умы ведущих представителей мирового сообщества. Самая большая ценность узбекского народа – его язык, ведь язык хранит историческую память о народе и о его собственных истоках.

И.А. Каримов приложил все усилия и сделал красивый, процветающий Узбекистан независимым, чтобы мы могли жить в мире. 21 октября 1989 года наш родной язык был провозглашен Государственным языком Республики Узбекистан. Он является не только средством общения говорящего на нём, но языком общественно-политической, научной и художественной литературы, языком, применяемым во всех сферах общественной жизни.

Этот документ служит важной основой для укрепления и повышения авторитета узбекского языка, являющегося символом нашей гордости.

Бережное отношение к родному языку, его развитие для узбекской интеллигенции всегда являлись духовным долгом в деле чести. Яркое доказательство тому – самоотверженная жизнь и деятельность узбекских просветителей, выдвинувших идею возрождения нации через просвещение.

Узбекский язык - это, в первую очередь, язык таких великих предков узбекского народа, как Алишер Навои, Захриддин Бабур. Ведь творчество этих мудрых поэтов и мыслителей выдержало испытание столетиями и оказало влияние на развитие литературы, не только Средней Азии, но и всего мира. Выдающиеся писатели, поэты мира с огромным удовольствием переводили стихи Алишера Навои - основоположника узбекского литературного языка.

Наш великий предок благодаря своему гению раскрыл неповторимые возможности и очарование узбекского языка, выражая с его помощью человеческие радости и страдания, философию добра и зла, сложные перипетии жизни.

Человеку свойственно задумываться о смысле жизни, своем предназначении в этом мире. Творчество Навои является тем вечным духовным источником, в котором люди черпают ответы на все волнующие их вопросы. И поэт утверждает: чтобы изменить мир, нужно изменить себя, свою душу, помыслы и поступки. Он считает, что всего, чего ты желаешь от других, нужно требовать от себя.

Чтобы страна процветала, и народ был счастлив, человек должен всегда стремиться к совершенству. И эти мудрые слова не теряют, актуальности по сей день. Любовь к родному языку не имела границ. Навои развил староузбекский литературный язык до классического совершенства. Это проявляется не только в стихах, но и в его научных трактатах.

Светлый образ выдающегося гуманиста, просветителя, патриота и борца за справедливость Алишера Навои будет вечно жить в памяти многих поколений, потому что он ясно понимал: высочайший смысл жизни – в служении народу.

И этой своей заповеди Алишер Навои был верен всю жизнь.

Творчество великого сына страны, узбекского народа представляет одну из ярких страниц современной отечественной литературы. Его драматические и публицистические произведения, поэмы и переводы внесли огромный вклад в развитие национальной литературы, а за творческий вклад в сокровищницу мировой культуры поэту не раз вручали и присуждали почетные звания и награды. Главной честью он называл любовь к его трудам.

Человек видит мир своим языком, слышит его своим языком и воспринимает его своим языком. Это сила, которая делает нацию нацией и держит ее на своей оси.

На торжественной церемонии, посвященной 30 -летию официального статуса узбекского языка. Шавкат Мирзиёев отметил: «Узбекский язык - наша национальная самобытность и независимость нашего народа - это символ государственности, бесценного духовного богатства, большой ценности».

Одним из самых заметных и ярких фигур современников, об уникальном таланте, который посвятил свой особый дар воспеванию Родины, ее свободы и независимости, чести и достоинства узбекского народа является - Абдулла Орипов.

В годы независимости поэт посвятил свой талант воспеванию свободы нашей Родины.. Он всегда уважал исторический опыт народа, относился к нему трепетно и бережно. Историзм в творчестве поэта избирателен, конкретен, органичен. Именно таков его дастан об Амине Темуре - один из лучших узбекских дастанов на историческую тему.

Каждому соотечественнику знакомы и дороги строки из стихотворения «Узбекистан».

Бывает в жизни радость и беда,
О них я тоже в полный голос пел.

Но лишь с тобою сердцем был всегда,
И лишь тебе соврать я не посмел.
Тебе соврать хотел я, но не смог,
Ты, словно небо, как былинка я...
Моя святыня, мой родной чертог,
Отчизна мать, ты - Родина моя!

Каждое его творение заслуживает внимания и изучения.

Живительный родник любви к Родине, краю, в котором родился и вырос, всегда вдохновлял Абдуллу Орипова на создание подлинных шедевров творчества, тому пример стихотворение «Узбекистан». Строка из него - «Узбекистон - Ватаним маним» - прошла рефреном через всё творчество Орипова. В самых крохотных деталях к мимолетным чувствам и всеохватному мироощущению находился гений - это его отличало от других поэтов.

По мнению многих современников Абдуллы Орипова, о нем можно говорить как о признанном классике узбекской поэзии XX столетия, одной из самых заметных и ярких фигур. По сей день поэта почитают, любят, а его наследие остается актуальным.

Творчество и общественная деятельность Абдуллы Орипова особенно ярко проявились в годы независимости. Его стихи и поэмы, воспевающие суверенную республику, новую, свободную жизнь народа, возвеличивающие честь и достоинство человека, публицистические статьи о благородных качествах современников вызвали большой общественный резонанс.

Использованные литературы:

1. Шавкат Мирзиёев, выступление о повышении роли узбекского языка, 21 октябрь 2019 год.

ВАТАНГА ЭХТИРОМ ВА САДОҚАТ ИФОДАСИ

Масрур Рахимжанов,

Ўзбекистон Республикаси

*ички ишлар вазирлиги академияси катта ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD.*

Бекимбетова Регина Рашидовна,

*Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги
академияси 1-ўқув курси курсанти.*

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонуни қабул қилинган кун - 21 октябрь санасининг «Ўзбек тили байрами куни» деб эълон қилиниши мамлакатимизнинг янги тарихи, янги тараққиёт босқичида амалга

оширилаётган буюк ислохотларнинг юксак самараси, мустақил Ватанамиз ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, маданий, маънавий ҳаётидаги улкан воқеадир.

Ушбу муҳим ташаббус давлатимиз раҳбарининг 2019 йил 21 октябрь куни қабул қилинган “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида ўз ифодасини топган эди.

Ўзбек тили ўзининг қадимий ва бой тарихида ҳеч қачон давлат ва жамиятнинг бугунгидек юксак эъзоз-эътибори ва ғамхўрлигига сазовор бўлмаган. Бу «Миллий тикланишдан — миллий юксалиш сари» дадил қадам қўйган Ўзбекистонимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларнинг юксак самараларидандир.

Ушбу фармонга биноан она тилимизнинг истиқболдаги тараққиётига оид кўплаб масалалар қаторида, Вазирлар Маҳкамасида Давлат тилини ривожлантириш бўйича алоҳида департамент, бу янги тузилма ташаббуси билан эса Атамалар комиссияси ташкил этилганининг ўзи фикримизнинг яққол далилидир.

Фаолияти миллий тилимизнинг софлигини сақлаш, унинг луғат бойлигини ошириш, барча соҳаларда замонавий атамаларнинг ўзбекча муқобилларини яратиш, бир хил қўлланишини таъминлашга доир ғоят долзарб вазифаларга қаратилган мазкур комиссия ўз ишини жадал бошлаб юборгани сезилди.

Айни пайтда, Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 20 январдаги қарори билан барча давлат органлари, вазирликлар ва уларга тенглаштирилган ташкилотларда маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш, давлат тили тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини таъминлаш масалалари бўйича маслаҳатчи лавозими ташкил қилинди. Бошқача айтганда, энди давлатимизнинг қуйи ташкилотларда ҳам давлат тилига оид қонун ҳужжатларига риоя этилиши бўйича масъул ваколатли вакиллари бор. Уларнинг зиммасига кўплаб юксак вазифалар қаторида жумладан, жойларда «Ўзбек тили байрами куни» айёмини юксак савияда ташкил этиш ҳам юклатилган. Бундай ташкилий, ҳуқуқий ва илмий-иждодий ишлар изчил давом эттирилмоқда.

Бир мисол. Илгари оммавий ахборот воситаларида давлат тилига оид материаллар – мақолалар, кўрсатув ва эшиттиришлар онда-сонда, кўпинча 21 октябрь арафасида, пайдо бўлиб қолар, кейин йил-ўн икки ой гўё унутилар эди.

Энди бу иш ҳам мунтазамлик касб этаётгани яққол сезилмоқда. Хусусан, “Янги Ўзбекистон” газетасида махсус рукин очилиб, ранг-баранг мақолалар мунтазам бериб борилаётгани ва улар қўлма-қўл ўқилаётгани, бошқа кўплаб нашрларда, ижтимоий тармоқларда кўчириб босилаётгани, бахс-мунозаралар қўзғатаётгани, жамоатчилкнинг кенг эътирофига сазавор бўлаётгани қандай яхши!

Мустақил мамлакатимизнинг хориждаги элчихоналари ва дипломатик ваколатхоналари қошида “Ўзбек тилининг дўстлари” клубларини ташкил

этишга киришилгани ҳам давлат тилини ривожлантириш ва халқаро миқёсда тарғиб қилиш масалаларига юксак эътиборнинг амалдаги яна бир ифодасидир.

“Ўзбек тили байрами кунини белгилаш тўғрисида”ги қонуннинг айнан 10 апрель - халқимиз эрки ва озодлиги йўлида жон фидо этган буюк адиб, ўзбек романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирий туғилган кунда имзоланишида ҳам катта ҳикмат ва маъно бор. Бу - она тилимизнинг имкониятларини осмон қадар юксалтирган сўз санъаткорига юксак ихтиром белгисидир.

Ўзбек тили байрами она тилимизни шарафлаш, унинг қаддини ва қадрини янада юксалтириш айёмидир. Айни пайтда ушбу байрам ўзбек тилини ўқиб ўрганиш, тарғиб қилишдан чарчамайдиган, унинг софлиги, бойлиги ва нуфузини янада юксалтириш учун қайғурадиган, курашадиган ҳар бир инсоннинг байрамидир. Ер юзида ўзбек тилида сўзлашадиган қарийб 50 миллион кишининг байрамидир.

Янги байрамимиз давлат тилининг Ўзбекистонда яшаётган барча миллатлар ва элатларнинг севимли тилига, маънавий эҳтиёжига, фахри-ифтихорига, Мустақиллик, Наврўз айёмлари сингари умумхалқ байрамига айланишига шубҳа йўқ.

Фармонда таъкидланганидек, истиқлол йилларида она тилимиз том маънода давлат тилига айланиб, халқимизни юртимизда эркин ва озод, фаровон ҳаёт куришдек буюк марраларга сафарбар этадиган беқиёс куч сифатида майдонга чиқди. Мамлакатимиздаги юздан ортиқ миллат ва элат вакиллари узаро боғлайдиган, бирлаштирадиган меҳр-оқибат тилига айланди. Давлат тили сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий жабҳаларда фаол қўлланмоқда. Эндиги масала унинг қўлланиш кўламини янада кенгайтириш, халқаро нуфузини янада оширишдан иборатдир.

Президентимиз ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги тарихий нутқда таъкидлаганидек, “бунинг учун ҳар биримиз давлат тилига бўлган эътиборни мустақилликка бўлган эътибор деб, давлат тилига эҳтиром ва садоқатни она Ватанга эҳтиром ва садоқат деб билишимиз, шундай қарашни ҳаётимиз қоидасига айлантиришимиз лозим.

Бу олижаноб ҳаракатни барчамиз ўзимиздан, ўз оиламиз ва жамоамиздан бошлашимиз, она тилимизга, урф-одат ва қадриятларимизга ҳурмат, Ватанга меҳримизни амалий фаолиятда намоён этишимиз керак”.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда мазкур йўналишда амалга оширилаётган улуғвор ишлар нафақат юртимиз, балки халқаро ҳамжамиятнинг ҳам кенг эътибор ва эътирофига сазовор бўлмоқда.

Буни Ўзбекистоннинг миллий сайлов тизимида давлат тилини кенг ва фаол жорий этиш борасида амалга оширилаётган изчил ишлар мисолида ҳам кўриш мумкин. 2019 йили сайловларни ўтказиш борасида истиқлол йилларида орттирилган бой миллий тажриба, халқаро меъёр ва андазалар асосида ишлаб чиқилиб, умумэътироф этилган халқаро сайлов стандартларига мос, лисоний

жиҳатдан пишиқ-пухта, ихчам ва яхлит шаклда қабул қилинган Сайлов кодекси буннинг ёрқин далилдир.

2019 йилнинг 22 декабрида “Янги Ўзбекистон – янги сайловлар” шиори остида ўтган Олий Мажлис ва маҳаллий кенгашлар сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш жараёнида бу ўзининг яққол ифодасини топди.

Президентимиз алоҳида таъкидлаганидек, “ҳар биримиз давлат тилига бўлган эътиборни мустақилликка бўлган эътибор деб, давлат тилига эҳтиром ва садоқатни она Ватанга эҳтиром ва садоқат деб билишимиз, шундай қарашни ҳаётимиз қондасига айлантиришимиз лозим”.

“Ўзбек тили байрами кунини белгилаш тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши тарихий адолатнинг тикланиши, мамлакатимизда инсон ҳуқуқларининг мустаҳкамланиши ва Ватанимизнинг янада гуллаб-яшнашида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Клоусон Дж. Лексикостатистическая оценка алтайской теории // Вопросы языкознания. – Москва, 1969. - №5.
2. Айдаров Г. Язык орхонских памятников VIII - IX веков. - Москва, 1971.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. - Тошкент, 1967.
4. Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари // Ўзбек халқ шевалари луғати. - Тошкент, 1971.
5. Радлов В.В. Die Alttrukischen schriften. - СПб., 1897. - С.59.
6. Мухамедова З. Исследования по истории туркменского языка. - Ашхабад, 1972.
7. Покровская Л. Термины родства в тюркских языках. - Москва, 1961.

ТИЛ - МИЛЛАТ ҚИЁФАСИНИ БЕЛГИЛОВЧИ БЕБАҲО НЕЪМАТДИР

Чўлпонова Умида Илхомовна,
Республика Маънавият ва маърифат маркази
Оҳангарон шаҳар бўлинмаси раҳбари.

Тил - муомала, сўзлашув ва алоқа воситаси бўлиши билан бирга миллат қиёфасини белгиловчи бебаҳо неъматдир. Барчамизга маълумки, юртимиз бўйлаб ҳар йили 21 октябрь тил байрами сифатида кенг нишонланиб келинади. Миллийлигимизнинг асоси бўлган она тилимизга “Давлат тили” мақоми берилганлиги ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 5-моддасида давлат тилининг мақоми ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилганлиги сўзимизнинг исботидир.

Маънавият ва маърифат маркази ходимлари ва тарғиботчилари биринчи навбатда соф ўзбек тилида сўзлаша олишлари керак деб ўйлайман. Бу жиҳатнинг ўзи халқимиз орасида маънавиятнинг кенг тарқалишига хизмат қилади. Зеро, давлатимиз раҳбари томонидан 2019 йилнинг 21 октябрь куни

“Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармоннинг қабул қилиниши, келажак ёшларини ватанпарварлик, миллий анъана ва қадриятларга садоқат, улуғ аجدодларимизнинг бой меросига ворислик руҳида тарбиялашга хизмат қилаётганлиги сўзимиз исботидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТнинг Бош ассамблеяси 75-юбилей сессиясидаги чиқиши ва юксак минбардан туриб она тилимизда маъруза қилиши барчамизнинг қалбимизни ғурурга тўлдирди. Ватанимиз тарихида бундай юксак минбарда ўзбек тили – “Навоий тили” ҳеч қачон янграмаган эди. Янги Ўзбекистон раҳбарининг энг нуфузли халқаро анжуманда ўзбек тилида маъруза қилиши тилимизга давлат даражасига эътибор қаратилаётганининг далолати бўлди.

Халқни халқ, миллатни миллат даражасига кўтарадиган унинг она тили ҳисобланади. Навоий бобомиз айтганларидек: “Тилга эътибор – элга эътибор”. Дарҳақиқат, она тилимиз миллатимиз фахри ҳамда жамиятимиз кўзгуси ҳисобланади. Абдулла Авлоний ўз даврида “тил ва адабиёт ҳар бир миллат, ҳар бир халқнинг дунёда борлигини кўрсатадиган кўзгуси, ойинаи ҳаётидир”, дея бонг урган эдилар. Шундай экан она тилимизни асраб-авайлаш, уни эъзозлаш ҳар биримизнинг фуқаролик бурчимиз саналади.

Ҳар бир инсоннинг маънавий киёфаси унинг тилида намоён бўлади. Маънавият раҳбари ва тарғиботчиси ҳам ширинсухан, майин овозда аудитория кўнглидан ўтаётган кечинмаларини жойида ториб гапириши лозим. Унда қалб ҳам, чеҳра ҳам, тил ҳам дилбар бўлмоғи керак. Халқимизда “ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир” деган ажойиб мақол бор. Бу доно нақл бизни доимо сергакликка, эҳтиёт бўлиб сўз юритишга даъват этади. Ҳатто пайғамбаримизнинг тил одобига оид ҳадислари ҳам инсонларни бир-бирларига ширинсўз ва хушмуомала бўлишга чорлаб туради.

Ҳар бир давлат ўз давлат тилининг софлиги, бойиб боришини таъминлайди ва қўлланилиш, истеъмол доирасини кенгайтириш учун ғамхўрлик қилади. Кейинги пайтда Ўзбекистон фуқаролигига эга бўлаётган ҳар бир фуқаро миллатидан қатъи назар давлат тилини билиши шарт эканлиги матбуотда ва телевидение ҳамда радио орқали маълум қилинди. Қўйилган бу талаб жуда ўринли. Чунки бошқа миллат вакиллариининг ҳам ўзбек тилини ўрганиб, эркин сўзлай олишлари тилимизга бўлган ҳурматни юксалтиради. Бу воқеани бутун дунёда яшаётган миллатдошларимиз ҳам бизлар каби катта мамнунлик билан олқишладилар.

Хулоса шуки, тил – миллатнинг шаъни, ифтихори ҳамда миллат киёфасини белгиловчи бебаҳо неъматдир. Аждодларимиз Қошғарий, Навоий, Бобур, Авлоний, Бехбудийлар эъзозлаб, эҳтиром кўрсатиб келган она тилимизнинг қадрига етиш ва асраб-авайлаш ҳар бир маънавиятчининг шарафли бурчи бўлмоғи лозим.

ЯЗЫК - ВСЕМ ПОКОЛЕНИЯМ НАСЛЕДИЕ

Камалова Кадрия Федоровна,

*Наманганский инженерно-строительный институт,
кандидат педагогических наук, доцент.*

Хайитбоев Шохрух,

*Наманганский инженерно-строительный институт,
студент 1-курса группы 48-КМБКИЧ-21.*

Родной язык – это очень важная часть человеческой культуры, самого человека. Родной язык - это тот язык, который мы слышим вокруг себя с самого раннего детства. У каждого народа он свой. Родной язык - это отражение культуры и традиций, наше наследие. Признание и уважение всех языков является ключом к сохранению мира. Каждый язык самобытен. Он имеет собственные выражения, которые отражают менталитет и обычаи народа. Подобно нашему имени мы обретаем родной язык от нашей матери в детстве. Он формирует наше сознание, пропитывает заложенной в нем культурой.

Узбекский язык! Как же он богат, могуч и красив! Моя дорогая Родина, Узбекистан имеет богатую древнюю историю, мы очень гордимся нашими учеными. Потому что наши ученые оставили неизгладимый след в истории. В языковом отношении наши предки были лидерами в современном языке. Это язык, на котором говорили и создавали свои шедевры многие писатели, поэты, ученые-энциклопедисты, выдающиеся представители различных направлений науки, жившие в средних веках: Алишер Навои, Мирзо Улугбек, Абдурахмон Джамии Абу Райхан Беруни, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Фараби, Ахмад Фаргони, Имам Бухари, Мирзо Улугбек и многие другие, и данный список можно продолжать без конца. И смысл данных слов понять немудрено. Мало говорить на родном языке, необходимо знать его историю, любить свой край и чтить традиции.

Развитие древнеузбекского языка связано с именем великого Алишера Навои. Он не только создал прекрасные произведения, используя огромный потенциал древнеузбекского языка, но и написал крупный научный труд «Мухокамат уль-лугатайн», в котором глубоко изучается язык, с убедительными примерами того, что узбекский язык ничем не уступает другим языкам.

Возрождение многовековых традиций нашего народа, глубокое изучение богатого духовного наследия предков в годы независимости стали одними из приоритетных направлений социальной политики Узбекистана. Ведь в воспитании всесторонне развитого поколения - будущего страны - важно наметить им правильный жизненный путь, ориентирами в котором должны стать истинные авторитеты.

Наш Президент, Шавкат Мирзиёев проводит серьезные реформы в развитии современного узбекского языка. В своих выступлениях Президент учредил творческие школы имени известных поэтов и писателей нашей страны, чтобы передать подрастающему поколению наш родной язык и национальную литературу, ее богатство и элегантность. Узбекский язык имеет исторический источник. Узбекский язык (узбекский или узбекско-турецкий) является языком алтайской языковой семьи тюркских языков и является государственным языком в соответствии с Конституцией Республики Узбекистан.

Благодаря независимости восторжествовала историческая справедливость. Были реабилитированы память и увековечены имена десятков великих сыновей нашего народа, посвятивших себя развитию Родины, созданию совершенно новой системы образования, повышению духовности туркестанцев, ратовавших за демократический путь развития, сохранению национальной самобытности соотечественников.

Помимо широко известных Мунаввара Кары Абдурашидханова, Абдурауфа Фитрата, Махмуда Ходжа Бехбуди, Абдуллы Кадыри и других, есть и те, вклад в просветительство которых недостаточно изучен, а имя не столь узнаваемо. Среди них - знаток многих восточных и европейских языков, один из пионеров современного книгоиздательства в нашей стране, является писатель и переводчик Исхокхон Ибрат.

Исхокхон Ибрат родился в кишлаке Туракурбан, который находился недалеко от Намангана, в Кокандском Ханстве. Он был в близких отношениях с такими крупными представителями литературной жизни Коканда, как Мукими, Фуркат, Завкий, Нодим, Хазини. Ибрат выучил до совершенства такие языки как: греческий, английский, турецкий, арабский, персидский, хинди, урду, русский. Им написано произведение под названием «Лугати ситта-алсина» (рус. *Словарь от начала до конца*). Именно этот словарь использовался во всех школах джадидистов. Им написано более 14 научных, исторических и лингвистических книг.

Исхокхон Ибрат объединил в один сборник под названием «Девони Ибрат» все свои стихи, скопившиеся за 30 лет поэтической жизни. Он был историком, поэтом, писателем, переводчиком, полиглотом. Наш священный долг заключается в том, чтобы помнить людей, пожертвовавших жизнью ради свободы своей Родины.

Сегодня наш родной язык также вносит весомый вклад в прославление Узбекистана, завоевывающего авторитет на международной арене. В настоящее время количество носителей узбекского языка в мире приближается к 50 миллионам. Это свидетельствует о том, что наш родной язык становится одним из самых распространенных языков в мире.

На узбекском языке говорят в США, Великобритании, Германии, Франции, Швейцарии, России, Украине, Китае, Японии, Южной Корее, Индии, Турции, Афганистане, Азербайджане, Таджикистане, Казахстане,

Туркменистане и Кыргызстане. Изучается в почти 60 университетах и более 100 школ в штатах.

Ежегодно растет количество зарубежных ученых и исследователей, занимающихся изучением узбекского языка и литературы. Президент Шавкат Мирзиёев также коснулся тюркоязычных стран. Как известно, недавно Узбекистан стал членом Совета тюркоязычных государств, что, в свою очередь, послужит не только укреплению экономического сотрудничества, но и продвижению тюркских языков, в том числе узбекского. Действительно, еще одним примером продвижения узбекского языка нашим Президентом является введение с 1 декабря 2020 года национального сертификата по предмету «Родной язык и литература». Как важно бережно сохранять и обогащать узбекский язык.

Родной язык – это очень важная часть сознания человека. Ведь не зря же говорят, что наши мысли формируют наш язык, а наш язык, без всяких сомнений, формирует наши мысли. Поэтому то, что мы говорим и то, о чем мы думаем, полностью пересекаются не только в том, что именно мы подразумеваем, но в том, как именно мы это произносим. То, как мы разговариваем, в свою очередь, отражается на том, как на это реагируют люди. Правильный родной язык привлечет гораздо больше внимания, чем исковерканный. Хотя, стоит также взять во внимание, что это зависит от аудитории, которая будет слушать рассказчика.

ТИЛ – МИЛЛАТ ҒУРУРИ, МИЛЛИЙ ЎЗЛИК АСОСИ

Лола Азимова,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
таянч докторанти.*

Жамият маънавий такомилда тилни миллий ифтихор сифатида англаш туйғуси мужассам бўлиб, унда халқнинг яхлитлиги, ўзлиги, ғурури ўз ифодасини топгандир. Ўз тилига эга миллат ўз давлатчилик тарихига, миллий ўзлигига, юксак қадриятларига эга халқдир. Бу борада, Президент Ш.Мирзиёевнинг *“дунёдаги қадимий ва бой тиллардан бири бўлган ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилик тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир”* деган оташин сўзларини тилга олишимиз мумкин.

Дарҳақиқат, бугунги кунда, ўзбек тили нуфузини ошириш, уни янада такомиллаштириш борасида долзарб ва сиёсий аҳамиятга молик ислохотлар амалга оширилмоқда. Чунончи, Ўзбекистон Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги *“Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”*ги фармони ва фармон асосида Давлат тилини ривожлантириш ва такомиллаштириш борасидаги қатор ишлар

бунинг яққол далилидир. Тил софлигини сақлаш, илмий асосланган сўз ва атамаларни истеъмолга киритиш, адабий тил нормалари асосида фаолият олиб боришни ташкиллаштириш ишларининг қонун ҳужжатлари доирасида белгиланиши муҳим ва зарурий вазифалардан бўлди. Фармонга мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси тузилмасида Давлат тилини ривожлантириш департаменти ташкил қилинди ва департамент томонидан тилни ривожлантириш, унинг нуфузини ошириш бўйича қатор маърифий ишлар олиб борилмоқда. Зеро тил миллатнинг яхлитлигини, миллий бирлигини, маънавий жиҳатларини кўрсатадиган муҳим ва асосий мезони ҳисобланади. Бежиз, XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Ўрта Осиёни мустамлака қилишда маънавий жиҳатлардан бири сифатида тилни йўқотишга интилиш бўлмаган. Чунки, миллатни миллат эканлигини тил, дин ва миллий қадриятлар кўрсатади ва инсоннинг ўзлигини англатиб туради. Шу жиҳатдан, *“Учинчи ренессанс”* сифатида эътироф этилаётган бугунги янги давлатчилик жамиятида миллий хусусиятлар, маърифий жиҳатлар юқори босқичга олиб чиқиётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу ривожланишда она тилига таяниш кераклигини Президентимиз алоҳида таъкидлаб, *“Бугунги кунда биз янги Ўзбекистонни, янги Ренессанс пойдеворини барпо этишдек эзгу мақсадларимизга эришишида, ҳеч шубасиз, она тилимизнинг ҳаётбахш қудратига таянамиз”*, деган эдилар. Айни дамда, бунинг амалий ифодасининг муҳим ва халқаро аҳамиятлиси сифатида Давлат раҳбарининг БМТ Бош Ассамблеясининг 75-сессиясида ўзбек тилида таъсирчан нутқ сўзлаши ўзбек халқи, миллат нуфузи учун мисли кўрилмаган ютуқ бўлди. Илк бор дунё нигоҳи қадалган Халқаро ташкилот минбарида ўзбек тилида нутқ сўзланиши ўзбек халқининг маънан бой, Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Мансур Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Маҳмуд Замахшарий, Алишер Навоий ва бошқа буюк даҳоларни етиштирган табаррук замин, ўз тилига эга юрт эканлигини кўрсатиш баробарида ўзбек халқининг руҳи, теран тафаккури ҳамда илдизи маънавий чашмадан озикланган миллат эканлигини яққол намоён этди. Шунингдек, бу жараён юртимизда давлат тилига бўлган эътибор, унинг нуфузи ва мавқеи ҳамда кадр-қимматини ошириш, ривожлантириш ва янада такомиллаштириш борасида олиб борилаётган ишларимизнинг амалий ифодаси бўлди.

Маълумки, бугунги давр маънавий, маърифий ва илмий соҳада юқори босқичга етган юксалиш, маънан такомиллашиш давридир. Бу юксалиш ва такомил тил, дин, маърифат ва миллий қадриятларга бўлган эътиборнинг амалий ифодаси сифатида намоён бўлаётганилигини кўриш мумкин. Шундай экан, маънавий юксалиш жараёнлари кетаётган даврда ҳар бир инсон ўз ақлу заковати, илмий салоҳияти, маънавий хусусиятлари билан муносиб ҳиссасини қўшиши лозим. Зеро, Давлат раҳбарининг ўзбек тилига алоҳида ҳурмат ва эътибори сифатида давлат аҳамияти даражасида вазифалар белгиланиши олимлар, илм аҳли ва умуман ҳар бир ўзбек фуқароси зиммасига масъулиятли вазифалар юклайди. Шу жиҳатдан, ҳар бир инсон илми, ақлу заковати билан

Ўзбек тилининг бетакрор бойлигини кўрсатиш учун саъй-ҳаракат қилиши, она тилини софлиги учун қайғуриши, тил миллат кўзгуси эканлигини англаган ҳолда келгуси ёш авлод онгу шуурида миллий тилга садоқат туйғусини шакллантириши лозим. Айниқса, Ўзбекча номларни истеъмолга киритиш бўйича Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университети қошида “Ўзбекча ном яратиш” (нейминг) лабораторияси ташкил этилиши ва мазкур лаборатория олдида тилимизни янада бойитиш, янги сўз ва атамаларни истеъмолга киритишга доир қатор хайрли ишларни амалга ошириш вазифалари турганлиги, қувонарли ҳолдир.

Дарҳақиқат, Ўзбек миллатининг тили ўзига хос ва бетакрор бўлиб, унда шу халқнинг руҳи, туйғулари, дарди ва ўй-хаёллари яшайди. Унинг жозибаси, латофати ҳам шунда. Ана шу жозибаси кучини Президент Ш.Мирзиёев бетакрор фикрлар орқали *“Кимда-ким Ўзбек тилининг бор латофатини, жозибаси ва таъсир кучини, чексиз имкониятларини ҳис қилмоқчи бўлса, мунис оналаримизнинг аллаларини, минг йиллик достонларимизни, ўлмас мақомларимизни эшитсин, бахши ва ҳофизларимизнинг сеҳрли қўшиқларига қулоқ тутсин”*, дея таъриф этган эдилар. Албатта, она алласи, ибратли ўғитлар, миллий эртақлар, бебаҳо асарлар орқали бола дунёсига, унинг покиза қалбига гўзал тилнинг жозибаси сингиб боради. Ана шундай туйғу асосида улғайган авлодда ватанпарварлик, инсонпарварлик, юрт тинчлигига дахлдорлик ҳисси юқори бўлади. Ўз она тилига ҳурмати юқори инсонда эса, юксак инсоний сифатлар мужассамини кўрамыз. Бунга ўтган аср бошларида яшаган маърифатпарварлар фаолиятини тилга олиш мумкин. Шундай буюк аجدодларга муносиб авлод сифатида миллат ифтихори, ғурури бўлган тил софлигини асрашимиз, сўзлар хилма хиллиги ва маъно жозибасини кўрсатишимиз лозим. Шундагина, Давлат томонидан Ўзбек тилига бўлган эътиборни янада мустаҳкамлаган ҳолда қўллаб-қувватлаган ҳамда она тилимиздек бебаҳо миллатимиз мулкини асраган ва бу келгуси авлодга соф ҳолда етказишга муносиб ҳисса қўшамиз. Зеро, тил – миллат ғурури, миллий ўзлик асосидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда Ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-6084-сон Фармони. 20.10.2020. lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21 октябрь куни Ўзбек тилига давлат тили берилганилигининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 21.10.2019. president.uz
3. Адабиёт. Йўлдошев Қ ва бошқалар. Дарслик. – Т.: Шарқ, 2009.

О ХОДЕ РЕАЛИЗАЦИИ ЗАДАЧ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА

Камалова Кадрия Федоровна,
Наманганский инженерно-строительный институт,

кандидат педагогических наук, доцент.

Турамирзаева Мафтуна

*Наманганский инженерно-строительный институт,
студентка 1-курса группы 47-КМБКИЧ-21.*

Узбекский язык, один из древнейших и богатейших языков мира, сегодня является символом национальной самобытности и независимой государственности Узбекистана, бесценным духовным богатством и большой ценностью для нашего народа. За годы своего существования узбекский язык превратился в язык доброты, объединяющий более ста национальностей и этносов нашей страны.

В мире существует более 4,5 тысячи языков и диалектов. Всего около ста из них имеют государственный статус. Большую роль в возрождении национальной самобытности сыграло придание узбекскому языку статуса государственного. Закон «О государственном языке Узбекской республики» принят 21 октября 1989г. После его принятия в республике произошло немало перемен. Узбекский язык занял прочное место в делопроизводстве. Коренные изменения произошли в области народного образования, науки, средств массовой информации. Стали восстанавливаться первоначальные исторические названия объектов. Движение в указанном направлении закрепил закон «Об узбекском алфавите, основанном на латинской графике», принятый 2 сентября 1993г. и создавший благоприятные условия для внедрения узбекского языка в мировую коммуникационную сеть. 22 декабря 1995г. была принята окончательная редакция закона «О государственном языке Республики Узбекистан». В высших педагогических учебных заведениях и университетах были открыты специальные факультеты и отделения, где готовят преподавателей узбекского языка со знанием латиницы, стали создаваться учебные пособия и руководства. Проведены фундаментальные, практические и инновационные исследования, направленные на развитие узбекского языка на научной основе, опубликованы многочисленные научные и научно-популярные книги, брошюры, учебные пособия, словари.

Под руководством Президента страны Шавката Мирзиёева осуществляется широкомасштабная работа для построения нового Узбекистана и Третьего Возрождения, по дальнейшему обогащению узбекского языка — зеркала национальной культуры, обеспечению исполнения в государственных и общественных организациях закона о государственном языке, воспитанию молодежи в духе уважения и любви к родному языку.

Узбекский язык является духовным достоянием узбекского народа и неотъемлемой частью его культурного духовного богатства. В годы независимости страны он обрел новую силу. Закон о государственном языке заложил прочную основу для его сохранения и развития, как одного из

символов национальной независимости, наряду с Флагом, Гербом, и Гимном. Усилилось его проникновение во все сферы жизни. Сегодня на узбекском языке, государственном языке, ведется делопроизводство, на нем принимаются и публикуются законодательные акты и другие документы органов государственной власти и управления, идут в эфир телевизионные и радио программы. Значительно возросло количество газет и журналов, книг, кинофильмов и театральных постановок на государственном языке.

В Конституции нашей страны определено, что «Государственным языком Республики Узбекистан является узбекский язык». Это свидетельствует о том, что узбекский язык стал бесценным духовным достоянием, охраняемым законом. Ибо язык является не только средством общения между людьми, но и зеркалом духовного развития каждого народа. С помощью языка проявляются самосознание, психологическая, духовная связь между поколениями.

То, что узбекский язык является государственным, переполняет наши сердца чувством гордости. Принятие Закона Республики Узбекистан «О Государственном языке» повысило статус узбекского языка и стало важным фактором его развития и расширения круга применения. В Наманганской области также осуществляется весомая работа по обеспечению реализации данного закона, разъяснению молодому поколению богатых возможностей узбекского языка. В учреждениях народного образования, среднего специального, профессионального образования, в вузах области проводятся различные духовно-просветительские мероприятия, научные конференции.

На проходящих в образовательных учреждениях учебных занятиях, посвященных государственному языку, учащаяся молодежь глубоко изучает правила узбекского языка, историю и принципы его развития. Наряду с этим в целях дальнейшего усиления у молодежи уважения к государственному языку особое внимание уделяется широкому налаживанию пропаганды культуры речи и языка, совершенствованию деятельности кружков узбекского языка и литературы в соответствии с современными требованиями.

Наряду с этим узбекский язык является языком общения для миллионов людей за пределами нашей страны. На нем издаются книги, газеты и журналы. В ряде стран узбекский язык и литература изучаются в качестве отдельного школьного предмета. В интернете увеличивается число ресурсов на узбекском языке. Все это свидетельствует о том, что наш язык становится богаче и популярнее и в международном масштабе.

Узбекский язык прекрасен и разнообразен, как и наша культура. Проводимая в школе работа по пропаганде национальных традиций и ценностей, расширению возможностей родного языка, укреплению авторитета государственного языка дает свои результаты. Сегодня наш родной язык также вносит весомый вклад в прославление Узбекистана, завоевывающего все больший авторитет на международной арене.

Наш родной язык - неиссякаемый источник нашей национальной духовности. Поэтому не только наш долг, но и наш священный человеческий долг - проявлять к нему должное уважение и почтение.

DAVLAT TILI VA UNING NUFUZI

Raxmonova Mohinur Ma'murjon qizi,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
2-bosqich magistranti.

“Har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e’tiborni mustaqillikka bo‘lgan e’tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni Ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim. Bu oliyjanob harakatni barchamiz o‘zimizdan, o‘z oilamiz va jamoamizdan boshlashimiz, ona tilimizga, urf-odat va qadriyatlarimizga hurmat, Vatanga mehrimizni amaliy faoliyatda namoyon etishimiz kerak”- Shavkat Mirziyoyev.

Har bir xalqning mustaqilligi, o‘zligi va uning millat ekanligini bildirib turuvchi o‘ziga xos belgilari mavjud. Ana shunday belgilaridan biri – bu uning ona tilidir. Til shunday qudratli kuchga egaki, u insonlarni birlashtiradi va millat sifatida shakllantiradi.

Til – milliy qadriyatlarni, urf-odatlarni namoyon etuvchi, xalqning qadim tarixi, boy merosi, madaniyati va ma’rifatini o‘zida jo qiluvchi boy va tuganmas xazinadir. Inson o‘z ona tili orqali dunyo taniydi, o‘zligini anglaydi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov o‘zining “Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch asarida bu haqida alohida to‘xtalib, shunday fikrlarni bayon qilgan: “O‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy-ma’naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga,avvalo, ona allasi,ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir.”

O‘zbek xalqi ham azaldan o‘z tilini- o‘zbek tilini asrab-avaylab, uning yo‘q bo‘lib ketmasligi uchun kurashib kelgan. 1989-yil 21-oktyabrda o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi ortida ana shunday yuksak matonat yotgan edi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu tarixiy sana hali mustaqilligini qo‘lga kiritmagan davlat uchun ulkan sharaf edi. Negaki, necha-necha ulamolar, davlat xodimlari, olimlar, fan arboblari o‘z ona tilida emas, rus tilida ish yuritishga, ilmiy ishlar qilishga majbur bo‘lishar, qonun-qoidalar, gazeta-jurnallar aksariyati aynan shu tilda yuritilar edi.

Mustaqillikning ilk davrlaridan boshlab, o‘zbek tiliga katta e’tibor qaratila boshlandi. Dastlab,1993-yil 2-sentyabrda O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonuni e’lon qilindi. Unga ko‘ra alifboda 31 harf va tutuq belgisi joriy qilingan. 1995-yil 6-may kuni esa ushbu alifboga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida qonun qabul

qilingan. Unga ko‘ra, o‘zbek tili alifbosiga 26 ta harf va 3 ta harf birikmasi kiritilgan. Keyinchalik ushbu qonun ham bir necha muhokamalarga sabab bo‘lgan. Ta’lim jarayonida lotin alifbosiga asoslangan darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari, kerakli adabiyotlar shakllantirilgan. Mustaqillik farzandlari endilikda o‘z ona tilini erkin o‘rgana boshlagan. So‘nggi yillarda davlat tiliga munosabatning biroz susaygani, uning amal qilishi bilan bog‘liq kamchiliklarning mavjudligi til siyosati jarayonida chuqur islohotlarni amalga oshirishni talab qildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrda o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligi munosabati bilan “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni e‘lon qilindi. Ushbu farmonga muvofiq, ona tilimizning bugungi kundagi holatini yaxshilash, muloqot jarayonida, ish-faoliyatni amalga oshirishda davlat tilini qo‘llash bilan bog‘liq kamchiliklarni tuzatish, ona tilimizning istiqboldagi taraqqiyotiga oid ko‘plab muammolarni hal etish dolzarb masalaga aylandi. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasi tarkibida davlat tilini rivojlantirish bo‘yicha maxsus department - Atamalar komissiyasi tashkil etildi. Vazirlik, idora va xo‘jalik birlashmalarida rahbar shaxslarning ma‘naviy-ma‘rifiy ishlari samaradorligini oshirish, respublikada qabul qilingan davlat tilidagi qonunlarga rioya etilishi, joylarda Prezident farmonlari, qarorlari ijrosini ta‘minlash masalalari bilan shug‘ullanuvchi maslahatchi lavozimi ham joriy qilindi. Yangi tashkil qilingan department so‘nggi yillarda o‘z faoliyati jarayonida ko‘plab ishlarni amalga oshirdi. Jumladan, yuqorida keltirib o‘tilgan 2019-yil 21-oktabrdagi Prezident farmoni yuzasidan 14 tadan ortiq me‘yoriy-huquqiy hujjat, xususan, 1 ta qonun, Prezident farmoni, Vazirlar Mahkamasining 10 dan ziyod qarorlari va boshqa hujjatlar qabul qilindi.

Yurtimizda “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” qayta to‘ldirilgan, tuzatishlar kiritilgan holda yangidan chop etilganligi ham ko‘pchilik tomonidan ijobiy qabul qilindi. Bu kitobning ko‘plab xorijiy davlatlarda ko‘rgazma va taqdimotlari bo‘lib o‘tdi. O‘zbek tiliga qiziquvchi shaxslar uchun bepul izohli lug‘atlar taqdim etildi. Bu voqea ham davlat tiliga bo‘lgan munosabatning keng rivoj topayotganiga yana bir misol deyishimiz mumkin. Bugungi kunda internet tamoqlari aholi orasida eng ko‘p foydalaniladigan, axborot almashinuvida, ma‘lumotlarni yetkazishda eng yuqori o‘rinda turuvchi vosita hisoblanadi. Uning imkoniyatlaridan foydalangan holda “Telegram” va “Facebook” ijtimoiy tarmoqlarida davlat tilini to‘g‘ri talqin qilish, xatoliklarga yo‘l qo‘ymaslik yuzasidan turli saytlar yaratildi, nazorat komissiyasi o‘z faoliyatini boshladi. “Telegram” kanalida o‘zbek va krill yozuvlarida o‘z faoliyatini amalga oshirayotgan “To‘g‘ri yozamiz” mutaxassis blogi, “Xatoliklar” kabi saytlarning amal qilishi o‘ziga ko‘plab yoshlarni, mutaxassis kadrlarni va boshqa ona tiliga befarq bo‘lmagan shaxslarni qamrab olgan. Bu saytlar orqali qimmatli ma‘lumotlarga, imlo qoidasini o‘rganib olishga, ko‘chalarda e‘lon qilinayotgan va katta ekranlarda namoyish qilinayotgan reklamalardagi xato va kamchiliklarni bilib olishga erishish mumkin. Shuningdek, internet blogerlari ham jamiyatda ona tilining to‘g‘ri amal qilishi borasida o‘z hissalarini qo‘shmoqdalar. Turli hildagi

videoroliklar, reklamalar, intervyular, rasmlar, tanqidiy yondashuvlar keng jamoatchilikda ijobiy baholanmoqda. Vazirlar Mahkamasi tarkibida tashkil etilgan departamentning o'rganishlari jarayonida turli joylardagi geografik obyektlarga, ko'cha va hiyobonlarga, imlo qoidalariga amal qilinmagan va boshqa tillarda atalib kelinayotgan, azaldan nomsiz holatda qolib ketgan joylarga ham qaytadan nom berildi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2020-yil 10-aprel sanasida yangi Qonun imzolandi. Unga ko'ra, 21-oktyabr mamlakatimiz miqyosida –“O'zbek tili kuni” deb e'lon qilindi. 2020-yil 23-sentyabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasi 75-sessiyasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ilk marotaba o'zbek tilida nutq so'zladi. Bu voqea nafaqat o'zbek xalqida, balki boshqa turkiy tilda so'zlashuvchi millatlar orasida katta qiziqishga sabab bo'ldi. Xalqaro anjumanda ona tilimizning yangrash, nutqdagi ma'noli so'zlar va iboralarning bir-biriga uyg'unligi tilimizning naqadar boyligi, go'zalligi, o'ziga xos jihatlarini dunyo hamjamiyatiga yana bir bor isbotladi. Prezidentimiz Turkiya Respublikasiga tashrifi chog'ida Turkiya Respublikasi prezidenti kutubxona majmuasining ochilish marosimida Faxriy mehmonlar kitobiga esdalik bitigini o'zbek tilida yozdi. Davlatimiz rahbarining til siyosatida amalga oshirgan islohotlaridan yana biri shunda ediki, O'zbekistonning xorijdagi elchilari, elchixonalari xodimlarining o'zbek tilini mukammal bilishlarini talab qilish bo'ldi. Bu borada Prezidentimiz, “O'zbekistonning chet eldagi elchisi bo'lsa-yu, o'zbek tilini bilmasa, bu xalqimizga xiyonat emasmi?” deya ta'kidlab o'tganliklari tilimizning nufuzini oshirishga katta e'tibor qaratilayotganidan dalolat beradi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish joizki, o'z ona tilini asrab-avaylash, e'zozlash, uning imkoniyat darajalaridan to'g'ri foydalanish, imlo qoidalariga, davlat tili sifatida qo'llanilish me'yorlariga amal qilish, xalqaro nufuzini yanada oshirish, kelajak avlodga to'laqonli yetib borishiga ko'maklashish o'zini “o'zbekman” deya e'tirof etayotgan har bir fuqaroning muqaddas burchidir. O'z davlat tilida muloqot qilish, ish yuritish, diplomatik aloqalarni o'rnatish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Qolaversa, Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi direktori Inomjon Azimovning Kun.uz rasmiy saytiga bergan intervyusida qo'shni davlatlarda o'zbek tilining o'rganilishi borasida hukumatni faollikka chaqirdi. Uning so'zlariga ko'ra, hozirda qo'shni mamlakatlarda ko'plab o'zbek maktablari mavjud bo'lib, ularning soni yanada ko'paytirilishi hamda darslarning o'zbek tilida o'tilishini yanada rag'batlantirish kerak. “Bundan o'zimiz ham manfaatdormiz”-deydi u. Haqiqatdan ham, o'zbek tilini o'rganish nafaqat O'zbekiston hududida istiqomat qiluvchi yoshlarning, balki chet elda yashovchi fuqarolarning ham insoniy huquqidir. Shuningdek, xorijiy davlatlarda o'zbek maktablari faoliyatini kuchaytirish va moddiy ta'minlash davlat tilining rivojida va nufuzi oshishida muhim omillardan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008.

3. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili to‘g‘risida”gi Qonuni. 1995-yil 21-dekabr
4. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbek tili bayrami kunini belgilash to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 10-aprel
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli Farmoni. 2019-yil 21-oktabr.

O‘ZBEK TILI: KECHA VA BUGUNI

Z.N.Sobirov,

*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi,
Qiyosiy dinshunoslik magistranti.*

Yangilanayotgan O‘zbekistonning rivojlanish tamoyillari belgilab qo‘yilgan har bir sohasi o‘z taraqqiyotida shiddat bilan davom etar ekan, ayni paytda, til ham e‘tiborga muhtoj bo‘lib turgani va bu borada ham tub islohatlar amalga oshirilayotgani ma‘lumdir.

Hazrat Alisher Navoiy: “Ko‘ngil mahzanining qulfi til, ul mahzanning kalitin so‘z bil” deganlarida qanchalar haq edilar. Dunyoda inson zoti yaratilibdiki, bir-biri bilan gaplashadi, so‘zlashadi, o‘zaro muomalada bo‘ladi. Bunda tilning o‘rni beqiyos, albatta. Inson lisoniy qobiliyati orqali boshqa tirik jonzotlardan farq qiladi. Dunyoda tillar ko‘p, lekin har bir xalq, har bir millat uchun o‘z tili qadrdon va sevimli, chunki shu tilda u bimalol muloqot qiladi, o‘z fikr-tuyg‘ularini erkin ifoda etadi. Haqiqadan ham, til inson uchun berilgan buyuk ne‘mat, u milliy madaniyatning ham muhim tarkibiy qismidir. U nafaqat aloqa quroli, balki inson shaxsini fazl-u kamolga yetkazuvchi, uning xulqi-odobi, insoniy xislat va fazilatlarini uyg‘unligini ta‘minlovchi ibrat va tarbiya manbai hamdir. Zero, u xalqqa kuch-quvvat, ruhiy barkamollik bag‘ishlaydi. Bundan tashqari u inson faoliyatida borliqni bilish, fikr almashish, jamg‘arilgan bilimlarni avloddan avlodga yetkazish vositasidir. Tilda millatning bor-yo‘g‘i, o‘y-fikri, dunyoqarashi, orzu-umidlari, Vatani, his-tuyg‘ulari aks etadi. Har bir til asrlar davomida rivojlanib, boyib boradi.

Ona tili – millatning ruhi, uning or-nomusi, ma‘naviy qiyofasi, orzu-umidlarning namunasidir. Ona tili millatning birligi va birdamligining timsolidir. U millatni yagona xalq sifatida o‘z atrofida birlashtiradi va dunyoda borligini ta‘min etadi. Farzand tarbiyasida onaning o‘rni beqiyos bo‘lganidek, insonning hayotda o‘z o‘rnini topishida, kamolotga erishuvida tilning o‘rni ulkan ahamiyatga ega. Shu bois tilni, onaga qiyoslab ona tili deb ataydilar. Turk dunyosining buyuk ma‘rifatparvar ijodkori Ismoilbek Gaspirali aytganidek: “Millatning ikki asosi bordur. Bu ularning tili va dinidir. Agar millat hayotidan shu ikkisidan biri sug‘urib olinsa, bu millat tanazzulga yuz tutur”. Suvsiz daryo bo‘lmaganidek, tilsiz millat ham vujudga kelmaydi. Biror millatga mansub bo‘lgan til, o‘sha millat bilan yashaydi va bardavom bo‘ladi.

Ota-bobolarimiz qadimdan tilni asrab avaylashgan, rivojlantirishgan. Masalan Alisher Navoiy, Zahriddin Muhammad Bobur, Lutfiy va boshqalar o‘zbek tilining rivoji uchun beqiyos hissa qo‘shganlar. So‘z mulkining sultoni buyuk mutafakkir

Alisher Navoiy o‘zi yashagan murakkab davr – XV asrda tilimiz himoyasiga otlanib, turkiy til o‘z imkoniyatlari jihatidan boshqa tillardan sira qolishmasligini ilmiy va amaliy jihatdan isbotlab berdi. O‘zining “Xamsa” kabi shoh asarini turkiy tilda yaratdi. Hozirda ham shoirlarimiz o‘zbek tilining boyligini, uning buyukligini namoyon etuvchi asarlar yaratmoqdalar. Boisi buyuk adabiyoti bo‘lgan xalqning buyuk tili ham bo‘ladi.

Ona tiliga hurmat, avvalo, unung sofligini ta‘minlashga intilish orqali yuzaga chiqadi. Til sofligi dolzarb masala sanaladi. Ayni kunda til mavzusi barchaning diqqat markazida. Tilimiz taqdiri va tarixi bilan qiziqqan har bir vatandoshimiz bu mavzuga qo‘l urmoqda. Chunki bunga majbur bo‘lyapmiz. Misli tilloga teng ona tilimiz qadrini bilmayapmiz. Ko‘cha-kuyda g‘aliz va o‘rinsiz qo‘llanilayotgan so‘z va iboralar odamning ta‘bini xira qiladi. 1989-yili O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi amalda tilimiz ravnaqi uchun butunlay yangi davrni boshlab bergan edi. Mana qariyb 30 yildan oshdi. Vaholanki, biz haligacha ona tilimizning ichki imkoniyatlaridan, adabiy tilimizning tuganmas, bebaho boyligidan to‘liq foydalanayotganimiz yo‘q. Shu asnoda “Nega ko‘cha qoidalarini buzganlarga hushtak chalinadi-yu, nega o‘z tilimizni buzib gapityotganlarga hushtak chalinmaydi” degan purma‘no gaplar ko‘nglingdan o‘tadi. Demak, biz shunday yoshlarga befarq bo‘lmasdan ularni to‘g‘ri va ravon gapirishga, tilimizga nisbatan beodoblik qilmaslikka undashimiz zarur. Shu bois, ona tilimizning sofligini saqlash uchun nimalarga e‘tibor berishimiz kerak? Birinchidan, ijtimoiy sohalardagi ko‘plab atamalarni o‘zbekchallashtirish, yangi atamalarga mos muqobil so‘zlarni toppish, sheva so‘zlarini o‘rganishni takomillashtirish, tilimiz sofligini ta‘minlash uchun zaruriy choralarni ko‘rishimiz kerak. Negaki, ona tilni ulug‘lash, asrab-avaylash o‘sha tilda so‘zlashadigan har bir insonning burchidir.

O‘zbek tilining lug‘at boyligi shu qadar kengki, bir fikringizni bir qancha yo‘sinda ifoda etish mumkin. bitta ma‘noga ega bo‘lgan tushunchani bir nechta so‘zlar orqali ifodalash mumkin. Umuman, o‘zbek tili o‘z imkoniyatlari jihatidan dunyodagi boy tillar qatoridan munosib o‘rin olish uchun bellasha oladi. Istiqlol yillarida mamlakatimizda barcha sohalarda bo‘lgani kabi tilimiz taraqqiyotida muhim o‘zgarishlar yuz berdi. O‘zbek tilining xalqaro miqyosda obro‘si oshdi. “Davlat tili haqida”gi qonun ona tilimizning bor go‘zalligi va jozibasini to‘la namoyon etish bilan birga, uni ilmiy asosda rivojlantirish borasida ham keng imkoniyatlar yaratdi. Olimlar va mutaxassislar tomonidan ilm-fan va turli sohalarga oid ensiklopediya va lug‘atlar, darslik va o‘quv qo‘llanmalari chop etildi. Mumtoz adabiyotimiz namunalari, sakson mingdan ziyod so‘z va so‘z birikmasini, fan, texnika, sanoat, madaniyat va boshqa sohalarga oid atamalarni, shevalarda qo‘llaniladigan so‘zlarni o‘z ichiga olgan besh jildlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” bu borada amalga oshirilgan ishlarning eng muhimlaridandir.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, tilni sevish, uni ardoqlash, millatni sevish va uni qadrlash bilan teng hisoblanadi. Bugungi kunda jahonning barcha mamlakatlarida davlatimiz delegatsiyalari tashrifi, yoshlarimiz yutuqlari, sportchilarimiz g‘alabalari

sharafiga o‘zbek tilida madhiyamiz kuylanayotgani juda quvonarlidir. Biz o‘z onatiligimizni asrab-avaylashimiz, uning nufuzini oshirishimiz, go‘zal va sofligini avlodlarga meros sifatida qoldirishimiz, dunyoga tanitishda o‘z hissamizni qo‘shishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ismoil G‘aspirali / Ta’lim va tahsil foydasi. – Istanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
2. Alisher Navoiy Mahbub ul – qulub. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018.

ДАВЛАТ ТИЛИНИНГ НУФУЗИ

Шодиев Юсуп Хусанович,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси магистранти,

Анваров Алишер Абдулатифович,

Хидоя ўрта махсус Ислом билим юрти мударриси.

Ўзбекистон ўз ривожининг бутунлай ўзгача босқичини бошидан кечирмоқда. Муболағасиз, ҳамма йўналишларда кенг кўламли ислохотлар ўзининг самараларини кўрсатмоқда. Устувор ғоялар асосида илдамлаётган Ватанимизнинг Марказий Осиёда ҳам, дунёда ҳам алоҳида ўрни эътироф этилмоқда. Шунинг учун ҳам «Янги Ўзбекистон» деган ифода кириб келди. Шубҳасиз, охириги йилларда мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли, суръатли ва самарали ислохотлар мазкур истилоҳнинг замини эканлиги табиийдир.

Илм-фан, ақлу заковатнинг кўҳна, қадимий бешиги бўлмиш юртимизда давлатимиз раҳбарининг фармони билан таълим-тарбия ва илм-фанга улкан аҳамият қаратилмоқда. Президентимиз Устоз ва мураббийлар куни муносабати билан ўтказилган тантанали тадбирдаги нутқида тўла асос билан Янги Ўзбекистоннинг остонаси мактабдан бошланиши лозимлигини алоҳида таъкидладики, бу фикрнинг мазмуни бениҳоя теран ва масъулияти улкан.

Бир мутафаккирнинг шундай гапи бор: «Мактаб вояга етаётган авлод тафаккурини шакллантириш устахонасидир; агар келажакни кўлдан чиқаришни истамасанг, мактабни қўлингда мустаҳкам тутмоғинг лозим».

Мактаб, мадраса ва таълимда, умуман, одамнинг бу кўҳна дунёда истиқомат интизомини ичдан ишғол қилишида тилнинг фавқулодда алоҳида ўрнини бошқа ҳеч бир нарса билан қиёслаб бўлмайди.

Бугун ўзбек тилининг мамлакатимизда давлат тили сифатидаги ривожини таъминлаш борасида ҳам чинакам янги давр бошланди. Давлатимиз раҳбари 2020 йил 21 октябрда «Давлат тили ҳақида»ги Қонун қабул қилинганининг ўттиз йиллигига бағишлаб ўтказилган тантанали байрам тадбирида сўзлаган тарихий нутқида жуда катта ифтихор билан шундай деганди: «Ҳозирги вақтда ўзбек тилида сўзлашувчилар сони жаҳон миқёсида 50 миллион кишига

яқинлашиб қолди. Бу она тилимизнинг дунёдаги йирик тиллардан бирига айланиб бораётганидан далолат беради». Президентимиз ана шундай йирик тиллардан бири бўлмиш ўзбек тилининг ўтган йиллар давомида давлат тили сифатидаги ривож жараёнларини таҳлил қилиб, бу жараёнларга жадал суръат ва сифат бахш этишга қаратилган тадбирларнинг тамоман янги тарихни чизиб берди. Бу ғоянинг мақсад-муддаоси мазкур нутқда лўнда қилиб шундай ифодаланди: «Мухтасар айтганда, ҳар биримиз давлат тилига бўлган эътиборни мустақилликка бўлган эътибор деб, давлат тилига эҳтиром ва садоқатни - она Ватанга эҳтиром ва садоқат деб билишимиз, шундай қарашни ҳаётимиз қондасига айлантиришимиз лозим».

Бу тарихий нутқ сўзланган куни Президентимизнинг «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони ҳам имзоланган бўлиб, унда тилимизнинг мўътабар мақомига муносиб тарзда камол топишини таъминлаш борасида кечиктириб бўлмайдиган вазифалар аниқ-тиниқ, муддат ва масъуллари кўрсатилган ҳолда белгилаб берилган. Айни шу ҳужжатда бир қанча ташкилотлар ва кенг жамоатчиликнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган кун — 21 октябрь санасини «Ўзбек тили байрами куни» деб эълон қилиш тўғрисидаги таклифи маъқулланиб, Ўзбекистон Республикасининг бу ҳақдаги Қонуни қабул қилинган.

Президентимизнинг айни шу Фармонида ўринли таъкидланганидек, «бугунги глобаллашув даврида ҳар бир халқ, ҳар қайси мустақил давлат ўз миллий манфаатларини таъминлаш, бу борада аввало ўз маданияти, азалий кадриятлари, она тилини асраб-авайлаш ва ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратиши табиийдир». Бу таъкид замиридаги холислик ва одиллик ишорасини ҳар қандай одам идрок этади. Яъни ўз тилини эъзозлаш, унга эҳтиром кўрсатиш ҳар қандай халқ ёки давлатнинг ўз иши, миллий манфаат муҳофазаси — бировнинг арпасини хом ўриш дегани эмас.

Юртбошимиз сўлаганидек, «миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли» бўлган тилимиз мазкур мўътабар кадриятга эга бўлган кунни — Ўзбек тили байрами кунини бутун халқимиз, мамлакатимизнинг кўп миллатли фуқаролари катта шодиёналик билан кенг нишонлаш тадориғини кўришга киришган.

Давлатимиз раҳбарининг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясида ўзбек тилида маъруза қилиши юртимиз фуқароларининг барчасини бирдай бениҳоя хурсанд қилди, ҳаммамизнинг кўнглимизда ифтихор туйғуларини жўш урдирди. Икки юзга яқин давлатларнинг ваколатли расмий тамсилчилари иштирокидаги бундай нуфузли миллатлар машваратида бизнинг мустақил давлатимиз мустақил ва мўътабар тили — қадимий ўзбек тили янгради. Давлатимиз раҳбари муаззам халқаро мажлисда янги Ўзбекистоннинг орзу-ниятлари, бугун бутун инсоният олдида

турган муаммоларнинг ечимлари борасидаги нуқтаи назарларини ўзбек тилида айтиб берди.

Юртбошимизнинг «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонида «ўзбек тили халқаро минбарларда баралла янграётгани», «хорижий мамлакатларда тилимизга эътибор ва уни ўрганишга қизиқиш кучаяётгани» мамнуният билан қайд этилган. Аммо энг қувонарлиси шуки, бундай мўътабар минбарда — Бирлашган Миллатлар Ташкилотида ўзбек тилининг жаранглаши илк тарихий воқеадир. Буни хориждаги дўстларимиз ҳам хурсандчилик билан эътироф қилиб турибди.

Ўзбек тили байрами арафасида Ўзбекистоннинг миллатларнинг олий минбаридан туриб дунёга ўз тилида мурожаат қилиши халқимиз учун беҳад ифтихорли, мустақиллигимизга монанд тарихий ҳодисадир. Таъбир жоиз бўлса, Президентимизнинг қадимий, давлатимизнинг муқаддас тимсоли бўлган - тилимиз тўйига тўёнасадир.

Давлатимиз раҳбарининг ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги мақоми ҳаётимизнинг барча жабҳасида тўла-тўқис жорий қилиниши учун тегишли чора-тадбирлар аниқ белгилаб берилган, бу мақомнинг мунтазамлиги учун давлат ва бошқа ташкилотлар, фуқароларнинг масъуллик интизоми кўрсатилган мазкур Фармони қабул қилинган. Бир неча йиллар давомида тилимиз ривожига борасида ҳаракатга келолмаган механизмлар шу бир йилда фаол ва самарадор ҳаракатга келди.

Айни дамда Вазирлар Маҳкамаси қошида Давлат тилини ривожлантириш департаменти самарали фаолият кўрсатмоқда. Айни пайтда Атамалар комиссияси ташкил қилинган, 2020 — 2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ҳамда тил сиёсатини такомиллаштириш концепцияси ва давлат дастури ишлаб чиқилган. Деярли барча ташкилотларда раҳбарнинг маънавий-маърифий ва давлат тили масалалари бўйича маслаҳатчиси лавозими жорий қилинди, бу масалалар билан шуғулланадиган кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш марказлари ташкил этилди. Давлат тилини ўрганиш, ўргатиш ва жорий қилинишини мунтазамлаштириш ишларининг янада яхшиланиши учун кўмак берадиган бир қатор китоблар нашр этилмоқда. Хусусан, мазкур департаментнинг буюртмаси асосида Ўзбек тилини ривожлантириш жамғармаси маблағлари ҳисобидан сўнгги бир-икки ойнинг ичида беш жилдли «Ўзбек тили изоҳли луғати», «Давлат тилида иш юритиш» амалий қўлланмасининг янгиланган нашрлари, бошланғич синф ўқувчилари учун «Сўз сандиқчаси» номли изоҳли луғат каби адабиётлар китобхонлар қўлига етиб борди, шунингдек, «Халқаро терминоэлементларнинг изоҳли-иллюстратив луғати», «Ўзбек тилининг имло-ўқув луғати», «Ўзбек тили ижтимоий-сиёсий терминларининг изоҳли луғати» каби бир қанча китоблар нашр арафасида турибди. Ўзбекистоннинг «Давлат тили ҳақида»ги Қонунини такомиллаштириш, унинг янги таҳририни тайёрлаш юзасидан жиддий иш олиб борилмоқда.

Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 11 мартдаги «Ўзбек тили ва адабиёти бўйича фундаментал ва амалий тадқиқотлар самарадорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори билан Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти таркибида бўлим ташкил этилди. Мазкур қарорда бу бўлимнинг асосий вазифалари қуйидагилар: ўзбек тилининг ривожланиши билан боғлиқ фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотларни амалга ошириш ва кенгайтириш; ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш борасидаги илмий изланишларни кучайтириш; ўзбек тилининг ёзма матни меъёр ва қоидаларини ишлаб чиқиш; ўзбек тилининг изохли луғатлари, давлат тилида иш юритиш бўйича қўлланма ва адабиётлар тайёрлаш; давлат тилини ривожлантиришга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқишда фаол иштирок этиш.

Президентимиз таърифи билан айтганда, «дунёдаги қадимий ва бой тиллардан бири бўлган ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир». Ана шундай буюк қадриятимизнинг ўқтамлик ҳамда боқийлик байрами шуқуҳи ҳар биримизнинг қалбимизни ҳамиша нурафшон қилиб турсин. Бу шуқуҳ ва ундаги шукроналик янги Ўзбекистонни ҳеч қачон тарк этмасин!

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Creation Of Education Network Among The Institutions Of The Ferghana Valley A Anvarov, China Shanghai university scientific journal 1 (10), pages 37-38.
2. Methods for Effective education, A Anvarov, Scientific Journal Yan Kochanovski University, Poland 3 (4), 4
3. Recommendations on self-cognition and self development for ensuring spiritual development of students University, A Anvarov, Austrian Journal of Humanities and Social Sciences 2015 January-February. 1.

ONA TILIM - MANGU, BARHAYOT

Dinora Eshboyeva,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Islomshunoslik fakulteti Islomshunoslik yo'nalishi
1-bosqich talabasi.*

Ilmiy rahbar: Durdona Eshboyeva,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Chet tillari kafedrası o'qituvchisi.*

“Ma'lumki o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy –ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi”.

Islom Karimov.

Ona tili... Shu oddiygina ikki so‘z zamirida qanchalar chuqur ma’no va mazmun yashirin. Garchand, aniq ko‘rib his qila olmasakda u millatimiz or-nomusi, yuksak ma'naviy qadriyatlari, kelajakka bo‘lgan ishonchi, xalqimizning yakdilligi, doimo bir biriga hamqadamligi va eng muhimi go‘zal o‘zbek millatining abadiy ruhini ifodalaydi. Til bor ekan xalq ham yagona millat sifatida dunyoda bardavom yashayveradi. Inson uchun bir millatning vakili sifatida qadrlil tuyg‘ular bisyor. Ulardan birinchisi vatan tuyg‘usi bo‘lsa, ota-ona, oila va shular qatorida ona tiliga bo‘lgan muhabbat ham birdek azizdir. Negaki ona tili dunyoni va biz yashab turgan atrof-muhitni anglash vositasidir. Shu nuqtayi nazardan, inson hayotda o‘z o‘rnini topishida, yuksak marralarni egallashda tilning o‘rni beqiyosdir. Aslida til inson vujudi, ong-u shuriga singib butun tanasida qoni kabi oqadi. Bu jarayonlar sezilmas tarzda amalga oshsa-da, allaqachon ona tili qalbimizning bir parchasiga aylanib ulgurgan. Nimaiki ezgu fazilatlar, ularning barchasi inson ong-u shuri va ruhiga ona allasi va shu barobarida ona tili orqali jo bo‘ladi. Yuqoridagi fikrlarimizning isbotiga dalillar bisyor. Ulardan birini misol tariqasida keltiradigan bo‘lsak, birinchi prezidentimiz I.A.Karimov o‘zlarining "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" asarlarida ta’kidlaganlaridek: "Til - millat ruhidir".

Yerning yo‘ldoshi oy bo‘lganidek, millatning yo‘ldoshi tildir. O‘zbek tili ham dunyoda o‘z o‘rni va maqomiga ega ko‘p asrlardan beri barhayot yashab kelayotgan qadimiy va ulug‘vor tillardan biri bo‘lib, bugungi kunda milliy o‘zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsolidir. Agar tarixga nazar soladigan bo‘lsak, o‘zbek tili ko‘p asrlik tarixiy rivojlanish davrlarini boshdan kechirgan. Uning ildizlari Urxun - Enasoy bitiklariga borib taqalib, Alisher Navoiy davrida mustahkam tanasini qad rostlab, jadidchilarimiz va undan keyingi davrlarda shox - shabba chiqarib, kurtak yoya boshlagan. Bugungi kunda esa bu zabardast daraxt ilmiy, adabiy, ma'naviy, ma'rifiy tomonlama shakllangan va rivojlangan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Shubha yo‘qki, bu taraqqiyot yo‘lini o‘zbek xalq og‘zaki ijodining nodir namunalari, tarixiy bitiktoshlardagi o‘gitlar, Mahmud Qoshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Bobur, Nodirabegim, Fitrat, Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Cho‘lpon, Abdulla Qahhor va shu kabi allomalarimiz qoldirgan ulkan adabiy merossiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Albatta, undan keyingi davrlarda ham, bir qator olimlarimiz, adabiyot vakillari va ziyolilarimiz o‘zbek tilining turli qirralarining boyishiga o‘zlarining ijodiy, badiiy va ilmiy asarlari orqali ozmi ko‘pmi hissalarini qo‘shib kelmoqdalar. Qolaversa, biz yoshlar uchun ham milliy tilni asrab-avaylash eng katta vazifalardan biridir. Negaki, ajdodlarimiz merosi, ularning hayot yo‘li, davlatchiligimiz asoslari, urf-odat va an'analarimiz ona tili yordamida yanada yaxshiroq anglanib, mustahkamlanadi va albatta, bizdan keyingi kelajak avlodga yetkazib beriladi.

Ona tili - mustaqillik nishonasi. Boisi istiqloлга erishishimizning dastlabki qadami o‘z tilimizga rasman ega bo‘lishimiz va uni tenglar ichida teng qilishga erishishimiz orqali sodir bo‘lgan, ya'ni o‘sha muhim tarixiy, o‘zbek xalqining bir yarim asrlik tarixi amalga oshgan sana, 1989-yil 21-oktabrda o‘zbek tili o‘z

mustaqilligiga erishdi. Istiqlool yillarida esa davlat tilining ahamiyatini qonuniy huquqiy jihatdan mustahkamlash borasida bir qator unutilmas ishlar amalga oshirildi. Jumladan, 1993-yil 2-sentabrda "Lotin tiliga asoslangan o'zbek alifbosini tuzish to'g'risida" gi qonun qabul qilindi. Bu voqeaning ikkita tarixiy ahamiyati mavjud bo'lib, ulardan biri o'zbek tili o'zining yangi, krill alifbosidan mustaqil bo'lgan yangi shakl-shamoyilga erishgani bo'lsa, boshqa tomondan bu alifbo dunyoda keng tarqalgan bir qator tillarning o'zak alifbosi ekanligini inobatga oladigan bo'lsak, o'zbek xalqining jahon hamjamiyatida sodir bo'layotgan globalashuv jarayoniga moslashuvi va unda o'zining munosib o'rnini egallashida bir tirkak bo'ldi desak adashmaymiz. Bugungi kunda ham taraqqiyot sari dadil qadam tashlayotgan davlatimizda ona tilimiz va uning ravnaqiga e'tibor qaratilib, yuksak hurmat ko'rsatilmoqda. Har yili yurtimizda Davlat tili qonuni qabul qilingan sanani tantanali nishonlash odat tusiga kirib ulgurdi. Negaki, ona tilimiz mustaqil davlatimiz timsolidir.

Turk dunyosining buyuk ma'rifatparvar ijodkori Ismoilbek Gaspirali aytganidek: "Millatning ikki asosi bordur. Bu ularning tili va dinidur. Agar millat hayotidan shu ikkisidan biri sug'urib olinsa, bu millat tanazzulga yuz tutur". Darhaqiqat, tilning millat hayotida, ayniqsa yosh avlod tarbiyasidagi hech narsa bilan o'lchab bo'lmaydi. Negaki, mamlakatimizning bosh tayanchi, kelajagi, ona tilni kelgusi avlodga bor jozibasi bilan yetkazib berishda yoshlarimizning o'zni beqiyosdir. Biroq ayrim qiziqqon yoshlarimizning nutqida ortiqcha begona so'zlarni qo'llash, ba'zi bir so'zlarni buzib talaffuz qilish orqali tilimizning sofligiga putur yetkazish holatlari ham uchrab turibdi. Buning oldini olish uchun o'zbek tili lug'ati tarkibini boyitish, turli chet el tillari so'zlaridan voz kechgan holda o'rniga necha ming yillardan beri keng qo'llangan so'zlarni olib kirishimiz lozim. Chunki, yana bir bor ta'kidlaymizki, tilimizni kelajak avlodga yetkazadigan vosita bugungi kun yoshlaridir. Shu boisdan, yoshlarning nutqiga alohida ahamiyat berishimiz lozim.

Dunyoda tillar ko'p lekin ularning hammasida ham so'zlashilmaydi, muloqot qilinmaydi hattoki ba'zilar yozma nutqda ham ishlatilmaydi. Mutaxassislarning fikriga qaraganda, bugungi kunda har 2 haftada bitta til yo'qolib bormoqda. Bu albatta o'sha tilda so'zlashuvchi millatning ham yo'qolishini anglatadi. Til yashovchanligini o'sha tilda so'zlovchilarning milliy qadriyatlari, ya'ni milliy g'ururi, madaniyati va o'z ona tilini sevisi ta'minlaydi.

Hammamizga ma'lumki, o'zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, bu oilaga 30 dan ortiq tillar kiradi. Tilshunos olimlar e'tirof etishicha, turkiy tillar oilasida faqatgina 6 ta tilning xati barqaror bo'lib, o'zbek tili bu ro'yxatning birinchisida turadi. Darhaqiqat, o'zbek tilining jahon hamjamiyatida o'ziga xos va mos mavqeyi bor. Shu o'rinda, quyidagi ma'lumotni ham keltirib o'tishni joiz deb bildik, bugungi kunda dunyo miqyosida o'zbek tilida so'zlashuvchilar soni 50 milliondan oshadi va o'zbek tili so'zlashuvchilarning ko'pligi bo'yicha dunyoda 27-o'rinda turadi. Agar jahon miqyosida 6000 dan ortiq til mavjudligini inobatga oladigan bo'lsak, yuqoridagi ko'rsatkich bilan faxrlansak arziydi. Qolaversa,

YUNESCO ma'lumotlariga ko'ra, dunyodagi 6000 dan ortiq tillarning faqatgina 200 ga yaqiniga davlat tili maqomi berilgan.

Tilimizning kelajagi, ijtimoiy hayotimizda tutgan o'rni va mavqeyini biror kimsa chetdan kelib rivojlantirib yoki obro'sini oshirib bermaydi. O'zbek tili o'zimizniki, ajdodlarimizdan qolgan xazinamiz, merosimizdir. Uning kelgusi taraqqiyoti, ravnaqi, bundan keyingi ko'p asrlik hayoti faqat va faqat bizga o'zbek xalqiga bog'liqdir.

O‘ZBEK TILINI O‘RGANISHIMDA QIYINCHILIKLARIM VA TAJRIBALARIM

刘浩 (Lyu Hao) Shavkat,

Shanxay chet tillar universiteti

Rossiya, Sharq Evropa va Markaziy Osiyo instituti

O'zbek tili yo'nalishi talabasi.

Til madaniyatning muhim tashuvchisi va madaniyatning bir qismidir. Sotsiologlarning fikricha, tilsiz madaniyat bo'lmaydi. Til madaniyatga ham ta'sir qiladi va o'z navbatida til madaniyatni aks ettiradi. Aytish mumkinki, til millatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi, unda nafaqat millatning tarixi va madaniyati, balki millatning hayoti, turmush tarzi va tafakkuri haqidagi qarashlari haqidagi narsalar ham mujassam bo'ladi. Men Markaziy Osiyo tillariga juda qiziqaman, shuning uchun Shanxay chet tillari universitetida o'zbek tilini o'rganishni tanladim. To'rt yillik o'qish menga o'zbek tilini chuqurroq anglashga imkon berdi. Quyida men o'zbek tilini o'rganish davomida duch kelgan muammolarimni bayon qilmoqchiman va til o'rganishdagi ba'zi bir tajribalarim bilan o'rtoqlashmoqchiman. Ular eshitish, gapirish, o'qish va yozish bilan boo'liq qiyinchiliklardir.

O'zbek tilini o'rganishda «tinglash» muhim ahamiyatga ega. Uni ikki qismga bo'lish mumkin: bilimlarni o'rganish uchun darslarni tinglash va boshqalar bilan muloqot qilish uchun tinglash.

1. Chet ellik o'qituvchining darsida.

O'qituvchi xitoy tili gaplasha olmaydi. Shu sharoitda talabalar uning so'zlari ma'nosini to'g'ri tushunishlari kerak. Bu o'xshash ma'noga ega bo'lgan ba'zi o'zbekcha so'zlarni farqlash juda qiyin kechdi. Masalan, «chiqmoq» va «ketmoq» so'zlari. Bu ikkila so'zni o'rganayotganimizda, chet ellik o'qituvchilar biz talabalarga ularning orasidagi ma'noviy farqini tushunish uchun turli usullarni qo'llashdi, hatto doskaga rasm ham chizishdi. Lekin, bu holat talabalar til o'rganishning boshlano'ich bosqichida bo'lganligi sababli, talabalar faqat ustozning sinfdan chiqib ketgan masofadagi farqni ko'rgan, xolos. Shunday bo'lsa-da, dastlab, «chiqmoq» va «ketmoq» so'zlari o'rtasidagi farqni tushunmagan. Keyingi darslarda, ustozilar tez-tez «chiqmoq» va «ketmoq» foydalanib talabalar bilan suhbat qildilar. Agar talabalar bu so'zlardan noto'g'ri foydalansa, ustoz ularga yana tusuntirar edi. Biz ularning

ma'nosiga boshqa yangi so'zlarni o'rganishimiz va ularni nutqimizda qo'llash bilan asta-sekin ma'noda tushunib etdik.

2. Kundalik hayotda tinglash amaliyoti haqida.

Shanxay chet tillar universitetida o'zbek tili yo'nalishda ikkita chet ellik o'qituvchi bo'lganligi sababli, talabalar darsda o'zbek tilini tinglash imkoniyatlarga ega edi va kundalik hayotda o'zbek tilini yuqori darajada o'zlashtirga boshladi. Tinglash uchun materiallar asosan ob-havo ma'lumoti, yangiliklar va filmlardan iborat edi. Dastlab, yangiliklar va filmlarni tinglash juda ham qiyin bo'lgan. Yangiliklarni tinglashning qiyinligi shundaki, yangiliklar diktorlari tez gapiradilar va biz uchun aniq bo'lmagan ko'plab yangi so'zlarni, ba'zilari hatto professional so'zlarni ishlatar edi, shuning uchun ularning nutqini tushunish qiyin edi. Filmlarning qiyinligi shundaki, til juda hayotiy, sheva elementlari ko'p, ular adabiy til bilan aralash, darsda o'rgan bilimlarimizdan katta farq qilar edi.

O'zbek tilida «yozish».

O'zbek tilida «yozish»ni o'rganish ham qiyin kechgan. Asosiy qiyinchilik o'zbek tilining grammatik shakllarini bilish va ularni to'o'ri tushunish va ularni qo'llashda bo'lgan. «Tinglashi» va «gapirishi» jarayonidan asosiy maqsad ma'noni etkazishdir va ba'zi tafsilotlarni chetlab o'tish, ularni tushirib qoldirish mumkin, lekin «yozish» jarayoni maxsus tayyorgarlikni va qat'iylikni talab qiladi.

Xitoyda o'zbek tili birinchi talabalari sifatida biz grammatikani o'rganishda ko'p qiyinchiliklarga duch keldik. Quyida tasvirlash uchun ikkita aniq misolni keltiraman:

1. Fe'ning o'tgan zamoni.

O'zbek tilidagi fe'llarning o'tgan zamoni xitoy va ingliz tillaridan farq qiladi va o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek tilida fe'ning asos qismi o'zgarmaydi. Fe'lga xos grammatik ma'nolar asosdan so'ng hosil qilinadi. Bunda maxsus grammatik ma'non beruvchi affikslar qo'shiladi. *-di* affiksi bilan qo'llangan fe'l ish harakatning nutq momentidan avval bo'lib o'tgan ish harakat ma'nosini anglatadi. Bunday fe'llarda so'zlovchining bevosita o'zi ko'rgan, guvohi bo'lgan voqea-hodisalar aks etadi. Qiyinchilik shundaki, o'zbek tildagi o'tgan zamon sodir bo'lgan voqealar bilan taqsimlashda farq qiladi, sodir bo'lgan voqeaning aniqligi boshqacha, ifoda ham boshqacha. *-di* yaqin o'tmishda sodir bo'lishi aniq bo'lgan narsani anglatadi. *-gan, -gan edi* uzoq o'tmishda sodir bo'lgan narsani bildiradi. *-gan ekan, -gan emish* o'tmishda sodir bo'lgan narsani anglatadi, lekin bu haqiqatmi yoki yo'qmi aniq emas. *-ar edi* o'tmish tez -tez sodir bo'lgan narsalarni bildiradi. Bu ma'nolar asta-sekin uzoq o'qish jarayonida turli maqolalarni o'rganish orqali aniqlanadi. Men o'zbek tili o'rganishni boshlaganimda, Xitoyda bunga oxshash grammatikani o'rgatmaganligim sababli, butunlay chalkashib ketdim va o'ylaganlarimni ishlatardim. Yaxshiyamki, o'qituvchining doimiy takrorlashi va tuzatilishi bilan men turli qo'shimchalarning amaldagi holatlarini asta-sekin o'zlashtirdim.

2. Fe'ning nisbatlari.

Ma’lumki, o‘zbek tili fe’l nisbatlariga aniq nisbat, o‘zlik nisbati, majhul nisbati, orttirma nisbati va birgalik nisbati kiradi. Xitoylik talabalar ularni o‘rganish paytida ham qiyinchiliklar his qilishdi. Men buning sabablarini quyidagicha tahlil qildim:

1) tushunishga yordam beradigan xitoy va ingliz tillarida o‘xshash Grammatik holatlar mavjud emas;

2) fe’l nisbatini hosil qilish uchun har xil qo‘shimchalarni qo‘shish kerak va ularga mos keladigan tovushlarni farqlash juda qiyin;

3) ba’zi so‘zlarda turli nisbat shakllarining bir vaqtning o‘zida qo‘llanishi. Talabalar nazarida ularni farqlash juda qiyin: aniq nisbat va o‘zlik nisbat, aniq nisbat va orttirma nisbat, aniq nisbat va o‘zlik nisbatlarni bir-biridan farqlash qiyinligining sababi shundaki, ba’zi fe’llarning aniq nisbati o‘zlik va birgalik nisbat bilan bir xil. Masalan, “aytmoq”, uning o‘zlik nisbat ham “aytmoq”, chunki o‘zlik nisbat odam o‘zi qilingan harakati, aniq nisbat esa harakatni bajaruvchini ifodalaydi. Lekin “kiymoq” so‘zi maxsus nisbat shaklini olib “o‘zinishi kiyinishi”: ma’nosini anglatadi, shuning uchun aniq nisbat va o‘zlik nisbat o‘rtasida farq bor. Bunday so‘zlar orasidagi farqni tushunish uchun o‘qituvchi o‘quvchilardan turli nisbatlar bilan gap tuzishni va ularning ma’nosini tusuntirishi kerak bo‘ladi. Kelgusi kursda bu kabi grammatik shakllarni takrorladik va bu, meningcha, katta samara berdi. Men buni yaxshi usul, deb hisobladim.

O‘zbek tilida «Gapirish» va «O‘qish»

«O‘qish» ham, «gapirish» ham asosiy o‘zbek tilida aniq talaffuz qilish va ravon gapirish ko‘nikmani hosil qiladi. O‘zbek tilining talaffuzi qiyin emas. O‘rganish jarayonida ingliz talaffuzidan farq qiladigan alohida bo‘g‘inlarga e’tibor qaratish lozim. E’tibor qilish kerak bo‘lgan yana bir narsa - «r» va «l» o‘rtasidagi farq, ikkinchisi - o, o‘ tovushlari talaffuzi. Umuman olganda, o‘zbekcha so‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratib talaffuz qilish mumkin, bu so‘zlarni to‘g‘ri va aniq talaffuz qilishda va uni tilni o‘zlashtirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Meningcha, haqiqiy muloqot jarayonida aniq talaffuz va ravon tildan tashqari, muloqot qilish uchun jasoratga ega bo‘lish kerak. O‘ziga ishonish va og‘zaki muloqotga tayyorlanish va muloqot ko‘nikmalarini doimiy ravishda takomillashtirish zarur.

Bu mening o‘zbek tilini o‘rganishimda duch kelgan qiyinchiliklarim va tajribalarim. Umid qilamanki, bu ko‘proq o‘zbek tilini o‘rganuvchilarga yordam beradi va ustozlar e’tiborga oladigan jihat sanaladi.

Shuningdek, qo‘shimcha sifatida shuni ta’kidlashni istardimki, uzoq vaqt davomida xitoyliklarga o‘zbek tilini o‘qitish tashkil etilmaganligi sababli o‘zbek tilidagi o‘quv adabiyotlari kam va ma’lumotlar yetarli emas, internet manbalarida ham o‘zbek tilidagi ma’lumotlar qoniqarli emas. Xitoyda ham o‘zbek tilini o‘rgatishni yanada takomillashtirish zarur, deb o‘ylayman.

UZBEK LANGUAGE: YESTERDAY AND TODAY

Umarov Akmaljon,
Student of Tashkent Islamic Academy.

Ilmiy rahbar: **Abdulaziz Hig‘monov,**
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi o‘qituvchisi.

Language is the property of a nation, its life, its past, its future, its heart. The language of each nation reflects the values, spirituality and identity of that nation. So, language is a priceless, rare treasure that unites nation by nation, nation by nation. In this treasure, the spirituality of that nation has been refined and developed for thousands of years and centuries, and it has been preserved like the apple of an eye. My Uzbek language also has its place among the languages. It is one of the richest, most attractive languages in the world. Uzbek is the 41st most widely spoken language in the world. This language was created by scientists and thinkers who laid the foundation stone of world civilization and made a significant contribution to human civilization. Not only did he create, but he polished and enriched it and passed it on to future generations. They fought on this path if necessary, engaged in a spiritual battle to preserve the purity and integrity of their language, and sacrificed their lives. For example, the people of enlightenment are aware of what the Kashgari-Navoi, Ibn Sina-Zamakhshari, Avloni-Qadiri, Fitrat-Behbudi have done in this direction.

Kashgari is a keen scholar and a mature propagandist of the Turkic language, who “raises the Turkish language to the skies, competing with the Arabic language like two young horses, mastering its peculiarities.” Shall we take the work of Abu Hayan al-Andalus, who lived and worked in the 13th and 14th centuries, on the comparison of the Turkic and Arabic languages, and the invaluable contribution of Navoi to the development of the Uzbek literary language and to the development and survival of our language? It is all the result of the devotion of this language, of the representatives of this nation, as a child. It became the language of written and oral literature. Even Turkish-speaking artists have retained their language and switched to Persian. It was a very sad situation. The Uzbek language was on the verge of extinction. At that time, Hazrat Navoi was one of the first to “fight” for the protection and preservation of the mother tongue. The spiritual struggle, the creative struggle, began.

Admittedly, Persian was one of the most beautiful, rich, and fascinating languages. The man who wrote in that language was “enjoying.” If Navoi had written in the same language as everyone else, even the greatest Persian scholars would not have been able to approach him. Hazrat Jami (XI century) states, “May good fortune be poured on this pen from the sky! Because the owner of this pen took pity on the Persian-speakers, the compilers of Persian poems: he, too, could not speak to others

when he wrote in this Persian language. ” After all, Navoi also loved to write in Persian, he wanted to write in this language, but his mother tongue, which is on the verge of decline, who will protect it? That is why Navoi created for the protection and preservation of the native language.

In recent years, our linguists and literary scholars have done a lot of work and reformed. In particular, the Law of the Republic of Uzbekistan "On the State Language", adopted on October 21, 1989, was the greatest and most joyful event of our people. The Constitution of the Republic of Uzbekistan legally enshrines the status of the state language. Thus, the Uzbek language has become one of the sacred symbols of our independent state, which is protected by law. In addition, during the years of independence, great work has been done in the field of language, in particular, to strengthen the role and influence of the Uzbek language, to turn it into a real national value. A new 5-volume “Explanatory Dictionary of the Uzbek Language” has been published, containing words and phrases, terms related to science, technology, art and culture, historical and obsolete terms. In addition, "Dictionary of homonymous words of the Uzbek language", "Dictionary of synonyms of the Uzbek language", "Dictionary of paronyms of the Uzbek language", "O ' The creation of dictionaries such as "Phraseological Dictionary of the Uzbek language" and the adoption of the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on August 24, 1995 "On approval of the basic spelling rules of the Uzbek language" were the result of this work.

Why did I mention the contribution of Hazrat Navoi to the development of our language, because even if you do not say it, you are the children of the nation, our people know it very well. The issue of surviving the cycle of time and passing it on to future generations has not lost its relevance at all times. Today, there are many social problems that need to be addressed in terms of the purity and integrity of our language. Solving these problems is not just a matter for linguists, literary critics and professionals. To do this, it is necessary to instill in every Uzbek family, home, upbringing of children, the spirit of boundless respect and love for their mother tongue in everyday life, to change the attitude to our national language in enterprises and organizations, the media.

First, we need to establish a pure mother tongue in families. Let our children learn foreign languages, know the language, but first of all, know their native language perfectly, be able to speak it fluently without difficulty. Sometimes we see that in some media there are shows in dialects. Even the naming of shows and broadcasts needs to be taken seriously. For example, whether we take English-Uzbek programs such as "Skate Show", "Mtv-kids", etc., we get the words and phrases used in the advertising process, all of which reflect mistakes, disrespect for our language. For example, in the advertisement of perfume soap there is a phrase "Olivia - lakshrey", there is an Uzbek translation for the word "lakshrey", why don't we use the translation, we don't use an alternative, because our language is very rich, there are no words without a translation .

Thirdly, it is necessary to get rid of the vices that are common among our young people, such as embarrassment and shame in speaking their mother tongue. We must not allow this evil to spread, we must prevent it as a nation. This process must begin, first of all, with the parents, with the first upbringing given to the child. Think about it, is a person without a nationality or language? The greatest sign of a nation's identity is its tongue!

Fourth, we need to further strengthen the status of our language as the "state language". I think that any economic and social events in the country should not affect the status of the "state language", should not lead to factors that weaken its status. the task of preserving and developing it and delivering it to generations in its entirety. It is both an obligation and a duty for every representative of every sphere, every child of the nation to feel and fulfill this honorable responsibility. As the President Shavkat Mirziyoyev (2016) highlights: "The Uzbek language is a symbol of our national identity and independent statehood, our priceless spiritual wealth and great value for our people."

Used literature:

1. Abdurahmon Jomiy, XI asrning ikkinchi yarmi. Nafahot ul-uns.
2. Shavkat Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. -Toshkent, O'zbekiston, 2016.

THE STATUS OF THE UZBEK LANGUAGE AS A STATE LANGUAGE AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE

Mukhayyo Usmanova,

*3rd grade student of Arabic studies
of the Faculty Classical Oriental Philology of
International Islamic Academy of Uzbekistan.*

Email: muhayyousmanova39@gmail.com

Tel: +998 99 437 79 69

One of The vital signs that make the nation known to the world as a nation is the language. There are a lot of nationalities on earth. Since they speak with each other in their own language, they have the name "Nation" . Without language there will be no folk, and there is no language without the folk. In fact, the native language is the spirit of the nation, the spiritual image, or rather, the desire. As the man comes to the world, the more holy his homeland, mother, family, the more his native language is also so dear. Even the infant understands the world through his native language. Without him, Society does not develop, does not find progress. Mother tongue is the embodiment of unity and togetherness of the nation.

One of the most beautiful and attractive languages in the world is Uzbek. However, when we look at history of the language, we witness that this language is always looked at by others with a low look, the mood of neglecting it is a priority. Until the XV century, there were also those who argued that “this language is “avom” [4], it can not be used as a creation”, looking at the Turkic language with indifference. But The Sultan of the Gazal estate, Mir Alisher Navai created in the Turkic language “Khamsa”, that is, five epic and other large, artistically excellent works. As our ancestor pointed out, “ignoring the language is an inattention to the nation” . So he glorified our native language and practically proved how rich it was. In the perod when lived Hazrat Navoi, the Persian language had a high status as a language of literature. Therefore, Nizami Ganjavi and Khusrav Dehlavi created “Khamsa” in Persian, because at that time there was such a dominated view among writers: “such a huge work of art in the Turkic language can not be created, the possibility of the expression of the Turkic language is not enough for this,” . The great writer Hazrat Mir Alisher Navai managed to prove in his work which is called "Muhokamat ul-luḡatayn" [5] that the Turkic language is not less than Persian, but, on the contrary, higher.

Continuing the occupation of our language for centuries, Communist invasion, which took place in the 20-ies of the XX century, again brought our language to the darkness. They declared that the Russian language in our country is the state language in order to destroy the Uzbek nation and break its spirit. Putting forward the idea that speaking in Russian is characteristic of cultured people, they tried to deprive

Uzbeks of the happiness of speaking in their native language. Although in the Constitution of the former Soviets it was noted that all the nations and their languages in the USSR were equal, however, in fact the Russian language was considered the state language, and all business papers, Mail, Telegraph works, meetings of different levels, congresses and symposiums were conducted in Russian. And representatives of the people who did not know the Russian language had different problems even when sending a simple message to their relatives. Such cases led to the limitation of the scope of the use of other languages from the Russian language, which rightly provoked the discontent of language representatives. Against this despotism, the notorious writer Abdulla Qadiri said: "The Uzbek language is not a poor language, but the people who consider the Uzbek language as a poor, they themselves are poor. They should not turn their ignorance into Uzbek language." Ismail Gaspirali, the great enlightener of the Turkish world, also wrote in his writings that "the nation has two foundations. This is their language and religion. If one of these two of the nation's lives were to be torn apart, this nation would be degraded".

By the end of the 80-ies of the last century, the period of National Awakening appeared on the stage of history. This was evident in almost all areas, including in the attitude to the problems with language issues. The original manifestations of our people began to demand the granting of the status of the state to the Uzbek language, the number of mass protests in this regard increased. Finally, on October 21, 1989, the law "on the state language of the Republic of Uzbekistan" was promulgated, and after a century and a half of dependence, the Uzbek language again gained the status of the state language. As a result of this, the Uzbek language has become a language used in high-level conferences held in the Republic, the official documents of the state are maintained, the prospects for development are determined by law. It is from this point of view that this law maintains great historical importance. Two years after the adoption of the word "about the state language", A great change has taken place in the life of our republic, the century-old dream of our ancestors was obtained. More than one hundred and twenty states of the world officially confirmed our independent republic and established diplomatic relations with it. The independent Uzbekistan was admitted to the United Nations. In a short period of time, the reputation of our republic among the world community has increased. The Uzbek nation and its national language attracted the attention of the world community.

Under such conditions, many articles of the law on the "state language", adopted before Independence, lost their power and introduced amendments. Therefore, the need for reform of the current law arose. As a result, on December 21, 1995 at the IV session of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan adopted a new edition of the law "on the state language". An important aspect of the law in the new edition is that it takes into account the position of the Uzbek language in today's world community, and this law clearly expresses the democratic, peaceful policy of the Republic of Uzbekistan. Since the Uzbek language is recognized as the state language of the

Republic of Uzbekistan, this phenomenon will not prevent the functioning, development of other languages on the territory of the Republic, the free consideration of the representatives of all nationalities living in Uzbekistan in their native languages. 2-, 4-, 6, 10-, 14-articles the law is protecting the validity of the languages of representatives of other nations. And this is a valid expression of how justified the new law is.

At the present time, measures aimed at increasing the prestige of our native language as a national pride in the quality of the state language are being implemented. In particular, in October 2019, the head of our state Shavkat Miromonovich Mirziyoyev signed two great historical documents connected with the fate of our native language: on October 4, the decree “on the wide celebration of the thirty anniversary of the adoption of the law of the Republic of Uzbekistan “on the state language”, and on October 21 the decree on measures to radically these two documents have launched a new era in the life and development of the Uzbek language. Shortly thereafter, on 10 April of this year, our president signed the law of the Republic of Uzbekistan “on the celebration of the Uzbek language day” throughout the country.

It is our high duty to preserve our native language, to increase its prestige, to leave its beauty and purity as an inheritance for generations, to make our contribution to the promotion of the world. After all, if we do not appreciate our native language, which is our national pride, it is known to us from history how sad the consequences are. Those who colonized us at one time had put forward a mercenary idea that “in order to destroy a nation, it is not necessary to carry weapons there, it is enough to destroy its language, spirituality, literature, so that the nation itself will disappear.” The sad history of our native language is witness to the fact that this opinion is true.

Used literature:

1. Islam Karimov. “High spirituality is an invincible force. -Tashkent: Spirituality, 2016.
2. Laws of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan “state language” on “national program of Personnel Training”. "Public education".
3. Ne'matov H, Bazarov O. Language and speech. —Tashkent, 1993.
4. This term is inherent in the old Turkish language , means something that refers to the common folk, illiterate
5. This is one of the works of Navai which is dedicated to language and means Discussion of two languages.
6. www.ziyo.uz
7. library.ziynet.uz
9. [face. face.hairstyle](http://face.face.hairstyle)
9. dsmi.uz
10. www.rusmetodika.net
11. saviya.uz

ONA TILIM MANGU BARHAYOT

Muhammadiyeva Muslimaxon,
O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi
3-kurs Islomshunoslik yo'nalishi Islom Tarixi 109/1-guruh talabasi.

Ilmiy rahbar: **Nasiba Sayidiraximova,**
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

“Har bir millat o‘z tili ila faxr etar”
(Mahmudxo‘ja Behbudiy)

Til millatning mulki, uning hayoti, o‘tmishi, turmush tarzi, kelajagi, qalbi hisoblanadi. Har bir millatning tilida o‘sha xalqning tarixi, qadriyati, ma’naviyati, o‘zligi namoyon bo‘ladi. Demak, til- millatni millat, xalqni xalq qilib birlashtirib turadigan bebaho, nodir xazinadir. Bu xazinada o‘sha millatga tegishli bo‘lgan ma’naviyat ming yillar, asrlar davomida sayqallanib, rivojlanib, ko‘z qorachig‘idek asrab-avaylab kelinadi.

Til inson hayotining asosiy sharti, o‘zini o‘zi anglashning eng asosiy vositasidir. Shuning uchun Lyudving: "Mening tilim chegarasi - dunyoning chegarasi", deydi. Shunday ekan, siz o‘z tilingiz orqali dunyoni anglab, o‘z fikrlaringizni, istaklaringizni va og‘riqlaringizni shu bilan ifoda etasiz. Siz dunyo va boshqa odamlar bilan muloqot qilasiz (albatta oilangizdan boshlab) va hayotingizni tartibga solasiz. Sizning tilingiz - bu sizning fikrlaringiz manbai, sizning orzularingiz daryosi, kelajagingizni chizgan tuval. Chunki “Inson mamlakatda yashamaydi, u tilda yashaydi. Bizning mamlakatimiz, vatanimiz - bu til, boshqa mamlakat yo‘q”, deydi E.M.Kioran. Biz o‘tmishimizni, hozirgi kunimizni va kelajagimizni o‘z tilimiz bilan loyihalashtiramiz va shu tufayli biz shaxsiy va ijtimoiy madaniyatimiz bilan sog‘lom munosabatlarni ta’minlaymiz. Biz u bilan yaxshi va yomonni ajratamiz, axloqiy va estetik tushunchamizni rivojlantiramiz. Qisqasi, biz hayotning rasmini u bilan hayolimizda tasvirlaymiz. Shuning uchun ham barcha assimilyatsiya siyosatining birinchi maqsadi - til. Ma’lumki, insonni ona tilidan ajratish, maqsadsiz, sababsiz, uni o‘z ildizidan ajratishdir. Shu tarzda o‘sadigan avlodlar irodasi zaif bo‘ladi. Til bor ekan, millat barhayotdir. Tilning Onaga qiyoslanishi bejiz emas, inson o‘z onasini ko‘rmasdan, uning sof muhabbatini, mehrini tuymasdan yashay olishi mumkin emas. Bu fikrimizning isboti sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligi munosabati bilan so‘zlagan nutqini keltirishimiz mumkin: “Kimda-kim o‘zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta’sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo‘lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o‘lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo‘shiqclariga quloq tutsin”.

Tilda millat ruhi yashaydi, millat hayotida yuz berayotgan o‘zgarishlar tilda xuddi ko‘zgudek aks etib turadi. Ulug‘ bobokalonimiz Abdulla Avloniy aytganlaridek: “Milliy tilni yo‘qotmak millatning ruhini yo‘qotmakdur”. Til – millatning qalbi, ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan bebaho xazina. Til- dilning tarjimoni, inson kamolotining belgisi. Til- umr bo‘yi o‘rganiladigan fan, sayqal bergan sari sayqallanib, ochilib yashnaydigan san‘at durdonasidir. Tilda faqat gapirishni emas balkim, o‘sha tilda ta‘lim olish, o‘qish uning mohiyat mazmunini anglab, unga boshqa tillarni aralashtirmasdan so‘zlamok lozim. Bu eng asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Agarda sof tilda so‘zlashsak, unga rus, arab, ingliz tillarini aralashtirmsakgina til-o‘zini har tomonlama rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘lishi mumkin. Shundagina u o‘zini boshqa tillardan himoya qila oladi.. Donolarning shunday gapi bor ona tilidan ayrilishni o‘limga mengzaydilar. Chindan shunday. Bugungi kunda dunyodagi kam sonli xalqlar ham o‘z ona tilisi uchun kurashmoqdalar. Uning yashab qolishini ta‘minlash uchun bor imkoniyatini sarflamoqdalar. Shunday ekan, biz – shonli tarix, ulug‘ allomalariga ega bo‘lgan o‘zbek xalqi o‘z davlat tilimizni qadrlashimiz, uni rivojlantirish, nufuzini oshirishdek savobli va xayrli ishlarda hamisha faol bo‘lishimiz lozim. Ona tilimizni rivojlantirish nafaqat tilshunoslarimizning balkim, shu yurtda yashab, shu yurtning non tuzini totgan har bir insonning vazifasi, burchi hisoblanadi.

Ona tilim mangu barhayot yashamog‘i uchun biz avvalo unga hurmat-ehtiromda turmog‘imiz lozim.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam, tilni sevish, uni ardoqlash, millatni sevish va uni qadrlash bilan teng hisoblanadi. Til – millat ko‘zgusi, deb bejiz aytilmagan. Xalqimizning necha asrlik boy tarixi, ko‘hna va serqirra madaniyati o‘zbek tili ta‘sirida shakllangan. “Til yashasa, millat yashaydi”. Agar biz o‘z tilimizning ko‘rkamligi, boyligini dunyoga tarannum etsak, millatimiz yanada charog‘on bo‘ladi va birligimiz mustahkam bo‘ladi. Zero, rus tarixchisi Shobelev aytganidek “Millatni yo‘q qilish uchun u yerga qurol ko‘tarib borish shart emas, uning tilini, ma‘naviyatini, adabiyotini yo‘q qilish kerak, shunda millatning o‘zi yo‘q bo‘lib ketadi” degan fikri naqadar to‘g‘ri ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Men o‘z fikrimni Abdulla Qodiriyning ushbu gaplari bilan yakunlamoqchiman: "O‘zbek tili kambag‘al til emas, balki o‘zbek tilini kambag‘al deguvchilarning o‘zi kambag‘al. Ular o‘z nodonliklarini o‘zbek tiliga to‘nkamasinlar".

**Milliy va umuminsoniy qadriyatlar va davlat tilining
sohalarda qo'llanilishi**

3-sho'ba.

**UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA O'ZBEK TILINI O'QITISHDA
KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV XUSUSIYATLARI**

Gulshan Asadovna Asilova,

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
professori, pedagogika fanlari doktori (DSc).*

Bugungi kunda jahon pedagogikasida yetakchi o'rinni egallagan kompetensiyaviy yondashuv tub ma'noda shaxsga yo'naltirilgan, mutaxassisning raqobatbardoshligini ta'minlaydigan, uning atrofdagilar tomonidan tan olinishiga, salohiyatini anglab etgan holda jamiyatda o'zining mustahkam o'rniga ega bo'lishiga yordam byeradigan, bir so'z bilan aytganda, ta'limda natijaviylikni ta'minlaydigan jarayondir.

Lotincha *competere* ("layoqatli, munosib bo'lmoq") so'zidan kelib chiqqan "kompetensiya" termini shaxsning biror-bir sohadan xabardorlik, shu sohani bilish darajasini anglatadi. "Kompetensiyaga ega bo'lish" tushunchasi "Kompetentlik, vakolatlilik – muayyan ijtimoiy kasbiy mavqega ega shaxslarning bilim, layoqat va tajribasi ular bajarayotgan vazifa hamda hal etayotgan muammolarning murakkablik darajasiga mos kelganligi" deb ta'riflanadi. Demak, "kompetentlik" bilim, tajriba va layoqat tushunchalarini qamrab oladi.

"Kompetensiya" tushunchasi ilk bor XX asrning 50–60-yillarida taniqli amerikalik olim N.Xomskiy asarlarida tilga olingan bo'lib, insonning biror faoliyatni amalga oshirish layoqati sifatida talqin etilgan. N.Xomskiy "Sintaktik strukturalar", "Sintaksis nazariyasining aspektlari" asarlarida "kompetensiya" (competence) va "qo'llanish" (performance) tushunchalarini qiyosiy tahlil qilgan hamda ushbu terminlar mazmunidagi farqlarni "so'zlovchi-tinglovchi"ning bilimlari bilan tilning muloqot va faoliyatida qo'llanishi orasidagi tafovutlar orqali ochib bergan.

O'zbekiston uzluksiz ta'lim tizimiga kompetent yondashuv 2012-yildan tatbiq etila boshladi. Ushbu tushuncha o'quvchilarni shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy hayotda uchraydigan vaziyatlarda turli tipdagi malakalarni samarali ravishda qo'llashga o'rgatish sifatida talqin qilinadi. Bunda hosil bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni favqulodda yuzaga kelgan noaniq, yangi, muammoli vaziyatlarga duch kelinganda qo'llay olish kompetensiyasiga alohida urg'u beriladi. Shuni aytib o'tish kerakki, kompetensiyalar ularni qo'llagandagina namoyon bo'ladi. Aks holda ular yashirin imkoniyatlar, ehtiyojsiz layoqat sifatida talqin qilinadi. Shu bois kompetensiya muayyan vaziyatda ma'lum bir layoqatni namoyon qilish, ko'rsatishni anglatadi.

Umumiy o'rta ta'lim bosqichida o'zbek tilini o'qitishning asosiy vazifalari:

- o‘quvchilarning kundalik va kasbga oid sohalarda faoliyat olib borishi uchun o‘zbek tili fani bo‘yicha o‘zlashtirgan bilimlarini muloqot jarayonida qo‘llash malakasini rivojlantiruvchi nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish;

- o‘quvchilarning o‘zbek tilida og‘zaki va yozma savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish;

- o‘quvchilar o‘zlashtirgan bilimlari asosida o‘zini o‘zi mustaqil rivojlantirish, egallangan bilim, ko‘nikma va malakasini turli vaziyatlarda qo‘llay olishga qaratilgan tayanch kompetensiyalarni shakllantirish.

Tayanch kompetensiyalarga quyidagilar kiradi:

- kommunikativ kompetensiya;
- axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi;
- o‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyasi;
- ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi;
- milliy va umummadaniy kompetensiya;
- matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo‘lish va foydalanish kompetensiyasi.

Kommunikativ kompetensiya (*communicative competence*) terminini ilk bor 1972-yilda amerikalik tilshunos D.Xayms qo‘llagan. Uning fikriga ko‘ra, ushbu kompetensiya tilning ma‘lum bir vaziyatda o‘rinli ekanligini his qilishni anglatadi. Bunda fikrni tushunish hamda unga axboriy va ijtimoiy mazmun berish uchun qoidalarni qo‘llash kommunikativ kompetensiya shakllanganligini ko‘rsatadi. Xorijlik olimlar kommunikativ kompetensiyani asosan keng ma‘noda talqin qilib, insonlar bilan o‘zaro fikr almashish, o‘zining muloqot maqsadlariga erishish va shaxslararo muloqot jarayonida muomala tarzini tanlash deb tavsiflab, uni aksariyat hollarda chet tillarni o‘rganish bilan bog‘laydilar.

O‘zbekiston Respublikasida uzluksiz majburiy ta‘lim tizimida o‘zbek (davlat) tilini o‘qitishning asosiy maqsadi “o‘rganuvchilarning kundalik, ilmiy va kasbga oid sohalarda faoliyat olib borishi uchun o‘zbek tilida kommunikativ kompetensiyani, ya‘ni o‘quvchining o‘zbek tili bo‘yicha egallagan bilim, ko‘nikmalarini muloqot jarayonida qo‘llash qobiliyatini shakllantirish ko‘zda tutiladi” deyilgan. Biroq mamlakatimiz uzluksiz ta‘lim tizimida uzoq vaqtgacha ta‘lim bosqichlarida o‘zbek tili ta‘limining uzviyligiga amal qilinmaganligi natijasida oliy ta‘lim bosqichiga kelib davlat tili ta‘limi qaytadan grammatik materialni o‘zlashtirish va, asosan, ijtimoiy-siyosiy mazmundagi matnlar bilan ishlashdan iborat bo‘lib qolgan edi. Oliy ta‘lim bosqichida til o‘rganish ta‘lim yo‘nalishi xususiyatlaridan kelib chiqishi va kasbiy faoliyatga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. O‘zbek tili ta‘limiga kompetent yondashuvni joriy etish talabalarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ta‘lim to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020-y., 03/20/637/1313-son).
2. Canale M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. – 1980. №1. Pp. 47–54.
3. Chomsky N. Syntactic Structures. Mouton, 1957, 117 p.

4. Delamare F. & Winterton J. What is Competence? – Human Resource Development International, Vol. 8, No.1, March 2005, Pp. 27–46.

O‘QITUVCHI FAOLIYATIDA NUTQ MADANIYATI VA NUTQ TEXNIKASINING AHAMIYATI

Zebo Kasimova,

*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Din psixologiyasi va pedagogika kafedrasini mudiri, dotsent*

A.Jalilov, G.Yuldosheva,

*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Din psixologiyasi mutaxassisligi magistrantlari.*

O‘qituvchi kasbiy faoliyati davomida o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan pedagogik texnikaning muhim tarkibiy qismlaridan biri uning nutq texnikasidir (nutq tempi, diksiyasi, tovush ohangini baland, o‘rta, past qila olishi va hokazo).

Dars jarayonida o‘quv materiallarini idrok qilishda o‘qituvchining nutqi muhim rol o‘ynaydi. Olimlarning fikricha, o‘quvchilar tomonidan 1/2 foiz o‘quv materialini tafakkur orqali idrok qilish va o‘zlashtirish o‘qituvchilarning nutqiga va uning so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishiga bog‘liq. O‘quvchilar o‘qituvchining nutqini nihoyatda kuzatuvchanlik va qiziqish bilan tinglaydilar. Past ohangda gapiradigan o‘qituvchining darsi o‘quvchilar uchun zerikarli bo‘ladi, nihoyatda baland gapirish, oddiy suhbat chog‘ida ovozni baland qilib so‘zlashish o‘quvchilarni darsdan bezdiradi va charchatadi. O‘quvchilarning bunday o‘qituvchi ta’limidan ko‘ngillari soviydi. Shuning uchun o‘qituvchi savodli gapirishi, o‘z nutqini chiroyli va tushunarli, ta’sirchan qilib bayon qilishi, o‘z fikr va his-tuyg‘ularini so‘zda aniq ifodalash malakalariga ega bo‘lishi lozim.

Chiroyli, savodli, ta’sirchan gapiruvchi o‘qituvchilarning nutqlari o‘quvchilar ongiga tez ta’sir etadi, o‘quv materiallarini oson o‘zlashtirib olishiga katta imkoniyat yaratadi, o‘quvchilar bunday o‘qituvchilarning darslarini toqatsizlik bilan kutadilar. O‘qituvchilar o‘z nutqlari ustida tinimsiz ishlashlari, so‘zlarning chiroyli, ma’noli, ta’sirchan bo‘lishi uchun mashq qilishlari, ovoz diapazonlarining kuchi, nutq tembrining harakatchanligi va diksiyasini doimo mashq qilib borishlari lozim.

Ovoz diapazoni chegarasi baland yoki past gapirish toni bilan belgilanadi. Diapazonning qisqarishi tovushning past tonligiga olib keladi. Past ohangda so‘zlashish o‘qituvchining idrokini bo‘shashtiradi va susaytiradi.

O‘qituvchi tovush diapazonini, uning tembri bilan bog‘lab ishlasa, gaplari chiroyli, mayin, jozibali chiqib, tinglovchilarni o‘ziga jalb etadi va o‘quv materiallari mazmuni yanada yaxshi idrok qilinadi.

O‘qituvchining notiqlik texnikasi so‘zlarni aniq, to‘g‘ri, tiniq eshitarli va tushunarli bayon qilishida namoyon bo‘ladi. To‘g‘ri va mukammal ovoz diksiyasiga ega bo‘lgan o‘qituvchi so‘zlarni ifodali bayon qiladi. Ifodali gapirishda til, lab, kichik tilcha, pastki jag‘ ishtirok etadi. O‘qituvchi ifodali gapirishi, so‘zlarni talaffuz qilishi uchun yuqoridagi organlarni doimo mashq qildirishi lozim. Shunday qilib, pedagogik texnikada nutq malakalari muhim ahamiyat kashf etar ekan, o‘qituvchi doimo gapirish tempi, ritmi, diksiyasi, ovoz kuchi, diapazoni, harakatchanligi ustida mashq qilishi zarur, ushbu jarayon alohida bir faslda ko‘rib chiqiladi.

2. Pedagogik texnika malakalarini mukammal egallash uchun avvalo, o‘qituvchi o‘z fanini, o‘qitadigan predmetining boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqadorlikda bilishi, pedagogik va axborot texnologiyalarini, pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini davr taraqqiyoti darajasida bilishi, kasbiy jihatdan o‘z-o‘zini tarbiyalay oladigan bo‘lishi zarur. Chunki pedagogik texnika o‘qituvchilarning individual shaxsiy xususiyatlariga ham bog‘liq. Har bir o‘qituvchi o‘z tafakkuriga, fikrlash qobiliyatiga, o‘zining kasbiy yo‘nalishi, kasbiy laboratoriyasiga ega bo‘lishi kerak. Bu yo‘nalish va laboratoriyani o‘qituvchilarning o‘zlari mustaqil fikr yuritishlari, mustaqil bilim olishlari, pedagogik mahoratini oshirib borishlari orqali qo‘lga kiritadilar va mohir o‘qituvchiga xos fazilatlarini tarbiyalaydilar hamda kasbiy ideal sari harakat qiladilar.

3. Pedagogik texnika sirlarini mukammal bilish o‘qituvchining tashkiliy - metodik malakalarni egallashiga ham bog‘liq. Bu malakalar zarur bilimlar bo‘yicha ma‘ruzalarni tinglash, maxsus adabiyotlarni o‘qish orqali qo‘lga kiritiladi. Tashkiliy-metodik malakalar aytilgan yo‘l-yo‘riqlar, ko‘rsatmalarni o‘zining individual kasbiy tajribasida sinab, ko‘nikma hosil qilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.

O‘qituvchi pedagogik faoliyatiga oid shaxsiy o‘z-o‘zini tarbiyalashning o‘zaro fikr almashish va aloqadorlikka doir quyidagi tizimlarini tavsiya etish mumkin.

1. Kasbiy faoliyat jihatidan o‘z-o‘zini anglashni (muomalada o‘zaro fikr almashishga doir sifatlarni, ijobiy va zaif tomonlarini aniqlashni) amalga oshirish va shu asosda o‘zaro fikr almashish asosida o‘z-o‘zini tarbiyalash dasturini ishlab chiqish.

2. O‘z kasbiy faoliyatiga quyidagi yo‘nalishlarda baho berish maqsadga muvofiq: kishilar bilan bo‘lgan muomaladan so‘ng olingan taassurotlarni tahlil qilish, o‘quvchilar bilan muomalaning so‘nggi holatlarini o‘rganib, muomala haqida o‘zining yutuq va kamchiliklarini tahlil qilish, muomaladagi imkoniyatlaringizni atrofdagilar (o‘qituvchilar jamoasi, ota-onalar, o‘quvchilar) qanday baholashi haqidagi tasavvurlarga ega bo‘lish.

3. O‘zida insonparvarlikning asosiy xususiyatlarini rivojlantirish yuzasidan ixtisoslashtirilgan o‘z-o‘ziga ta’sir o‘tkazuvchi “autogen” mashqlar asosida ishlash.

4. O‘quvchilar va ota-onalar bilan turli jamoat ishlarini olib borish, bundan o‘zaro fikr almashish faoliyatida ko‘nikma va malakalar (ma‘ruzalar, suhbatlar, kamolot yoshlar uyushmalari) hosil bo‘ladi.

5. So‘z bilan og‘zaki ta’sir o‘tkazishda salbiy kayfiyatlarni yengish tajribasini shakllantiradigan va xushmuomalalikni rivojlantiradigan vaziyatlar tizimini yaratish.

6. Xushmuomalalikka milliy an'ana va urf-odatlarimiz, o'zbekona muomala madaniyati, milliy ma'naviyatimiz nuqtai nazaridan yondashish.

O'z ona tilida puxta, lo'nda va jarangdor so'zlar tuza olish va uni nutqiy mahorat bilan ifodalash ta'lim muassasalarida o'rganilayotgan har bir fan o'qituvchisi uchun eng zarur kommunikativ qobiliyatlardan biridir.

Taklif etilgan ushbu tizim asosida pedagogik faoliyat olib borish o'qituvchi kasbiga oid shaxsiy fazilatlaridan biri bo'lgan insonparvarlik va xushmuomalalikni shakllantiradi. O'qituvchi kasbiy faoliyati davomida nutqidagi so'z qudratini takomillashtirib boradi. U o'zbek tilining boy imkoniyatlaridan unumli foydalanish orqali so'z boyligini go'zal, ravon, ifodali, ta'sirchan bo'lishiga intiladi. Zero, go'zal va ta'sirchan so'zlay bilish ham san'at. Bu san'atdan bebahra bo'lgan o'qituvchining kasbiy mahorati shakllanmaydi. Qaysi fanni o'qitishdan qat'iy nazar, o'qituvchining asosiy quroli so'z boyligidir, u so'z qudrati asosida kommunikativ qobiliyatini namoyish etadi.

КАТТА МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРДА КОММУНИКАТИВ МАЛАКАЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Шоира Дусмухамедова,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Дин психологияси ва педагогика кафедраси
доценти, психология фанлари номзоди.*

Э. Маннабова,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
2-курс магистранти.*

Маълумки, мулоқот инсонлар ўртасида ахборот алмашув воситаси бўлиб, у болалик даврида коммуникатив кўникмаларнинг шаклланиши билан изоҳланади. Психик тараққиёт қонуниятларига кўра, мактабгача ёш даври ўзига хос ёш босқичи бўлиб, болада когнитив, ҳиссий-эмоционал, коммуникатив соҳалар интенсив равишда ривожлана бошлайди. Айниқса, мазкур ёшда, тенгдошлар билан қондириладиган мулоқот етакчи эҳтиёжга айланади. Боланинг коммуникатив қобилияти нафақат суҳбатдоши билан мулоқот қилиш, балки уни диққат билан ва фаол тинглаш, фикрларни янада самарали ифодалаш учун турли хил юз ифодалари ва имо-ишоралардан фойдаланиш, шунингдек, ўзини ва бошқа одамларнинг хусусиятларини билиш ва уларни ҳисобга олиш қобилияти ҳамдир. Бола учун унинг бошқа одамлар билан

алоқаси нафақат турли хил тажрибаларнинг манбаи, балки унинг шахси шаклланиши ва ривожланишининг асосий шартларидандир.

Мактабгача ёшдаги даврнинг асосий вазифаларидан бири боланинг ижтимоийлашиши бўлиб, унинг муҳим қисми боланинг мулоқот қобилиятларини ривожлантириш, яъни тенгдошлари ва катталар билан мулоқот қилиш қобилиятини ривожлантиришдир.

Мактабгача ёш даври психологияси билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борган хориж ва республикаимиз психолог олимларининг илмий натижаларига кўра, бу ёш мулоқотнинг ривожланиши учун сензитив давр ҳисобланади. Бу ёшда, боланинг коммуникатив ривожланишидаги энг муҳим ўзгаришлардан бири содир бўлади яъни, унинг ижтимоий доираси кенгаяди. Агар бола дастлаб фақат катталар билан мулоқот қилган бўлса, эндиликда у тенгдошлари билан ҳам мулоқот қилишни бошлайди. Боланинг бошқа болаларга муносабати ўзгаради, у тенгдошлари ҳам унга ўхшаш эканлигини англайди, "тенгдошлар билан ўзини идентификация қилиш" содир бўлади.

Мулоқот одамлар бир-бирини тушунишини англатади. Аммо мактабгача ёшдаги болаларга эгоцентризм хосдир. Улар бошқаларнинг фикрлашлари ҳам, ҳис қилишлари ҳам, вазиятни кўришлари ҳам худди ўзиникидака бўлади, деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун уларга ўзгаларнинг вазиятига кириш, ўзгаларнинг ўрнига ўзларини кўйиб кўриш ниҳоятда қийиндир.

Боланинг ички рухий ҳаёти бойиб, унинг атроф билан алоқалари кенгайиб, янги қобилиятлари пайдо бўлган сари мулоқотнинг аҳамияти тобора чуқурлашиб, мураккаблашиб бораверади.

Мулоқот 5-6 ёш боланинг шахсий ривожланишида алоҳида рол ўйнайди, чунки ҳаётнинг ушбу даврида фаолият ва хатти-ҳаракатларнинг янги психологик механизмлари шакллана бошлайди.

Катта ёшдаги мактабгача ёшда келажакдаги шахснинг асослари қўйилади: мотивларнинг барқарор тузилиши шаклланади, янги ижтимоий эҳтиёжлар пайдо бўлади (катталар ва тенгдошлар томонидан ҳурмат ва эътирофга бўлган эҳтиёж, жамоавий фаолият шаклларида қизиқиш); мотивациянинг янги (воситачилик) тури вужудга келади; бола маълум коммуникатив тизимларни ўрганади.

Катта мактабгача ёшдагилар ўз ҳаракатларини тенгдошлари, ўйинлар иштирокчилари билан мувофиқлаштира оладилар, ўз ҳаракатларини ҳам ижтимоий ҳуқ-атвор нормалари билан ўзаро боғлай оладилар. Бола буларнинг барчасини оилада, болалар гуруҳи ва катталар - ота-оналар, тарбиячилар билан мулоқотда ўрганади. Бола ҳаётининг ушбу томонига қанчалик тез эътибор қаратилса, у келажакда камроқ муаммоларга дуч келади.

Шуни таъкидлаш керакки, катта ёшдаги мактабгача ёшдаги бола учун нафақат бошқа одамнинг муаммоларини тушуниш, унинг бошидан кечирганларини ҳис қилиш, балки уларга ҳиссий жиҳатдан жавоб бериш ҳам қийин. Кичкина бола ҳар доим бошқа одамнинг хафагарчиликлари ва азобларини тушуна олмайди. Аста-секин, мулоқот тажрибасини бойитиш

асосида болаларда ижтимоий сезгирлик ривожланади. Бошқа одамларнинг ҳис-туйғулари ва истакларини, шунингдек, уларнинг ҳаракатларининг сабабларини ҳисобга олиш қобилиятини ривожланади.

Мулоқотнинг яна бир муҳим элементи шеригингиз сизни қандай қабул қилишини тушунишдир. Айнан шу сабабли одамлар ўртасида ўзаро тушунмовчилик, кўпинча келишмовчиликлар келиб чиқади. Бундан ташқари, ёш болалар учун бу жуда қийин, шунинг учун улар орасида жанжал, тортишувлар ва ҳатто жанжаллар жуда тез-тез бўлиб туради.

Шуни таъкидлаш керакки, бола ва унинг атрофидаги одамлар ўртасидаги алоқа қандай бўлишидан қатъий назар, ифода этиш унинг зарурий воситаси бўлиб қолади. Ҳиссий алоқа, ўзгарувчан, ҳар қандай алоқа шаклларида ўтади, одамларга ҳиссий-қиймат муносабатини шакллантиришда, уларни англашда ва бошқаларга экспрессив таъсир қилиш воситаларини ривожлантиришда катта рол ўйнаб, уларни ўзгартиради ва ранглантиради.

Шу муносабат билан мактабгача ёшдаги болаларнинг коммуникатив фаолиятининг бир нечта параметрларини ажратиш мумкин. Буларга қуйидагилар киради:

- ижтимоий сезгирлик - боланинг алоқа шерикларининг таъсирини сезиши ва уларга жавоб бериш қобилияти;
- коммуникатив ташаббус - шеригига ўз ташаббуси билан мурожаат қилиш қобилияти, уни мулоқотга тортиш, мулоқотни тиклаш ёки уларни тугатиш қобилияти;
- ҳар бир болага у билан ўзаро таъсир қилиш тажрибасига қараб алоҳида ҳиссий муносабат.

М.И. Лисинанинг таъкидлашича, агар кичик ёшдаги мактабгача ёшдаги болаларда экспрессив ва амалий операциялар муомалада асосий рол ўйнаса, катта ёшдаги мактабгача ёшдаги болаларда нутқ етакчи рол ўйнай бошлайди.

Катта мактабгача ёшдаги болаларни фаол ташувчилар ва коммуникатив фаолият субъекти деб аташ мумкин. Ўз навбатида, болалар ўртасидаги алоқа икки даражада амалга оширилади: "бола-бола" ва "бола-катталар".

Катталар билан алоқа қилиш болаликнинг барча босқичларида бола учун жуда муҳимдир. Аммо бу, айниқса, ўсаётган боланинг шахси ва фаолиятининг барча асослари қўйиладиган, ҳаётининг дастлабки етти йилида жуда муҳимдир.

Шуни ёдда тутиш керакки, ҳар бир фаолият тури турли хил воситалардан фойдаланишни ўз ичига олади. М.И. Лисина "бола-катталар" муносабатлари соҳасидаги қуйидаги нутқ воситаларини аниқлади: ифодали-мимик, объектив-самарали ва нутқ воситаси, улар сезиларли вақт оралиғида кетма-кет пайдо бўлади.

Вақт ўтиши билан мактабгача ёшдаги болаларнинг эътиборини уларнинг атрофидаги одамлар орасида содир бўладиган воқеалар тобора кўпроқ жалб қилади. Инсоний муносабатлари, хулқ-атвор меъёрлари, шахснинг фазилатлари болани ҳайвонлар ҳаётидан ёки табиий ҳодисалардан кўра кўпроқ қизиқтира

бошлайди. Мумкин ва нима мумкин эмас, ким яхши ва ким ёмон, нима яхши ва нима ёмон - бу ва шунга ўхшаш бошқа саволлар катта мактабгача ёшдаги болаларни ташвишга солади. Албатта, катталар болаларга ўзларини қандай тутиш кераклиги, нимага рухсат берилгани ва нимага йўқлиги ҳақида доимий равишда айтиб беришади, лекин мактабгача ёшдаги болалар фақат катталарнинг талабларига бўйсунмишган (ёки бўйсунмаган). Олти ёки етти ёшида, болаларни хулқ-атвор қоидалари, инсоний муносабатлар, фазилатлар, ҳаракатлар болаларнинг ўзларини қизиқтиради. Улар учун катталарнинг талабларини тушуниш, ўзларини ҳақлигини тасдиқлаш жуда муҳимдир. Шунинг учун, катта мактабгача ёшдаги болалар, катталар билан когнитив мавзуларда эмас, балки одамларнинг ҳаёти билан боғлиқ шахсий мавзуларда суҳбатлашишни яхши кўрадилар.

Мактабгача ёшдаги болалар ва тенгдошлар ўртасидаги алоқа катталар билан мулоқотдан сифат жиҳатидан фарқ қилади. Биринчидан, тенгдошлар билан алоқалар ҳиссий жиҳатдан қарийб ўн барабар кўпроқ ва ёрқин интонациялар, ҳайкириклар ва кулги билан бирга келади. Улар турли хил ҳиссий ҳолатларни ифодалайдилар - фаол хафагарчиликдан тортиб то шиддатли қувончгача, мулойимликдан тортиб курашгача. Болалар ўртасидаги мулоқотнинг ортиб бораётган ҳиссиётлари ўзларининг тенгдошлари орасида ҳис етадиган махсус озошлик ва эркинликни акс эттиради. Иккинчидан, болаларнинг алоқалари ностандарт ва тартибга солинмаслиги билан ажралиб туради. Ушбу алоқаларда катталар билан муомала қилишда кузатиладиган қатъий меъёрлар ва қоидалар бўлмайди. Тенгдошлар билан мулоқотда болалар анча хотиржам бўлишади, олдиндан айтиб бўлмайдиган ва ностандарт воситалардан фойдаланишади. Ғайриоддий товуш комбинацияларини ўйлаб топишади, кутилмаган сўзларни гапиришади, бир-бирларига тақлид қилиш, ижодкорлик ва тасаввурни намойиш этишади. Учинчидан, ўртоқлар билан алоқада, жавобларга нисбатан фаол фикрлар устунлик қилади. Бола учун бошқасини тинглашдан кўра ўз фикрини билдириш жуда муҳимдир. Суҳбатда, ҳар бир бола бир-бирини тингламасдан ва бузмасдан, ўзи ҳақида гаплашади, шунинг учун ҳам низолар ва хафагарчиликларга олиб келиши мумкин.

Демак бола каттала ва тенгдошлари билан бўлган мулоқотда ҳамма нарсани ўрганади, мулоқот талаблар эса, нутқнинг ривожланишига, тинглаш, фикрлаш, инсонларни тушуниш қобилиятларининг шаклланишига олиб келади.

БОШҚАРУВ ФАОЛИЯТИДА ҚАРОР ҚАБУЛ ҚИЛИШ ЖАРАЁНИДА РАҲБАРНИНГ ВА ХОДИМ МУЛОҚОТИ ПСИХОЛОГИЯСИ

Назаров Азамат Соттарович,
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Дин психологияси ва педагогика
кафедраси катта ўқитувчиси.*

Бахтиёр Баходир Бахтиёр ўғли,
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
Психология (Дин социопсихологияси) йўналиши талабаси.*

Бозор муносабатлари - бу ҳар хил одамлар билан доимий алоқалар: уларнинг феъл-атворлари, характерлари, қизиқишлари ва кайфиятларига асосланган ҳолда кечади. Раҳбар, унинг олдида турган шерикнинг психологиясини қандай аниқлашни ва у билан қандай ишлашни, қандай қилиб алоқа қилишни ва қайси тилда гапиришни ўрганиши керак.

Мулоқот - бу шерикларнинг хатти-ҳаракатларидаги келишилган ўзгаришларга ўзаро йўналтирилганлиги. Мулоқот жараёнида шериклар «алоқа» ёки «битимлар» билан алмашади.

Транзакция - бу мулоқотнинг элементар бирлиги, инсон ўзаро таъсирининг кўшма ҳаракати. Агар менежер гапирганда ёки ҳатто унга бўйсунувчига қараган бўлса, демак, бу операцион имтиёздир. Агар бўйсунувчи жавобан бирор нарса айтса ёки қилса, унинг жавоби операцион реакция деб аталади. Оддий битимлар - бу огоҳлантирувчи ва реакция, ташқи кўриниш ва жимжитлик, табассум ва юз ифодаларидир. Кейинчалик мураккаб битимлар - сўзлар, саволлар, фикрлар, жавоблар, ҳаракатларда намоён бўлади.

Мулоқот бошдан ақлий фаолиятнинг юқори даражадаги концентрациясини, ирода, диққатни жалб қилиш ва бўлажак муносабат учун ҳиссиётларни талаб қилади.

Шерик билан алоқа ўрнатмасдан туриб, унинг ҳеч нарсага қизиқиши ёки қизиқмаслиги, унга таклиф қилинадиган нарсаларга ўз қарашларини ўзгартира олиш ёки олмаслигини билиш қийин.

Мулоқотнинг мустаҳкамлиги шерикларнинг бир-бирларига бўлган қизиқишларига боғлиқ, лекин, авваламбор, менежернинг иродаси, ақл-заковати ва ҳиссий барқарорлиги, нутқининг мазмуни ва тақдирот услубини ҳисобга олиш муҳимдир. Контакт кўриш ва эшитиш хис-туйғуларидан бошланади. Менежернинг кўзлари суҳбатдошнинг кўзи билан дўстларнинг мустаҳкам алоқаси сифатида боғланиши керак.

Ишончли фикрлар ва хотиржам кўриниш суҳбатдошни конструктив мулоқотига имкон беради. Бироз табассум яхши ниятни уйғотади ва стрессни

енгиллаштиради. Визуал мулоқот суҳбатдошга қизиқиш даражасини билдиради, у нима ҳақида гапирётганига эътибор қаратади. Психологлар, суҳбат пайтида одамлар бир-бирига қараш (нигоҳ ташлашни) ўртача мулоқот вақтининг 35-50 фоизини ташкил этишини аниқладилар. Кўзлар суҳбатдошнинг кўзларига 5-7 сония бир маромда тикилади. Кўпинча, улар гапирадиган кишига, баъзан тингловчиларга уларнинг сўзларига бўлган муносабатни баҳолашни хоҳлаганларида қарашади.

Контактнинг кучи суҳбатдошлар орасидаги масофага қараб аниқланади: 45 см гача - яқин мулоқот (яқин одамлар билан алоқа), 45 см дан 1 м 20 см гача - шахсий мулоқот (дўстлар билан алоқа), 1 м 20 см дан 4 м гача - ижтимоий мулоқот (расмий алоқа), 4-7 м - жамоат билан мулоқот (томошабин олдида чиқиш).

Менежер қўл остидагилари билан мулоқот ўрнатганда турли даражадаги мулоқот шакллари кузатиш мумкин:

- 1) примитив (ибтидоий);
- 2) стандартлаштирилган;
- 3) одатий;
- 4) расмий;
- 5) маънавий.

Примитив мулоқот суҳбатдошни шерик эмас, балки тинглаш ва бажариш учун объект сифатида кўрадиган менежерга хосдир. Агар мавзу тингланмаса, суҳбатдош ҳақоратланади ва жазоланади. Агар суҳбатдош фаол равишда мулоқот қилса ва ҳамма билан муносабатда бўлса, у ҳолда унга қизиқиш йўқолади, алоқа узилади.

Стандартлаштирилган мулоқот маълум умумий сўзлар, стандартлар, формулалар, товушларга асосланган. Бу ерда суҳбатдошлар ўртасидаги мулоқот кўплаб сабабларга кўра мўрт бўлади: нафрат, ишончсизлик, кўркув, бефарқлик, чарчоқ ва бошқалар.

Анъанавий (мақбул) мулоқот одамнинг эҳтиёжлари бўлганида, кимдир билан гаплашишни истаганида пайдо бўлади. Ва кейин суҳбатдош «яқинлашишга» тайёрланаётганда, у гаплашишини ёки шеригини тинглаш хоҳиши борлигини билдиради. Мулоқот суҳбатдошларнинг тенг ҳуқуқлилиги руҳида амалга оширилади. Мулоқотни якунлаб, шериклар бир-бирларига ўзларининг фикрлари учун мулозаҳа билдириш ҳуқуқини беришади.

Бир-бирига алоҳида қизиқиш бўлганида ва муаммони биргаликда ҳал қилиш истаги пайдо бўлганда, "яқин атрофдаги кенгайтма" билан алоқалар таъминланади. Биринчи ойдаги расмий мулоқотларда - ўзаро маълумот алмашилади. Ҳамкорлар ўзларининг шахсий хусусиятларини очик намоиш қилишмайди, улар орасида қандайдир хайрихоҳлик, кечиримлилик кузатилади, асосийси - суҳбатдошлар бир-бирининг касбий манфаатларини нозик ҳис қилиш қобилиятини бу мулоқот шаклида ўрганадилар. Бу битта муҳим нарсани биргаликда ҳал қиладиган ҳамфикр одамларнинг мулоқотидир.

Маънавий мулоқот энг бардошли, идеал суҳбат шаклидир. Ҳамкорлар бир-бирларини ҳурмат, ҳайрат ва ишонч туйғусини уйғотадиган юксак маданиятнинг ташувчиси сифатида кўришади. Бошқа одамда маънавий маданиятни қандай қадрлашни билган киши уни ўзида ривожлантиради. Маънавий мулоқот, ишонч, самимийлик ва ифода эркинлигини яратадиган қизиқарли суҳбатни олдиндан сезишни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, суҳбатдош билан шахсий мулоқотни ўрнатишда бир қатор омилларни ҳисобга олиш ва бажариш керак:

- аниқ, қисқа ва маълумотли иборалардан фойдаланиш;
- суҳбатдошга исм ва отасининг исми билан мурожаат қилиш;
- ёқимли юз ифодаси;
- суҳбатдошнинг шахсини ҳурмат қилиш;
- унинг фикри ва манфаатларига эътибор бериш;
- маслаҳат сўраб мурожаат қилиш;
- суҳбатдошга хушомадлар.

Мулоқотда ролларни бошқариш. Турли вазиятларда шерикларнинг ҳар бири турли позицияларни эгаллаши мумкин, аммо уларнинг асосийлари тўртта мулоқот позицияларидир:

"Иштирок этмаслик" (кўрмаяпман, эшитмаяпман);

"Юқорига йўналтирилган" (авторитар менежер лавозими);

"Яқинлашишга асосланган" (ёши катта, маълумотли, тўғри инсоннинг позицияси);

"Пастга йўналтирилган" (бўйсунувчи, қарам, заиф инсон позицияси(асосан тингловчи)).

Кўпинча, суҳбатдошнинг мавқеи ҳам раҳбарнинг ролига боғлиқ. Авторитар менежер бўйсунувчига мурожаат қилганда, одатий вазият юзага келади: менежер "юқорига йўналтирилган" ва субординатор "пастга йўналтирилган" позицияда бўлади. Бундай мулоқотда субординатор фақат бўйсунувчи инсон сифатида раҳбарнинг топшириқларини сўзсиз тан олади, ўз фикрини билдирмайди, раҳбар нима деса ўшани маъқуллайди. Бундай вазиятда тингловчи ролидаги шахсда стресс, ўзига ишонмаслик, ўзига нисбатан баҳонинг пастлиги каби психологик бузилишлар кузатилиши мумкин.

Кучли, ўзига ишонган ходим раҳбар билан гаплашаётганда, "яқинлашишга йўналтирилган" позицияни эгаллашга ҳаракат қилади, яъни у ўзини мустақил равишда, ўз қадр-қимматини намоён этади. Албатта, ҳар бир раҳбар ҳам ходимнинг бундай хатти-ҳаракатларини ёқтирмайди, аммо демократ раҳбар ходим билан яхши алоқада бўлиш учун у тенгликка интилиши кераклигини тушунади. Ҳамкорликда «катталар» позициясини эгаллаш ва унга риоя қилиш - бу қадимги дипломатия санъатининг сирларидан биридир.

Ҳамкорлар ўртасидаги позицияларни мувофиқлаштиришда "мулойимлик билан муносабатда бўлиш" амалга оширилади (табассум, илтифот, ёқимли сўз,

"ха, ҳа" ва ҳоказо каби қисқа иборалар). Сухбатдошларнинг позициялари келишилган тақдирда, уларнинг иккаласида ҳам қониқиш ҳисси юз беради.

Одамлар билим ва қобилиятларга эга бўлиб, баъзан оддий тактикага риоя қилмаслиги туфайли буларнинг барчасини йўқотади. Такт бу фазилатлардан биридир, унинг йўқлиги ҳатто инсон истеъдодига ҳам салбий таъсир қилади. Агар одамлар сизнинг муносабатингиздан рози бўлишларини истасангиз, бошқа одамларнинг фикрларини ҳурмат қилинг. Сухбатни сизнинг фикрингиз турлича бўлган саволлардан бошланг. Фикрлар бир-бирига тўғри келадиган жой ҳақида гапиринг. Сухбат бошида «ҳа» жавоблари қанча кўп бўлса, сизнинг таклифларингизни кўриб чиқишда «ҳа» деган хулосага келиш эҳтимоли ҳам шунча кўпроқ бўлади.

Бирор кишига эътироз билдиришдан олдин, сухбатдошни диққат билан тингланг, унинг ходисаларга бўлган нуқтаи назарини тушунишга ҳаракат қилинг. Агар зарурат бўлмаса, сиз тўғридан-тўғри гаплашаётган одамга нисбатан хато фикрда деган хулосага келманг. Яхшиси: "Мен сизнинг фикрларингизга бироз қўшила олмайман, лекин мен ҳам хато қилишим мумкин. Келинг, далилларни кўриб чиқайлик: агар мен адашган бўлсам, сиз менинг қилган хатоларимни тузатишингизни истайман",- деган фикр ўринлироқдир. Асосий эътибор аргументлар санъатига ва уларни тақдим этишнинг аниқлигига қаратилиши керак.

Кўп гапириш кўп нарсани билади дегани эмас. Бирор нарсага ишонтириш учун унинг тўғрилиги ҳақида баҳслашиш шарт эмас. Келишмовчилик ҳеч қачон ҳурматсизликка олиб келмаслиги керак. Рақибнинг фикрини рад этганда, уни хафа қилмаслик керак. Хафа қилиш осон, кечирим сўраш қийин, самимий кечиримни олиш эса янада қийинроқ.

Принципиал шахс хулқ-атвори ва ундаги ожизликлар ҳақида гап кетганда, раҳбар қатъиятли ва иккала томон манфаатларини ҳисобга олиб, маълум бир мослашувчанликни кўрсатиши керак. Хафагарчиликсиз маслаҳат бериш, ишдаги ҳамкасбларнинг хатоларини кечириш, уларга хатоларини тўғрилаш имконини бериш ва уларнинг мурожаатида танқидни тўғри қабул қилиш қобилияти - бу маълумотли одамнинг белгиси, етук мулоҳазали раҳбар бўлишнинг асосий шартидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Назаров А Бошқарув психологияси. -Т., 2021.
2. Назаров А. Менежмент ва маркетинг психологияси. -Т., 2020.
3. Назаров А. Психологические особенности руководителей, влияющие на принятие управленческих решений //Молодой ученый. –М., 2019. – №. 44. – С. 298-300.
4. Nazarov A. S. Psychological analysis of levels of administration of management decisions //Вопросы экономики и управления. –М., 2020. – №. 3. – С. 1-5.
5. Умаров Б. М., Назаров А. С. Низоли вазиятларда бошқарув қарорларини қабул қилишнинг ташкилий ва ижтимоий-психологик механизмлари //Молодой ученый. -М., 2020. – №. 7. – С. 352-353.

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ

Ф.А.Дадажонов,

*Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги
академияси Ижтимоий-гуманитар фанлар
кафедраси ўқитувчиси.*

Мамлакатимизда шаклланиб бораётган фуқаролик жамияти асосларининг миллий қадриятлар билан уйғунлашувини тизимли тадқиқ қилиш масаласига катта эътибор қаратилмоқда. “Биз янги Ўзбекистонни барпо этишга қарор қилган эканмиз, иккита мустаҳкам устунга таянамиз. Биринчиси – бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиёт. Иккинчиси – аждодларимизнинг бой мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маънавият”. [1] Шу боис, миллий қадриятларни демократик тамойиллар билан уйғунлаштириш, жамият жабҳаларида қарор топтириш, ижтимоий сиёсат қадриятлашувида маънавий омил ва миллий қадриятлар таъсирини ошириш зарурати бугунги кун талабига айланмўғи лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Фармони ва 2019 йил 8 апрелдаги Ф-5465-сон “Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида миллий ғояни ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқишга доир чора тадбирлар тўғрисида” Фармойиши, 2019 йил 3 майдаги ПҚ-4307-сон “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Қарори, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги 1059-сон “Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ҳамда соҳага оид бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда муайян даражада хизмат қилади.

Глобаллашув шароитида умуминсоний қадриятлар ва умумбашарий тамойиллар асосида жамиятни барқарорлаштириш ва равнақ топтиришда миллий қадриятларнинг ўрни, уларни демократик тафаккур ва замонавий унсурлар асосида такомиллашув зарурати, ҳамда бу жараёнда ижтимоий сиёсат эътиборга олиши лозим бўлган масалалар, ижтимоий сиёсат ва миллатнинг такомиллашув билан боғлиқ вазифалари ва бу вазифаларни оғирлаштирувчи глобал муаммолар, глобаллашувнинг ижобий ва салбий томонлари, айрим умумбашарий манфаатларнинг миллий қадриятларни хавфи, бунинг салбий оқибатлари ва олдини олиш чоралари, ”оммавий маданият”нинг шарқона ахлоқ меъёрларига таъсири ва унинг олдини олишда миллий қадриятларнинг ўрни ҳақида алоҳида таъкидлаш мумкин.

Миллий қадриятлар миллатнинг ўтмиши, миллий характери; кўникма, анъана, урф-одатлари; миллатга хос белги ва хусусиятлар билан боғлиқ маданий бойлик ва маънавий мерослари; ўзаро алоқа ва муносабатлардаги, мақсад, манфаат, идеаллардаги ўзига хосликларни ифодалайди. “Моддий ислохотлар, иқтисодий ислохотлар ўз йўлига. Уларни ҳал қилиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин. Аммо маънавий ислохотлар-қуллик ва мутелик исканжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлиш-бундан оғирроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда”. [2]

Ижтимоий сиёсат миллий қадриятлар билан уйғунликда диний қадриятларнинг такомиллашувини ҳам ҳисобга олиши лозим. Чунки, биринчидан, диний қадриятлар миллий қадриятлар элементларисиз амал қилмайди; иккинчидан, улар ўз навбатида миллий қадриятлар шаклланишига таъсир қилади, учинчидан, уларнинг аксари азалдан муайян уруғ-қабилалар анъаналарига илоҳий тус бериб, ақидага айлантирилган кўринишидир, тўртинчидан, диний таълимот қайси ҳудудда яралган бўлса, диний қоидаларда ўша ҳудуд халқлари миллий амал ва қоидаларининг намоён бўлишидир. Ижтимоий сиёсат ва миллий қадриятлар диалектикасида қуйидаги хусусиятлар намоён бўлади:

- миллий қадриятларни такомиллаштиришда ижтимоий сиёсатнинг аралашуви муҳимлиги. Бу билан айрим номақбул урфлар, хусусиятларнинг қадриятлашуви ва миллатчилик каби салбий ходисаларнинг олди олинади;

- халқаро даражадаги янги қадриятларнинг шаклланиши, ижтимоий сиёсатда глобаллашув хусусиятлари миллий қадриятларга путур етказиши мумкин. Бу ижтимоий сиёсат ва миллий қадриятлар ўртасида ички зиддиятларни юзага келтиради. Ижтимоий сиёсат бу борада мувофиқликни таъминлаш баробарида ўзи ҳам такомиллашиб боради.

- ижтимоий сиёсат ўз ғоя ва мақсадларини жамият онгига сингдиришда, ижтимоий ва миллий бирликни таъминлашда, тарбиявий функциясини амалга оширишда миллий қадриятлардан фойдаланиш баробарида, ғоя ва мақсадларнинг ҳам қадриятлашувига эришади. Миллий ва умуминсоний қадриятларни ривожда ислом динининг аҳамияти ва ўрни жуда катта бўлиб, у миллий қадриятларимизни бойитди. Айниқса, халқимиз маънавий қадриятларининг такомиллашиб боришида ислом дини келтирган инсонпарвар ғоялар сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Ислом дини келганидан кейин Марказий Осиё халқлари ҳаётида диний қадриятлар тизими янгиланди, заминимиздан кўплаб мутафаккирлар, қомусий олимлар етишиб чикди. Шунингдек, бу дин ўзининг бунёдкорлик таомилига кўра кўплаб меъморий обидалар, шаҳарларнинг бунёд бўлишига сабабчи бўлди.

Миллий қадриятимизга айланган ислом дини ғоялари ва кўрсатмалари миллатимизнинг табиий-тарихий ривож, ижтимоий турмуши, яшаш тарзи, ўтмиши, келажаги, маданияти, маънавияти, урф-одатлари, анъаналари, тили, у вужудга келган ҳудуд ва бошқалар билан узвий боғланган. У миллий

қадриятларимиз билан хилма-хил шаклларда, бир-бири билан узвий алоқада намоён бўлди, ўзига хос миллий қадриятлар тизimini ташкил қилди. Бу тизимда табиий-тарихий бирликни таъминловчи қадриятлар – ягона эътиқодлилик, қариндошлик, маданий-маънавий яқинлик, ўтмиш ва маънавий мерос, она юрт туйғуси ва бошқалар барқарор ҳисобланади.

Яна шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, диний қадриятлар ҳам “миллийлашган” кўринишда амал қилиши, диний амал ва қоидалар яралишидаёқ миллий амал ва қоидаларга асосланганлиги, дин чегара ҳатлаб ўтаётганда ўз ҳудуди миллий унсурларини ҳам олиб ўтишини назарда тутиб, ижтимоий сиёсат миллий қадриятларни ўрганиш ва такомиллаштиришда мана шу уйғунликни эътиборга олиш лозим.

Ижтимоий сиёсат миллий ва диний қадриятларнинг уйғунликда такомиллашувини ҳисобга олиши лозим. Чунки, биринчидан, диний қадриятлар миллий элементларсиз амал қилмайди; иккинчидан, улар миллий қадриятлар шаклланишига таъсир қилади, учинчидан, уларнинг аксари азалдан муайян уруғ-қабила анъана ва одатларнинг илоҳий тус бериб, ақидага айлантирилган кўринишидир; тўртинчидан, диний таълимот қайси ҳудудда яралган бўлса, унга оид диний амалларда ўша ҳудуд халқларининг миллий амаллари намоён бўлади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб қуйидаги хулосага келиш мумкин:

1. Ижтимоий сиёсат ва миллий қадриятлар диалектикасида қуйидагилар намоён бўлади: миллий қадриятларни демократик тамойиллар асосида такомиллаштиришда ижтимоий сиёсатнинг аралашуви муҳим бўлиб, айрим номақбул урфлар, хусусиятларнинг қадриятлашуви, миллатчилик каби салбий ҳодисаларнинг олди олинад; глобал ҳодисалар ва халқаро даражадаги янги қадриятларнинг миллий қадриятларга путур етказиши мумкинлиги ижтимоий сиёсат ва миллий қадриятлар ўртасида ички зиддиятларни юзага келтиради. Ижтимоий сиёсат халқаро ва миллий қадриятлар мувофиқлигини таъминлашда диалектик тарзда ўзи ҳам такомиллашиб боради; ижтимоий сиёсат ўз ғоя ва мақсадларини жамият онгига сингдириш, ижтимоий ва миллий бирликни таъминлаш, миллий қадриятлардан фойдаланиш баробарида, ғоя ва мақсадларининг қадриятлашувига ҳам эришади.

2. Янги хусусиятларнинг миллий қадриятлар тизимидан жой олиши, уларнинг қадриятлашув жараёнининг мустаҳкамланиши учун қонуний асослар белгилаб берилиши муҳим аҳамиятга эга.

3. Ижтимоий сиёсат жамиятга мансуб барча хусусият ва жихатларни кўзда тутиши лозим. Чунки ижтимоий сиёсатнинг ўзига хос белги ва хусусиятларини вужудга келтиришга сабаб бўлган шароитлар ўзгарганда ҳам жамият манфаатлари ва қадриятларини ташкил этувчи омиллар сақланиб қолаверади.

4. Миллий қадриятлар ўзига хос тартибот тизимини ташкил этиб, қайсидир даражада миллатни, элни бошқаради. Бу бошқарувга ижтимоий сиёсатнинг нодавлат ва жамоатчилик ташкилотлари билан ҳамкорликдаги таъсири ва аралашуви кўр-кўрона эмас, балки, илмий-амалий ўрганишлар асосида дастурлар ишлаб чиқиб, тизимли тарзда амалга оширилиши зарур.

5. Мазкур жиҳатлар ижтимоий сиёсат қадриятлашуви, миллий қадриятларнинг умуминсоний тамойиллар асосида такомиллашуви билан боғлиқ ижтимоий жараёнларга узлуксиз таъсир кўрсатиб боради ва:

- **биринчидан**, ижтимоий-сиёсий муҳитга ижобий таъсир кўрсатиб, натижада миллий асосланган демократик қадриятларнинг ривожланишига олиб келади;

- **иккинчидан**, миллий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштиришга қаратилган фуқаролик жамияти қонуний асосларининг шаклланиши ва ривожланишига катта ёрдам беради;

- **учинчидан**, жамият эҳтиёжлари, ғоя ва мақсадини ифода этган ҳолда ижтимоий сиёсатнинг қадриятлашувига кўмаклашади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2021 йил 19 январь куни бўлиб ўтган видеоселекторда сўзлаган нутқидан. <https://president.uz>.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар 1-жилд. -Тошкент, 202- бет.

ШАРҚ ВА ҒАРБ АЛЛОМА ВА МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ФОЗИЛ ЖАМИЯТ, ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Нишанбаева Надира Бахитбай қизи,
*Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги
академияси Ижтимоий-гуманитар
фанлар кафедраси ўқитувчиси.*

Ўрта асрларда фозил жамият, унга эришиш йўллари, инсон камолоти масаласи Марказий Осиё мутафаккирларидан Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий таълимотларида муҳим ўрин тутади.

Шарқда “муаллим ус соний” Аристотелдан кейинги иккинчи муаллим деб ном таратган, ўз даврининг етук дониши Абу Наср Форобий (870-950 й.й.) давлат, сиёсат, фозил шаҳар, инсон тарбияси масаласида яхлит таълимот ярата олган. Унинг ғоялари “Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари”, “Фуқаролик сиёсати”, “Бахт-саодатга эришиш йўллари тўғрисида фикрлар” каби асарларида ўз ифодасини топган.

Форобий жамиятнинг келиб чиқиши тўғрисида шундай ёзади: “Хар бир инсон ўз табиатига кўра шундай тўзилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтожлик сезади, унинг бир ўзи эса бундай нарсаларни кўлга кирита олмайди, шу боис уларга эга бўлишда кишилиқ жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли, яшаш учун зарур бўлган нарсаларни бир- бирига етказиб берувчи ва ўзаро кўмаклашувчи инсонларнинг бирлашувигина одамнинг табиатига кўра интиланган етукликка эришишга имкон беради. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг хар бирига яшаш ва етукликка эришмоқ учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шундан инсон кўпайди ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашди, натижада инсонлар жамоаси вужудга келди” [Форобий Абу Наср. *Фозил одамлар шахри. -Тошкент: “Абдулла Кодирий номидаги Халқ мероси” нашриёти, 1993.-Б. 186*].

Ҳақиқат фозил жамият ва давлат, мавжудлигининг муҳим шартидир. Форобий учун ҳақиқат нафақат умум адолат белгиси бўлиб чиқмасдан, шу билан бирга, барча шахслараро муносабатлар, тақсимот ва айирбошлаш соҳаларини ҳам қамраб олади. Ҳақиқат, бир томондан, идеал жамиятнинг ижтимоий тўзилмасини мустаҳкамлаш ва бахт-саодатга эришишга имконият яратувчи бўлса, иккинчи томондан, шахс ва шахслараро муносабатларнинг ахлоқий тавсифи ҳамдир: “Ҳақиқат - энг аввало барча шахар аҳолисига тарқатилган ижтимоий неъматларни тақсимлаш ва қадрлаш тарқатилган неъматларни сақлашдир. Бу неъматлар - иззат-эҳтиром, бойлик, жамиятдаги мавқе ва бошқалар бўлиши мумкин. Хар бир шахарлик ўз лаёқати ва хизматиға мос равишда шу неъматлардан тенг улушга эга, бу неъматлар унда кам бўлса, бу унга нисбатан ноҳақликдир. Бу неъматлар унда кўп бўлса - шахар аҳолисига нисбатан ноҳақликдир” [Қаранг: *Сатибекова Г.Г. Гуманизм ал - Фараби. А.:Наука, 1975. -С.47*]

Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шахри” асарида демократик давлат бошқаруви арқонлари ва фуқаролик жамияти фазилатлари, маънавий-ахлоқий жиҳатлари муфассал баён этилганлиги эътиборга молик. Алломанинг зикр этишича, билим ва тафаккур саодатга ва фозилликка эришишнинг ягона калитидир. Шу ғоя ва илғор билим инсонларни бирлаштириб эзгуликка сафарбар этади. Ҳақиқий бахтга, комилликка эришишмақсадида кишиларни бирлаштирган жамият (Форобий - уни шахар дейди) фозил жамиятдир, бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси - фазилатли жамоадир [Қаранг: *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри.-Тошкент, 1993.-Б. 187*]. Очик-равшан кўриниб турибдики, бобокалонимиз IX асрдаёқ, (Монтескье ва Гегелдан тўққиз-ўн аср аввал) фуқаролик жамияти ғоясини илмий асослаб берган.

Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний (973-1048 й.й.) таълимотида халқпарварлик, ватанпарварлик, инсонийлик, инсон ва унинг

авлоди, унинг жамиятдаги бурчи, жамиятнинг пайдо булиши, ижтимоий адолат масаласи алоҳида аҳамият касб этади.

Беруний кишилиқ жамияти, инсонлар уюшмасининг вужудга келиши тўғрисида Афлотун таълимотини ёқлайди. Унинг фикрича, инсонлар эҳтиёж туфайли бирга яшашга иштиёқ сезади. «Ҳамма гап шундаки, (инсон) эҳтиёжларининг кўплиги ва химоя воситаларидан махрум бўлганда чидамсизлиги ҳамда душманларнинг сероблиги орқасида, ўзаро қўллаб-қувватлаш ва ҳар бири ўзини ҳам, бошқаларни ҳам таъминлайдиган ишни қилиш мақсадларида ўз ҳамтовоклари билан жамият бўлиб бирлашишга мажбур бўлган эди» [Беруний. *Танланган асарлар. 3-том. -Тошкент, 1966. -Б.83*]. Беруний эзгулик, яхшиликка интилишни улуғлайди. “Яхшиликка интилиш, унинг олийжаноблиги ўсган сари кучаяверади. Эзгулик жамият одамларига, хусусан қариндош- уруғларга яхшилик тилашдан иборат”.

Меҳнатсеварлик, маълумот олишга иштиёқ ва ҳунар ўрганиш инсон камолотининг пойдеворидир. Берунийнинг фикрича, инсон ақли ва маърифатпарварлиги билан баркамол ва расодир. Гўзал, кўркем, олийжаноб, мард, ҳаммага яхшилик қила оладиган, одамларга муҳаббатлик, она ерни эъзозлай оладиган, ватанпарвар, ботир киши - комил инсондир.

Фозил жамият барпо этиш масаласи Юсуф Хос Ҳожиб Балосоғуний таълимотида ҳам ўзига хос тарзда ифодаланган. Унинг 1069 йилда ёзилган “Қутадғу билиг” (“Саодатга бошловчи илм”) асарида инсон камолоти, илмни эгаллаш, маърифатли давлат, эзгулик жамияти тўғрисидаги ғоялар мужассамланган. Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг “Қутадғу билиг” асари асрлар давомида халқнинг орзу умидларини ифодаловчи, инсон ва унинг хулки, маърифатни улуғловчи маёқ каби элда ардоқланиб келди. Ўзбекистан ва хорижий мамлакатларда ҳанўзга қадар ушбу асарга такрор-такрор мурожаат этиб келинмоқда. “Давлатни идора қилиш усули, сиёсати, қонун-қоидалари, шунингдек халқнинг расму одатларини, ахлоқни ўзида мужассамлаштирган низомнома -қомус сифатида “Қутадғу билиг” майдонга келди” [Каримов К. *Илк бадиий дoston, -Тошкент, 1976. -Б, 7.*].

Юсуф Хос Ҳожиб эзгулик жамияти ва унга эришиш йўллари кўрсатиб ўтади. Унинг фикрича, инсонда тўрт ҳолат мужассамланади: “абдий тириклик”- бу инсон руҳининг мумтоз бир руҳга айланиши (комиллашиши); “абдий ёшлиқ”- кўнгилнинг ҳамиша сир-асрор учун уйғоқ туриши; “доимий соғлиқ” - инсоннинг ҳамиша барча масалада ўз фикрига, қаршига эга бўлиши; “туганмас бойлик” - чексиз бир маънавиятга эга бўлиш” [Ёқубов А. *“Қутадғу билиг”да давлатчилик концепсияси // Масъул муҳар рир: Ф. Ас-Салом. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ, мероси нашр., 1997.-Б. 18.*].

Юсуф Хос Ҳожибнинг давлатчилик концепциясида адолат, давлат ва ақл ёнма-ён келади, бири-иккинчисини тақозо этади. Унга кўра, Угдулмиш (Ақл) подшо, Кунтуғди (Адолат)га хос вазир ҳисобланади. Унинг отаси давлат (Ойтўлди) Адолат (Кунтуғди) жамиятни тасарруфига олгандан кейин, давлатни (Ойтўлдини) тақозо этади. Давлат эса ўз ўрнини Ақлга тақдим этади. Юсуф Хос

Ҳожибнинг фикрича, ҳукмдорлар ва унга бўйсунувчилар (амалдорлар ва бутун халқнинг) ахлоқий камолоти давлатнинг сиёсий мустақамланиши, унинг обрўсини юксалишига олиб келади. Бундай давлатда бошқарувнинг асосий қондаси бўлиб, онг ва адолат ҳисобланади. Ўз навбатида, бошқарувнинг бундай тизими умумбахтиёрлик ва инсонларнинг фаровонлигига олиб келади. Жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларда тўғрилиқ, адолат, содиқлик, ҳақиқат, муҳаббат, дўстлик каби умуминсоний ахлоқ нормаларини сингдириш лозим. Бунда ҳукмдор ва халқнинг ўзаро муносабати алоҳида аҳамиятга эга. Агар ҳукмдор эл, халқ тўғрисида қайғурса, унинг аҳолиси жуда бой бўлади. Агарда аҳоли бойиса, ҳукмдорнинг барча истакларига эришилади [Қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. *Қутадғу билиг. Комментарий и перевод на узб. язык К.Каримова. Изд. 2-е, - Ташкент, 1972. - С.309.*].

Алишер Навоий (1441-1501 й.й.) фозил жамият ва унинг унсурлари тўғрисида бой илмий мерос қолдирган мутафаккирдир. А.Навоийнинг фозил жамият тўғрисидаги қарашларининг негизини инсонпарварлик, инсонга бўлган муҳаббат ташкил этади. Навоий инсонлар ўртасида ижтимоий фарқ борлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, ҳар бир кишини ҳам шакли ва ҳам моҳияти бўйича инсон, деб аташ мумкин эмас: ҳам тафаккури бўйича ва ҳам ижтимоий мавжудлиги бўйича инсонлар бир хил бўлмайдилар. Агарда халққа яхшилик қилсанг, бундан сенинг ўзингга фойда бўлади. Навоий инсонга меҳр-мурувватли бўлиш лозимлигини таъкидлайди. Навоийнинг фикрича, ҳукмдорлар халқ ва давлат фаровонлиги учун зарур бўлган тартибни ўрнатиш ҳамда унга риоя этиш учун яратилган ва шунинг учун мавжуддир.

Биз юқорида Шарқ алломаларининг адолатли жамият, давлат ҳокимиятини амалга оширишда инсонпарварлик ғоялари билан боғлиқ қарашларини мухтасар даражада таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Европада XVIII асрга келиб фуқаролик жамияти концепцияси сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилди. Бу Георг Фридрих Гегель каби немис файласуфларининг фуқаролик жамияти таълимотига қўшган ҳиссалари билан боғлиқдир. Г.Гегель ўзининг “Ҳуқуқ фалсафаси” фуқаролик жамияти тўғрисида яхлит таълимот ярата олди. Унинг фикрича, ҳуқуқ тушунчаси асосида алоҳида шахс иродаси эмас, балки қандайдир ўзида ва ўзи учун бўлган объектив онгни ифодаловчи ва замондан мустақил бўлган умум иродаси ётади. Алоҳида шахснинг иродаси орқали умумиеродаси намоён бўлади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб таъкидлаш мумкинки, Европа ва Шарқ мутафаккирлари фуқаролик жамияти таълимотининг шаклланишига катта ҳисса қўшганлар. Улар томонидан яратилган ғоялар фақат онг тафаккури маҳсули бўлиб қолмай, балки улар кўплаб мамлакатларда амалий равишда ҳаётга татбиқ этилди ва этилмоқда. Улар томонидан фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг бош устунлари, яъни фуқаролик жамияти тушунчаси, унинг аҳамияти, шакллантириш йўллари, унинг тизимини ташкил этувчи хусусиятлари ва бошқалар кўрсатиб берилган.

Адолат куйчиси бўлган барча мутафаккирлар таълимотида инсон ҳуқуқлари, унинг таъминланиши, халқ ва ҳукмдорлар муносабати, ҳокимиятни шакллантиришда халқнинг иштироки, ҳокимият идоралари ва мансабдор шахслар фаолияти устидан халқнинг назорати масалалари ўзининг чуқур ифодасини топган.

OILADA SOF O‘ZBEK TILIDA SO‘ZLASHISH VA UNING TARBIYAVIY AHAMIYATI

Abdullayeva Saidaxon Nuritdinovna,

НамМҚИ О‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri.

Shermatova Dilfuza Yakubjanovna,

*НамМҚИ О‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi katta o‘qituvchisi,
Namangan davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi.*

Email:sherdilfuza@gmail.com

Oil-farzand uchun tirik hayotning birinchi amaliyot makoni hisoblanadi. U dastlabki ma’lumotlar, tushunchalar, turli ta’sirlar, ijobiy va salbiy vaziyatlarni oilaviy muhitda boshidan kechiradi. Aytish joizki, ilk bola hayotdan andoza oladigan va qizg‘in unda ishtirok etadigan tajriba maydoni bo‘lgan oilaviy hayot sahifalari bir umrlik xotiralarni o‘zida mujassam etadi. Shu jarayonlarda o‘zaro munosabatlar ifoda vositasi “**til**” va unda foydalaniladigan “**so‘zlar**”dir. Albatta, o‘zbek tili millatimiz tili bo‘lganligi uchun benuqson, ravon so‘zlashish va nutqimizni turli yot so‘zlar bilan buzmaslik maqsadga muvofiqdir. Ammo endigina so‘zlashishga kirishayotgan bolaga ota-ona tomonidan to‘liq o‘zbekcha so‘zlamaslik, nutq talablarining buzilishi o‘z salbiy ta’sirini ko‘rsatadi. Bugungi kunda o‘zga tilga mansub so‘zlarni nutqda aralash ishlatish odatiy holga aylanib qolgan. Bola tomonidan fikr va maqsadlarni bayon etishning asosiy vositasi hisoblangan til eshitilgan so‘zlar bilan asta-sekin boyib boradi. Oilada eng avvalo, ota-ona va yaqinlar ta’sirida rus tilidagi bir qator so‘zlarning faol qo‘llanishi sir emas. Bu kabi muomala maydonida tarbiya topgan bolalar keyinchalik oilada yaqinlar bilan va keng jamoatchilikda ham shu kabi nutqiy faoliyatni amalga oshiradilar. Farzandlar bu so‘zlarni o‘zbek tili lug‘atidan o‘rin olgan so‘zlar kabi doimiy ravishda foydalanishni odat tusiga kiritadilar. (o‘zga millat tillarini hurmat qilamiz)

Insonning kelajakda qanday ma’naviy–ma’rifiy salohiyatga ega bo‘lishi eng avvalo, ota-ona tomonidan berilgan ta’lim-tarbiyaga va oilaviy muhitga chambarchas bog‘liq. Bugungi kunda mamlakatimizda yoshlar va ularning har tomonlama barkamol ulg‘ayishlari uchun bir qator islohotlar amalga oshirib kelinmoqda. Mamlakatimizning istiqbolli kelajagi bugun to‘g‘ri tarbiya berilgan va to‘g‘ri tarbiya ololgan yoshlar qo‘lida. Ta’lim-tarbiyaning esa, kimlar tomonidan va qanday shart-

sharoitda berilgani emas, balki, qanday maqsad yo'lida berilgani muhim va ahamiyatlidir.

Oilada farzandlar ota-ona, yaqin qarindoshlarning o'zaro so'zlashuv tili, nutqiy qobiliyatlari, so'zlarning o'z o'rnida ishlatishlari, mazmun va mohiyat masalalari, odobi, madaniyati, fe'l-atvori, dunyoqarashi, axloqi, milliy qadriyat va an'analarga munosabatlari, jamiyatda egallagan o'rni va nufuzidan ham ko'chirma oladilar. Farzandlar o'z ota-onasiga o'xshagisi keladi. Vaholangki, bor imkoniyatlarini ishga solib, o'z ota-onalari kabi bo'lishga intiladilar va ba'zan buning aksi bo'lishi ham mumkin.

Farzandning ma'naviy barkamolligi yo'lida qilingin sa'y-harakat kelajakda jamiyat uchun katta muvaffaqiyatlar olib kelishi muqarrar. Samarali natijalar garovi esa, bilim, harakat bo'lsa, barchasining poydevorida mashaqqatli mehnat yotadi. Odatda o'zaro munosabatlarda so'zlashuv nutq uslubidan foydalaniladi. Kunning dolzarb masalalardan biri ham yoshlar tarbiyasining muhim jihatlariga e'tibor qaratish, ya'ni o'zbek tilida sof nutqiy madaniyatni mustahkamlashdir. Zero, bugungi kunda mamlakatimizda sof o'zbek tilida so'zlashish, o'zbek tilining davlat tili darajasidagi nufuzini yanada oshirish masalasiga doir olib borilayotgan islohotlar hech kimni befarq qoldirmayapti. Chunki o'zbek tili-millat qadr-qimmat, o'zligi, iftixori.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 21 oktyabrdagi "O'zbek tilining Davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son Farmoni hamda 2020 yil 20 oktyabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmonida belgilangan vazifalarni amalga oshirishda har bir fuqaro o'z zimmasiga o'zi uchun shaxsiy talablarni qo'yishi kerak. Jumladan, PF-6084-son Farmonida belgilangan vazifalarga ko'ra:

"Davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish" [1].

Har bir oilada davlat tiliga nisbatan tubdan islohot olib borish maqsadga muvofiqdir. Bu borada oilaning mas'ul shaxslari "ota" hamda "ona"ning ham zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi.

Ba'zan yoshlarimiz ayrim so'zlarning tarjima ma'nosiga e'tibor qaratmasdan so'zlashuv mazmuniga zid holda kelsa-da, ishlatib, go'yoki o'zlarini atrofdagilarga nisbatan boshqacharoq tutadilar.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bolalikda berilgan bilim, ta'lim-tarbiya va ko'rsatmalar ular ongida bir umrga saqlanib qoladi. Ayniqsa, ayrim tushunchalar ota-ona tomonidan ertak, rivoyat, maqollar, hadislar orqali etkazilganda farzandlar xotirada mustahkam saqlaydilar. Bu borada voqelikni sof o'z ona tilisida so'zlab berish va ularning ongiga muhrlash kelajakda shu bolalarni tilimizga qit'iy munosabatini shakllantiradi. Zero, xalqimizda "Yoshlikda berilgan bilim, toshga o'yilgan naqshdir" deb bejiz aytilmagan. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarning ota-ona bilan suhbatlashish, mehr va e'tiboriga ehtiyojining balandligi tabiiy hol.

Biroq, har doim ham ota-onalar tomonidan farzandlarga talab darajasida vaqt ajratilmaydi. Ularning qiziqishlari hisobga olinavermaydi. Ota-onalar ba’zan, o‘z zimmasiga birlashtirilgan vazifalarni maqsadli amalga oshirmaydilar, farzandlar bilan shunchaki, yuzaki holda vaqt o‘tkazadilar. Bola tilidagi samimiy so‘zlar to‘liq tinglanmasligi, o‘z vaqtida munosabat ko‘rsatilmashligi, ya’ni farzand istagidek suhbatning bo‘lmashligi asta-sekin tarbiyaviy jarayonlarda o‘zining salbiy aksini namoyon etadi.

O‘zbek tili nufuzini oshirish va saqlashning asosiy omillaridan biri, uni to‘liq bilish va shu millat qadriyati bo‘lgan tilga toabad ehtirom ko‘rsata olish. O‘zaro munosabatlarda tilshunoslik qoidalariga hamda nutq uslublari talablariga rioya etish muhim. Bu talablar dastlab oilada amalga oshirilgan ekan, demakki bu jarayonga barcha mas’ul hisoblanadi. Oilada ota-ona bilan birgalikda oilaning boshqa a’zolari, ya’ni aka-ukalar, opa-singillar, qolaversa, yaqin qarindoshlar, qo‘ni-qo‘shni, mahallaning ham so‘zlashuv jarayonlaridagi o‘z ona tilisiga hurmati, nutqiy iste’dodi va madaniyatining ahamiyati katta. Farzand esa doimo e’tibor va nazoratga olinishi muqarrar. Chunki unutmashlik, ular kelajak egasi, yurtning umidli ertasi.

Ota-ona o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, jiddiy vaziyatlar farzand ma’naviy kamolotiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Odatimizga ko‘ra, ota oilaning moddiy ta’minotchisi. Ona esa otaning topganini isrof qilmay, tejab-tergab sarflash vazifasini bajaruvchi mas’ul zot. Har ikkovining umumiy maqsadlari oilani muqaddas saqlash, ta’minlashda hamkor, hamfikr bo‘lishdir. Ammo o‘zbek xonadonlarida ko‘proq farzand tarbiyasini doimiy nazoratga olish onalar zimmasiga tushib qolmoqda. O‘z yumushlaridan ortmagan ota-onalar o‘zgina bo‘lsada, e’tiborsizlik qilsalar, ko‘plab tarbiya jarayonlarida noxushliklar ro‘y berishi mumkin.

Abdulla Avloniyning ”Turkiy Guliston yoxud axloq” kitobidagi “Tarbiyaning zamoni” bobida shunday jumlar bor.

“Emdi ochiq ma’lum bo‘ldiki, tarbiyani tug‘ilgan kundan boshlamak, vujudimizni kuvvatlandurmak, fikrimizni nurlandurmak, axloqimizni go‘zallandurmak, zehnimizni ravshanlandurmak lozim ekan. Tarbiyani kimlar qilur, qayda qilinur?– degan savol keladur. Bu savolga birinchi uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidir”[2]

“Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir” [3].

Hayotimizda uchrab turadigan ayrim tarbiya illatlarining ildizi aynan, ota-onaning farzandlariga e’tiborsizligidir. O‘z ona tilidagi so‘zlarni chiroyli talaffuz va mehr bilan ifoda etish kerak. Odatiy, oilaviy so‘zlashuvda so‘zlarni qo‘llashda beparvolik, tilni mensimaslik hollari bola tarbiyasiga katta ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbek tili so‘zlarini endigina nutqida ishlata boshlagan bolaga shu so‘zlarni yaxshilik yo‘lida ishlatish naqadar muhimligini ota-ona his etishi kerak. Bu holatni ikki xil oilaviy jarayon misolida tahlil qilamiz.

Masalan, 3-5 yoshli bolalar oilada dars tayyorlayotgan aka-opalaridan injiqlik bilan daftar, kitob, ruchka so‘raydilar, talashadilar. Ularning ham yozgisi, kitoblarni varaqlagisi keladi. Ammo bu bolalar istagini hamma ham to‘g‘ri

tushunavermaydi. Ushbu holatda yosh bola istaklarini soʻzdan unumli foydalangan holda amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Masalan, **“eskirgan kitob”**(kitob maʼnaviy boylik, uni har qancha asrasak ham oz), **“yozuvlari bor daftar, yʼani amalda ishlatilayotgan”**, **“rasmli jurnal”**ni tutadi va farzandiga **“bu senga”**, **“yozaver”**, **“chizaver”** deb uqtiradi, hattoki, oʻzi birinchi boʻlib koʻrsatib beradi. Bolaga **“soʻzi”** va **“amaliy faoliyati”** bilan taʼsirini oʻtkazadi. Biroq, hali yozish-chizishni bilmagan bola aka-opasi singari oppoq qogʻozga yozgisi keladi, onasidan shuni talab qiladi. Vaholangki, bola onaning maʼnaviy qashshoqligi taʼsiriga tushadi. Yaʼni, ona **“soʻz orqali”** bola ixtiyoriga qarshi chiqib, **“bosim qilish”** va bolaning kichik jussasidagi begʻubor qalbi **“istagini”** rad etadi. Bu holatning salbiy taʼsiri shundaki, bola ruchka yoki qalam bilan hali muomalada boʻlgan kitob va biror jurnalning sahifalariga chizib tashlaydi. Kitobda mavjud rasmlarni oʻz istagidek qayta-qayta boʻyaydi. Mana endi onaning bolasiga bir varoq oq qogʻoz tutishga erinishi, bolaga toʻgʻri munosabatda boʻlmasligi kelgusida shu farzandni maʼnaviy tarbiyasiga katta taʼsir koʻrsatadi.

birinchi oiladagi tahlilimizga koʻra, ona va bola munosabatlaridagi quyidagi kamchiliklar:

- maktabgacha yoshdagi bolalarga ota-onalardan eʼtiborsizlik, istaklarning rad etilishi;

- ota-onalarning (asosan onalar) maktabgacha yoshdagi bolalarga oʻz tilida nutqimizdagi soʻzlarni toʻgʻri ifodalab, munosabat bildirmasliklari;

- maktabgacha yoshdagi bola ehtiyojlarini koʻr-koʻrona bajarish; (farzandiga qalam, ruchka tutqazib, kitoblar, rasmiy jurnallar, gazeta sahifalariga yozish, chizishga yoʻnaltirish va bu holatga befarqlik)

Ikkinchi oilada:

Ikkinchi oilada esa xuddi shu istakni ona samimiy qabul qiladi. U oʻz farzandining nutqiga jiddiy qaraydi. Bola qalbidan aytilayotgan soʻzlarni tushunib, bola istagiga koʻra unga oq qogʻoz tutib, garchi u yosh bola kitobning maʼnaviy va moddiy jihatlarini anglamasa-da, **“soʻz orqali”** bolaga taʼsir oʻtkazadi. Shunday vaziyatda ona **“bu kitob”**, **“bu daftar”**, **“bu jurnal”**, **“bu gazeta”** kabi soʻzlarni ishlatadi. Ularning har birini oʻz fikri bilan taʼriflaydi. Bu **“akangniki”**, **“bu opangniki”**, **“unga tegish mumkin emas”**, **“bu kitobga chizish mumkin emas”**, **“bularni ehtiyot qilib, olib qoʻyamiz”** deya bolaga tushuntiradi. Farzand onasidan eshitganlarini yodda tutadi. Kichik yoshdagi bola bu fikrlarni boshqalarga takrorlaydi. Bolaning shu tariqa munosabat bilan tarbiyalanishi, yaʼni onaning til orqali **“soʻz ifodasi”** bilan munosabatni toʻgʻri shakllantirishi kelgusida oʻzining ijobiy natijalarini koʻrsatadi. Bola oilaviy muhit tarbiyasi orqali maʼnaviy etuklik sari qadam bosadi. Ushbu jarayonda onaning asosiy vositasi soʻzdir.

Ikkinchi oiladagi tahlilimizga koʻra;

- ona agarda, maktabgacha yoshdagi farzandi yozish, chizish istagini bildirsa, unga alohida eʼtibor qaratadi;

- ona maktabgacha yoshdagi bolaga bir varoq **“oq qogʻoz”**ni tutadi;

- ona maktabgacha yoshdagi farzandi kitobning ma’naviy va moddiy jihatlarini anglamasa-da, **“bu kitob akangniki”, “bu kitob opangniki”, “bunga tegma”, “bunga chizma”**, **“bularni ehtiyot qilib, olib qo‘yamiz”** kabi so‘zlarni til vositasida uqtiradi;

- maktabgacha yoshdagi bola ham keyinchalik boshqalarga shu gaplarni takrorlaydi;

- maktabgacha yoshdagi bolada kitob, gazeta va jurnallarga yozish mumkin emasligi fikri shakllanadi.

So‘zlarning o‘z vaqtida va to‘g‘ri ishlatilishi, oilaviy tarbiyaning ijobiy xususiyatlarini namoyon qiladi. Yuqoridagi ikkita oilaviy muhitda bu holga guvoh bo‘ldik. Ko‘rinib turibdiki, yoshlar tarbiyasida til muhim aloqa vositasi. Hattoki, o‘z qo‘li bilan muomaladagi kitob, gazeta, rasmi jurnallarga chizib bolaga ko‘rsatayotgan ona(*ota, boshqa yaqinlar bo‘lishi mumkin*)ning ma’naviy qashshoqligi kelgusida katta-katta kamchiliklarga sababchi bo‘lishi mumkin.

Onaning o‘z farzandiga ta’sir kuchi **“so‘z”** orqali tez etib boradi. Oilaviy nutq madaniyatining ildizi ota-onaning so‘z boyligiga bog‘liq. Shuning uchun milliy tarbiyada so‘zlarning o‘z vaqtida va o‘rinli qo‘llashga e’tiborni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. E’tiborsizlik nafaqat oila uchun, balki butun bir jamiyat uchun katta zarar keltiradi. Masalan, turli ehtiyojlarimiz uchun sotib olingan jihozlar, mebellar bizning xizmatimizda. Ularni albatta, ehtiyotlab saqlaymiz. Chunki, ishlab, pulga olganmiz. Bilingki, ma’naviy qashshoqlik to‘riga ilingan farzand non kabi aziz kitob sahifalariga hech ikkilanmay yozib, chizib ulg‘ayyaptimi, keyinchalik seskanmay qimmat mebellarga, stol-stullarga, maktab partalariga, bekatlar, jamoat transportlarining o‘rindiqlariga yozish, turli rasmlar chizish bilan zarar keltirishni davom ettiraveradi. Bu hol yuqoridagi oilaviy muhitda farzand tarbiyasiga mas’ul ota-ona va barcha yaqinlarning kichik e’tiborsizliklarining katta oqibatlaridir.

Ma’naviy qashshoqlikning tovonini ham qimmatga tushadi. Jamiyatimiz mulkini ota-ona oiladayoq **“o‘zimga”, “uni ehtiyot qilish kerak”, “jamoat mulki”, “xalqniki”** kabi so‘zlarni ifodalashi bilan bolalarni komillik darajasida voyaga etishlariga poydevor yaratadi va bunda til boyligi katta ahamiyatga egadir. Sof o‘zbek tili o‘zga tillardan o‘zgacha, uni o‘zligini saqlash barchamizning o‘z qo‘limizda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. 2020-yil 20-oktabr, <https://lex.uz/docs/5058351>.
2. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. - <http://ziyouz.uz/ozbek-asri/abdulla-avloniy/abdulla-avloniy-turkiy-guliston-yoxud-axloq/>.

ТИЛ ЎРГАНИШНИНГ ПСИХИК РИВОЖЛАНИШГА ТАЪСИРИ

Исаева Муштарий Алишер қизи,
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Дин психологияси ва педагогика
кафедраси ўқитувчиси.*

Ҳозирги пайтда содир бўлаётган глобал, геосиёсий, иқтисодий ва ижтимоий-маданий ўзгаришлар инсонларга ўзининг қатъий талабларини қўйиши билан ажралиб турмоқда. Бир неча тилларда эркин мулоқот қилишга бўлган эҳтиёж янада ўсиб бормоқда. Инсонларда ахборотни қабул қилиш усули ва ҳажми ҳам ўзгариб бораётганлиги туфайли энди таълимга бўлган ёндашувни ҳам ўзгартириш зарурияти юзага келмоқда.

Инсониятга хос бўлган асосий хусусиятлардан бири бу тил ўрганишга бўлган қобилиятдир. Г.Н.Чиршеванинг “Онтобилингвологияга кириш” номли монографиясида: “Икки тиллиликни тадқиқ этиш соҳасидаги лингвистлар, педагоглар, психологлар, социологлар, адабиётшуносларнинг қизиқишлари кесишган қисми замонавий илм-фанда билингвология деб номланади... Билингвология ва онтолингвистика (болалар нутқи лингвистикаси) муаммолари кесишиши тадқиқотларнинг янги ўзига хос бир соҳаси шаклланиши заруриятини юзага келтиради. Бу соҳани биз онтобилингвология деб аташни таклиф қилган бўлардик”. [3]

Инсонлар ўртасида, болага мактабгача таълим даврида чет тилини ўргатиш унга қийинчилик туғдириши ва болалигидан маҳрум қилиши, нутқи ўсишида муаммолар келиб чиқиши ва умумий интеллекти ривожланиши учун тўсиқ бўлиши мумкин, деган қарашлар мавжуд эди. Лекин тадқиқотларда аниқланишича, машғулотларни тўғри ташкиллаштириш болани ривожлантириши билан бирга унинг билими, маданий даражасини ҳамда ўз она тилиси ва умумий интеллектуал ўсишини таъминлар экан.

Чет тилларини эрта ўрганиш ўзга тилда коммуникатив компетенция шаклланиши жараёнини тезлаштирибгина қолмай, балки боланинг умумий ривожланишига ҳам ижобий таъсир этади. Чет тилини эрта ўргатиш деганда, бола тўғилганидан то мактабга чиққунига қадар бўлган даврда интуитив-амалий ёндашув асосида тил ўргатиш тушунилади.

Мия ва психика функциясининг юқори пластиклик хусусияти туфайли ҳам болалар ривожланиши катта потенциал имкониятларга эга ва бу жараён уларнинг атрофидаги катталар берадиган таълим ва тарбияга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам болани туғилганидан бошлаб турли соҳаларда ривожлантиришни бошлаш керак.

Штатларда таниқли шифокор бўлган Гленн Доман бошчилигидаги Филадельфия (АҚШ) институтида ўтказилган тадқиқот орқали энг самарали

ўқитиш мия ўсаётган даврда амалга ошириш исботланган. Шунинг учун ҳам кичкина болага ниманидир ўргатиш осон кечади. Болада нутқни эгаллаш қобилияти туғилганидан бошланади ва ҳаётининг биринчи йилидаёқ намоён бўла бошлайди. Агар болани тарбияловчи шахслар унинг учун турли тиллар муҳитини (табiiй ёки сунъий равишда) яратиб бера олишганида, бола бемалол бир қанча тилда эркин сўзлаша олган бўлар эди. Бола улғайгани сари чет тилини ўзлаштириши ҳам қийинлашиб бораверади.[2]

Бундан ташқари, агар бола бирон бир фаолиятни эрта ўрганса (жумладан, чет тилини эрта ўрганишни бошласа) ва ҳаётининг кейинги даврларида уни давом эттирсин, бу нарса ўзига ёқимли туюлади, ҳамда ўз хоҳиши билан бажаради ва бекорчилик, зерикаш ҳисси бўлмайди. Шу тариқа болада ижобий ўқув мотивацияси шаклланади.

Л.С.Выготский ва Л.В.Щерба сингари психологларнинг фикрича, чет тилларини ўрганиш ўз она тилисини ривожланиши учун яхши таъсир кўрсатади. Россияда ўтказилган тадқиқотларга кўра, чет тилларини ўрганиш бола ривожланишига, унинг турли ҳаётий вазиятларга адекват муносабат билдиришига ҳамда ўз она тилисини яхшироқ ўзлаштиришига ижобий таъсир этиши аниқланган. Психологларнинг таъкидлашича, чет тилларини ўрганишни бошлаш учун энг мақбул пайт 2 ёшдан 8 ёшгача бўлган даврни ўз ичига олади.

Икки тиллилиқни кузатиш бўйича бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, уларнинг ичида энг кўзга кўринганларидан бири Ж.Ронжнинг методик тадқиқотлари ҳисобланади. Бундан ташқари, сербиялик лингвист М.Павловичнинг Парижда ўсиб серб ва француз тилларини ўзлаштирган фарзандини, геолог Фольц эса ўзининг малай ва немис тилини ўрганган икки ўғлини кузатишлари орқали келган хулосалари Ж.Ронж келтирган методик тадқиқотларга мос келади.

В.Штерннинг фикрича, бола психикасида ҳар икки тил учун махсус жой, ўзига хос установка шаклланади ва бу тилларнинг оддий механик тарзда қўшилиб кетишига тўсқинлик қилади. Аммо шу билан бирга, тадқиқотларда аниқланишича, болага турли тилларнинг тасодикий, тартибсиз аралашмаси орқали таълим берилса, нутқнинг ривожланишида қийинчиликлар юзага келиши мумкин экан. Шунинг учун ҳам педагог бу жараёни шундай тўғри ва тизимли ташкиллаштириши керакки, бола тил ўрганишни зерикали бир дарс сифатида эмас, балки қизиқарли машғулотдек қабул қилсин.

Болага хорижий тилни ўргатишда шуни ёдда тутиш керакки, турли мамлакатларда тил ўргатишнинг психологик-педагогик концепцияси яқин вақтларгача мавжуд бўлган боланинг тил ўзлаштириш назариясига асосланган. Мазкур назарияга мувофиқ, бола тилни имитатив йўл билан катталар нутқида тақлид қилиш орқали ўзлаштиради.[1] Айнан шу назария асосида бола иккинчи тилни ҳам худди биринчиси сингари спонтан, қоидаларга амал қилмасдан, йиллар давомида йўқолиб кетадиган ғаройиб имитатив қобилияти орқали ўрганади.

Байналмилал оилада катта бўлган ва болалигиданок икки тилда гапиришни бошлаган болаларнинг мия фаолияти анчайин эгилувчан ва тез бўлиб, катта когнитив қобилиятларга эга бўлади. Бу натижа Ж.Мейлер ва А.М.Ковачнинг Триест шаҳридаги Илғор тадқиқотларнинг олий интернационал мактаби (Sissa) да ўтказган ва «Science» журналида нашр этилган тадқиқотлари томонидан тасдиқланган.[4] Маълум бўлишича, икки тилда сўзлашувчи оилада тарбия топган бола когнитив жихатдан устунликка эга бўлиб, уларда нафақат вербал функциялар, балки исталган фаолиятни бошқариш учун муҳим бўлган жараёнлар тезроқ ривожланади. Бу жараёнлар қўйилган вазифага мувофиқ диққатни масаланинг бир томонидан бошқасига ўтказиш орқали маълум бир ҳаракатларни мувофиқлаштириш ва бошқаларини тормозлаш имконини беради.

Бундан ташқари, тил ўрганиш мияни ўстиради ва ривожлантиради. Аниқроғи, миянинг айрим соҳалари – гиппокамп ва катта ярим шарлар пўстлогининг баъзи бир қисмлари ўсади. Профессионал таржимонлар миясини ўрганган тадқиқотчиларнинг хулосасига кўра, камида уч ой давомида тил ўрганиш билан чуқур шуғулланган синалувчининг миясида кулранг модда ҳажми кўпайиши кузатилган.[5]

Албатта, тил ўрганишнинг бола ривожланишига таъсирини ўрганиш масалалари махсус тадқиқот ишларини амалга оширишни тақазо этиши билан ажралиб туради. Лекин шуни тўла ишонч билан айтиш мумкинки, чет тилини ўрганиш бола шахсининг шаклланиши учун салбий таъсир кўрсатмайди. Ўтказилган экспериментал тадқиқотлар натижаларига таянган ҳолда тил ўрганиш бола ривожланишига ижобий таъсир этишини айтишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Амонашвили Ш.А. Психологические особенности усвоения второго языка школьниками. // Иностранная литература в школе, 1986. - №2.
2. Мкртычева Н.С., Тонкошнур П.С. Влияние изучения иностранных языков на развитие ребёнка // Молодой ученый. – 2012. – №4. – С.439-441.
3. Чиршева Г.Н. Введение в онтобилингвологию. – Череповец: Изд-во ЧГУ, 2000. С. 3.
4. Kovacs A.M., Mehler J. Flexible learning of multiple speech structures in bilingual infants // Science. 2009. Jul 31; 325(5940). P. 611-612
5. Martensson J. et al. “Growth of language-related brain areas after foreign language learning”. NeuroImage, 2012.

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК, КОНФЕССИЯЛАРАРО ҲАМКОРЛИК — ДУНЁ ҲАМЖАМИЯТИ ЭЪТИРОФИДА

Пардаев Абдурахим Чори ўғли,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Қиёсий динишунослик магистранти.
Email: choriyevich94@mail.ru
Tel: 97140 06 00

Бугунги кунда халқлар ва динлар орасидаги бағрикенглик, толерантлик ғояси дунёда энг долзарб масалалардан биридир. Бу борада ЮНЕСКО томонидан 1995 йил Парижда “Бағрикенглик тамойиллари декларацияси” қабул қилинган. Бирлашган миллатлар ташкилоти эса 16 ноябрни “Бағрикенглик куни” деб эълон қилган.

Маълумки, бағрикенглик ғояси турли миллат ва элат вакиллариининг бир замин, бир ватанда олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Қадим-қадимдан миллий қадриятларимиз эзгулик ғояларига асосланиб, яхшилик, тинчлик, дўстлик каби фазилатларга таяниб келган. Одамларни ҳалоллик, поклик, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка чорлаган.

Диний бағрикенглик муаммоси, табиийки, замонавий дунёда энг долзарб ва фаол муҳокама қилинаётган муаммолардан биридир. Диний бағрикенгликни ижтимоий онгнинг мураккаб ҳодисаси сифатида қараш керак, бунда дунёқараш ва ижтимоий-психологик муносабатлар бирлашиб, бир қанча диний анъаналарнинг қонунийлигини тан олади. Диний бағрикенглик, шунингдек, шахслар, ижтимоий тузилмалар ва давлат даражасидаги аниқ ҳаракатлар сифатида қабул қилиниши керак. Бошқача қилиб айтганда, диний бағрикенгликни фуқаролик жамиятининг кадр-қиммати ва ижтимоий меъёри деб тушуниш мумкин, бу унинг барча шахслари диндан ҳам, конфессиявийликдан ҳам фарқ қилиш ҳуқуқида намоён бўлади.

Диний бағрикенглик масаласи замонавий жамиятлар хавфсизлиги учун ниҳоятда муҳимдир. Диний бағрикенглик жамиятларнинг ички барқарорлиги ва интеграциясини таъминлаш, миллатлар ва давлатларнинг бўлинишини тўхтатиш ва ниҳоят, ташқи диний таъсирнинг сиёсий мақсадларини зарарсизлантириш учун асосдир. Диний бағрикенглик бўлмаса, жамиятнинг диний ва конфессионал хилма-хиллиги низоларни келтириб чиқариши мумкин. Диний мурасасизлик ижтимоий, этник-миллий ва сиёсий қарама-қаршиликларнинг кучайишига, уларга қаттиққўллик ва шафқатсизликни келтириб чиқарадиган жиддий омил ҳисобланади. [1] Кўплаб сиёсатчилар ва динишунос олимлар этник конфессиявий бағрикенгликнинг заифлашиши, бағрикенгликнинг шаклланиши ва сайёрамиз конфессион жамоалари ўртасида

мулоқотнинг фаоллашиши инсониятнинг омон қолишидаги муҳим шартларидан бири, деб бежиз ўйламайдилар.

Ҳозирги кунда биз нафақат бағрикенглик, балки сайёрамизнинг барча аҳолиси ўртасида диний бағрикенгликни шакллантириш зарурлиги ҳақида гапиряпмиз. Жаҳон ҳамжамияти бағрикенгликни замонавий дунё маданиятларининг бой ранг-баранглигини, ўзини намоён қилиш шакллари ва инсон индивидуаллигини намоён қилиш усуллари хурмат қилиш, қабул қилиш ва тўғри тушуниш сифатида белгилайди. Диний ва этник бағрикенгликни шакллантириш нафақат улкан тарбиявий ишларни талаб қилади. Бу фуқаролар ва уларнинг жамоат бирлашмалари тенглигига бевосита ёки билвосита халақит берадиган, тажовузкор этномиллатчиликни қўзғатишга ёрдам берадиган диний, маданий, сиёсий плюрализмга қарши бўлган барча нарсалар фаол қаршилик кўрсатиш билан узвий боғлиқдир.

Бугунги кунда Ўзбекистон Жаҳон ҳамжамиятида диний бағрикенгликнинг аҳамияти ҳақида бот-бот такрорламоқда. Бунга мисол тариқасида Президентимиз 2017 йил 19 сентабрда БМТ Бош Ассамблеясининг 72 сессиясида жаҳон ҳамжамияти олдида турган долзарб масалалар ҳақида тўхталар экан, “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюцияни қабул қилиш таклифини илгари сурган еди. 2018 йил 12 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси 73-сессияси 51-йиғилишида мазкур резолюция 193 та аъзо мамлакат томонидан яқдиллик билан қабул қилинди. Ушбу резолюция бағрикенглик ва ўзаро хурматни қарор топтириш, диний эркинликни таъминлаш, эътиқод қилувчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш, уларнинг камситилишига йўл қўймасликка кўмаклашишга қаратилган.

“Маърифат ва диний бағрикенглик” резолюциясининг айнан Ўзбекистон ташаббуси билан ишлаб чиқишида ўзига хос рамзий маъно бор. Бугун миллатлараро тотувлик ва конфессиялараро бағрикенгликни таъминлаш борасида Ўзбекистон намунаси жаҳон ҳамжамияти томонидан кенг ётироф етилмоқда.

Мустақиллик шарофати билан 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшайдиган Ўзбекистонда турли миллат ва элат вакиллари фаровон яшаши, осойишта ҳаёт кечириши учун қулай шароитлар яратилган. Этник мунособатлар ва дин соҳасида олиб борилаётган изчил ва оқилона сиёсат туфайли мамлакатимизда миллатлараро тотувлик, динлар ва конфессиялараро ҳамкорлик қарор топди. Конституциямизда «Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар», деган тамойилнинг мустаҳкамлаб қўйилиши эса бу борадаги ишларнинг қонуний асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

Миллий қадриятлар диний бағрикенгликни ривожлантиришда муҳим ўрин тутди. Толерантлик - ўзлигини англаган миллат вакиллари бошқа миллат вакиллари билан камситилишга йўл қўймаслик, улар билан тинч-тотув

хаёт кечиришидир. Толерантлик туйғуси инсоннинг хулқ атвори, одоб-ахлоқи, сиёсий-маънавий поклиги, ўз халқига ва миллий-тарихий қадриятларига муносабатини белгилаб беради. Бу хусусиятлар еса ҳар бир инсонда бағрикенглик, байналмилаллик туйғуларини уйғотади. Сайёрамиз аҳолисининг ярмидан кўпи ўзларини диндор деб биладиган шароитда, Ўзбекистон жамиятининг диний бағрикенглиги маданий ва сивилизацион мавжудлик шароитида республиканинг келажакдаги барқарор ривожланишининг асоси ва кафолати ҳисобланади.

Диний бағрикенглик анъаналари ўзининг турли кўринишларида Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожланишининг барча босқичларида ўзига хос ифодасини топди, буни энг ёрқин мисоллар билан кўрсатиш мумкин.

Кўплаб буюк мутафаккирлар халқларнинг, ҳар бир кишининг дин танлаш ҳуқуқи ҳақидаги ғоядан келиб чиқиб, уларнинг хусусиятлари ва шароитларини ҳисобга олган. Шундай қилиб, ал-Форобий шундай ёзган эди: “... бир гуруҳ ёки бир киши бошқа гуруҳ ёки бошқа одамлардан бошқа нарсаларни тақлид қиёфасида ... тасаввур қилиши мумкин. Шунинг учун ҳам солиҳ халқлар ҳар хил, солиҳ шаҳарлар эса турли динларга эга бўлиб, бир хил бахтга ишонишлари мумкин”.

Машҳур сўфий Хожа Аҳмад Яссавий халқни ўзга халқлар динига бағрикенг бўлишга даъват этган: “Агар олдингизда бир бевафо бўлса, унга озор берманг. Раббий шафқатсиз юракдан, жинойтчининг қалбидан юз ўгиради. Аллоҳим, рост! Жаҳаннам шундай қул учун ёзилган” [4].

Глобаллашув даврида Ўзбекистон жамиятининг маънавий ҳаётини модернизация қилиш, динга янгича конструктив ёндашувсиз мумкин эмас. Тарихан Ўзбекистон ҳамиша Шарқ ва Ғарбнинг турли динлари, маданиятлари ва сивилизацияларининг чорраҳаси, учрашиши ва мулоқот жойи бўлиб келган. Ўзбекларнинг маданий-ахлоқий анъаналаридан мерос бўлиб қолган маънавий соҳадаги бағрикенглик ҳозирги ва келажакда фуқаролик тинчлигини сақлаш учун яхши асосдир.

Бағрикенгликни тарбиялаш ёшларни диний соҳадаги салбий кўринишлардан ҳимоя қилиш бўйича тадбирларни амалга оширишда катта профилактик аҳамиятга эга ва муросасизликнинг олдини олишнинг самарали воситасидир. Бағрикенгликни тарбиялаш одамларга уларнинг умумий ҳуқуқ ва эркинликлари нима эканлигини ўргатишдан бошланади, яъни, ушбу ҳуқуқларнинг амалга оширилишини таъминлаш. Ёшларни нафақат ўз ҳуқуқларини, балки мажбуриятларини ҳам эслаб қолишга ўргатиш керак.

Ўзбекистон ёшларнинг дин ҳақидаги билимини ошириш бошқа конфессияларнинг тарихи ва маданий мероси билан танишишга, турли миллат ва диний эътиқод вакиллари ўртасидаги ўзаро тушунишни яхшилашга, Ўзбекистон жамиятида диний бағрикенгликни шакллантиришга хизмат қилиши керак.

Бир давлатда турли эътиқод ва маданиятларнинг конфессиялараро ва миллатлараро тушунча билан бирга яшаши бугунги ёш авлоднинг ҳаётий тамойилига айланиши керак. Динлараро ва миллатлараро англашувга эришишнинг асосий тамойили ёшлар муҳотида бағрикенгликни тарбиялаш бўлиши керак.

Талабаларга динни фақат битта конфессиявий таълимот асосида ўргатиш вазиятни янада оғирлаштириши, ўқувчиларда "тўғри" ва "нотўғри" динлар ғоясини сингдиришга ёрдам беради. Дунё динлари ҳақида илмий билимларни ўргатиш - бу бошқа масала. У ёш авлодга дунёнинг ранг-баранглигини кўришга ўргатади. Динлар ҳақидаги илмий билимлар бизни бошқа дин вакиллари нотиғри танлов қилган "бегона" сифатида кўрмасликка ўргатади. Бундай билимлар ксенофобик туйғуларга қарши иммунитет манбаи ҳисобланади. Булар ёш авлод дунёқарашининг асосини ташкил этувчи кучли блоклар бўлиб, улар этник-конфессионал бағрикенглик, бошқа маданият, бошқа диний анъана ва динга эътиқод қилмайдиган одамларга тушуниш билан муносабатда бўлишга тайёрлик билан ажралиб туради.

Хулоса қилиб шуни таъкидлашни истардимки, ўз тарихи давомида ўзбек халқи ҳар доим бошқа миллат ва конфессиялар вакилларига нисбатан тинчлик ва бағрикенглик кўрсатган. Ва бугун, ҳозирги ёш авлод бу анъаналарни асраб - авайлаш ва келажак авлодларга етказиш учун ота-боболаридан ўрнатилган олиш учун эстафетани қабул қилмоқда. Зеро, кўп асрлик тажриба кўрсатганидек, бағрикенглик ва халқлар дўстлиги давлатимиздаги демократия, барқарор ва фуқаролар тинчлиги, демак, унинг раванг топишининг муҳим омилларидан биридир. Зеро, тинчлик ва осойишталик, фуқаролик келишуви, диний бағрикенглик янгиланаётган Ўзбекистоннинг ўзига хос белгиларидир!

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси. –Тошкент, 1995.
2. Ҳасанов Ф. Маънавият юлдузлари. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2001. –Б. 234.
3. Ўрта Осиё халқлари хурфидрилиги тарихидан. –Тошкент: Фан, 1990.
4. Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик. Тўплам. –Тошкент, 1998.

DAVLAT TILINING SOHALARDA QO‘LLANILISHI

Kudratova Dilbar Botir qizi,

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Mumtoz sharq filologiyasi Din sotsiopsixologiyasi yo‘nalishi

3-kurs rus guruhi talabasi.

O‘zbekiston Respublikasida davlat tili o‘zbek tili hisoblanadi. Bu haqda qonunda quyidagi ham keltirib o‘tilgan:

“O‘zbekiston respublikasining Davlat tili haqida”gi qonunga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida Davlat tilini izchil joriy etish jarayonini takomillashtirish va lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga mukammal o‘tishini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qaror qiladi:

O‘zbekiston Respublikasining 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida”gi Qonuniga (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining Vedomostlari, 1989-yil, № 26-28, 453-modda) o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritib, uning yangi tahriri tasdiqlansin (ilova qilinadi).

O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti I. Karimov.
Toshkent shahri, 1995-yil 21-dekabr, 167-I-son.

Tilning rivojlanishi jamiyat rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Til – bu ijtimoiy hayotdagi tarixiy, siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlarning ta’siri ostida bo‘lgan tirik organizm. Har qanday millatning tili – bu so‘zda aks ettirilgan uning tarixiy xotirasi.

“...Til masalasi — jiddiy masala. Demak, uni chinakam ma‘ruf kishilarga xos aql-zakovat va yangicha tafakkur bilan hal etish lozim...” (Xayriddin Sulton).

Bugungi kunda barcha sohalarida yangi so‘zlar bilan boyimoqda. Jumladan, iqtisodiyot sohasi ham “to‘lishib” bormoqda. Ayniqsa, iqtisodiyotning yetakchi yo‘nalishlaridan bo‘lgan buxgalteriya, marketing, menejment, logistika yo‘nalishlari yangi so‘zlar bilan boyishi har bir iqtisodchini bee‘tibor qoldirmasa kerak. O‘zbek tilining asoschilari A.Navoiy va M.Qoshg‘ariyning iqtisodiyotga oid atamalari mazkur sohaning xazinalaridir desam mubolag‘a bo‘lmaydi.

Tilimizni asrab-avaylash, toza saqlash, chet tillar ta’sirini bir me‘yorga keltirish zarurati har birimizning zimmamizda ekanligi xususida ko‘p va xo‘p gapirmoqdamiz, so‘z yuritamiz. Chunonon, tilimizdagi o‘zgarishlar, avvalo, istilohlar evaziga kirib keldi deyish mumkin.

E‘tiboringizga ko‘p qo‘llanilayotgan so‘zlarining kelib chiqishi, ma‘nosi haqida gaplashamiz.

Iqtisodiy drayver — bu iqtisodiy o‘shish ustuni, iqtisodiy rivojlanish negizi, iqtisodiy o‘shishning yetakchiligi, iqtisodiy rivojlanishning ahamiyatliligi, iqtisodiy o‘shish barqarorligi, iqtisodiy o‘shish ustuni va hokazolar tushuniladi.

Masalan, iqtisodiyotning muhim “drayver”laridan biri bu — makroiqtisodiyot sohasi hisoblanadi.

Inklyuziv o‘shish — nochor guruhlardagi tengsizlikni kamaytirishni o‘z ichiga oluvchi o‘shish imkoniyatini diskriminatsiyasiz ta‘minlaydigan diskriminatsiyasiz o‘shish tushuniladi. Inklyuziv o‘shish foydada ishtirok etish va undan teng foydalanishni nazarda tutadi.

Tovar — bu “mahsulot”ning o‘zbekchasi – tovar, deyishingiz mumkin. Yoki tovarning o‘zbekchasi mahsulot deb atashimiz ham xato emas. Bu so‘z go‘yo rus yoki boshqa Yevropa tilidan kirib kelganday tuyuladi. Aslida bunday emas. Tovar azaldan o‘zbekcha so‘z.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida "tavar" so'ziga "jonli, jonsiz mol, mato" deb ta'rif berilgan.

Xulosa qilib aytganda, bu kabi misollar juda ko'p. Ammo ular haqida tasavvurga ega bo'lish va mazmun-mohiyatiga yetish, har bir so'zning o'rnini bilib foydalanishimiz qay darajada iqtisodchi va savodxon ekanligimizni belgilaydi. Zero, mamlakat taraqqiy etgan sayin iqtisodiyotda ham yangidan yangi qonuniyatlar kashf etila boshladi. Iqtisodiyotni chuqurroq o'rganishimizga imkoniyat yaratildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tilining sohada qo'llanishi" fanini o'qitishning maqsad va vazifalari 2020
<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://fayllar.org/ozbek-tilining-sohada-qollanishi-fanini-oqitishning-maqsad-va.html&ved=2ahUKEwiw6>
2. Maqolalar - til.gov.uz 20.09.2021.
<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/anons&ved=2ahUKEwiw6>

MAHMUD XO'JA BEHBUDIY-MILLAT FAXRI

Pardayev Abdurahim Chori o'g'li,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti.

e-mail: choriyevich94@mail.ru

tel: 971400600

Madaniy me'rosimizni, o'tmish qadriyatlarimizni keng va har tomonlama o'rganish- milliy ma'naviyatimizning chuqur tarixiy ildizlarini, shakllanish bosqichlari va xususiyatlarini ochib berish uchun juda muhim omil hisoblanadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonning siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy hayotida katta tarixiy o'zgarishlar ro'y berdi. Rus chorizmi Turkistonda o'z mustamlakachilik siyosatini o'tkazish yo'lida barcha choralarni amalga oshirib, uning boyliklaridan imkoni boricha keng foydalanishga kirishdi. Rossiyaning yangi mustamlakasiga oqib kelayotgan Ovro'po madaniyati yangiliklari esa o'z navbatida Turkistonda mustamlakachilik siyosatiga qarshi ma'rifatchilik harakatini kuchaytirib yubordi. U asosan, xalqni yangi madaniyat va ma'rifatga chaqirishga, millatni uyg'otishga yo'naltirilgan edi. Asta sekin ma'rifatchilikdan jadidchilik o'sib chiqdi va u endilikda yangicha ta'lim-tarbiya, yangi usul maktablarini yo'lga qo'yish, dunyoviy ilmlarni har tomonlama egallash, ma'orif-madaniyatda yangi tartiblarni o'rnatish, yangi ijtimoiy-siyosiy masalalarni qo'yishni asosiy o'ringa olib chiqdi. Jadidchilik harakati turkiy millatlarning ma'naviy-madaniy yuksalishiga turtki bo'ldi.

Mahmudxo'ja Behbudiy mana shu Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi va yo'l boshchisi edi. U XIX asr bo'sag'asidagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy harakatining eng yirik vakili, yangi davr o'zbek madaniyati arbobi, Turkiston jadidlarining rahnamosi, mustaqil jumhuriyat g'oyasining yalovbardori, yangi maktab

g‘oyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o‘zbek dramaturgiyasini boshlab bergan ilk dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist edi. Behbudiy tariximizning g‘oyat og‘ir va murakkab davrida yashadi. XIX asrdan boshlangan inqiroz va turg‘unlik, mahalliy urug‘chilik nizolari millatni holdan toydirgan, imkoniyatdan foydalanib o‘lkani zabt etgan Rus chorizmi zo‘r berib, uni tutqunlikda saqlashga urinardi. Mana shunday bir sharoitda, Vatanni butunlay yo‘q bo‘lish xavfidan saqlab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, hurriyat ruhida tarbiyalash, ma‘rifat va taraqqiyotga boshlash esa jadidlar nomi bilan tarixga kirgan Behbudiy boshliq fidoyilar zimmasiga tushdi.

Jadidlar Turkistonda ilk bora zamonaviy maktab g‘oyasini ilgari surib, o‘lkada “Usuli jadid”, “Usuli savtiya” nomlari bilan shuhrat topgan yangi maktablarni tashkil etdilar. Ular o‘z hisoblaridan maktablar ochib, yosh avlodni istiqloлга tayyorladilar, she‘r, maqolalar va sahna asarlari orqali milliy ongini shakllantirishga, milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini singdirishga urindilar.

1907-yilda Nijniy Novgorodda Rossiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag‘ishlangan qurultoyida Behbudiy katta nutq so‘zlaydi.

Ma‘rifat uchun birgina maktab kifoya qilmaydi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq kerak. Millat va Vatanning ahvolidan, kundalik hayotidan ogoh bo‘lmoq lozim. Millat uchun oyna kerak, toki undan o‘z qabohatini ham, malohatini ham ko‘ra olsun.

Behbudiy tashabbusi bilan nashr etilgan “Oyna” jurnali ma‘rifat va madaniyat tarqatishda muhim omil bo‘lib xizmat qildi. Unda millat va uning haq-huquqi, til va adabiyot masalalari, dunyo ahvoliga doir qiziqarli maqolalar, bahslar berib borilgan. Behbudiy o‘zining “Ikki emas, to‘rt til lozim” degan maqolasi bilan millatni taraqqiysi uchun til bilishi kerak deb hisoblagan.

Behbudiy ulamolarni millat taraqqiyotining asosiy kuchi sifatida qadrlab, xalqning turmush tarzini isloh etishga chorlagan. “Har millat va din ahlining yo‘lboshchisi va hodiysi ulamolardir... . Hazrati ulamo millat uchun diniy va dunyoviy ishlarga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi va tarbiya etuvchidirlar... . Zero xaloyiqni ulamo, maktab va madrasa isloh etar..” deb, millat kelajagini olimlarga bog‘lagan.

Xulosa qilib aytganda Behbudiy millat o‘zini anglagandagina ijtimoiy-siyosiy masalalarni boshqalar bilan teng muhokama eta oladi, degan fikri bilan xalqni o‘z tarixini o‘rganishga chaqirgan. Bugun Behbudiy kabilar muqaddas tutgan yurt ozod va mustaqil bo‘ldi. Ular jon fido etgan istiqlol va Hurriyat esa avlodlariga nasib etdi. Millat va Vatan mustaqilligi yo‘lida fido bo‘lganlar shu millat va Vatan umri qadar boqiy qolurlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi konstitusiyasi. –Toshkent: O‘zbekiston, 2011.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotira va inson omili-buyuk kelajagimizning garovidir. –Toshkent: O‘zbekiston, 2012.
3. Muhammadjonova L., Jadid mutafakkirlarining axloqiy qarashlari. –Toshkent: O‘zMU. 2007.
4. Mahmudova G. Jadidizm va Turkistonda axloqiy-estetik fikr taraqqiyoti. –Toshkent: Davrpress, 2006.

5. Niyozov G., Axmedov Q., Tojiboev Q. Sharq allomalari va ma'rifatparvar adiblarining barkamol avlod tarbiyasiga oid ma'naviy-axloqiy qarashlari. –Toshkent: O'zbekiston, 2010.

АРАБ ТИЛИДА ПОЛИСЕМИЯ ТАСНИФИ МАСАЛАСИ

Малика Носирова,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти кафедраси мудири,
филология фанлари номзоди, доцент.*

Милажоновна Зоҳида,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Мумтоз филология йўналиши 4-курс талабаси.*

Араб тилида полисемия, яъни кўп маънолилиқ ҳодисаларини классификация қилиш бўйича жиддий тадқиқотлар олиб борилмаган. Шу мақсадда полисемияларга деярли қўл урилган эмас. Гарчи, полисемантик сўзлар лексик маъноларининг тараққий этиш схемаси асосида гуруҳларга ажратиб бериш баъзи ишларда қайд этилган [1] бўлса-да, аммо уларни полисемиянинг классификацияси даражасигача кўтарилган деб бўлмайди. Улар полисемантик сўзлар структурасидаги маъно нисбатининг таҳлил қилишнинг ўзидир. Шунда ҳам фақат кўчма маъно асосида вужудга келган полисемантик сўзлар таҳлил қилиб берилган. Бу эса полисемантик сўзларнинг ички томони – структураси билан боғлиқдир.

Полисемантик сўзлар классификацияси унинг ташқи томони, яъни ташқи томондан ҳал қилинишидир. Бироқ бу полисемантик сўзлар шу полисе-мантик сўзларнинг ички хусусиятлари ҳисобга олинмаган ҳолда тасниф қилинади, деган гап эмас. Одатда, классификациялар, классификация қилинувчининг ички моҳиятидан келиб чиқиб ҳал этилади. Бироқ полисе-мантик сўзларнинг ички томонини таҳлил қилишдан нари ўтмаслик тасниф эмас. Балки унинг маълум ички белгисига асосланган ҳолда турларга ажратиш классификация деб қаралади.

Мазкур ишимизда полисемантик сўзларни классификация қилиш мақсад қилиб олинган экан, унда ҳам полисемантик сўзларнинг ички хусусияти асос қилиб олинди. Маълумки, полисемантик сўзларнинг ички маъзи лексик маънолардан иборат. Мана шу лексик маъноларнинг умумий тафовутла-нишига биноан, гуруҳланишини ҳисобга олган ҳолда, полисемантик сўзлар турларга ажратилади. Бир сўздаги лексик маънолардан иккинчи бир сўздаги лексик маънолар тафовут қиладиган айрим белгилар мавжуд. Бу белгиларни икки ҳолатда учратиш мумкин.

Сўзнинг қайси сўз туркумига оид эканлиги унинг маъноси билан ўлчанади. Лексик маънолари ҳам шу туркумга хос хусусиятга эга бўлади.

Бироқ сўзга оид лексик маъноларнинг бошқа хусусияти ҳам бор экан. У шундайки, баъзи сўзларнинг лексик маънолари ўзи оид бўлган сўзнинг туркумига хос вазифа билан чекланса, баъзи сўзларнинг лексик маънолари ўзи оид бўлган сўзнинг туркумига хос вазифани бажариш билан бирга бошқа туркумга хос вазифани ҳам бажарар экан. Полисемантик сўзларнинг лексик маъноларидаги мана шу хусусиятдан келиб чиқиб ҳам уларни турларга ажратиш мумкин. [Mirtojiyev. O'zbek tilida polisemiya. –T.: Fan, 1975. –B. 94.]

Лексик маъноларнинг яна бир томони шундаки, улар баъзи ҳолда аниқ бир тушунчанигина ифода этиб, яққол хусусиятга эга бўлади. Сўзнинг терминга оид лексик маъноси одатда шундай бўлади.

Масалан, ركب - минмоқ феълининг нимагадир “чикмоқ”, “ўтирмоқ”, “йўл юрмоқ” маъноси худди шундай хусусиятга эга. Масалан, ركب الليل - у тунда йўлга тушди.

Бу лексик маъно ифода этган тушунча аниқ. Баъзи шундай лексик маънолар ҳам борки, улар бир неча қирраларга эга бўлади, яъни нозик маъноларга бўлиниб кетади. Масалан, ركب - минмоқ феълининг 2-лексик маъносига эътибор берайлик. У “(гуноҳ ёки жиноят) қилмоқ” ҳолида изоҳланади.

ركبه بالدعابة القاسية - кимгадир қаттиқ ҳазил қилмоқ.

Мана шу изоҳ билан ифодаланган лексик маъно эса ўзининг бир неча қирраларига, яъни нозик маънолардан иборат таркибига эга. Улар қуйидагича:

- а) боши оққан томонга кетмоқ – ركب رأسه;
- б) ўйламай иш қилмоқ, эс-хушини йўқотмоқ – ركب الشطط - ҳаддан ошмоқ;
- с) кўнглига келган ишни қилмоқ - ركب هواه [قاموس النعيم الكبير. 2014].

Кўриниб турибдики, бу маънолар умумлашиб бир лексик маънога бирлашиб кетса ҳам, ўзаро қандайдир нозик томонлари билан фарқланади. Демак, лексик маънолар мана шундай нозик маънолардан таркиб топиши ҳам, таркиб топмаслиги ҳам мумкин экан. Полисемантик сўзларни, лексик маъноларидаги мана шу хусусиятидан келиб чиқиб, турларга ажратиш ҳам мумкин.

Демак, полисемантик сўзлар икки принцип асосида турларга ажратилади:

1) полисемантик сўз лексик маъноларининг бошқа туркум вазифасини ҳам бажара олиш ёки олмаслигига кўра; 2) полисемантик сўз лексик маъноларининг таркибли ёки эмаслигига кўра. [Mirtojiyev. O'zbek tilida polisemiya. –T.: Fan, 1975. –B.95.]

Полисемантик сўзлар, биринчи принципга асосан, лексик маъноларининг бошқа туркум вазифасини ҳам бажара олиш ёки бажара олмаслигига кўра турларга ажратилади. Улар бу принцип асосида икки турга бўлинади.

1. Содда полисемантик сўзлар.
2. Мураккаб полисемантик сўзлар.

Содда полисемантик сўзлар лексик маънолари ўзи оид бўлган туркум вазифасинигина бажарадиган полисемантик сўзлардир. Уларда икки ва ундан

ортиқ лексик маънолар бўлиб, улар ўзи оид бўлган сўз қайси туркумда бўлса, шу туркум вазифасини бажариб келади.

Содда полисемантик сўзлар араб тилидаги феъл, исм (олмош) туркумига оид барча полисемантик сўзларни ўз ичига олади. Яъни феъл ва олмош туркумига оид сўзларнинг лексик маънолари бошқа туркум вазифасини бажармайди. Бу фикрни феъл туркумига оид полисемантик сўзларга талқин қилинса, тушуниш унча қийин эмас. Бунинг учун ركب - *минмоқ* феъллари-нинг семантик структурасига эътибор бериш кифоя.

Олмош туркумига оид сўзларнинг лексик маънолари бошқа туркум вазифасида келмаслигини бошқача изоҳлаш керак. Чунки олмош туркумига оид сўзнинг ўзи бошқа сўз туркумининг ўрнида алмашиб келган сўз бўлади. Унинг структурасидаги лексик маънолар турлича туркумга оид вазифани бажариб келаётган бўлиши мумкин. Аммо улар ўзининг абстрактлиги ва тушунчаларни тўғридан-тўғри ифода этмай, унга ишора қилаётганлиги ёки уни кўрсатаётганлиги хусусияти билан олмош туркумига хос бўлиб қолаверади. Олмош туркумида оид сўзнинг семантик структураси келтирилса, бу янада ойдинлашади.

Олмошга оид сўз ҳар қандай туркумга оид сўз ўрнида алмашиб кела олар экан; унинг маънолари қайси сўз туркуми вазифасини бажармасин, ўз хусусиятини сақлаб қолади, яъни олмош туркумига оид полисемантик сўзлар ҳамма вақт содда полисемантик сўз ҳисобланади. [Mirtojiyev. O‘zbek tilida polisemiya. –Т.: Fan, 1975. –В.97.]

Сифат ва равиш туркумига оид полисемантик сўзлар ичида содда полисемантик сўзлар деярли (мутлақо эмас) учрамайди. Чунки бу икки туркумга оид сўзлар деярли бир хил белги билдириб, улар ўзаро вазифаларини алмашиб келаверади. Шунингдек, субстантивация шу икки туркум ҳисобига ниҳоятда кўп содир бўлади. Сон туркумига оид сўзлар эса гапда сифатга хос вазифаларни бажариб келганлиги учун ҳам содда полисемантик сўз ҳолатида тилда учраши мумкин эмас, деб қараш тўғрироқ бўлар эди.

От туркумига оид сўзлар ичида содда полисемантик сўзлар ҳам, мураккаб полисемантик сўзлар ҳам бирдай учрайди. Бу, албатта, ясама отларнинг ясовчи аффикслари характери билан боғлиқ.

Демак, содда полисемантик сўзларнинг туркумлар бўйича учраш доираси феъл ва олмошларда асосий ҳолат бўлиб, отларда актив ҳолатдир. Қолган туркумларда эса ниҳоятда пассив ҳолатдир.

Полисемантик сўзлар араб тилида ўзига хос хусусият турларига эга.

Араб тилидаги полисемантик сўзлар икки принцип асосида турларга ажратилди:

1) лексик маъноларнинг бошқа туркум вазифасида кела олишига қараб;

2) лексик маъноларнинг нозик маънолардан таркиб топишига қараб.

Буларнинг биринчиси кўпроқ туркий тилларга хос классификация принциpidир.

3. Полисемантик сўзларнинг семантик структураси уни таркиб топтирган лексик маънолар билан ўлчанади.

4. Полисемантик сўзларнинг лексик маънолари ўзаро изчил боғланиб келган бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Автореферат канд. дисс. – Ташкент. 1966. –С. 6-7.
2. Алимджанова З.Н. Арабская лексикология. –Т.: 2011.
3. Асқарова М.А., Бердиалиев А. Гапнинг тил рамз-ишораларига муносабати ҳақида.//Туркий тилларнинг тараққиёти муаммолари. –Т.: 1995
4. Иброҳимов Н ва б. Ал-Қомус. Арабча-ўзбекча луғат.-Т.: Ғ.Ғулом, 2017.1-3 Ж.
5. Каримов С. Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд.: 1994.
6. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т.: Фан, 1975.
7. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек тили. –Т.: Ўқитувчи, 1992.
8. Маматов А. Фразеологизмларнинг шаклланиш асослари. –Тошкент.: Наврўз, 1996. –53 б.
9. Мамажонов А. Маҳмудов У. Услубий воситалар.–Фарғона, 1996. -170 б.
10. Мамажонов А. Кушма гап стилистикаси. –Т. Фан. 1990. -112 б.
11. Маҳмудов Н. М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. –Т. 1984. –185 б.
12. Маҳмудов Н. Нурмонов. А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. –Т. 1995. –185 б.
13. Неъматов Ҳ. Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.: Ўқитувчи. 1995. –128 б.
14. ابن جنى أبو الفتح. الخصائص القاهرة. ١٩٥٦
15. القاموس الجديد. الطبعة السادسة. تونس. 1985.
16. اللويس معلوف. المنجيد في اللغة. 1996
17. قاموس النعيم الكبير. 2014.

**АБУ ЯЪҚУБ САККОКИЙ “МИФТАҲУ-Л-УЛУМ” АСАРИДА لَم “lām”
ҲАҚИДА ҚАРАШЛАРИ**

Акмалхон Акмалхонов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти кафедраси ўқитувчиси.

Мамарасулова Шамсия Бахтиёр қизи

Ўзбекистон Халқаро Ислом Академияси

1-курс магистранти .

Феъл таркибидаги иккилик, кўплик II ва III шахслар, бирлик муаннас II шахсда «nūn»нинг тушиб қолишига, охирги ундошнинг ҳаракати суқун билан ўзгаришига, иллатли ҳарфнинг тушиб қолишига олиб келувчи ёрдамчи сўзлар «жазм қилувчи ҳарфлар (الحروف الجازمة)», деб аталади. «Жазм» сўзи «кесиш», «ажратиш», «жазм қилиш», истилоҳда «феълни шарт майлида қўйиш» маъноларини ифода этади.

Саккокий бу ҳарфларни алоҳида мавзу остида баён қилиб, “Мифтаху-л-улум” асарида уни «Ўзидан кейинги феълни жазм (шарт майли) да келтирувчи ҳарфлар (الحروف الجازمة)», деб номлаган [1: 42a]. Олим мавзунинг ёритилишини алоҳида тизим асосида амалга оширган. Бу мантиқийликка асосланган тизим ўқувчи маълумотларни осон ўзлаштириб олишига ёрдам беради. Саккокий айна пайтда мураккаб жиҳатларини қамраб олгани ҳолда мавзунинг батафсил ёритган.

Мавзунинг жазм қилувчи ҳарфлар сонидан бошлаб: «Ўзидан кейинги феълни жазм қилувчи ҳарфлар бешта бўлиб, икки турга бўлинади. Биринчи тури феълнинг ҳозирги замонда бўлишини талаб қилади ва бундай ҳарфлар сони тўрттадир», деб ёзган [1: 42a].

Саккокийнинг ўзига хос мантиқийликка асосланган усули бўйича жазм қилувчи ҳарфлардан кейин феълнинг қайси шакли келаётгани эътиборидан тақсимланди. Шунингдек, тақсимотда[ги иккинчи жиҳат Маҳмуд Замахшарийга эргашгани ҳолда асли ҳарф бўлган, шарт майлида келтирувчи сўзларни бир гуруҳ қилиб олди. Маҳмуд Замахшарий ҳам шарт майлида келтирувчиларни иккига бўлиб баён қилган, бири асли ҳарф бўлганлари бўлса, иккинчиси исм бўлганларидир [5: 205]. Ўзидан кейин келаётган феълни жазмда келтириб, унинг ҳозирги замон шаклида келишини талаб қилувчи ҳарфларнинг сони тўртта эканлигини баён қилиб: «Шулардан биринчиси لم - феълнинг бўлишсизлик юқламаси бўлиб, уни шарт майлида келтиради», деб ёзган ва қуйидаги мисолни келтирган эди: ألم أضرب زيدا (Зайдни урмадимми?) [1: 42a].

Муҳаммад Хайр Ҳалвоний жазм ҳарфларини иккига бўлиб: «Бири ҳозирги замон феъл шаклидан олдин келиб, шарт маъносини бермайди, иккинчиси шарт маъносини бериб, иккита феълни шарт майли шаклида келтиради», деб ёзган [3: 144]. Бу олим шакл ва маъно эътиборидан тақсимлаган бўлиб, асли исм бўлган шарт маъносини берувчи сўзларни иккинчи гуруҳга киритган.

Саккокий биринчи келтирган لم ҳарфи мутлақ инкорни ифода этади [1: 42b]. Ўтган замонда тугалланган, ҳозирги замонда умуман давом этмайдиган бўлишсизликни англатади. Мисол учун: لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ (У туғмаган ва туғилмаган зотдир. Ихлос сураси, 3-оят).

Али Жосим Салмон бу ҳарфдан кейин келаётган феъл тушиб қолиши, тушиб қолган феъл жумла давомидаги феъл маъносидан баён қилинишини айтиб, қуйидаги байтни мисол келтиради:

ظننت فقيرا ذا غنى ثم نلته فلم ذا رجاء ألقه غير واهب

(Бойлик эгаси бўлиб, фақир ҳисобладим ўзимни,

Сўнг бойликка эришдим, берувчидан бошқаси бўлиб, илтимос эгасига учрашмадим) [4: 193].

Саккокий, Замахшарий, Ибн Саррож каби араб тилшунослигида катта мавқега эга тилшунослар асли ҳарф бўлиб, шарт майлини келтирувчи сўзлар тушиб қолмаслигини айтадилар. Ибн Саррож бу ҳарфларнинг хосликларини айтиб: «Агар тушириб қолдириш ихтиёр қилинса ҳам тушириб бўлмайди», деб ёзган [2: 156]. Али Жосим келтирган далилни инкор қилмаган ҳолда, Саккокий, Замахшарий, Ибн Саррож фикрлари кучли ҳисобланади. Али Жосим келтирган

далил араб шеъриятида жуда ҳам кам қўлланадиган ҳолат ҳисобланади. Кўп ифодаланадиган ҳол бўлганида бошқа тилшунослар ҳам келтирган бўлишар эди.

Саккокий لم сўзи феълга ҳам маъно ҳам шакл жиҳатидан таъсир қилишини баён қилиб: “Феълнинг ҳозирги замон шакли билан келиб, унга ўтган замон бўлишсизлиги маъносини беради,” деб ёзган [1: 42b]. Демак, бу ҳарф ҳозирги замон феъл шаклидан бошқа бир ҳолда келмайди ва ҳозирги ёки келаси замон маъноларининг бўлишсиз шаклини ифода этмайди. Бу хосликлари билан мазкур сўз араб тилида ҳозирги замон феъли белгиларидан энг ажралиб турадиган белги ҳисобланади. Саккокий бу сўзнинг тузилиши ҳақидаги қараши Фарро (Абу Закарийё Яҳё ибн Зиёд 761-822) фикрига таянганлигига ишора қилиб: “Бу ҳарфнинг асли Фарро (Аллоҳ раҳмат қилсин) фикрига кўра لا бўлиб, сўз охиридаги “alif” “mīm”га айлантирилган,” деб ёзган [1: 42b]. Фарро фикрини Саккокий келтиришини маълум бир асосга эга эканлиги бўлса, яна бир ажойиб жиҳати ўзи Басра мактаби тарафдори бўлсада, Куфа мактабининг машҳур вакилининг фикрини қўллаб-қувватлаши ҳисобланади.

Кейинги сўзга тўхталиб: “Иккинчиси لما - ўтган замонни бўлишсизлигини ифодалаб, феълнинг ҳозирги замон шаклини талаб қилади,” деб ёзган [1: 42b]. لما сўзи ўзидан кейинг феълни ҳозирги замон шаклида келтириб, ўтган замон бўлишсизлиги маъносини ифодалаши لم сўзи билан бир хил. Лекин Саккокий айтганидек: “Бу ҳарф لم дан фарқли ўлароқ ўтган замондан ҳозиргача бўлган даврдаги бўлишсиз маъносини ифодалайди” [1: 42b]. икки сўзнинг шаклини талаб қилиши бир хил бўлсада, маънодаги фарқи لم ўтган замон бўлишсизлигини таъкид ўлароқ ифодаласа, لما яқин ўтган замон бўлишсизлигини ифода этади. Яна бир маънодаги фарқли жиҳати لم билан келган феълдан бирор натижа кутилмайди, аммо لما билан келса, натижа кутиш мумкин, мисол учун: لم أذهب إلى بيت جدي – (бобом уйларига умуман бормадим), لما أذهب إلى بيت جدي – (бобом уйларига ҳали бормадим).

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Андалусий шоир Мумаззақ Абдийнинг қуйидаги байтини келтиради [1: 42b]:

فإن كنت مأكولا فكن خير أكل وإلا فأدركني ولما أمزق

Гар бўлсам емиш мен, бўл энг яхши егувчи сен,

Бундай қилмасанг гар, қўлга кирит мени, бўлмасам бурдаланиб кетмайман ҳали.

Бу сўзнинг тузилиши борасида Саккокий: “Наҳвийларга кўра ҳарфнинг асли لم+ما дир,” деб ёзиб, икки сўзнинг фарқли жиҳатларидан яна бирини айтган: “لم дан қўллашдаги фарқи бу ҳарфдан кейин феъл тушиб қолиши ҳам мумкин. Масалан: خرجت ولما (أدخل) [кирмадим]” [1: 42b]. Демак, бу ўринда ундан кейинги тушиб қолган феъл маъноси ўзидан олдинги тушиб қолмаган феъл маъносидан англашилади.

لما сўзи яна қуйидаги вазифани бажариши мураккаб маъно хусусиятларига эга эканлигини кўрсатади. У истисноликни ифодалаб, لا ўрнида ва маъносидан

келиши мумкин, мисол учун: *عزمت عليك لما فعلت* – (сен қилган ишингдан бошқасини сўрамайман) [1: 42b]. Жумланинг асл *عزمت عليك إلا فعلك* шаклидадир.

Яна бир вазифаси *حين* – (вақтида) маъносида келиб, ўзидан кейинг феъл фақат ўтган замонда келади, мисол учун: *لما كتبت هذه الرسالة دخل أبي* – (бу хатни ёзиб бўлганимда отам кирдилар) [1: 42b].

Абу Яъқуб Саккокийнинг ёрдамчи сўзларнинг бу тури ҳақидаги қарашлари ўзининг ихчамлиги ва далилларга таянганлиги ва, албатта, ўзига хос баён усулига эга эканлиги кўрсатиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. MU – Имом Абу Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаҳу-л-улум. Анкара Milli Kütüphanesi. Қўлёзма 26 Нк 192 рақам. – 244 в.
2. أبو بكر محمد بن سهل بن السارج النحوي البغدادي. تحقيق الدكتور عبد الحسين الفتلي. الأصول في النحو. الجزء الثاني. – بيروت. مؤسسة الرسالة. 1996. صفحة 464
3. الدكتور محمد خير الحلوني. تحقيق عبد الرحمن النجدي. الواضح في النحو. – التراث. دار المأمون للتراث. 2000. صفحة 355.
4. علي جاسم سلمان. موسوعة معاني الحروف العربية – عمان. دار أسامة. 2003. صفحة 257.
5. العلامة محمود بن عمر الزمخشري. تحقيق الشربيني شريدة. المفصل في صناعة الاعراب. – القاهرة. دار الحديث. 2013. صفحة 359.

“АТВОҚУ-З-ЗАҲАБ ФИ-Л-МАВОЪИЗ ВА-Л-ХУТАБ” АСАРИ ВА УНИНГ ШАРҲИДА ТИЛГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Шерова Мавзуна Маъмуровна

Ўзбекистон халқаро

ислом академияси Ўзбек тили

ва мумтоз шарқ адабиёти

кафедраси таянч докторанти

mavzunasm@gmail.com

тел: 99/8002257

Миллатнинг ифтихори, асосий рамзларидан бири она тили саналади. Уни асраш, тилнинг конун-қоидалари доирасида, тўғри сўз-иборалар орқали ифодалаш жамият келажагидир. Тилга оид кўплаб қўлёзма, манба, асар ва ўғит-насихатларлар ҳанузгача илмий-оммавий муомалага киритилмоқда. Маҳмуд Замахшарий насрий ижодининг ёрқин намуналаридан бири “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” (Ўғит ва насихатларнинг олтин мунчоқлари). Юз мақолалик панд, насихат, яхши ҳислатлар ва ҳикматли сўзлардан иборат асар. Немис ва француз тилларига таржима қилинган. Вена, Штутгарт, Париж, Байрут ва Мисрда чоп этилган [1;11]. Асар ўзбек олимлари Шайх Абдулазиз Мансур, Рашид Зоҳид, Маҳкам Маҳмуд, Назарбек Раҳимлар томонидан ўзбек тилига таржима қилинган [2;205-208]. Хўжандлик арабшунос М.Оқилов мазкур

асар асосида Москвада номзодлик диссертациясини ёклаган. А.Рустамов, У.Уватов, З.Исломов каби олимларимиз амалга оширган ишлари таҳсинга лойиқдир [3;116]. Қолаверса, М.Ҳакимжонов, М.Носирова, С.Дўстматов, С.Юсупова каби олимларимиз ҳам муносиб ҳисса қўшмоқдалар.

“Атвоқу-з-заҳаб” мураккаб сажъ усулида ёзилганлиги боис, шарҳ талаб асарлардан саналади. Унга XX асрнинг биринчи ярмида яшаб, Эрон адабиёти ривожига салмоқли ҳисса қўшган адиб Мирзо Иброҳим-хон Мастоуфий Аштиёнийнинг ўғли ибн Ёътисом Малик [4;56] томонидан “Қалойиду-л-адаб фи шарҳ Атвоқу-з-заҳаб” [5;1] номли шарҳ битилган. Шарҳ насиҳат, ҳукм, ваъз ва ахлоқ мукаррамга бағишланган юз мақолалар шарҳини қамраб олган [6;12]. Муаллиф ўз шарҳида диний, илмий ва дунёвий ғояларни уйғунлаштириб, оммабоп усулни танлайди ва бадиий ёндошган ҳолда яна бир мустақил асар, дурдона манбани яратади.

“Атвоқу-з-заҳаб”даги мақолаларни шарҳлашда Мирзо Юсуфхон Замахшарий баён этган маърифий, ахлоқий мунозара ва фикрлар ҳақида Қутайба, Марвон ибн Ҳакам, Сайфий, Шайбӣ, Абул Фатҳ Бастиӣ, Бузуржмехр (Бузургмехр) каби донишманд, сўз усталари, ўз даври адабиёт вакиллари, турли мавзулардаги шеър, иборалари доирасида ўз шарҳини ёзган. Шу каби тафсирлаш тилга оид мақолаларда ҳам ўз аксини топган. Муаллиф шарҳга аввал Замахшарий ўғитини келтириб, тагидан эса ўз шарҳини баён этади. Дейлик, “Атвоқу-з-заҳаб”нинг қирқ бешинчи мақоласида: “Тилини тиймаган, жиловламаган кимса лоф, беҳуда сўзлари туфайли кундузи афсусланар, кечалари қайғу ва ташвишдан уйқуси қочар, айбдорлар ётоғида муз қотар. Тили маҳзун (маъюс) бўлганнинг дили маҳзун бўлмас. Тили узун бўлганнинг умри қисқа бўлур. Ҳеч кимсага сирингни айтма, фақат ҳар жиҳатдан ишончли, ҳар омонатини асровчи дўстинг бўлса бошқа гап...” Мазкур мақолани Ёътисомий куйидагича шарҳлайди: “Кишининг ҳалокати икки жағи орасидадур, надомат чекади, қўлидан кетган нарсасига қайғуради. Ибн Соийда айтади: Бани Одамнинг саккиз минг айбини санадим. Биттагина ҳислатни топдимки, агар уни ишлатса – айблари кўринмайди, дедилар: қайси ҳислат? Жавоб берди: “Тилни сақлаш”. Машойиҳлар айтади: “Тилингни сақла, унинг ёмонлигидан сақлан. Тил – очиқ-ойдин душмандир. Бирор жойда сўзласанг сўзингни зийнатла. Бунда сен учун ёрқин савоблар кўринади. Гўзал ҳислат ва шарафли хулқлар билан хулқланган кишиларгина сирингни сақлайдилар. Чунки, олижанобларнинг кўкси – сирлар қабридир” [7;85]. Етмиш бешинчи мақолани куйидагича тафсирлайди. Донишмандлар айтади: баъзан тил билан жароҳатлаш тана билан жароҳатлашдан қаттиқроқ бўлади. “Ибн Масъуд розияллоху анху дедилар: “Тилинг – сендан бошланадиган кескир қилич, каломинг эса сенга қайтадиган ўтқир ўқдир. Сўзлашда мўътадил бўл. Кишиларга адоват қилишдан сақлан”, Лукмони Ҳаким васиятларидан: “Эй ўғлим! Сўзнинг тошданда қаттиқроқ, нинаданда учлироқлари бор. Қалбларнинг экинзорлари бўлиб, унга энг гўзал сўзларни қада. Гарчи барчаси кўкармаса-да, баъзилари униб чиқади” [8;132].

Шорих мақолалар шарҳини шу тарзда ахлоқ ва адаб донишмандларининг ахлоқий қараш ва фикрлари билан тўлдиради. Жумлалар ифодаланишининг ўзига хослиги бобида ўқувчи тушуниши енгил, соддалик билан илғаб олиши учун мантикий ва фалсафий, тафсир қилиниши мушкул бўлган фикрларни умумлаштириб, инсонни эзгуликка чорлайди. Зеро, тилнинг хусусиятлари, меъёрий бирликлари орқали тўғри, гўзал сўзларни қўллаш нафақат тилнинг балки кишининг ҳам мавқеини туширмайди.

Мирзо Юсуфхон ҳикматли сўзларни келтирар экан, одоб, тил ҳақида қанча таъриф берилмасин оз эканлигини аслида одобнинг маъносини англаш муҳимлигини эътироф этади. Маҳмуд Замахшарийнинг “Атвоқу-з-заҳаб” асари таъсирида ёзилган шарҳ ҳам мустақил асар саналиб, ахлоқий, адабий, фалсафий йўналиш ривожига ўз таъсирини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиёт (манба, диссертация)лар:

1. Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971. – Б.11.
2. Sherova M. Mahmud Zamakhshari's Work “Atwoqu-z-zahab” is a unique example of the development of didactic heritage // The American Journal of Social Science and Education Innovations. (ISSN – 2689-100x) Published: August 19, 2020 | Pages: 205-208
3. Элмуродов И.К. Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжам ал-удабо” асари X-XII асарлар Хоразм илм-фани ва адабиёти тарихини ўрганишда муҳим манба, Дисс...тарихнавислик, манбашунослик,...тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун.—Т., 2002. — Б.116.
4. Краткая история литератур. Ирана, Афганестана и Турции. Курс лекции.-Л.;ЛГУ, 1971,- Б-56.
5. يوسف خان ابن ا اعتصام الملك. قلائد الادب فى شرح اطواق الذهب. التمدن مصر 1321.
6. ناصر حسننى نيا. اعتصام الملك (اعتصاهى) به دو ادب فارسى و عربى. قزوین 2013ص13 www.jalil.ut.ac.ir
7. يوسف خان ابن ا اعتصام الملك. قلائد الادب فى شرح اطواق الذهب. التمدن مصر 1321. ص
8. يوسف خان ابن ا اعتصام الملك. قلائد الادب فى شرح اطواق الذهب. التمدن مصر 1321. ص

“ШОҲНОМАЙИ ТУРКИЙ” ЁҲУД ИЖТИМОЙ АХЛОҚИЙ ҚОМУС

Бўриев Жалолиддин Алиқулович,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
таянч докторанти.

Телефон: +99891-320-85-45

Email: jburiyev1977@mail.ru

«Қутадғу билиг» асарининг мазмуни, тили ва услубидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Юсуф Хос Ҳожиб араб ва форс тилларини мукаммал билган, бу тиллардаги диний, илмий, бадиий адабиёт билан чуқур таниш бўлган. Бундан ташқари шоир қадимий турк ёзма адабиёти, туркий халқлар оғзаки ижодини ҳам яхши билган, улар муҳотида тарбия олган. Шоир туркий элатларнинг қадимий қўшнилари хитой, мўғул, ҳинд, эроний халқлар

маданияти, юнон фалсафаси ва бошқа ўша давр маънавий ҳаётининг турли томонлари ҳақида мукаммал маълумот эгаси бўлган. Афсуски, бизгача шоирнинг ягона достонидан бошқа асари етиб келмаган. Аммо аниқ айтиш мумкинки, ҳеч қайси ижодкор илк ижодини 6,5 минг байтга яқин йирик достон ёзишдан бошламайди. Масалан, Амир Хисрав Дехлавий биринчи йирик достонини бошлаганда икки девон тузган ва улар таркибида бир қатор кичик маснавийлари бор эди.

Асосий қисм мазмуни ва мундарижасига кўра «Қутадғу билиг» достони минтақа адабиётининг биринчи босқичида яратилган туркий тилдаги ислом маънавиятининг бадиий фалсафий, ижтимоий ахлоқий қомуси деб баралла таърифласак арзийди. Унингдек улуғ яхлит китоб ал-Бухорийнинг «Жомеъ ас-саҳиҳ»идан кейин араб ва форс тилларида ҳам яратилмаган эди. VIII—IX асрларда Абдулҳамид ал-Котиб, Ибн ал-Муқаффа (720—756), Адиб Аҳмад Югнакий, ал-Жоҳиз (775—868) каби йирик адиблар томонидан асос солинган адаб илми, Абу Наср ал-Фаробийнинг ижтимоий-ахлоқий фалсафаси, «Шоҳнома» ва турк хоқонларининг ёдномалари, минтақа халқларининг бой маънавий мероси бу асар мағзига сингдирилган. Энг асосийси, бу китоб ислом минтақа маънавиятининг қомуси бўлди. Фирдавсий «Шоҳнома»си минтақа халқларининг ўтмиш тарихини бадиий акс эттирса, Юсуф Хос Ҳожиб асари унинг янги даврдаги ҳолатини бадиий тафаккур қонуниятлари асосида мужассам этди. Муаллиф ўз асарини «Шоҳномаи туркий» деб шуҳрат топганини айтади, бу қиёс шу маънода тўғрики, ўтмишда минтақа эроний ҳукмдорлар — Каёнӣ ва Сосонийлар ҳукмида бўлган эса, Юсуф даврида Сосонийлар мулки туркий ҳукмдорлар қўлига ўтган эди. Баласоғундан Бағдодгача туркий сулолалар ҳукм сураб эдилар. Шу сабабли энди сулолалар тарихи эмас, давлат бошқариш одоби муҳим эди. Асарнинг яна бошқа шуҳрат топган номлари «Адаб ул-Мулук» («Ҳукмдорлар одоби») ва «Ойин-ул-мамлакат» («Мамлакатни идора этиш қоидалари») худди шу жиҳатни акс эттирар эди.

«Қутадғу билиг» қаҳрамонлари фақат тўрт киши эмас, унинг асари бадиий умумлашмаларни ҳаётдан узиб акс эттирган деб бўлмайди. Достон ҳаёт ҳақиқатлари билан тўлиқдир. Унда ўша давр турмушининг барча қирралари, икир-чикири, зиддиятлари ўз ифодасини топган. Юсуф Хос Ҳожиб ўз юксак ўй-хаёлларини ажойиб тимсолларда ифодалар экан, ҳаётдан бир зум узилмайди, давр зиддиятларидан кўз юммайди, жамиятдаги барча табақа, тоифаларга хос фазилят, қусурлар, ижтимоий аҳволни аниқ идрок қилади. «Қутадғу билиг» китоби авом халқ учун эмас, биринчи навбатда, хоқон ва беклар, яъни юртнинг ҳукмдорлари учун атаб ёзилгандир. Туркий сулолалар бутун ислом минтақасида ҳукмфармо бўлиб келаётган бир пайтда, ижтимоий жиҳатдан «Шоҳнома» дан кўра «Қутадғу билиг», яъни «ҳукмдорлар Адабномаси» кўпроқ зарур ва бу китоб айнан туркий тилда ёзилмоғи керак эди.

Юсуф Хос Ҳожиб ушбу ижтимоий заруратни вақтида англаб етди, ҳамда унга юксак савияда жавоб бера олди. Унинг асарини туркий ҳукмдорлар қай даражада ўқиди ва ўзлаштирди, бу бошқа масала.

«Қутадғу билиг»нинг бадиийлиги жуда юқори. Ундаги ҳар бир қирра, воқеалардаги ҳаётийлик ва шоир ҳаёли ўзаро ниҳоятда уйғун. Шоирнинг тасвирлари ёрқин, тили ниҳоятда ширали, мазмунга бой. Ислом минтақа шеърятининг энг асосий услуби хусусияти — ҳар бир байтнинг мустақил тасвирий, тимсолий бирлик даражасига кўтарилиш талаби Юсуф томонидан тўла ҳис қилинган ва амалга тадбиқ этилган. Унинг жуда кўп байтлари ҳикматли сўз (афоризм) даражасига кўтарилган. Ҳар бир байт тугал тасвир (яхлит образ) беради. Асар тавҳид ёки ягона Аллоҳ ҳамди билан бошланади.

Хуллас, туркий тилда яратилган бу буюк асар минтақа адабиёти ривожининг биринчи босқичи учун маълум маънода якунловчи асар бўлди. Бу босқичнинг ўзига хос икки жиҳатини қайд этиб ўтмоқ керак.

Биринчидан, бу даврда илм-фан ва ёзма бадиий адабиёт асосан турли ҳукмдорлар саройи қошида, улар ҳомийлигида ривож олиб, гуллаб-яшнади. Агар Аббосий халифалар саройида араб тилидаги шеърят, Сомоний ва Ғазнавийлар ҳузурида форс тилидаги адабиёт паноҳ топган бўлса, Қорахонийлар даргоҳида туркий шеърятнинг буюк намунаси дунёга келди.

Иккинчидан, бу адабиётнинг ўзига хос томони маърифатчилик эди. Нафақат адабиёт, балки бу даврнинг бутун маънавиятида етакчи руҳни ақлга таяниш, билимга чорлаш, ижтимоий адолат, марғуб ахлоқни ақл, заковат кучи билан ўрнатишга ишонч ташкил қилар эди. Бу адабиёт биринчи навбатда ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга мўлжалланган ва ўшаларга тўғри йўлни кўрсатишни мақсад қилган эди.

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ НУТҚИЙ ИМКОНИАТЛАРИ

Худайназарова Ўғлоной Алламуродовна,
Термиз давлат университети ўқитувчиси.

Инглиз тили фразеологик бирликларининг ўзга тиллар фразеологик бирликларидан турли йўللار асосида шаклланиши орқали ажралиб туриши барчамизга маълум. Ўзга тилларда фразеологизмларга нисбатан нутққа тайёр холда олиб кириладиган тил бирлиги сифатида қаралса, инглиз тилида биз уларни бадиий, диний манбалар асосида бойитилган ҳамда кўчма маъно ифодаловчи турли кўринишлардаги тил бирликлари сифатида қабул қилишимиз мумкин.

Машҳур инглиз ёзувчиси ва суҳандони Найджел Рис ўзининг “Dictionary of popular phrases” номли китобида фразеологик бирликларни қуйидаги турларга бўлади.

Stock phrases – таниқли ибора, жумлаларнинг қўпол тарзда бузиб қўлланилиши. Бирор шахс ёки маълум гуруҳ томонидан вазиятга боғлиқ ҳолда қўлланилувчи иборалар: *Gottle o'geer-bottle of beer* – асосан машхур тақлидчилар томонидан *бир бутилка пиво* сўзининг бузиб айтилиши; *Rhubarb, rhubarb* – беҳудага гаплашмоқ [1;92]. Ушбу лексемалар мусиқа асбобидан таралаётган ёқимсиз мусиқага ишора ҳисобланиб, фразеологик бирлик сифатида *сафсата, тузсиз суҳбат* маъносида қўлланилади. Баъзида жанжалли, мунозарали, *қайноқ баҳс* маъноларини ҳам англатади.

Catch phrase (ўзлаштирилган иборалар) – маълум бир манба асосида шаклланган ёки ҳақоратомуз кўринишдаги нутқда тез-тез қўлланилувчи ибора. *Loadsamoney* – каттамикдордаги пул. *Everything in the garden's lovely* – “ҳаммаси жойида”. 1870-1922 йилларда яшаб ижод этган Мария Ллойднинг машхур қўшиғи сарлавҳаси асосида шаклланган ибора.

Cliché (бу ҳақда юқорироқда фразеологик чатишмалар доирасида ҳам маълумот бердик) – нутқда тез-тез мурожаат этилувчи, асл келиб чиқиши маълум бўлмаган иборалар. Қизиқарсиз, самарасиз, аниқ бир маънога эга бўлмаган, нутқда тез-тез қўлланилувчи турғун бирикмалар. Оддий, барчанинг нутқида қўлланиладиган иборалар. *His death diminishes us all* – Унинг ўлиmidан биз чуқур қайғуга ботдик.

Format phrases – шакллантириладиган иборалар. Янги сўзларни киритиш орқали иборалар маъносини ўзгартира оладиган асосий ибора ёки гап тузилиши: *The first –years are the hardest* (Энг дастлабки йил энг оғир йил. Турмушда, иш фаолиятида, ўқишнинг илк даврларида дуч келинадиган қийинчиликларни ифодалайди); *If God had intended us to-he wouldn't have* – Оллоҳ истамаганида шу ишлар бўлмас эди; *If God had intended Jewish women to exercise, he'd have put diamonds on the floor* – Агар Худо яхудий аёлларнинг спорт билан шуғулланишини мўлжаллаганида, у ерга олмос қўйган бўларди[2;35].

Idioms – метафорик маънони унинг маъносига бошқача етказиш учун ишлатиладиган чиройли ифода, бошқа тилларга айнан таржима қилиб бўлмайдиган ибора. *To have the bats in the belfry* – *ахмоқлик қилмоқ, жинни бўлмоқ*. Ўзбек тилида *аммамнинг бузоғи* деган фразеологизм ўзбек тилидаги идиомаларга тўғри келади.

Nickname (тахаллус) – қўшимча, маъноли ном. *The angel of death* – ўлим фариштаси. Иккинчи Жаҳон урушида Аушвиц (Освенцим) лагеридаги беморлар қўл томирлари ҳаракатига қараб уларнинг яшаши ёки ўлишини айтиб бера олган Йозеф Менгелега нисбат берилган бу ном XVIII асргача нутқда қўлланилмаган. Бундан ташқари, инглиз тилида *Beauty and the beast* – *Соҳибжамол ва маҳлуқ* иборалари ҳам гўзал рафиқа ҳамда кўримсиз эркак жуфтлигига нисбатан қўлланилади [3;35-70].

Sayings – аниқ манбага мурожаат қилмайдиган таниқли ибора ёки сўз. Донолик ва ҳақиқатни ифодаловчи қисқача умумий маслаҳат. *The road to hell is*

paved with good intentions-Жаҳаннам яхши ният ва истакларга тўла [4;16]. Ушбу фразеологик бирлик инсонларнинг бир-бирига мурувватли бўлиши кераклигини уқтиради. *Hell is full of good meanings, but heaven is full of good works* [5;234]- Дўзах яхшиликлар билан, жаннат яхши амаллар билан тўла. Ушбу фразеологик бирлик доимо эзгу ишларни амалга оширишни тавсия қилади.

Slogan – реклама вазифасини бажарувчи, бирор ҳаракатни амалга оширишга даъват этувчи ва ундовчи, диний ва дунёвий эътиқодимиз, дунёқарашларимиз, мақсадларимизни ифода этувчи фразеологик бирликлар. *Jim Crow*– ушбу ибора 1880 йилдан бошлаб қўлланилган бўлса-да, унинг келиб чиқиши 1730 йилга, яъни қоратанлиларнинг шу ном остида аталиши орқали келиб чиққан. *Jim Crowism* бугунги кунда “ажратиш”, “яккалаш” маъносини англатади [6;20].

Colloquialism – идиомалар билан бойитилган сўзлашув тили: *Free, gratis and for nothing* –*хотис хизмат учун* маъносини англатади(текинга, мутлақо бепул). *To get away with something scot-free*–*сувдан қуруқ чиқмоқ*. *Scot-sceot* сўздан олинган бўлиб, у Ўрта асрларда маҳаллий суд ижрочиси ёки шерифга тўланадиган бож ҳисобланган. *I your shell-like ear*–*қулогингизга айтмоқ* деб таржима қилинувчи ушбу ибора *суҳбат қурмоқ* маъносини билдиради.

Quotation – иқтибослик асосида ҳосил қилинадиган иборалар. Маълум матн ёки манбадан олинган ибораларнинг ўзга кишилар томонидан қўлланилиши: *Beauty is not necessary to God's angels* (Tertullian-машхур полемист ва ахлоқшунос олим, теолог томонидан қўлланилган ибора, *Women's dress*) [7;8] – Гўзаллик Худонинг фаришталарига керак эмас. *Atheism is the vice of few intelligent people.*–Атеизм ахлоқсизлар иллати. (Voltaire) [8;12]. Ушбу иборалар бошқа инсонлар нутқида тез-тез учраб туради.

Хулоса

Кўриб ўтганимиздек, инглиз фразеологиясида турғун бирикмаларга ёндашув ўзбек тилшунослигида кузатилганига нисбатан кўламдор. Бу жиҳат маълум маънода тадқиқ объектининг чегарасини белгилашда чалкашликларга сабаб бўлади ва биз профессор А.Э.Маматовнинг хулосаларига эргашган ҳолда, фразеологизмларни тор маънода тушуниш тарафдоримиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Dictionary of popular phrases. Rees, Nigel.1944.London:Bloomsbury.p 92.
2. Mark my words: great quotations and the stories behind them. Rees, Nigel, 1944. New York: Barnes & Noble. Inc.p.35.
3. A word in your shell-like: 6000 curious and everyday phrases explained. Rees, Nigel. 1944. Glasgow: Collins. P.35-70.
4. Mark my words: great quotations and the stories behind them. Rees, Nigel, 1944.New York: Barnes & Noble. Inc.
5. *Proverbs*, Info base Publishing, 2007, p. 234.
6. Slogans. Rees, Nigel.1982.London. Allen & Unwin. P.20.
7. 12,000 religious quotations. Mead, Frank S.(Frank Spencer), 1898-1982. Grand rapids, Mich.: Baker Book House. P.8.

8. 12,000 inspirational quotations. 2000. Springfield, Mass.: Federal Street Press. P.12.

TARJIMASHUNOSLIKNING HOZIRGI ZAMON ADABIYOTIDAGI O‘RNI

A’zamova Gulasal Sodiq qizi,
*Farg‘ona davlat universiteti Chet tillar
fakulteti ingliz tili o‘qituvchisi.*

Butun dunyo miqyosida turli xalqlarning o‘zaro siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy hamkorligi brogan sari kuchayib bormoqdaki, bu aloqalarni tarjimasiz tasavvur ham qilib bo‘lmaydi. Bugungi kunda tarjimaning ahamiyati haqida gapirish quyoshning ahamiyatini tushuntirishday gap bo‘lib qoldi. Ya’ni quyoshsiz yer yuzida hayot bo‘lmagani kabi, tarjimasiz turli xalqlarning o‘zaro aloqasi, o‘zaro aloqasiz esa taraqqiyot bo‘lmaydi. “Boshqa xalqlar hayotidan voqif bo‘lmaslik, g‘ofillik, milliy mahdudlikka olib keladi” [1.18]. Shuning uchun ham tarjimaga xalqlarni bir-biriga bog‘lovchi halqa, fan va madaniyatni rivojlantiruvchi va boyituvchi vosita, o‘zaro hamkorlik va hamjihatlikka asos soluvchi ko‘prik deb qaraladi. Demak, tarjima:

- xalqlar o‘rtasida do‘stlik va hamkorlik o‘rnatilishi;
- ilmiy-texnik taraqqiyotning jadallashuvchi;
- madaniyat, san’at va adabiyotlarning bir-biriga ta’siri;
- tillarning boyishida muhim rol’ o‘ynaydi.

Tarjima – muayyan tilda og‘zaki yoki yozma ravishda bayon qilingan fikrni boshqa til vositalari bilan qayta ifodalash. Hozirgi paytda tarjimashunoslikka, matnshunoslikka, adabiyotshunoslikka oid ko‘plab ma’lumotlar, maqolalar yozilmoqda, yangi yaratilgan asarlar haqida tanqidchilarimiz qarashlari bayon etilib bormoqda. Tarjima haqidagi mavjud nazariy adabiyotlar nimani tarjima qilish mumkinu, nimani o‘g‘irish amrimahol degan muammoni tahlil qilishga bag‘ishlanadi. Tarjima ilmiy tadqiq qilish mumkinligiga ko‘p mutaxassislar hamon ishonmay keladilar, ular o‘zlarining umidsizligini ko‘proq tarjimachilikning xususiyatlarini ro‘kach qilish bilan niqoblashga intiladilar. «Nazariyani «san’atning alohida turi bo‘lgan tarjima» qiziqtirishi kerak»,— deb uqtiradi rus klassik va sovet adabiyotidan nemis tiliga tarjimalar muallifi, GDR San’at akademiyasining a’zosi Alfred Kurella. «Mening biz yaratayotgan «tarjima nazariyasi»ga unchalik ishongim kelmaydi. Ishqilib, keyin o‘zimiz qurgan qal’ani o‘zimiz buzib o‘tirmasak bo‘lgani»,— deb unga hamovoz bo‘ladi litvalik shoir va tarjimon V. P. Bleje.

Tarjimaning adabiyotdagi bosh xossasi uning boshqa til vositalari bilan qayta yaratishdan iborat ijodiy jarayon, so‘z san’ati ekanligidadir. Chunki san’atning boshqa turlari (tasviriy san’at, musiqa, raqs) tarjimasiz ham barchaga tushunarlidir.

Tarjima nazariyasining hozirgi zamon adabiyotidagi ahamiyati shundaki, turli yo‘nalishda ijod qiladigan tarjimonlarning o‘zboshimchaliklariga chek qo‘yib, ularga badiiy tarjimaning amaliyotda sinovdan o‘tgan maqbul yo‘llarini ko‘rsatadi.

Tarjimaga qanday yondashish, tarjima jarayonida qanday usullardan foydalanish, u yoki bu muammoni hal qilishda qanday yo‘l tutishni o‘rgatadi.

Ko‘p asrlik tarjima tarixi yutuq va qusurlarini tahlil qilish asosida muayyan prinsip va qoidalarni ishlab chiqqan tarjimashunoslik fani har qanday tarjimonga umumiy yo‘l-yo‘riq berishga yo‘naltirilgan. Ana shu umumiy qonun-qoidalaridan kelib chiqqan holda, har bir tarjimon konkret asar tarjimasida yuzaga kelgan o‘ziga xos muammolarni o‘zi individual ravishda hal qiladi.

Tarjimashunoslikning hozirgi zamon adabiyotidagi o‘rnini bilish uchun asarlarga qarash kifoya. “Har bir tilda o‘sha tilning sohibi hisoblanmish xalqning o‘zi ko‘proq mashg‘ul bo‘lgan xo‘jalik, ishlab chiqarish sohalari hamda uni o‘rab turgan tabiiy muhit (iqlim, hayvonot va o‘simliklar olami, tog‘, cho‘l, sahro va hokazo)ga aloqador so‘zlar, atamalar, iboralar boshqa tillarga nisbatan ko‘proq yoki kamroq bo‘lishi mumkin” [2.43]. Tarjima qilinayotgan asar xam xuddi shu kabi o‘rinlarga e‘tibor qaratib tahlil etiladi, zamonaviy so‘z va terminlarga alohida urg‘u berilgan holatda tarjima qilinadi. Shuning uchun ham tarjimashunoslik adabiyotshunoslik bilan chambarchas bog‘liqdir.

Yangi so‘z va so‘z birikmasi yaratish orqali ba’zi tarjimonlar milliy xos so‘z va iboralarni, nom va tushunchalarni tarjima qilib oladilarki, bu hol ko‘pincha o‘zini oqlamaydi. Bu esa, termin fodalagan ma’no berilib, terminning o‘zi qurbon qilinadi. Xozirgi zamon adabiyotida xam tarjimaga shu jihatdan ko‘p talablar qo‘yilmoqda. Masalan, M.Kenjabek “Evgeniy Onegin” tarjimasida “troyka”ni – “uchot”, “kotlet”ni – “qiyma et” sifatida tarjima qiladiki, bunda termin ifodalagan ma’no berilib, terminning o‘zi qurbon qilinadi. Yoki “Kreshenskie vecheri” marosimini – “hayit shomi”, “muqaddas shomlar” deb beradi. Holbuki, bu nasroniylarga xos but yuvish bayram oqshomi hisoblanadi. Shunga o‘xshab, “palov”ni – “risovaya kasha”, “pirog”ni – “somsa”, “kosa”ni – “glubokaya tarelka”, “kasha”ni – “shovla”, “shiy”ni – “sho‘rva” deb o‘girish ham o‘zini oqlamaydi.

Agar biz XIX asrga bo‘lgan badiiy tarjimani zamonaviy tarjimalar bilan solishtirsak, juda katta farq borligini ko‘ramiz. Bu farq, birinchidan, uslub va metod jihatidan ko‘zga tashlanib turadi, ikkinchidan, XIX asrdan keyin o‘zbek adabiy tilida ro‘y bergan katta o‘zgarishlar tarjima san’atiga ham ta’sir qildi. Yangi- yangi so‘z, termin va iboralar bilan boyigan o‘zbek tili har qanday ilmiy jihatdan chuqur va badiiy

mukammal asarlarni ham tarjima qilish imkonini tug‘dirdi. Mamlakatimizda keng quloch yoygan tarjimachilik ishi zamonaviy adabiyotlarning yuksalishi, fanning rivojlanishi, xalqaro aloqalarning kuchayishida tayanch nuqtasi hisoblanadi. Tarjima kommunizm, jahonda tinchlikni barqaror etish uchun kurash g‘oyalarini tashviq qiluvchi ta’sirchan omil bo‘lib qoldi.

Davrlar o‘tishi, fan-texnika, adabiyot va san’at taraqqiyoti munosabati bilan xilma-xil sohalar bo‘yicha ko‘plab adabiyotlar paydo bo‘la boshlagan ekan, ularni ham muloqotga kirishilayotgan mamlakatlar tillariga yoki ular tillaridan ona tiliga tarjima qilishga ehtiyoj sezila boshlagan bir zamonda tarjimashunoslik xam doimo rivojlanib, adabiyot bilan yonma-yon o‘sib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. – Тошкент, 1978.
2. Саломов Ф., Комилов Н., Жўраев Т. Бадиий таржиманинг тараққиёт майллари таржима санъати (Мақолалар тўплами). – Тошкент, 1985.
3. Эгамова Я. Таржимада персонажлар нутқидаги жонли тил элементларини акс эттириш масаласи // Бадиий таржима – дўстлик қуроли (Мақолалар тўплами). – Тошкент, 1974.

MAHMUD ZAMAXSHARIYNING “AL-MUFASSAL” ASARIDA O‘TGAN ZAMON FE’LI HAQIDA

Musaev Islomxon Xodi o‘g‘li,

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

muislom94@gmail.com.

tel.: (91) 3229445

Arab tilida fe’l turkumi boshqa so‘z turkumlari ichida eng salmoqli o‘rinni egallaydi. Arab tilidagi fe’llarning morfologik xususiyatlarini bilmay turib, boshqa turkumlarga xos ko‘pgina grammatik qoidalarni o‘zlashtirish mumkin emas. Tilshunoslar bu masala bilan ilk o‘rta asrlardan kunimizga qadar jiddiy shug‘ullanib keladilar. Eng yangi, zamonaviy tadqiqotlar Abbos Hasan, Mustafu G‘alayiy, Fu‘ad Ne‘mat, Antuan Dahdah, Abu Bakr Abdul Aliy ishlarida jamlangan.

Ushbu maqolaga o‘rta asrlarning mashhur tilshunos olimi Mahmud Zamaxshariyning nazariy fikrlari asos qilib olindi. Jumladan u o‘zining mashhur “Al-Mufassal fi san’ati-l-i‘rab” va “Kitab ul-mufid fi tasrif tasnif” asarida o‘tgan zamon fe’li haqida shunday fikrlarni bayon qiladi:

O‘tgan zamon ish-harakatni o‘tgan zamonda bo‘lib tugallanganligini ifodalaydi. Misol: ضرب - urmoq, urdi, تح - ochmoq, ochdi.

Arab tili da bunday fe’llarni الماضى fe’llari deyiladi. Fe’llar o‘tgan zamonda shaxs-sonda tuslanganida birinchi shaxs birlikda o‘zbek tilida (im) qo‘shimchasi bilan ifodalansa arab tilida fe’ldan so‘ng (qo‘shimchasini qo‘shish bilan ifodalanadi. Ikkinchi shaxs birlikda (ing) arab tilida esa (qo‘shimchalari bilan ifodalanadi. Arab tilida o‘zbek tiliga xos bo‘lmagan (مؤنث- muzakkar, مذکر- muannas va ikkilik- المثنى) kategoriyalari mavjud.

Keltirilgan jadval orqali o‘tgan zamon fe’lining shaxs-sonda tuslanishi va uning o‘zbek tilidagi qiyosiy tahlilini ochib berishga harakat qildik.

النوع -jins	المفرد- birlik	المثنى- ikkilik	المجموع- ko‘plik	الف shaxs
كتبت- yozdim	im	كتبتنا -ikkimiz yozdik	كتبتنا -yozdik	كتبتنا -lik
نا-	ikkimiz	نا-	كتبتنا	الم تکلم- birinchi

shaxs							
مذ -اطب ikkinchi shaxs	م- ingiz	كْتَبْتُمْ - yozdingiz	تم -ا ikkingiz	كْتَبْتُمْ -likkingiz yozdingiz	-ing	كْتَبْتِ- yozding	مذكر -muzakkar
	ن- ingiz	كْتَبْتُنَّ - yozdingiz			-ing	كْتَبْتِ- yozding	مؤنث -muannas
الغا -ئب uchunchi Sh axs	-lilar	كْتَبُوا -yozdilar	تا- ikkisi	كْتَبْتَا -ikkalasi yozdi	i	كتب- yozdi	مذكر muzakkar-
	-ilar	كْتَبْنَ -yozdilar			-di	كْتَبْتِ- yozdi	مؤنث muannas-

O'tgan zamaon fe'l vaznlarining aniq nisbati:

Aniq nisbat oʻtgan zamon feʼllari birinchi undosh harfning unlisi () fatha boʻladi. Misol: تَفَعَّلَ، فَعَّلَ، تَفَاعَلَ، تَفَعَّلَ، فَعَّلَ، فَاعَلَ، فَعَّلَ، أَفَعَّلَ، أَفَعَّلَ yoki اِسْتَفْعَلَ dagi birinchi undosh harf (التاء) ning harakati fathalangan. اِنْفَعَلَ da esa fathalangan birinchi undosh harf (الفاء) ga tegishli اِفْعَلَ، اِفْعَلَ، اِسْتَفْعَلَ ning boshidagi (الألفات) eʼtiborga olinmaydi, chunki u mustahkam bogʻlangan ziyoda harf va tushurib qoldirish mumkin.

Fe'l boblarining o'tgan zamon majhul nisbati:

O'tgan zamon majhul nisbat fe'llari birinchi undosh harfning unlisi (◌⁸)
damma bo'ladi.

Misol: **أَفْعِلْ، أَنْفَعِلْ، أَفْعُلْ، أَفْعُولُ** yoki **تَفْعَلْ، تَفْعُلْ، تَفْعُولُ، تَفْعِلْ** Misol: **أَفْعِلْ، أَنْفَعِلْ، أَفْعُلْ، أَفْعُولُ** da vaslali hamza damma bilan harakatlanadi.

O'tgan zamon aniq nisbat fe'lining shaxs-sonda tuslanishi:

1) To'g'ri fe'llar:

ضَرَبَ هو، ضَرَبَا، ضَرَبُوا. ضَرَبْتُ هِيَ، ضَرَبْتَا، ضَرَبْنَا. ضَرَبْتَ، ضَرَبْتُمَا، ضَرَبْتُمْ. ضَرَبْتُ،

Va shuningdek boshqa barcha to'g'ri fe'llar.

2) ikkinchi va uchunchi undosh harfi ikkilangan fe'llar:

فَرَّ، فَرًّا، فَرُّوا. فَرَّتْ، فَرَّتَا، فَرَرْنَ. فَرَرْتُ، فَرَرْتُمَا، فَرَرْنَا. فَرَرْتُ، فَرَرْتُمْ، فَرَرْنَا :

Shuningdek ikkilangan fe'llarning barchasida ikkinchi o'zak undosh harfining asliy ko'rinishi fatha bo'ladi. Misol: أَحَبَّ asliy ko'rinishi أَحَبَّ shu bilan birga، حَاجٌ، كَابِلٌ ham. Lekin ظَلَّ ni aytganingizda ikkinchi o'zak undoshining asliy ko'rinishi kasra bo'ladi va uning aslisi ظَلَّ va agar ikkilikni bo'g'inlarga ajratganingda ikkinchi o'zak undosh harfining harakatini kasra qilasiz (ظَلَّنْ، ظَلْنِ) (ظَلْنِ) deb aytasiz va ظَلْتُمْ، ظَلْنَا، ظَلْتُمْ، ظَلْنَا harakatini kasra qilish mumkin. (ظَلْتُمْ، ظَلْنَا) kabilarda (ظَلْنِ) harakatini kasra qilish mumkin.

Noto'g'ri fe'llarning o'tgan zamon shaxs-sonda tuslanishi:

1) ikkinchi o'zak undoshi illatli fe'llarning o'tgan zamon shaxs-sonda tuslanishi:

Shuningdek
uch uzakli mujarrodd fe'llarning ikkinchi o'zak undoshiga e'tibor qilishinggiz lozim.

Agar u () (bo'lsa va uni tushirib qoldirganingizda undan oldingi undosh harfni unlisini kasra qilasiz.) () (kabi aytasiz va agar o'rta o'zak undoshi () (bo'lsa undan oldingi undoshning harakatini damma () (qilasiz. Agar () (kabi qolipida bo'lsa () (kabi illatli harfni tushirib yuqorida () (tuslaganingiz kabi undan oldingi undoshning harakatini kasra qilasiz.

() (kabi tarkibida zoida harflarga ega bo'lgan barcha fe'llardagi illatli harflardan oldingi undoshning harakatini fatha () (qilasiz.

() (singari fe'l boblarini ikkinchi o'zak undoshi illatli harflardan iborat bo'lsa to'g'ri fe'llar kabi tuslanadi.

2) uchunchi o'zak undoshi illatli harfdan iborat bo'lgan fe'llar:

رَمَى، رَمَا، رَمَتْ، رَمَتَا، رَمَيْنَ. رَمَيْتَ، رَمَيْتُمَا، رَمَيْتُمْ. رَمَيْتَ، رَمَيْتُمَا، رَمَيْتُمْ. رَمَيْتَ، رَمَيْتُمَا، رَمَيْتُمْ.

Shuningdek () (kabi uch o'zakli undosh harflarning uchunchi o'zagi () (iborat bo'lgan fe'llarning barchasi shu kabi tuslanadi va () (kabi to'rt o'zakli va zoida harflarga ega bo'lgan fe'llarning har biri yuqoridagi () (kabi tuslanadi. Ammo () (vaznida yasalgan uchunchi o'zak undoshi () (dan iborat bo'lgan fe'llar esa shaxs-sonda

دَعَا، دَعَوَا، دَعَا. دَعَتَ، دَعَتَا، دَعَوْنَ، دَعَوْتُ، دَعَوْتُمَا، دَعَوْتُمْ. دَعَوْتُ، دَعَوْتُمَا، دَعَوْتُمْ. دَعَوْتُ، دَعَوْتُمَا، دَعَوْتُمْ.

Shuningdek () (vaznida yasalgan fe'llar ham shu kabi tuslanadi.

سَرَوَا، سَرَوَا، سَرَوَا. سَرَوْتُ، سَرَوْتَا، سَرَوْنَ. سَرَوْتُ، سَرَوْتُمَا، سَرَوْتُمْ. سَرَوْتُ، سَرَوْتُمَا، سَرَوْتُمْ.

() (vaznida bo'lgan fe'llar o'tgan zamon shaxs-sonda:

رَضِيَ، رَضِيَ، رَضُوا. رَضَيْتَ، رَضَيْتُمَا، رَضَيْتُمْ. رَضَيْتَ، رَضَيْتُمَا، رَضَيْتُمْ. رَضَيْتَ، رَضَيْتُمَا، رَضَيْتُمْ.

() (vaznidagi fe'llarning uchunchi shaxs muzakkar ko'plikda tuslanganida o'rta o'zak undoshning harakatiga e'tibor beramiz. Agar uch o'zakli fe'llarning o'rta o'zak unlisi () (singari fatha bo'lsa uchunchi shaxs muzakkar ko'plikda () (dan oldingi undoshning harakatini fathaligicha qoldiramiz. Agar () (vaznida o'rta o'zak undoshining harakati kasra yoki damma bo'lsa uchunchi shaxs muzakkar ko'plikda () (kabi o'rta undoshning harakatini dammalaymiz.

O'tgan zamon majhul nisbat fe'llarning shaxs-sonda tuslanishi:

1) To'g'ri fe'llar:

ضَرَبَ، ضَرَبَا، ضَرَبُوا. ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُمَا، ضَرَبْتُمْ. ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُمَا، ضَرَبْتُمْ. ضَرَبْتُ، ضَرَبْتُمَا، ضَرَبْتُمْ.

Shuningdek () (kabi vazndagi fe'llar ham shaxs-sonda to'g'ri fe'llar kabi tuslanadi.

2) O'zak harfi ikkilangan fe'llarning shaxs-sonda tuslanishi:

شَدَّ، شَدَا، شَدَا. شَدْتُ، شَدْتَا، شَدْتُمْ. شَدْتُ، شَدْتُمَا، شَدْتُمْ. شَدْتُ، شَدْتُمَا، شَدْتُمْ. شَدْتُ، شَدْتُمَا، شَدْتُمْ.

Shuningdek () (kabi esa to'g'ri fe'llar kabi tuslanadi.

Noto'g'ri majhul nisbat fe'llarning shaxs-sonda tuslanishi:

xususiyatlari maxsus tadqiq etilgan. Tilshunoslikda “Muqaddamatu-l-adab” asari bo'yicha qator ishlar amalga oshirilganiga qaramay, bu borada o'z yechimini topmagan masalalar hali ko'p. Jumladan, “Muqaddamatu-l-adab” asarida ismlar qismidagi osmon jismlariga tegishli arabiy-turkiy-forsiy so'zlikning leksik-semantik xususiyatlari maxsus tadqiq etilmagan. Bu esa mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Asar besh katta qismga bo'lingan bo'lib [8], otlar, fe'llar, bog'lovchilar, ot o'zgartishlari va fe'l o'zgarishlari haqida bahs yuritadi. Asar 1137 yillari yozib tugallangan. Zamaxshariy o'z asarida o'sha davr arab tilining iste'molda bo'lgan barcha so'zlari, iboralarini qamrashga intilgan, ularning etimologiyasiga katta e'tibor qilgan. Shu boisdan ham Zamaxshariyning bu yirik asarini mazkur yo'nalishdagi dastlabki asarlardan deyishga haqlimiz. “Muqaddamat ul-adab”ning arab, fors, turkiy-o'zbekcha, mo'g'uliy so'zlik kiritilgan qo'lyozmalari mavjud. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, grekcha nusxasi ham mavjud.[9]

Z. Islomovning yozishicha, “Muqaddamatu-l-adab”ning birinchi qismi ismlarga bag'shlangan.[10] Bu qism 18 bob 78 fasldan iborat. Muallif bu qismdagi so'zlarni ma'lum mazmunga asoslangan ichki tartibda bergan. Qism zamon, samo, yer, ma'dan, yo'l, o'simlik, dehqonchilik, bog'dorchilik, turar-joy, din, inson, kasb-hunar, tibbiyot, savdo; mehmondorchilik, kiyim-kechak, jihozlar, o'lchovlar, yovvoyi, uy hayvonlari, parrandalar, qurol-yarog'larga bag'shlangan so'zlardan iborat.

“Muqaddamatu-l-adab”ning Saudiya Arabistoni mamlakati qirol Saud universiteti fondida saqlanayotgan 0491 raqamli qo'lyozmasini shartli A nusxa deb belgiladik. Mazkur qo'lyozma “Muqaddamatu-l-adab”ning Toshkentda saqlanayotgan nusxalari orasida turkiy so'zlik kiritilgan eng qadimiy, ammo nuqsonli nusxalardan hisoblanadi. Chunki matnda ko'p o'rinlarda so'zlarning turkiy tarjimalari tushib qolgan.

“Muqaddamatu-l-adab”ning birinchi qismi hisoblangan قسم الاسماء -qismu-l-asma: - ismlar qismi deb nomlangan bo'lib, u o'z navbatida fasl va boblarga bo'lingan. Bu qism o'z ichiga vaqtni bildiruvchi so'zlar, yil, oy, hafta kunlari, osmon va undagi jismlar, oy, quyosh, yulduz va sayyora nomlari, dunyo tomonlari, o'simliklar, ularning turlari, ekinzor, poliz ekinlari, meva va sabzavot nomlari, ma'dan nomlari, joy nomlari, uy va oshxona jihozi nomlari, kiyim-kechak nomlari, mehmondorchilik atamallari, diniy atamalar, qarindosh-urug'chilik atamallari, hayvonlar, parrandalar, shuningdek, rang va tusni bildiruvchi so'zlardan iboratdir.

Biz o'rganayotgan “Muqaddamatu-l-adab”ning A nusxasida osmon jismlariga tegishli so'zlarning arab tilidagi matni nasx xatida, qora siyohda, to'liq harakatlari bilan bejirim qilib yozilgan. Nusxaning har bir sahifasiga 8 qatordan matn kiritilgan. Har bir arabcha so'zning tagiga fors va turkiy tillardagi tarjimalari qora siyohda maydaroq ko'rinishda yozilgan. Osmon jismlariga oid so'zlar سما sama: (osmon) so'zidan boshlanib, رمح ramah so'zi bilan tugagan. Bobga kiritilgan ismlarning umumiy soni 272ta, ularning 73tasi ko'plik sonda va 199 tasi esa birlik sonda ifodalangan. Matnda dastlab so'zning birlik sondagi ko'rinishi keltirilgan bo'lib,

undan so‘ng uning ko‘plik shakli va uning ma‘nosiga yaqin so‘zlar ketma-ket yozilgan. Arabiy so‘zning ko‘plik shakli ostiga qizil siyohda جمع -jam’ – “ko‘plik” so‘zining bosh harfi ج harfi bilan belgilangan. Ba’zi o‘rinlarda so‘zning bir qancha ko‘plik shakllari berilgan. Masalan: (A.6.b.1) حبيكة – habika -osmon yo‘li so‘zining حبك -hubuk va حباك -hiba:k, shuningdek, حبايك -haba:ik ko‘rinishidagi ko‘plik shakllari berilgan. Ularning har biri ج-jim harfi bilan belgilangan. Yana bir misol, (A.6.b.2) ظلme -zulma so‘zining بروج -burj so‘zining بروج -buru:j va ابراج -abra:j kabi (A.6.a.1) سحائب -saha:b so‘zining سحاب -saha:ib va سحوب -suhu:b ko‘rinishdagi ko‘plik shakllari turkiy va forsiy so‘zlikda ج-jim harfi bilan ko‘rsatilgan. Anglashiladiki, matnni o‘rganish davomida arabiy so‘zlarning ko‘plik shakli ikki, uch, hattoki, to‘rttadan shakllarga ega bo‘lgan holatlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Arab tilidagi so‘z agar forsiy va turkiy tilda ham aynan o‘sha so‘z bilan ifodalangan bo‘lsa, u holda bu so‘z forsiy va turkiy variantlarda arabcha معروف – ma’ru:f so‘zining oxirgi harfi ف – fa bilan belgilangan.

Matnda arabiy so‘zlarning bir qancha ma‘nodosh shakllari mavjud bo‘lsa, u holda birinchi so‘zning tagiga uning forsiy yoki turkiy tarjimasi berilib, undan so‘ng o‘zidan keying ma‘nodoshi مثله - misluhu- “unga o‘xshash” so‘zining bosh harfi م – mim harfi bilan qo‘llangan. So‘zlarning ma‘nodoshlari ularning soniga qarab ketma ket tarzda joylashtirilgan. Masalan: (A.7.b.1) آسمان -sama: so‘zi forsiy tilda osmon, turkiy tilda esa كوك -ko‘k so‘zi bilan ifodalangan. Bu so‘zdan keyin kelgan خضراء -xadro:, حرباء -harba: so‘zlari forsiy va turkiy so‘zlikda مثله so‘zining bosh harfi bo‘lmish م -mim harfi bilan ko‘rsatilgan. Demak, ba’zida arabiy so‘zlikning turli shakllari forsiy va turkiy tilda ham aynan qo‘llanilgan.

“Muqaddamatu-l-adab” ning “A” nusxasidagi arabiy so‘zlikka harakatlar qo‘yilgan. Forsiy va turkiy so‘zlikdagi matnlarga esa harakatlar qo‘yilmagan.



Osmon jismlariga oid soʻzar

Arabiy	Transkripsiya	Forsiy	Transkripsiya	Turkiy	Transkripsiya	Tarjimasi
سما	sama:	آسمان	osmon	كوك	koʻk	osmon
رقيق	roqi:	آسمان دنیا	osmone dunyo	دنیا كوكي	dunyo koʻki	dunyo osmoni
مغرب	magʻrib	جاي فروختن آفتاب	yoye foʻroʻxtane oftob	-	-	gʻarb
حبيكه	habika	راه آسمان	rohe osmon	كوك يولي	koʻk yoʻli	osmon yoʻli
شارق	shoriq	آفتاب	Oftob	كنش	Gunesh	quyosh

Qoʻlyozma matnidagi turkiy soʻzlarning maʼnolariga eʼtibor qaratilsa, bu soʻzlarning ayrimlari hozirgi qadar tilimizda faol ishlatiladi, baʼzilariniki esa ishlatish koʻlami ancha sustlashgan, yana bir turkum soʻzlar esa hozirgi oʻzbek tilida umuman qoʻllanilmaydi.

Anglashiladiki, Mahmud Zamaxshariy yaratgan ulkan meros boʻlmish “Muqaddamatu-l-adab” jahon durdonalari ichida eng yirigi hisoblanadi. Mavzuviiy mazmunda tuzilgan ushbu lugʻat juda mashhur boʻlganligi sabab ham u koʻplab nusxalarda koʻchirilgan. Asar tarkibiga kiritilgan turkiy soʻzlik esa oʻzbek tilining ahamiyatini yanada oshirib beruvchi qimmatli manba sifatida hizmat qiladi. Bu esa “Muqaddamatu-l-adab”ning oʻzbek lugʻatshunoslik maktabida muhim ahamiyat kasb etganligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Muqaddamatu-l-adab”ning Saudiya Arabistoni mamlakati qirol As Saud Universitetida 0491 raqami ostida saqlanayotgan qoʻlyozma nusxa.
2. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi . – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. –B.13.
3. Islomov Z.M. “Muqaddamatu-l-adab” haqida//Sharq mashʼali. -1996.-№1-2.-B.9.
4. Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddamatu-l-adab” asarining qoʻlyozma manbalari va arabcha-turkiy feʼllar soʻzligining yigʻma ilmiy-tanqidiy matni avtoref. -T. 1998.
5. Islomov Z.M. “Muqaddamatu-l-adab” asarining manbashunoslik va matnshunoslik tadqiqi//Oʻzbekiston xalqaro islom akademiyasina nashriyot-matbaa birlashmasi, 2020.
6. An-naym arabcha-oʻzbekcha lugʻat, القاموس العربي الاوزبكي // Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti. -T, 2003.
7. Karimov I.A . Yuksak maʼnaviyat - yengilmas kuch. -T.: 2009. 43-bet.
8. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi . – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. –B.13.
9. Islomov Z.M. “Muqaddamatu-l-adab” haqida // Sharq mashʼali. -1996.-№1-2.-B.9.
10. Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddamatu-l-adab” asarining qoʻlyozma manbalari va arabcha-turkiy feʼllar soʻzligining yigʻma ilmiy-tanqidiy matni avtoref. -T. 1998.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “НАВАБИҒ-УЛ-КАЛИМ” АСАРИДА ҚЎЛЛАНГАН БАЛОҒАТ ИЛМИГА ОИД ЛАФЗИЙ САНЪАТЛАР

Бакиров Бегзод,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Лингвистика йўналиши 2-босқич магистранти.*

Илмий раҳбар: Салима Рустамий,

Филология фанлари доктори, доцент.

Юртимизнинг кўҳна Хоразм заминида жаҳон фанлари ва маданияти ривожига муносиб ва бебаҳо ҳисса қўшган жуда кўп буюк алломалар етишиб чиққан. Абул Қосим аз-Замахшарий (1075-1144) ана шундай улуғ сиймолардан биридир. Алломанинг тўлиқ исми Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий бўлиб, у ҳижрий 467 йил Ражаб ойининг 27 куни (1075 йил 19 март) Хоразмнинг катта қасабаларидан бири — Замахшар қишлоғида таваллуд топди. У мусулмон шарқида ҳақли равишда «Устод ул-араб ва-л ажам» (Араблар ва ғайри араблар устози) ва «Фахру Хваразм» (Хоразм фахри) каби шарафли номлар билан танилганликлари ҳаммамизга маълум.

Жинос (الجناس), шунингдек уни мужонаса ва тажонус (والتجانس المجانسة) деб ҳам юритадилар. Яъни, гап ёки жумладаги сўзларни жинсдош бўлиши маъносида, талаффуз ва жарангдорликда бир-бирига яқин ва ўхшаш бўлишидир. Гапнинг жаранги ва ёзилиши бир-бирига мос бўлиб келгандагина у чиройли тузилган бўлади. Маъносини ўз ҳолича қўйиб юборилаверади, лекин уни ифодалаб бера оладиган ва зийнатлайдиган лафзлар билан кийинтирилади. Шунда бундай гаплар инсон эътиборини ўзига жалб этади, диққатини қулоққа айлантиради, ёқимлик бўлади.

Таърифи: الجناس أن يتفق اللفظان في وجه م الوجوه الآتية بعد مع اختلاف المعنى فيهما

Жинос бу икки лафзни бир-бирига ушбу сабабларнинг бирида мувофиқ келишидир. Яна бир шарт бу лафзларнинг маъноси бир-бирига тўғри келмаслигидир. Бу сабаблар: комил бўлган (التام) ва комил бўлмаган (غيرالتام) икки хилга бўлинади.

الجناس التام هو ما اتفق فيه اللفظان في أربعة أشياء - في نوع الحروف و عددها و هيئتها و ترتيبها

Комил бўлган жинос икки лафзнинг тўрт ҳолатида бир-бирига мос келишидир. Булар: харфларнинг тури, сони, аҳволи ва тартибидир.

قوله تعالى: و يوم تقوم الساعة يقسم المجرمون ما لبثوا غير ساعة (الروم ، 55)

Қиёмат қойим бўладиган кунда жиноятчи кимсалар (дунёда) бир соатдан ортиқ турмаганларига қасам ичурлар...

Ушбу мисолда “الساعة” лафзи икки марта икки маънода ишлатилди. Биринчи “الساعة” қиёмат куни маъносида, иккинчиси вақт бирлиги бўлган ҳақиқий маъносида ишлатилди ва улар ушбу тўрт ҳолатда бир-бирига мос келди.

Комил бўлган жинос уч хил бўлади:

1. Мумосал – бир-бирига айнан ўхшаш;
2. Муставфо – тўлиқроқ
3. Мураккаб.

Жинос лафзларнинг бири мураккаб бўлиши уч хилдир:

1. Марфу – чегаланган, ямоқ қилиб ёпиш;
2. Муташобаҳ – ўзаро ўхшаш;
3. Мафрук.

Жинос ғайри том – комил бўлмаган жинос икки бир-бирига ўхшаш лафзларда тўрт сўзнинг аҳволларидан бирида ўзгариш бўлишидир. Бу аҳволлар сўзнинг ҳарфлари, ҳарфларнинг сони, ҳайъати ва тартибидир.

Ҳарфнинг турида ўзгариш келган жинос икки хил: المضارع музореъ (ўхшаш, монанд) ва لاحق лоҳиқ (ёпишувчи) турларига бўлинади. **Музореъ** шундай жиноски, унда икки жинос калиманинг биттадан ҳарфлари орасида махражлари ҳар хил келади. Бу ҳар хиллик калималарнинг бошида, ўртасида ёки охирида бўлиши мумкин.

Ҳарфларнинг сонида ихтилоф бўлган жинослар – икки бир-бирига ўхшаш лафз ҳарфларининг сони ортиқроқ келади. У икки лафз бирининг ҳарф сони бошқасидан кам бўлгани учун жиноси ноқис дейилади. Уни **мутарраф, муктанфи ва музайял** турлари бор.

Жиноси мусаҳҳаф المصحف الجناس – ҳарфларнинг нуқталаридаги ўзгаришлар билан пайдо бўлади. Агар уларнинг ҳар икковидаги ёки биридаги нуқталар олиб қўйилса, қайси сўз эканини фарқлаб бўлмаслиги керак.

Ҳарфларнинг тартибидаги ихтилоф, буни القلب الجناس **жиноси қалб** ҳам дейилади. Бунинг тўрт хил тури мавжуд:

1. القلب الكل қалб кулл – ҳарф тартибларининг ҳар бир ўзгариши;
2. القلب البعض қалб баъз – ҳарф тартибларининг баъзисини ўзгариши;
3. المجنح мужаннаҳ – қанот каби, икки томондан ўзгариши;
4. المستوى муставий – баробар ўзгариш.

اللَّهُمَّ إِنَّ مِمَّا مَنَحْتَنِي مِنَ النِّعَمِ السَّوَابِغِ إِلَهَامَ هَذِهِ الْكَلِمِ النَّوَابِغِ

Китобнинг ибтидосида келган السَّوَابِغِ ва النَّوَابِغِ сўзларидаги биргина ن ва م ҳарфларининг ўзигина фарқ қилади. Бу жинос ғойри том лафзий санъатнинг лоҳиқ турига киради. Чунки мазкур икки ҳарфнинг махражлари бир эмас, агар уларнинг махражлари ҳам бир жойда бўлганида музореъ турига мансуб бўларди. السَّوَابِغِ сўзи سابغ сўзининг кўплигидир, النَّوَابِغِ сўзи نابعة сўзининг кўплиги бўлиб, мос равишда тўла, тўлиқ ва фасохатли сўз маъноларни англатади. Дебочанинг мазмуни куйидагичадир: Эй Аллоҳ, Ушбу (қалбимдан) сиртга балқиб чиққан нозик калимаю ибораларни менга инъом қилишинг, менга нисбатан файзинг ва иноятингни дариғ тутмаслигинг – булар ҳаммаси комил неъматларнинг туфайлидир.

نَاطِقَةً بِكُلِّ زَاجِرَةٍ مَوْعِظَةً حَائِثَةً عَلَى كُلِّ عِبْرَةٍ مَوْقِظَةً

Гапда *مَوْعِظَةً* ва *مَوْعِظَةً* лафзлари жинос бўлиб келмоқда. Биргина ҳарфлари (ع ва ق) фарқ қилишидан яна лафзий санъатларнинг жинос ғойри томга кирувчи лоҳиқ тури қўлланганига гувоҳ бўламиз.

Таржимаси: Тўсилган қалбларга сўзловчи, барча уйғотувчи ибратларга ундовчидир.

كَأَنِّي أَلْقَنُ بِهَا مَجَلَّةً لُقْمَانَ وَ أَصِفُ بِهَا حِكْمَةً أَصِفِ سُلَيْمَانَ

Жумладаги қофиядош бўлиб келаётган атоқли отлар *لُقْمَانَ* ва *سُلَيْمَانَ* сўзларида фақат охиридаги бўғин бир хил бўлиб келмоқда. Бундан ташқари бири феъл сўз туркумига оид *أَلْقَنُ* ва атоқли от бўлган *لُقْمَانَ* сўзлар жинос бўлмаса ҳам уларда айнаи уч ўзак ҳарфлардан истифода этилган.

Таржимаси: Бу худди мен Лукмон панд-насихатларини ўргатганимдек, улар билан Сулаймонни тавсифловчи ҳикматларни сифатлаб бераман.

وَ لَكِنَّ ثَمَّةَ آذَانٍ عَنِ اسْتِمَاعِ الْحَقِّ مَشْدُودَةٌ وَ آذْهَانٌ عَنِ تَذَبُّرِهِ مَصْدُودَةٌ

Жумладаги *مَشْدُودَةٌ* ва *مَصْدُودَةٌ* лафзлар ҳам жиносга оиддир. Улардаги ҳарфлар, ҳарфлар сони, ҳайъати, тартиби айнаи ўзидир фақатгина махражлари узоқ бўлган *ش* ва *ص* ҳарфларигина фарқ қилгани учун жинос ғойри том лафзий санъатнинг лоҳиқ тури қўлланганлигини очик ойдин билишимиз мумкин.

Таржимаси: Бу ерда ҳақиқатни тинглашдан қулоқлар тўсиб қўйилгандир. Яна мулоҳазаю зеҳнлар тадбиру тафаккурдан ман этилгандир.

وَ نَاسٌ لَهُمْ مَضْجَعٌ مِنَ الْغَفْلَةِ مَمْهُودٌ وَ يَقِلُّ فِي أَجْفَانِهِمُ السُّهُودُ كَأَنَّهُمْ فُهِودٌ

Юқоридаги гапда эса *فُهِودٌ*, *السُّهُودُ*, *مَمْهُودٌ* сўзлари жинос лафзий санъатининг яққол намунасидир.

Таржимаси: Бир тоифа одамлар борки, уларнинг тўшаклари ғафлат бешикларига обдон белангандир. Уларнинг қовоқларида (кўзларида маъносида келмоқда) бедорлик оз (кам) бўладики, бамисоли қоплонлар сингари.

لِلتَّزَيُّنِ لِمَاحِيكَ مِنْ وَشْيِهَا وَ فَهَبْ لَهَا مَنْ يَرِغَبُ فِي الْأَدَابِ السَّنِّيَةِ السُّنَوِيَّةِ وَ الْعِظَاتِ الْحَسَنَةِ الْحَسَنِيَّةِ وَ يَهْتَنُّ صَيْغٍ مِنْ حُلِيِّهَا وَ خُذْ بِأَيْدِنَا إِلَى كَسْبِ مَا تُحِبُّ وَ تَرْضَى وَ وَفَّقْنَا لِمُدَاوَاةِ هَذِهِ الْقُلُوبِ الْمَرْضَى

Таржимаси: Э Рабб, ўзинг суйиб ато этган нарсаларга етишувимизда бизни қўлимиздан тутиб етакла ва ҳасталанган кўнгилларга шифо бағишлаб, тузалишига йўл кўрсатиб, далолат бер.

Жумладаги *تَرْضَى* ва *الْمَرْضَى* сўзлари икки хил сўз туркумига оид бўлиб, беш ҳарфдан ташкил топган. Уларнинг биргина ҳарфи фарқ қилиб, қолган тўрт ҳарфи бир хил ҳаракатлар билан келган. Биринчисининг маъноси “сен рози бўладиган” бўлиб, иккинчиси “касал” қалблар маъносида келган. Бу ҳам жиноснинг энг кўп учрайдиган тури лоҳиқ лафзий санъатига гўзал намунадир.

Бу жумлада кўп лафзий ва маънавий санъатлар қўлланган бўлиб, улардан бири *السَّنِّيَةِ* ва *السُّنَوِيَّةِ* сўзларидир. Уларнинг биридаги ягона ҳарф *و* ўртадаги ортиқча ҳарф бўлиб келган. Бу лафзий санъат турини балоғат илми олимлари ноқис жиноснинг муктанфи нави деб атайдилар.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Маҳмуд Замахшарий бутун ислом маънавияти ва маданиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган асар - «Навобиг ул-калим»ни («Нозик иборалар») яратди. Унда асосан ҳикматлар-афоризмлар қайд этилган бўлиб, улар ғоявий ва бадий жихатдан мукамаллиги билан ажралиб

туради. Мазкур асар матнлари инсонни имон-этиқодга, покликка, эзгуликка, илимли бўлишга, яхшиликка, ҳалолликка-маънавият ва маърифатга даъват қилади, маънавий дурдоналарни қадрлашга чақиради.

ИСЛОМИЙ МАНБАЛАРНИ ЎРГАНИШДА ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ЎРНИ

Каримов Мурод Эргашевич,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
Исломишунослик йўналиши 2-босқич магистранти.*

Исломий илмларда ёзилган асарлар билан танишар экансиз, бунинг ортида олимларимизнинг жуда катта илмий салоҳияти ва машаққятли меҳнатларини кўрасиз. Илм соҳаларида бизнинг юртнинг олимларини сони ва асарларини кўплиги, ўз соҳаларида пешқадам эканликлари ва маълум илм соҳаларига асос солганликлари кишига фахр туёғусини беради.

Ҳозирги кунда бой илмий меросимизни ўрганиш, буюк олимларимизни асарларини ўзбек тилига таржима қилиб, халқимизга етказишда кенг имкониятлар мавжуд. Ҳар бир илмни асл манбалардан олиб, уни тадқиқ қилиб ўрганиш ҳар замонларда ҳам аҳамиятли бўлган. Она тилини яхши билган инсон, бу бой илмий меросни халқимизга осон ва раво тилда етказа олади.

Бизнинг тилимизда ёзма манбалар, қўлёзмалар ва бошқа адабиётлар кўп бўлиб, уларни халқимизнинг, хусусан ўзбек тилининг бойлигини ифодалайди.

Авваллари Қуръони Карим маъноларини бошқа тилларга таржима қилишга турли мулоҳазалар сабаб рухсат берилмас эди. Ҳозирга келиб, мавжуд шароит ва омилларни инобатга олган олимлар бунга рухсат берувчи фатволар чиқардилар, таржима учун шартлар қўйилди. Хусусан, таржимон араб тилини ниҳоятда яхши билиши билан бирга, таржима қилаётган тилини ҳам мукаммал билмоғи лозимдир. Бундан билинадики, Қуръони Каримни тафсир қилиш ёки маъноларини таржимаси учун ўз она тилини мукаммал билмоғи керак. Ҳадислар, фикҳий ва ақидавий матнлар таржимасида ҳам шундай.

“Олимлар ҳисоблаб чиқишган. Пушкин ўз асарларида 21 минг 197 та бетакрор сўз ишлатган. Шекспир салкам 20 мингта, Сервантес 18 мингга яқин, Алишер Навоий эса 1 миллион 378 минг 660 та сўз, шу жумладан 26 мингта бетакрор сўз ишлатган. Боиси, буюк бобомиз фақат туркий эмас, форсий, арабий, урду, хитой, мўғул ва бошқа тиллардаги сўзлардан ҳам маҳорат билан фойдаланган” [2].

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,

Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Бу сатрлар Навоийнинг тил ҳақидаги асосий ғоясидир. Унинг фикрича тафаккур ва тил бир бири билан боғлиқдир. Инсон қалби-тафаккури дарёдир,

сўз эса қимматбаҳо тошдур, сўзловчи эса ғаввос- тафаккур дарёсидан дур терувчидир [1].

“...Бугунги кунимизга келсак...Бошқа тилларда учраши мушкул бўлган ғалати ҳолатларни кўрамиз. “Ватанга мойил бўлмоқ” деган ибора кулгили туюлади. “Ватанни севмоқ” дейилади. “Ота севгиси” дегани шаккокликка ўтиб кетади. “Она ишқи” дегани гуноҳ ҳисобланади... ”Ота-она меҳри”, “Фарзандни ота-онани яхши кўриши”, “Фарзанд меҳри” дейилади...” [2].

Она тилимиз бизнинг эътиқодимиз билан узвий боғланиб кетган бўлиб, уларни айри тасаввур қилиб бўлмайди. Тилимизни софлиги ва қадрини асраб – авайлашимиз зарур. Зеро маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний айганларидек: “ Ҳар бир миллатнинг дунёда борлиғини кўрсатадурғон ойинаи ҳаёти тили ва адабиётидир. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдир”.

Тарихимизни бугунимизга боғлайдиган, буюк аجدодларимизнинг бой илмий меросларини ўрганиб, уни чуқур англаб ва халқимиз орасида кенг ёйиш учун биз она тилимизга муҳтожмиз.

Давлатимиз раҳбари ўзбек тилига давлат мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида “ Дунёдаги қадимий ва бой тиллардан бири бўлган ўзбек тили халқимиз учун миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилик тимсоли, бебаҳо маънавий бойлик, буюк қадриятдир. Кимда ким ўзбек тилининг бор латофати, жозибаси ва таъсир кучини, чексиз имкониятларини ҳис қилмоқчи бўлса, мунис оналаримизнинг аллаларини, минг йиллик дostonларимизни эшитсин, бахши ва хофизларимизнинг сеҳрли кўшиқларига кулоқ тутсин”, деб ўзбек тилининг аҳамияти ва жозибасини янада улуғлади. [13]

Тил ҳар бир миллатнинг кўзгуси, миллатнинг руҳи, ору номуси, маънавий бойлиги, шавкату шонидир. Уни ардоқлаган, қадрини баланд тутганнинг қадри қиймати баланд бўлади. Шону шавкати юксалади. Ўзлигини йўқотмайди. Тарихи, маънавияти ва илмий меросидан узилмайди. Илдизлари бақувват дарахт мисоли яшнаб тураверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мухторов А., Санкулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. -Т: Ўқитувчи.1995.
2. Ҳошимов Ў., Дафтар хошиясидаги битиклар. -Т: Янги аср авлоди, 2016.
3. <https://religions.uz/news/1493>
4. Islom.uz
5. Iia.uz

ABU YA'QUB SAKKOKIY "MIFTAH AL – ULUM" ASARINING MANBASHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI

Mamarasulova Shamsiya Baxtiyor qizi

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

1-kurs magistranti .

mamarasulovashamsiya@gmail.com

+998936136829

Ilmiy rahbar: **Akmalxon Akmalxonov,**

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi (PhD).

Islom dini dunyoga keng tarqalishi bilan, arab tili ham butun jahon tiliga aylangani hech kimga sir emas. Mumtoz adabiyot va ilm-fanga oid manbalarning aksariyati shu tilda bitilgan. Arab tili fasohat va balog'atga boy, uning gramatikasi bo'yicha ko'plab asarlar yaratilgan. Mana shunday asarlardan biri Abu Ya'qub Sakkokiyning "Miftahu-l-ulum" asari hisoblanadi. Ushbu asar ilmlar tasnifiga oid bo'lib bugunga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Arab tili gramatikasiga bag'ishlangan bu asarning shu darajada mashhur o'lishiga sabab unda Qur'oni Karim oyatlari batafsil va tushunarliq bayon qilinganligi, oyatlarining gramatik tuzilishiga, ularning bayon qilinishiga katta o'rin berilganligi bilan bog'liq.

"Miftahu-l-ulum" asari muallifi Sirojiddin Abu Ya'qub Yusuf ibn Bakr ibn Muhammad ibn Ali Sakkokiy Xorazmiy Hanafiy hisoblanadi. Sakkokiy haqida manbalarda ma'lumotlar ozdir. Ularda olim haqida qisqacha ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, Abu Fido Zayniddin: "Sakkokiy hijriy 555/1160 yil Jumadul-avval oyining uchinchi kuni, seshanba kuni kechqurun Xorazmning Sakkok qishlog'ida dunyoga kelgan. Sakkokiy 626/1228 yilda vafot etgan" deb yozgan o'z asarida. [2:15].

Rizo Muhammad Boqir esa Sakkokiyning 30 yoshidan keyin ilm bilan shug'ullangani, ungacha temirchilik uning kasbi bo'lgani haqida yozadi "Ravzatul-jannat" asarida. Sakkokiyning tug'ilish va vafot etgan sanalari bo'yicha ko'plab ixtiloflar bor.

Sharq musulmon olamida keng shuhrat qozongan Sakkokiyning ilmiy merosi quyidagilardan iborat:

1. "Miftahu-l-ulum" ("–Ilmlar kaliti"). Abbosiy halifalardan Nosiriddin hukmronligi davrida yozilgan.

2. "Sharhu-l-jumal" ("Jumlalar sharhi"). Abdulqohir Jurjoniyning "al-Jumal" asariga sharh sifatida yozilgan.

3. "At-Tibyan" ("Bayon")

4. "Kitabun fi-t-Tilsim" ("Tilsim haqida kitob"). Bu asar fors tilida yozilgan.

5. “Munozara ilmi haqida risola” K.Brokkelman ushbu asar “Farzandga risola” ((تارزیدا، شوگیدی محمد سوحیقلی-زوداغا اتاب یوزیلغانلیغی)) haqidagi ma’lumotni qayd etgan [3: 267].

6. “Mus’hafu-z-zahrati” –Gullar kitobi”). Bu asar haqida Umar Rido ma’lumot bergan [4: 149].

Sakkokiyning birinchi va mashhur asari bo‘lgan “Miftahu-l-ulum” hijriy 595- (milodiy 1205 yil) yillardan keyin yozilgan. Olim asarning yozilish sababi haqida shunday degan: “Zamonamning fozil ahllari, fazlni kamolotga yetkazgan zotlar mendan muxtasar qilib, ularga bir kitob yozib berishimni qat’iylik bilan so‘radilar. Bu kabi gaplarni eshitgach, bundan ular to‘la xursandchilik bilan bahramand bo‘lishlari uchun, har bir zakiy tushushunadigan uslubda tasnifladim” [1: 1b]. Muallifning mazkur ma’lumotidan asar yuqori saviyada yozilganini bilib olish mumkin. Asarning nomlanishi borasida: “Bu asarda juda yaxshi bilib olish kerak bo‘lgan ilmlarni jamlab, “Miftahu-l-ulum” - (مفتاح العلوم) “Ilmlar kaliti”) deb nomladim,” deb yozgan edi Sakkokiy [1: 2b].

Sakkokiy o‘zining “Miftahu-l-ulum” asarida so‘z yasalishi bilan shug‘ullanuvchi ilm sarf fani haqidagi ta’rifi mantiqiylikka, aniqlikka, o‘ziga xos yondashuvga ega. U vaqf (to‘xtash), tafxim (tovushlarni yo‘g‘on o‘qish), imola (unlilarning moyillashuvi) va bulardan boshqa Qur’onni to‘g‘ri o‘qishda muhim bo‘lgan qoidalarni alohida mavzu ostida bayon qilgan. Shu bilan bir qatorda qoida sababli sodir bo‘lgan oyatlardagi morfologik o‘zgarishlarni ham tushuntirib bergan.

Olim asarning ikkinchi bo‘limida qolgan asarlardan farq qiladigan, uchramaydigan yondashuv asosida qarashlarini keltiradi. Nahv ilmi bo‘yicha alohida ko‘plab asarlar yozilgan. Sakkokiy bu ilm haqida asarida keltirgan qarashlari, o‘ziga xos usuli bilan boshqa olimlardan ajralib turadi. Boshqa asarlardan farqli jihatlarini kirish qismining o‘zidayoq kuzatish mumkin.

Sakkokiy nahv nima ekanligiga ta’rif berganidan keyin o‘ziga xos bo‘lgan mantiqiy izchillikni qamrab olgan usuliga yondashib, ikkinchi faslni “Nahv ilmida kerak bo‘ladigan unsur haqida” deb nomlagan [qarang: MU, 30b]. Bunday nomlanishni faqat Sakkokiyning asaridagina kuzatish mumkin. Nomlanish mavzu nima haqida bo‘lishini ochiqlab kelishi yana bir o‘ziga xoslik hisoblanadi. Bu faslning maqsadi haqida: “Bu faslning maqsadi uchta unsur bilan bo‘lganda namoyon bo‘ladi. Bu uch unsur: qabul qiluvchi, amalga oshiruvchi nishona”, deb yozgan [qarang: MU, 30b].

Sakkokiy o‘zining “Miftahu-l-ulum” asarining xotimasida shunday deydi :

Xotima

Men tugatgan ushbu darslik haqida - bu eng to‘g‘ri va oldin bunaqasi bo‘lmagan, ma’rifiy, ijtihodiy jihatdan boshqa kitoblardan ajralib turadi deya olmayman. Lekin mening bu ishim “Miftahul-ulum” kitobini ilmiy meroslarni o‘qish borasida tahqiq qilib, solishtirib anglash kabi ilmiy asoslarga rioya qilgan xolda yangicha uslub orqali o‘qib o‘rganish yo‘llarini topishdir. Hech qaysi ilmni uning usullarini o‘rganmay turib anglab bo‘lmaydi albatta, ushbu risoladagi ilm esa bizning arab tilimizni, “Quroni karim”ning tilini sof saqlashga yordam beradigan arab tilidir.

Ushbu risola Sakkokkiyning "Miftahul-ulum" kitobini kamchiliklarini qidirish va obro'sizlantirish emas balki bunday ilmiy meroslarni sof saqlash va mustahkamlashga bir urinishdir.

Quyida risoladagi eng muhim va foydali mulohazalar va ularning natijalarini keltirib o'taman.

"Miftahul-ulum" kitobi "iyzoh" "sharhi iyzoh" "rosailun fiy ilmil munazoroti" kitoblari kabi Sakkokkiyning eng ko'zga ko'ringan kitobidir.

Sakkokiy keng va kuchli fikr egasi bo'lgan. Buni biz "Miftahul-ulum" kitobi misolida ham korishimiz mumkin. Sakkokkiy ushbu kitobda ilmning o'n ikki xil fanini jamlagan.

Tilni funksional shaklda ko'ra olish va ilmiy fikrlash kabi eng ahamiyatga sazovor xislatlar. Bunga "funksional nahv nazariyasi" ni misol qilishimiz mumkin. Ushbu nazariya hali hamon amalda qo'llanishi bilan bir qatorda tilni o'rganish borasida bir chegara sifatida qabul qilingan.

Funksional nahv fanini tahlil qiluvchi kitoblarni yozish zamonaviy arab tilini to'g'ri muhokama qilish imkonini berishi bilan boshqalaridan ajralib turadi. Ya'ni ilmiy meroslarni tushunib yetish qiyinligi sabab ulardan yuz o'girish to'g'ri emas, chunki bu arab tilining xususiyati hisoblanadi.

Ushbu mulohazalar ilmiy meros va funksional nahv fani etiboridan edi. Ammo imom Sakkokkiyning nahvni tahlil qilishi fanning vazifasi e'tiboridan boladi. Shunda quyidagi holatlar kelib chiqadi.

Sakkokiy mushtaqqotlarning asli yo uch yo to'rt yo besh harfli deydilar. Funksional nahvda esa faqatgina uch harfli. Shundan ko'rinib turibdiki Sakkokiyning qarashlari Basra ulamolarining qarashlariga, funksional nahv esa Kufa ulamolarining qarashlariga muvofiqdir

Sakkokiy bazi tahlillarida "انا عندي" lafzidan foydalanadi chunki ba'zi masalalarda uning o'zining xos fikri bo'lgan. Bazi o'rinlarda "هذا رأي أصحابنا" iborasidan foydalanadi shunda o'zi nisbat beriladigan Basra madrasasiga ishora qilsa, "لدى الكوفيين" iborasi uni Kufa madrasalariga aloqador emasligini bildiradi.

Sakkokiyning tahlillari arab-tilining mantig'iga ya'ni sarfiy me'zonlariga boysunsa, funksional arab tilining tahlillari ishtiyoq va sarfiy mezonlarning bir qismiga bo'ysunadi.

Sakkokiyning nazdida tarkibiy tahlillarga nahviy unsurlarning katta qismi kiradi "foil, maf'ul, hol ..." kabi. Ammo funksional nahv faqat foil va mafuldan iborat deb hisoblaydi.

Sakkokiyning kitoblari falsafiy dialektika (harakat va rivojlanishning umumiy qonuniyatlari to'g'risidagi falsafiy ta'limot) dan tasirlangan holda yozilgan. Shuning uchun ham uning kitoblarida "عامل" lafzini ko'p uchratish mumkin.

"فاعل" tushunchasi Sakkokiyning nazdida ikki qismga lafziy va ma'naviyga bo'linadi.

Sakkokiy maf’ullarni tortta navda, “maf’ulun bihi” “maf’ulun lahu” “maf’ulun ma’ahu” “maf’ulun mutlaqun” deb hisoblasa funksional nahv ham ushbu turlarni mavjud deb biladi ammo nomlashda farq qiladi.

Sakkokiy ilmni amalda qo‘llash borasida bunday ilmiy vazifalar qanday amalga oshirilishni kitobidagi “علم المعاني” qismida ko‘rsatib berdi. Bu esa Sakkokiy o‘zidan oldingi ulamolardan o‘rgangan tartibni qanchalar qiymatli ekanini isbotlab bera olgani bilan ham ajralib turishini bildiradi. Shu o‘rinda quyidagicha savol kelib chiqadi nafsiy va ijtimoiy fikrning chegarasi qancha? Boshqacha qilib aytsak: Sakkokiyning nazdida anglash va epistemologik asoslarni tilni tushunishdagi o‘rni qanday bo‘lgan?

Sakkokiy moziy fe’lini vaqt chegarasini belgilashda sozlash vaqtigacha deb belgilagan. Funksional nahvda esa moziy fe’lining dalolati siyg‘aviy dalolatlarga bog‘liq deb hisoblanadi.

Sakkokiyning nazdida e’rob omilga bog‘liq bo‘lsa funksional nahvda esa ketma-ket kelayotgan tarkibiy dalolatlarning fazifalariga bog‘liqdir.

Sakkokiy jumla to‘rt xil bo‘ladi “fe’liy, ismiy, shartiy, zarfiy bo‘lib ularning marji’I (kelib chiqishi) ikki nav: ismiy va fe’liydir degan xulosani beradi. Funksional nahv esa faqatgina fe’liy, ismiy va robitiy bo‘ladi deydi.

Sakkokiy ohang va kuylash kabi fanlarni organish yo‘lidan yurmadi, bu nahv fanidagi mutaqqaddimlar tutgan yo‘ldir. Funksional nahv esa ushbu ikki tovushga tegishli bo‘lgan ilmlar haligacha toliq o‘rganilmagan deb hisoblaydi.

Yuqoridagi fikr va mulohazalar sakkokiyning nahv borasidagi fikrlari va funksional nahvning qarashlari o‘rtasida bir qancha o‘xshashliklar borligini bildiradi. Ular o‘rtasidagi farqlar shakily farqlar xolos, mohiyatda farq qilmaydi. Boshqacha qilib aytsak Sakkokiy arab ilmiy merosida muhim o‘rin egallaydi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

So‘zimning oxirida Alloh taolodan ushbu mo‘jaz ilmiy ishimni haqqa to‘g‘ri qilishini va ozininig roziligi uchun xolis bo‘lishini so‘rab qolaman. Agar ushbu risolani to‘g‘ri tasnif etgan bo‘lsam faqatgina Allohning o‘zidan, agar xato kamchilikga yo‘l qo‘ygan bo‘lsam o‘zimning gunohkor nafsimdan va shaytondandir. Albatta nafs yomonlikga undovchidir. Men faqatgina “الحمد لله رب العالمين” deya olaman. [1: 84b].

Asar tadqiq qilinar ekan, uning o‘rganilish doirasi keng ekani ahamiyatga molikdir. Asarning o‘rganilishi nafaqat sharq va arab tilshunosligi balki, qur’onshunoslik, dinshunoslik, balog‘at, manbashunoslik va matnshunoslik sohalarida ham yangi bilimlarning yuzaga chiqishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. MU – Imom Aba Ya‘qub Yusuf ibn Abu Bakr ibn Mahammad Sakkokiy. Miftahu-l-ulum. Anqara Milli Kütüphanesi. Qo‘lyozma 26 Hk 192 raqam. – 244 v.
2. Akmalxon Akmlhonov. Sakkokiyning “Miftahu-l-ulum” asarida nahv va sarf masalalari. T-2020
3. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Literatur. – Leipzig, 1909. 265 s.
4. بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. نقله إلى العربية الدكتور عبد الجليل الفجار. – القاهرة. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975. صفحة 20+369.

5. عمر رضا كحالة. معجم المؤلفين. – بيروت، مؤسسة الرسالة. 1993. الجزء الرابع، صفحة 581.
 6. أبو الفداء زين الدين قاسم بن قطلوبغا السدوني. تاج التراجم. – دمشق. دار القلم. 1992. صفحة 568.
 7. الحافظ جلال الدين عبد الرحمان السيوطي. بتحقيق محمد أبي الفضل إبراهيم. بغية الوعاة في طبقات اللغويين و النحاة. مطبعة عيسى البابي. 1965م. صفحة 607.
 8. شهاب الدين أبو الفلاح عبد الحي بن أحمد الحنبلي الدمشقي. شذرات الذهب في أخبار من ذهب. – دمشق، دار ابن كثير. 1991م. الجزء التاسع. صفحة 839.
 9. محي الدين أبو محمد عبد القادر القرشي الحنفي. الجواهر المضية في طبقات الحنفية. – جيزة، هجر. 1993. الجزء الثالث. صفحة 776.
 10. محمد عبد الحي اللكنوي. الفوائد البهيمية في تراجم الحنفية. – القاهرة، دار الكتاب الإسلامي. صفحة 263.
 11. ياقوت الحموي الرومي. معجم الأدباء إرشاد الأريب إلى معرفة الأديب. – بيروت. دار الغرب الإسلامي. 1993. الجزء الأول. صفحة 3541.
- شوقي ضيف. تاريخ الأدب العربي. – القاهرة. دار المعارف. 1980. الجزء الخامس. صفحة 684.

QUR'ONI KARIM ADABIY MANBA SIFATIDA

Xasanova Nilufar Mansurovna,
O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi
1-bosqich magistranti.

Qadim o'tmishda ham, ilm-fan, axborot va texnika jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda ham har qanday sohani taraqqiy etishida moddiy va ma'naviy manbalarni o'rganish bosh masala hisoblangan. Xuddi shunday, Qur'oni Karimning o'rganilishi eng dolzarb, keng qamrovli tadqiqotlardan sanaladi. Necha asr o'tgan bo'lsada, uning matnidagi yashirin va oshkora ma'nolar, tasdiqini topayotgan ilmiy faktlar, badiiy ifodalar hanuzgacha dunyo ahlini hayratga solib kelmoqda.

Qur'oni Karim Islom ta'limotining asosiy manbai sifatida ilmiy ahamiyatga ega.[1;31] Bugungi kunda Qur'oni Karim matnlari ustida ko'plab ishlar olib borilmoqda. Jahondagi va diyorimizdagi olimlarning bu borada olib borayotgan tadqiqotlari diqqatga sazovor. Jumladan, H.Karomatov, R.Obidov, A.Mansurov, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, M.Hindistoniy, A.Zohidiy, Z.Islomov, A.Xasanov, D.Maxsudov va boshqalar Qur'oni Karimni turli yo'nalishlarda o'rganishgan.

Shu bilan birga uning adabiy-badiiy jihatdan o'rganish, Sharq adabiyotida nodir asarlarning yaratilishida uning fundamental asos bo'lib xizmat qiganini ko'rsatib berish manbashunoslik va adabiyotshunoslikning yangi qirralarini ochib berish maqsadga muvofiqdir. Muqaddas Qur'oni Karimning ta'siridan ilhomlanib, ruhlanib go'zal asarlar yaratgan ko'plab adib va shoirlar orasida Alisher Navoiy alohida o'rin tutadi. Uning «Xazoyin ul ma'oniy», «Xamsa» tarkibidagi dostonlarda, «Tarixi ambiyova hukamo» va boshqa asarlarida Qur'on oyatlariga murojaat qilingan ko'plab o'rinlarni ko'rishimiz mumkin.

Alloma “Navodir ush-shabob” devonida ham Xizr obrazidan unumli foydalangan:

*Menga do‘st kerak, ey Xizr, yutarmen qon,
Sendaki umrdurur kom obihayron yut.*

baytida A.Navoiy Xizr ila do‘st tutunish ilinjida “qon yutishga”ga tayyorligini aytib, Xizrning ishi umrboqiy ekaniga ishora qilib, o‘zi barcha dardlarni yutsada, unga obihayvonni yutishni ta’kidlaydi.[8;69] Qur’oni Karimda esa Xizr alayhissalom va Muso alayhissalom haqida quyidagi oyatlardan boshlanuvchi qissa keltirilgan: “Bas, bandalarimiz bir bandani (Xizrni) topdilar. Biz unga O‘z dargohimizdan rahmat ato etgan va O‘z huzurimizdan ilm bergan edik.” (Kahf-65)

Bundan ko‘rinib turibdiki, shoir bejizga Xizr obrazini tanlamagan. Olloh j.j tomonidan rahmat va ilm berilgan zot bilan do‘st tutunmoqlik uchun qancha zahmat chekish kerak bo‘lsa tayyorligini, do‘stiga esa obihayvon ya’ni tiriklik suvini ravo ko‘rishini bildirmoqda. Ahamiyatlisi shundaki, Navoiy Qur’on oyatlaridan shu qadar mohirlik bilan foydalanganki, asarning ma’no va ta’sir kuchi oshgan.[7;66] Bu bilan baytdagi badiiyatdan tashqari, didaktik jihati ham yanada ortgan. Do‘st tanlashda va do‘stga qanday munosabatda bo‘lishga ishora bor.

Qur’onda zikri kelgan Xizr a.s. va Muso a.s. hikoyasidan oddiy xalq ham shunchalar ta’sirlanganki, xalq orasida “Xizr buva”, “Xizr bobo”, “xo‘jayi Xizr” kabi nomlar bilan mashhur bo‘lgan mifologik qahramon haqida turli afsona va rivoyatlar paydo bo‘lib, keng tarqalgan. Demak, Qur’on xalqimiz uchun ham ilhom manbaiga aylanib, xalq o‘zaki ijodining boyishiga ham xizmat qilgan.

“Yusuf” surasida kelgan oyatlar asosida Durbekning “Yusuf va Zulayho” asari, yana boshqa suralardagi qissa va oyatlar asosida Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Xakim Termiziyning “Al-amsol mina-l-kitab vas sunna”, Sobir Sayqaliyning “Qissai Ibrohim” asarlari va yana boshqa o‘z zamonasi va hozirgi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmay kelayotgan yuqori saviyadagi asarlar borki, ularda ham ilohiy kitobning tarbiyaviy, badiiy- ilhomiy ta’sir kuchini ko‘rishimiz mumkin.

Bu kabi asarlar tadqiq va tahlil qilinar ekan, muallif salohiyatini e’tirof etmay bo‘lmaydi. Zero, muqaddas matnlardagi obrazni badiiy qahramonga aylantirish, ilohiy jummalarni badiiy satrlarga o‘girishda uning shakl va ma’no uyg‘unligi, balog‘iy xususiyatlarga putur yetkazmay ifodalash har qanday shaxsdan teranlikni, kuchli ilmiy va iodiy qobiliyatni, arab tili va o‘z tilining xususiyatlarini mukammal egallashni, keng dunyoqarashni talab etadi.

Mavzuni yoritish jarayonida ko‘pgina turkiy, arabiy asarlar tahlil qilinar ekan, Qur’oni Karim ta’sirida yozilgan satrlar Qur’on oyatlari bilan qiyoslanadi, tahlil qilinib, sharhlanadi. Olingan bilimlar nafaqat Sharq adabiyotshunosligida, balki, qiyosiy tilshunoslik, folklorshunoslik, manbashunoslik va matnshunoslik sohalarining yangi qirralarini ochib berishga xizmat qiladi. Qolaversa, islom dinini, kitobini qoralash maqsadida uyushtirilayotgan information hurujlarga qarshi raddiya sifatida dinimizning Bosh kitobi nafaqat ilm-fan rivoji tarafdori, aslida adabiyot,

san'at va ijodning eng go'zal namunasi sifatida namoyon bo'lishini ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Islomov Z., Maxsudov D., Tohirov J. Islom manbashunosligi. -T.: Qaqnus Media, 2019- 363 b.
2. Islomov Z., Soliyev A. Islom manbashunosligi.-T.: Toshkent islom universiteti, 2013- 181 b.
3. Habibullayev A. Adabiy manbahunoslik. – T.: TDSHI, 2000- 134 b.
4. Shayx Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolariningtarjima va tafsiri. -T.: Toshkent islom universiteti,2016- 618 b.
5. Rustamiy S. Balog'at ilmida lingvistik nazariyalar va til hodisalarining yoritilishi. -T.: Navro'z, 2017- 170 b.
6. Navoiy A. Navodir ush shabob.4 tom.- T.: Tamaddun, 2012- 645 b.
7. Aliyev F. Sharq mumtoz adabiyoti va Navoiy ijodida Qur'on oyatlarining o'rni// "Yosh Navoiyshunoslar" ilmiy-amaliy anjumani maqolalar to'plami II. -T.: TDSHU, 2021- B 63-68.
8. Almardonova A. Navoiy g'azallarida mifologik obrazlar//“Yosh Navoiyshunoslar” ilmiy-amaliy anjumani maqolalar to'plami II. - T.: TDSHU,2021- B 68-72.
9. Azamov B.Hakim Termiziyning “Al-amsol mina-l-kitob va-s-sunna” asari muhim adabiy manba// Молодой ученыйю. –М. №15(305) апрель, 2021.
10. www.islom.uz
11. www.ziyo.net
12. www.wikipedia
- 13.<https://religions.uz/news/1493>

HADISLARDA ISHLATILGAN BADIY VOSITALAR

Djalolov Nodir Sayfitdin o'g'li,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Matnshunoslik va manbashunoslik
yo'nalishi 1-kurs magistranti.

Saj' – badiiy so'z san'atlaridan biri bo'lib, bir yoki bir necha gapdagi ayrim so'zlarning vazn yoki raviyda (yoki har ikkalasida) mos kelishidir. Saj' san'ati dastlab xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan, keyinchalik yozma adabiyotga o'tgan. Sajlangan matn ravon o'qiladi, ohangdorlik va kuchli emotsionallik tug'diradi, kishi xotirasida mustahkam saqlanib qoladi. Saj' san'ati ishlatilgan nasr — nasri musajja', nazm esa nazmi musajja' deb yuritiladi. Saj' tuzilishi jihatidan 3 xil bo'ladi: 1. To'liq saj' (mutavoziy saj') — bir yoki bir necha gapdagi ayrim so'zlar vaznda hamda raviyda mos bo'ladi.

Saj' shoxlarning saroy yozishmalari, tarixiy, ilmiy va badiiy nasrda ham qo'llanilgan. Mumtoz adabiyotda Navoiy, Bobur, Gulxaniy kabi san'atkorlar undan unumli foydalanishgan. Navoiy o'zbek nasrida saj' san'atini eng yuqori cho'qqiga ko'tardi.

سَجْع (saj') so'zi arabcha سَجْع (g'uv-g'uvlamoq (kaptarlarga nisbatan); qofiyali nasrda yozmoq) fe'lining masdaridir. Sakkokiy saj'ga shunday ta'rif beradi: السجع يكون

(saj’ nasrda xuddi she’rdagi qofiya kabi bo‘ladi).

Saj’ haqida Burhoniddin Atoulloh Mahmud Husayniy o‘zining «Badoyi’u-s-sanoyi’» asarida «Arabiyat ahlining bir toifasi nazdida nasrg’a xosdur va bu toifa saj’ni nasr fosilalarining oxirg‘i harfta muvofiqlig‘idin iborat deb bilipturlar. Fosiladan murod ul so‘zdirkim, aning tufaylidin kalom qarirlari, ya’ni bo‘laklari bir-biridin ayrilib turg‘ay. Bu san’atta, qayerda zikr etilmasun, oxirg‘i harftin murod so‘z o‘zagidagi qofiya raviysi yanglig‘ amalda bo‘lg‘an oxirg‘i harf yoki o‘shul harfqa o‘xshash o‘zga bir harftur» deydi [1]. Bu ta’riflar saj’ san’ati faqat so‘zlardagi tovushlar mutanosibliigi orqaligina amalga oshishini ko‘rsatadi.

Atoulloh Husayniy «Miftoh» [2] sohibi, saj’, ya’ni nasr bo‘laklari oxiridag‘i so‘zlar she’rdag‘i qofiya kibidur deptur. Ravshan va mashhuri ham aning ushbu qavlidur» deb Abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiyning ta’rifiga ishora qiladi va saj’ning ta’rifida ixtilof bo‘lganidek, uning turlarini aniqlashda ham ixtilof borligini ta’kidlab shunday deydi: «Bir toyifa derkim, aning nav’lari uchdur: saj’-i mutavoziy, saj’-i mutarraf, tarsi’. Bu toifa tarsi’ni alohida san’at deb bilmaslar va ani nasrg’a xos deb bilurlar. Ikkinchi bir toifa derkim, tarsi’ saj’ nav’laridin emastur, ul alohida san’attur va aning uchinchi nav’i saj’i mutavozindur» [3].

Lekin ko‘pchilik sharq filologlari saj’ni Atoulloh Xusayniy tasnifiga mos ravishda uch, ya’ni mutavoziy, mutarraf, mutavozin turlarga bo‘ladilar. Jumladan, XV asrda yashagan Shayx Ahmad Taroziy badiiy san’atlarga bag‘ishlangan «Fununu-l-balog‘a» asarida saj’ni nazmga nisbatan qo‘llaydi va Husayniy tasnifiga mos keluvchi saj’u-l-muvozana, ya’ni mutavozin, saj’u-l-mutavoziy va saj’u-t-tarafa, ya’ni mutarraf turlarga ajratadi [4].

«Saj’-i mutavoziy ohangdosh raviydosh lafzdoshlikdan iborat» [5], ya’ni saj’ hosil qilayotgan so‘zlar ham vaznda, ham tovushlarda o‘zaro mutanosiblikka ega bo‘ladi. Masalan,

عن حذيفة عن النبي صلى الله عليه وسلم , قال: "لا تقولوا ما شاء الله, و شاء فلان, ولكن قولوا ما شاء الله ثم شاء فلان" [6]

Huzayfadan rivoyat qilinadi, Nabiy sollallohu alayhi vasallam: "Alloh va falonchi xohladi demanglar, balki, Alloh xohladi so‘ngra falonchi xonladi denglar", dedilar.

Bu misolda فلان, فلان so‘zlari saj’-i mutavoziy hosil qilgan.

«Saj’-i mutarraf nobo‘g‘indosh raviydosh lafzdoshlikdan iborat, ya’ni so‘zlar vaznda va tovushlar sonida farq qiladi, lekin oxirgi harflari o‘zaro mos bo‘ladi» [5]. Masalan:

عن المسيب عن وراد عن المغيرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "إن الله حرم عليكم عقوق الأمهات, [7] أو منع وهات, ووأد البنات, وكره لكم قيل وقال, وكثرة السؤال, وإضاعة المال"

Musayyib Varroddan, u Mug‘iyradan, u esa Nabiy sollallohu alayhi vasallamdan rivoyat qiladi. U kishi: "Alloh sizlarga onaga oq bo‘lish, berish shart bo‘lgan narsani man qilish va qiz farzandni tiriklayin ko‘mishni harom qildi. O‘zaro adovat chiqaradigan gaplarni gapirish, ko‘p savol berish va mol-davlatni isrof qilishingizni yomon ko‘rdi", dedilar.

Bu misolda **وهات, البنات** bilan **الأمهات** soʻzlari sajʼ-i mutarraf hosil qilgan.

Shuni ham taʼkidlash joizki, oʻrta asrlardan boshlab hozirga qadar koʻpchilik ajam olimlari Sakkokiyning sajʼga bergan taʼrifini qabul qilgan boʻlsalar-da, unga oʻz munosabatlarini bildirib, takomillashtirishga harakat qilganlar ham bor. Shuning uchun bu sajʼning taʼrifi masalasida xilma-xillik vujudga kelgan [8], masalan: «Sajʼ lugʻatta qumrining sayrashini va islohdagi jumladagi soʻzlarning vaznda bir xil boʻlishini ifodalaydi» (Husayin Voiz Koshifiy), «sajʼ... ikki jumla oxiridagi ikki soʻzning tengligidan iborat» (Gʻiyosiddin bin Jaloliddin), «...soʻzlovchi oʻz gapida yo vaznda, yo harfiy raviyda, yoki har ikkisida bir-biriga oʻxshagan soʻz keltiradi» («Abduqahhor bin Ishoq») va h.k.; hozirgi Eron va Turkiya adabiyotshunoslari orasida, masalan: «...sajʼ hamvazn boʻlmagan, ammo qofiyalangan soʻzlardan iboratdir» (Habibullo Omuzgor va b.), «...yozuvchi yoki soʻzlovchi oʻz gapida vazn yo soʻnggi harfda, yo har ikkalasida mos soʻzlarni keltiradilar» (Doʻiy Javod), «Sajʼ kalomi mansurda ikki fosilaning oxirlarining harfi vohid uzra kelmisina derlar».

Sajʼning taʼrifi va turlari hamda xususiyatlarini sinchkovlik bilan tadqiq qilgan B. Sarimsoqov «Sajʼ oʻz xususiyatlari jihatidan maʼnoviy-lafziy sanʼat hisoblanadi. Chunki u muayyan asardagi mazmunni yorqin ifodalabgina qolmay, balki nozik soʻz oʻyinlari, ifodaning ohangdorligini taʼminlashda ham muhim rol oʻynaydi» fikri bilan sajʼga boʻlgan anʼanaviy yondashuvni oʻzgartiradi [4].

Oʻzbek arabshunosi M. Saydumarov [9] oʻzining Haririy maqomalariga bagʻishlangan tadqiqotida sajʼ sanʼatining badiiy xususiyatlari, sajʼning tarkibi, uning badiiy-uslubiy xususiyatlarini tahlil qiladi.

B. Sarimsoqovning sajʼga munosabati, M. Saydumarovning sajʼga «tarkibi, uning badiiy-uslubiy xususiyatlari» jihatdan yondashuvi, bu sanʼat hozirgi zamon oʻzbek adabiyotida «oʻzbek folklori va yozma adabiyotidagi sajʼ quruq shakliy bezak boʻlmay, balki muhim gʻoyaviy estetik vazifa bajaruvchi sanʼat hisoblanadi» [10] mezoniga asoslanganini koʻrish mumkin.

Lekin arab tilida sajʼ badiiylik hosil qilishda faqat fonetik vosita hisoblangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Atoulloh Husayniy. Badoyiʼu-s-sanoyiʼ. Forschadan A. Rustamov tarjimasini. –T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1981.
2. Abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiyning (1160-1228) arab balogʻat ilmi haqidagi «Miftohul-ʼulum» asari nazarda tutilgan.
3. Atoulloh Husayniy. Oʻsha manba. –B. 62.
4. Rustamiy. S. Balogʻat ilmi. - T.: Zilol buloq nashriyoti, 2021.-B 97
5. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. –T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1979. –B. 99.
6. Abu Dovud. Sunani Abi Dovud. –T.: DKI nashriyoti, 2014. –J. 4, B. 295. 4980-hadis
7. Imom B. Sahihul Buxoriy. . –T.: DKI nashriyoti, 2014. –J. 1, B. 53. 5975-hadis
8. Maʼlumot olingan manba: Sarimsoqov B. Oʻzbek adabiyotida sajʼ. –T.: Fan, 1978. –B. 13-15.
9. Saydumarov M. Haririy maqomalari. –T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1996.
10. Isʼhoqov Yo. Soʻz sanʼati soʻzligi. –T.: Zarqalam, 2006. –B. 51.

“AR-ROHMAN” SURASIDAGI BADIY SAN’AT TURLARI

Muxamedxodjaeva Sanobar Abdujalilovna,
*Mantshunoslik va adabiy manbashunoslik
yo ‘nalishining 1- kurs magistranti.*

Ilmiy Rahbar: **Salima Rustamiy,**
filologiya fanlari doktori, dotsent.

“Ar-Rohman” surasi boshqa suralar kabi har bir oyati lafzu ma’no jihatidan balog‘iy kalom namunasidir. Imom Bayhaqiy Hazrati Ali (karramallohu vajhahu)dan qilgan rivoyatda Payg‘ambar alayhissalom: “Har bir narsaning kelini bor, Qur’onning kelini “Ar-Rohman” surasidir”, deganlar. Chunki bu sura xuddi kelinlar bezaklari ila boshqalardan farqlanib turganidek, o‘ziga xos uslubi, badiiy san’atlari bilan boshqa suralardan ajralib turadi. Shulardan ba’zilarini quyidagi misollarda ko‘rishimiz mumkin:

Takrir. Mazkur surada takrir uslubi keng qo‘llanilgan bo‘lib, **فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ** “Bas, (ey, insonlar va jinlar!) Rabbingizning qaysi ne‘matlarini inkor etasiz?!” oyati o‘ttiz bir marta takrorlangan. Bu takrorning o‘ziga xos sabablari bor. Ba’zida Alloh taoloning bergan ne‘matlarining zikridan so‘ng shu ne‘matining Allohdan ekanini ta’kidlash, uni e’tirof etib shukr qilishga da’vat ma’nosida kelgan bo‘lsa, ba’zida insonning Allohga qilgan isyoni zikridan so‘ng qo‘rqitish, kufrdan qaytarish ma’nosida kelgan.

Imom Abul Barakot Nasafiy o‘zlarining “Madorik” tafsirlarida “Ar-Rohman” surasi tafsiri so‘ngida quyidagi fikrni yozib qoldirganlar:

“Fa biayyi alai robbikuma tukazziban” oyati ushbu surada o‘ttiz bir marta takrorlandi, shulardan sakkiz martasi Allohning ajoyib san’ati, qudrati, haloyiqning yaratilishi, ularning qayta tirilish zikridan keyin yettitasida esa do‘zax va uning qiyinchiliklari zikridan keyin (do‘zaxning eshiklari yettitadir) undan keyingi sakkiztasi esa, jannat va uning ahli zikridan keyin (jannatning eshigi sakkizta) kelgan. So‘nggi sakkiztasi esa martabasi pastroq jannat va uning vasfidan keyin kelgan”. **هَلْ رَّبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَّبُّ الْمَغْرِبَيْنِ** (ihsan) lafzi, **جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ** ushbu oyatda **الْإِحْسَانِ** (ihsan) lafzi, **رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَّبُّ الْمَغْرِبَيْنِ** (ihsan) lafzi takror kelgan. 7-9- oyatlarda **المِيزَانِ** (mizan) so‘zlari takrorlangan.

Ishtiyoq. **وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ** (vazn) va **المِيزَانَ** (mizan) so‘zlari bir o‘zakdan yasalgan.

Muqobala, tazod, tavhim bir oyatda quyosh bilan oy haqida **الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ** “Quyosh ham, Oy ham (aniq) hisob bilan (sayr qilur)” yoki poyasi bor va poyasi yo‘q o‘t-o‘lan **وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ** “Poliz ekinlari va daraxtlar ham (Allohga) sajda qilur (bo‘yinsunur)”, mashriq va mag‘rib **رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَ رَّبُّ الْمَغْرِبَيْنِ** “(Alloh) ikki mashriqning (ya’ni kun va oy chiqadigan tomonlarning) ham, ikki mag‘ribning (kun va oy botadigan tomonlarning) ham Parvardigoridir” hamda yer va osmon haqida **يَسْأَلُهُ مَنْ فِي**

“Osmonlar va Yerdagi (barcha) jonzot (hojatlarini) Undan so‘rar”, shuningdek, ikki ketma-ket kelgan oyatda insonning yaratilishi va jinning yaratilishi, inson sopolsimon qurigan loydan, jin o‘tning alangasidan yaratilgani *خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ* “U insonni (Odamni) sopol yanglig‘ obdon quritilgan loydan yaratdi” *وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ* “Jinlarni (va Iblisni ham) olovning tutunsiz alangasidan yaratdi”, boqiy va foniylar so‘zlari *فَإِنْ عَلَيْهَا كُلُّ مَنْ* “(Yer) yuzidagi barcha mavjudot foniylardir” *وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ* “Ulug‘lik va Ikrom sohibi bo‘lmish Rabbingizning «yuzi» boqiy qolur” kabi oyatlarda muqobala, tazod, tavhim usullari qo‘llanilgan.

Mujmal tashbih. *كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ* “Ular(ning badanlari) tiniqlik va silliklika) go‘yoki yoqut va marjondirlar”. *وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ* “Uning dengizda (yelkanlari) tog‘lardek baland ko‘tarilgan kemalari ham bordir.” Bu oyatlarda mujmal tashbihni ko‘rish mumkin. *فَإِذَا انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ* “Bas, qachonki, (qiyomat qoyim bo‘lgach) osmonlar yorilib (jahannam haroratidan) yog‘ning durdasi kabi bo‘lur (qizarib qolur).” Bu oyatda tamsiliy tashbih bor.

Hazf, taqdim, ta‘xir. Suraning ko‘pgina oyatlarida musnad ilayhining musnaddan oldin kelishi yoki aksi hamda hazf (tushurib qoldirilgan) qilingan fe‘l, ism va bog‘lovchilar mavjud.

Majoz. *وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ* “Poliz ekinlari (yoki yulduzlar) va daraxtlar ham (Allohga) sajda qilur (bo‘yinsunur).” Bu oyatdagi sajda qilish o‘t-o‘lan va daraxtlarga nisbatan majozan qo‘llanilgan.

Shuningdek, “Ar-Rohman” surasida lafzda mutashobih (o‘xshash) bo‘lgan oyatlar juda ko‘p. Surada ikki toifa, ya‘ni inson va jinlarga xitob qilinganligi bois, ikkilik sonida ishlatilgan so‘zlar ko‘plab topiladi. Bu ikki toifaga mukofot tarzida beriladigan yuqoridagi jannat va quyiroydagi jannat ham ikkitadan bo‘lib, ulardagi aytib o‘tilgan ne‘matlarda ham ikki soni ishlatilgan.

Yuqoridagi ikki jannatda: *فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ* “U ikkisida ikki oqin chashma bordir.” Pastdagi ikki jannatda: *فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ* “U ikkisida (suvi) tinmay otilib turuvchi ikki chashma bordir.”

Yuqoridagi ikki jannatda: *فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ* “U ikkisida (jannatning ikki bog‘ida) barcha mevdan ikki navi bordir.” Pastdagi ikki jannatda: *فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ* “U ikkisida (mazkur ikki bog‘da) meva, xurmo va anorlar bordir.” Ya‘ni ikki meva nomi aytilgan.

Yuqoridagi ikki jannatda: *مُتَكَبِّرِينَ عَلَى فُرُشٍ بَطَائِنُهَا مِنْ إِسْتَبْرَقٍ وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ* “(Jannat ahli) astarlari shoyidan bo‘lgan ko‘rpachalar uzra yastangan holda (o‘tirurlar). U ikki bog‘ning mevasi (uzuvchiga) yaqindir.” Pastdagi ikki jannatda: *مُتَكَبِّرِينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ* “(Jannat ahli) yashil yostiqlar va go‘zal gilamlar uzra yastangan hollarida (o‘tirurlar).”

Yuqoridagi ikki jannatda: *فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِئْنَنْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌ* “U (jannat)larda shunday ko‘zlarini (begona erkaklardan) tiyuvchi (hur qiz)lar borki, ularga ilgari na inson va na jinlar tekkan.” Pastdagi ikki jannatda: *فِيهِنَّ خَيْرَاتُ حِسَانٍ* “U (jannat)larda xushxulq va husndor (hur qiz)lar bordir.”

Mazkur suradagi oyatlar bilan lafzan mutashobih bo‘lgan oyatlar boshqa suralarda ham ko‘plab topiladi. Ammo bu oyatlar lafzan bir-biriga o‘xshasa-da, maqsad ifodasiga ko‘ra uslublarda farq qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qur‘oni karim.
2. Abdulaziz Mansur. Qur‘oni Karim ma‘nolarining tarjimasi. – Toshkent: TIU, 2001.
3. Rustamiy Salima . Balog‘at ilmi. Toshkent: Zilol buloq, 2020. – B. 156
4. مدارك التنزيل وحقائق التأويل. عبدالله بن احمد بن محمود النسفي أبو البركات.
دار الكلم الطيب. بيروت. 1998
5. محي الدين الدرويش. اعراب القرآن وبيانه. مكتب الشاملة

**O‘ZBEK MATNSHUNOSLIGIDA ZAMAXSHARIYNING “AL-MUFASSAL”
ASARINING O‘RGANILISHI**

Shovkatova Gavhar Mahmudjon qizi,
*O‘zXIA matnshunoslik va manbashunoslik
(arab tili) mutaxassislig 1-kurs magistranti.*

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishmasdan oldin, Sovet ittifoqi davridayoq o‘zbek tiliga davlat maqomi berilgan bo‘lsa-da, tilimizga hamda o‘zbek matnshunosligi va manbashunosligiga bo‘lgan e‘tibor yetarli darajada emas edi. Mustaqillikdan so‘nggina ko‘hna Movorounnahrning ma‘naviy va madaniy boyliklaridan bo‘lgan qadimiy manbalariga e‘tibor oshdi.

Tildagi rivojlanish va o‘zgarishlarning eng birinchi belgisi uning lug‘at boyligidadir. Mustaqillik sharofati bilan ona tilimizda, lug‘at boyligimizda “O‘zbekiston – buyuk allomalar yurti” degan qutlug‘, yangi bir ibora paydo bo‘ldi. Tabarruk zaminimizdan o‘zlarining olamshumul ahamiyatga molik asarlari, abadiy barhayot ta‘limotlari bilan butun dunyoni lol qoldirgan ko‘plab buyuk allomalar yetishib chiqqanligi Mag‘rib-u Mashriqda ma‘lumdir [1]. Bu allomalarning noyob ilmiy va madaniy merosini keng xalq ommasiga tanitish, ayniqsa, o‘sib kelayotgan yosh avlodga yetkazish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biriga aylangan. Bu ishlarni o‘tmish qo‘lyozmalarini yeg‘ish, ilmiy-tanqidiy o‘rganish va nashr qilish bilan shug‘ullanuvchi manbashunoslik va matnshunoslik bilimlarisiz, arabiy imlo malakasisiz amalga oshirib bo‘lmaydi. [2]

Yurtimizda manbalarini xolis va obyektiv o‘rganish, tarixiy voqea va hodisalarni asl manbalar asosida tadqiq etish zarurligi manbashunoslik faniga bo‘lgan talabni oshirsa, bu manbalarni tadqiq etib, nashr etgan holda keng ommaga yetkazish matnshunoslikka bolgan talabni kuchaytiradi. Tarixdan ma‘lumki, islom dini nafaqat arab xalqlarida, balki butun O‘rta Osiyo hududida hukumron din hisoblangan. Bu esa o‘z navbatida arab tilining yurtimiz hududida keng yoyilishiga, natijada esa, bizgacha yetib kelgan noyob qo‘lyozma manbalarining arab tilida yozilganiga dalolat qiladi.

Yurtimizdan yetishib chiqqan yetuk allomalarimiz arab tilni o'rganibgina qolmay, balki arab tilining grammatikasini ishlab chiqib, uni boshqalarga o'rgatganlar. Va o'z tilshunoslik maktablariga asos solganlar.

Bu olimlar ichida "Arablariga arab tilini o'rgatgan olim" sifatida butun dunyoga tanilgan xorazmlik Mahmud Zamaxshariy Mavarounnahr tilshunoslik maktabining asoschisi sifatida butun dunyoga mashhurdir [6]. Nogironligiga qaramasdan ilmga bo'lgan ishtiyoqi, Qur'on tili bo'lmish arab tiliga bo'lgan mehri sabab yoshligidan arab tilini katta qiziqish va ishtiyoq bilan o'rganadi, turli lahjalarni tinimsiz tadqiq qildi. Ilm olish maqsadida bir qancha xorij davlatlariga safar qildi. Arab tilini puxta o'rganib, bu tilda bir qancha asarlar yozdi. Bu asarlar tilshunoslik, lug'atshunoslik, adabiyot, geografiya, tafsir, hadis, fiqhga oid bo'lib, ularning bir nechtasi bizgacha yetib kelgan.

Zamaxshariyning "Al-Mufasssal" nomli asari alloma ijodining eng yorqin namunalaridan biridir. Bu asarning to'liq nomi "Al-Mufasssal fi san'ati-l i'rob" bo'lib, asar arab tili grammatikasini o'rganishda Sharqda ham G'arbda ham asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Olim bu asarini ikki yil davomida Makkada yashagan yillari (1119-1121) yozgan. Arablar "Agar xorazmlik shu ko'sa, cho'loq bo'lmaganida, arablar o'z tillarini bilmas edilar" degan ta'rif bilan allomaning mehnatini yuksak baholashgan.

"Al-Mufasssal"ning oltita qadimiy qo'lyozma nusxalari Toshkentda, O'zFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 3272-, 3997-, 5198-, 5675-, 8972-, 11459- raqam ostida saqlanadi.

№11459-raqami ostidagi nusxa eng qadimiy nusxa bo'lib, u 1357-1358-yillarda xattot Qutbiddin Sheroziy tomonidan kichik nasx xatida ko'chirilgan.

№3697-raqamli nusxa 1367-yilda ko'chirilgan bo'lib, xattoti haqida ma'lumot yo'q. Bu nusxa yaxshi saqlangan bo'lib, 335 varoqdan iborat.

№8972-raqamli qo'lyozma jildi 3 ta turli asar bo'laklarini o'z ichiga oladi. Ko'chirilgan yili va xattoti noma'lum. Nastaliq xatida yozilgan bu asar ta'mirtalab, ayrim sahifalari yertilgan.

Ushbu fondga yana "Al-Mufasssal" asarining 2 ta toshbosma nusxasi 11329, 12492 inventar raqamlari ostida saqlanmoqda.

№11329-raqamli toshbosma nusxasi 1903-yilda Laknauda Abdu-l-Ali Madrasiy tomonidan chop etilgan. Toshbosma yaxshi saqlangan.

№12492-raqamli ikkinchi toshbosma nusxasi 1905-yilda Misrda chop etilgan [5].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Mahmud Zamaxshariyning arab tili grammatikasiga oid "Al-Mufasssal" asari yetuk va mukammal tarzda yozilgan bo'lib, o'rta asrlarda Movoronnahr, Xuroson, Yaqin va O'rta Sharq, Eron, Ispaniya, Shimoliy Afrikadagi arab davlatlarida yashagan deyarli barcha tilshunos olimlar o'rganib, unga sharhlar yozishgan.

"Al-Mufasssal"ning masdarasalar uchun ixchamlashtirilgan shakli "Al-Unmuzaj" ("Namuna") nomi bilan ataladi. Bu asarning qo'lyozma nusxalari xorijiy

mamlakatlarda saqlanib, Toshkentda Sharqshunoslik institutida uning o‘nga yaqin qo‘lyozma va toshbosma nusxalari bor. O‘zbekistonlik sharqshunos olim Abdulhofiz Abdujabborov “Al-Unmuzaj”ni arabchadan o‘zbekchaga tarjima qilib nashr ettirgan. M.Nosirova asarning qiyosiy matnini tayyorlab ilmiy iste’fodaga kiritgan.

Mahmud Zamaxshariyga zamondoshlari tomonidan “Butun dunyoning ustoz”, “Arablar va g‘ayri arablar ustoz”, “Xorazm faxri”, “Adab xalqi uchun bamisoli Ka’ba”, “Allohning qo‘shnisi kabi sharaflil nomlarning berilgani vatandoshimizning naqadar beqiyos hurmat-ehtiromga ega ekanligini ko‘rsatadi.

2015-yilda Vazirlar mahkamasining qarori bilan buyuk alloma tavalludining 940 yilligi nishonlandi. Mahmud Zamaxshariy haqida bir qator risolalar, maqolalar nashr etildi. Bir nechta ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilib, dissertatsiyalar himoya qilindi. Bugungi kunda ham allomaning boy merosini o‘rganish ishlari davom etmoqda. Hozirda Zamaxshariyning hali o‘rganilmagan 80 ga yaqin asarlari borligi aniqlandi. Bu esa bizning ya’ni bo‘lajak matnshunos va manbashunoslarning oldida qilishimiz kerak bo‘lgan ishlar, o‘rganilmagan manbalarning ko‘pligidan dalolat beradi. Bu manbalarni o‘rganib, keng xalq ommasiga yetkazish o‘zbek matnshunoslari oldida turgan ulkan mas’uliyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Uvatov U. “Xorazmlik buyuk alloma. –T.: Yangi asr avlodi, 2006.
2. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. – Toshkent, 2000.
3. Носирова М.А Махмуд Замахшарийнинг “ал-Муфассал” асарига ёзилган шархлар. – Тошкент, Шарқшунослик (ТошДШИ), 2009. -№1-2. –Б.28-34.
4. Носирова М. А. Ўрта аср араб нахвидан намуналар. –Т.: ТошДШИ, 2004, 72-б.
5. Носирова М.А. Махмуд Замахшарийнинг “Ал-Унмузаж фи-н-нахв” рисоласи. –Т.: ТошДШИ, 2005, 188-б.
6. Носирова М.А Махмуд аз-Замахшари и арабская лингвистическая школа Мавераннахра. Илмий таҳлилий ахборот. –Тошкент: ТИУ. 2014. -№ 2. –С.4-7.
7. Носирова М.А “Ал-Муфассал” ва “Ал-Унмузаж” Шарқ машъали. –Тошкенто, 2005. -№2 . –Б.28-29.

АТОЙИ ИЖОДИНИНГ ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

Худайберганава Ирода Абдусаттаровна,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Матншунослик ва адабий манбашунослик
факультети 1-босқич магистранти.

Илмий раҳбар: **Салима Рустамий,**
Филология фанлари доктори, доцент.

Ўзбек матншунослигида Мовароуннаҳр алломаларининг асарларини ўрганиш, айниқса, қўлёзмалари орқали бевосита илм-фанга тадбиқ қилиш шу юрт фарзандларининг олдида турган улкан масъулиятли ва шарафли бурчидир. Мустабид тузум даврида алоҳида назорат қилинган аждодларимизнинг бой илмий мероси мустақиллик йилларида эмин-эркин ўрганила бошлади ва бу борада амалга ошириладиган ишлар талайгина. Айниқса, юртимизда Ислом динини, унинг муқаддас манбалари бўлган Қуръони Карим ва ҳадиси шарифни ўрганишга кенг имкониятлар яратилгани сабабли, шу муқаддас манбалардан суғорилган асарларни ўрганиш, мисраларнинг том маъносигача ёритиб, маъзини кенг оммага тақдим этиш имкони туғилди. Жумладан, ўзбек классик адабиётининг ғазалнавис лирик шоири Атоий ижоди ва ҳаётини чуқурроқ ўрганиш ва кенгроқ ёритиш ҳам долзарб мавзулардан бири ҳисобланади. Зеро унинг асарларини мутафаккир, алломаларимиз ҳам ўрганган.

Атоий ҳақида Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида шундай маълумотларни келтириб ўтади: “Мавлоно Атоий Балхда бўлур эрди. Исмоил ота фарзандларидиндур, дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит киши эрди. Туркигўй эрди. Ўз замонида шеъри атроқ орасида кўп шуҳрат тутти. Бу матлаъ анингдурким:

Ул санамким, сув қироғинда паридек ўлтурур,
Гояти нозуклугидин сув била ютса бўлур.

Қофиясида айбғинаси бор. Аммо Мавлоно кўп туркона айтур эрди. Қофия эҳтиётига муқайяд эмас эрди. Қабри Балх навоҳисидадур” [1;].

Навоийнинг хабар берган маълумотларига кўра Атоий Улуғбек саройи шоирлари орасида ҳам бўлган. Бундан кўриниб турибдики, шоир Атоий фан ва адабиёт гуллаган ҳамда ўзининг энг чўққи палласига етган темурийлар даврида ўзининг салмоқли ўрнига эга бўлган.

Умуман олганда Атоийнинг таржимаи ҳоли хусусида кўп маълумотларга эга эмасмиз. “Атоий наслу насаб жиҳатидан бир-икки авлод орқали Хожа Аҳмад Яссавийга яқин турган ва машҳур шайхлар – оталар авлодидан бўлганлиги учун ҳам ўзига Атоий тахаллусини танлаган. Девоннинг биринчи ва охирги саҳифаларида “Шайхзода Атоий” деган сўзларни учратишимиз ҳам бунинг гувоҳидир. Шоирнинг ўз исми эса ҳозиргача номаълум” [2;4]

Атойининг ижодий мероси ҳақида ўрганар эканмиз, унинг бизгача етиб келган биргина девони орқали бой маълумотларга эга бўлишимиз мумкин. Унинг 260 газални ўз ичига олган ушбу девонининг тахминан 16-асрда кўчирилган қўлёзма нусхаси ҳозирда “Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтининг Шарқ қўлёзмалари бўлимида 22 В – 2456 рақами билан сақланади” [2;5].

Шоир газалларидан намуналар 1927 йилда А. Н. Самойлович томонидан эълон қилинган эди. (Чагатайский поэт XV века Атаи. Записки коллегии востоковедов. П. вьш. 2. Л., 1927). 1948 йилда тузилган «Навоий замондошлари» тўпламида Ҳоди Зариф унинг 88 газалини нашр эттирди [3].

1958 йилда эса Э. Рустамов томонидан “Танланган асарлар” туркумидан Атойи газаллари девон ҳолида чоп этилди. Ва унда тадқиқотчи Э. Рустамовнинг шоир шеърияти ҳақида кенгроқ сўз юритгани бизга Атойининг ижоди ҳақида кўпроқ маълумотларга эга бўлишимизга замин яратди [4].

Бундан ташқари мустақиллик йилларида ҳам Атойи ижодига доир газаллар ўзбек китобхонларига тақдим этилди. Хусусан, 2008 йил С.С.Рафиддинов томонидан нашрга тайёрланган “Девони Шайхзода Атойи” [2] ва 2020 йил М.Кенжабек томонидан нашрга тайёрланган “Шайхзода Атойи” шулар жумласидандир [5].

Адабиётшунослигимизда Атойи шеърияти ҳам бир томонлама, фақат дунёвий муҳаббат куйчиси сифатида талқин қилиниб келар эди. Бунга ёрқин мисол қилиб Н.Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида XIV асрда ва XV асрнинг биринчи ярмида етишган Хоразмий, Хужандий, Сайфи Саройи, Дурбек, Хайдар Хоразмий, Амирий, Яқиний, Мавлоно Лутфий каби шоирлар билан бир қаторда Атойининг дунёвий адабиётнинг шаклланишида муҳим рол ўйнаганлиги ҳамда ушбу шоирларнинг лирикада инсоннинг инсонга бўлган муҳаббатини куйладилар, деб таъриф берилганлигини далил қилиб келтиришимиз мумкин [6;205].

Шу ўринда, Атойи шеърияти бир томонлама, фақат дунёвий муҳаббат куйчиси сифатида талқин қилинганининг объектив ва субъектив сабаблари ҳам бўлиши мумкинлигини холислик нуқтаи назаридан айтиб ўтишимиз лозим:

Биринчиси, субъектив сабаб: Атойи ижодини тадқиқ қилган олимлар унинг асарларидаги пурмаъно мисраларни тўлиқ англамасдан саёз талқин қилгани - сабаблар ичида энг эҳтимолли озидир. Чунки ўша даврларда шахвоний муҳаббатни тараннум этувчи бошқа шоирлар асарларини топиш, жамлаш, ижодини ўрганиш Атойи ғазалларига мурожаат қилишчалик машаққат талаб қилмас эди.

Иккинчиси, объектив сабаб: ўша мустабид тузум даврида Атойи ғазалларидаги Куръони Карим оятлари, ҳадиси шарифларда акс этган Ислом ақидаси, тасаввуф қарашларини изоҳлаш таъқиб қилинган. Мавкураси даҳрийликка асослангани сабабли диний қарашдаги асарлар ўқиганларни "халқ душмани" деб эълон қилган, асарларни ёқиб, муаллифларини қора рўйхатга

киритган. Атойининг беназир асарларини асраб қолиш, авлодларга етказиш учун - уни ҳирсий муҳаббат куйчиси сифатида таърифлаш лозим бўлган.

Учинчиси, иккала сабабни ҳам қамраб олади: Қуръони Каримдага Хижр сурасининг 9-оятида Аллоҳнинг "إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ" "Албатта, бу эслатмани (яъни, Қуръонни) Биз Ўзимиз нозил қилдик ва шубҳасиз, Ўзимиз уни сақлагувчимиз." деган Ваъдасига мувофиқ моҳиятига Қуръон сингган Атоийи асарларини асраб қолиш учун лозим бўлган жамики сабабларни Аллоҳ яратган.

Юртимиз мустақилликни қўлга киритгач, 1991 йил С.Рафиддинов таҳририда нашр қилинган Атойининг тўла девони сўз бошисида шоирнинг тасаввуфий ғазаллари таҳлил қилиниб, май, қадаҳ, майхона, зулфу хол, қош, кўз, бел, зуннор, санам каби сўзларнинг ғазалларда тасаввуфий тарзда ифодаланиш маънолари очиб берилганлигини кўрамиз. Шоир шеърларига Қуръон ва ҳадислар мазмунини сингдиради. Мақаддас манбалардан иқтибослар келтиради [2;11].

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, “Атоийи ижодидаги ғазаллар ғоявий тематик жиҳатдан ошиқона, маърифий, диний-тасаввуфий мавзуларда битилган” [2;11] бўлиб, ўзбек адабиётшунослигида ўзига хос ўринга эга. Чунончи, унинг ғазалларини ўқир эканмиз, маъноларини тўғридан-тўғри эмас, балки, тасаввуфий жиҳатдан тушунишимизга тўғри келади. Ҳар бир ўқувчи ҳам Атойининг нозик тилини, маънолар теранглигини, фалсафий қарашларини, диний етуклигини бир қарашда англай олмаслиги мумкин. “Атойининг поэтик маҳорати” илмий-тадқиқот ишларида Рафиддинов С.С. томонидан юқоридаги фикрлар мисоллар орқали очиб берилган [7]. Шоир ўз асарларига Қуръон ва ҳадислар мазмунини сингдириш, уларда тасаввуфий қарашларни васф этиш учун асосан араб сўзларидан фойдаланганини кузатиш мумкин. Зеро, араб тилида сўзларнинг синтаксис таркиби ўзгариши билан уларнинг маъноси ҳам ўзига хос бўлиб, бир неча маънони акс эттира олади. Шунинг учун ҳам унинг асарларини ўрганишда араб сўзларига алоҳида эътибор қаратиш, сўзнинг ўзаги синтаксис жиҳатдан қандай ўзгарганини таҳлил қилиш мисранинг янгидан янги бир қанча маъноларини англаб етишга имкон беради.

Атойининг асарлари ўз моҳиятида яширинган Қуръон ва ҳадислар мазмунини, улардаги тасаввуфий қарашларни англаган ўқувчинигина тарбиялайди, маънавий юксалтиради. Атоийи асарларининг улкан тарбиявий аҳамияти, инсонни комилликка етакловчи жиҳатлари бу ғазалларнинг долзарблиги бугунги кунда яна ҳам ортишига сабаб бўлмоқда. Зеро, умуммиллий ҳаракатга айланган “Янги Ўзбекистон” эзгу ғояси, айнан, шахс маънавий камолотига таяниб Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишга бел боғланди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Навоий А. Мажолис ун-нафоис.
2. Рафиддинов С. С. Девони Шайхзода Атоийи. –Тошкент: Фан, 2008. 319- б.
3. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/atoiy-gazallar-tuyuqlar-devon.html>

4. Рустамов Э. Отойи. ЎзССР давлат бадиий адабиёт. –Тошкент, 1958. 200-б.
5. Кенжабек М., Шайхзода Атойи. Академнашр. –Тошкент, 2020. 122-б.
6. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. –Тошкент: Ўқитувчи, 1965. 659-б.
7. Рафиддинов С.С. Атойининг поэтик маҳорати. –Тошкент, 1993. 147 -б.

HOZIRGI-KELASI ZAMON FE’LLARI VA UNING TUSLANISHI

Musaev Islomxon Xodi o‘g‘li,

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti.

muislom94@gmail.com, tel: (91) 3229445

Arab tilida fe’l turkumi boshqa so‘z turkumlari ichida eng salmoqli o‘rinni egallaydi. Arab tilidagi fe’llarning morfologik xususiyatlarini bilmay turib, boshqa turkumlarga xos ko‘pgina grammatik qoidalarni o‘zlashtirish mumkin emas.

Tilshunoslar bu masala bilan ilk o‘rta asrlardan hozirgi kunimizga qadar jiddiy shug‘ullanib keladilar. Eng yangi, zamonaviy tadqiqotlar Abbos Hasan, Mustafo G‘alayiyniy, Fu‘ad Ne‘mat, Antuan Dahdah, Abu Bakr Abdul Aliy ishlarida jamlangan.

Ushbu maqolaga o‘rta asrlarning mashhur tilshunos olimi Mahmud Zamaxshariyning nazariy fikrlari asos qilib olindi. Jumladan u o‘zining mashhur “Al-Mufassal fi san’ati-l-i‘rab” va “Kitab ul-mufid fi tasrif tasnif” asarida hozirgi-kelasi zamon fe’li haqida shunday fikrlarni bayon qiladi:

Mahmud Zamaxshariyning “Al-Mufassal” asarida hozirgi kelasi zamon fe’llari haqida quyidagi qimmatli fikirlar mavjud: (المضارع: ما دخلت على أوله إحدى الزوائد الأربع،) وهي الياء والتاء والهمزة والنون، كقولك: (يَفْعَلُ، تَفْعَلُ أَنْتَ، وهي أَفْعَلُ انا، تَفْعَلُ نحن)، وهذا الفعل للحال والإستقبال كقولك: نفعَل الآن، ويسمى مستقبلًا وحاضرًا، و(نَفْعَلُ غَدًا)، ويسمى مستقبلًا، فإذا أدخلت السين أو (سَوْفَ) فقلت: (سنفعل أو سَوْفَ تَفْعَلُ) احتصن بزمان الإستقبال

وله ثلاثة أحوال: يكون مرفوعًا كقولك: (هو يَضْرِبُ)، ومنصوبًا كقولك: (لن يَضْرِبَ)، ومجزومًا (الياء، التاء، الهمزة، النون) old (الياء، التاء، الهمزة، النون) Hozirgi-kelasi zamon to‘rtta ziyoda (نفعَلُ أَنْتَ، أَفْعَلُ انا، تَفْعَلُ نحن) Misol: qo‘shimchalardan biri qo‘shiladi. Misol: (يَفْعَلُ، تَفْعَلُ أَنْتَ، أَفْعَلُ انا، تَفْعَلُ نحن) va bu hozirgi-kelasi zamonni ifodalash uchun نَفْعَلُ deb, kelajakni ifodalash uchun غَدًا نَفْعَلُ yoki سَتَفْعَلُ أو سَوْفَ نَفْعَلُ qo‘shimchalarini qo‘shib aytasiz. Misol: لا يَضْرِبُهُ kabi kelasi zamonni ifodalashda aytasiz va uning uch ko‘rinishi bor:

1) هُوَ يَضْرِبُ (aniq mayli); Misol: مَنْضُوبٌ

2) لَنْ يَضْرِبَ (istak mayli); Misol: مَنْضُوبٌ

3) لَمْ يَضْرِبْ (shart mayli); Misol: مَنْضُوبٌ

Fe’llarning (النصب-istak mayli)ga olib keluvchi yuklamalar أَنْ، لَنْ، كَيْ، إِذَنْ

لَمْ، لَمَّا بِمعنى keltiruvchi yuklamalar (الشك-istak mayli) ko‘rinishida (لَمْ يَضْرِبْ) Misol: لَمْ يَضْرِبْ va لَمْ يَضْرِبْ Misol: لا يَضْرِبُهُ inkor yuklamasi, va shuningdek لا يَضْرِبُهُ inkor yuklamasi Misol: لا يَضْرِبُهُ

Mahmud Zamaxshariy hozirgi kelasi-zamon majhul nisbat fe’llarining boblarda faqlanishini shunday tushuntiradi:

وهو على ضربين: مبني للفاعل، ومبني للمفعول، فالمبني للفاعل: ما كان أوّله مفتوحاً إلا أربعة أبواب، وهو (يُفَاعِلُ، يُفَعِّلُ، يُفَعِّلُ)، فإن أوائلها مضمومة وعلامة بناء هذه الأربعة للفاعل كون الحرف الرابع مكسوراً وهي العين في (يُفَاعِلُ)، والعين الثانية في (يُفَعِّلُ)، والام الأولى في (يُفَعِّلُ)، والعين في (يُفَعِّلُ)، وهي في تقدير رابعة؛ لأن الأصل (يُؤَفِّعِلُ).

المضارع (hozirgi-kelasi zamon) 2 turga bo‘linadi:

(aniq nisbat); مَبْنِيٍّ لِلْفَاعِلِ

(majhul nisbat) مَبْنِيٍّ لِلْمَفْعُولِ

Aniq nisbatdagi fe'llar hozirgi-kelasi zamonda birinchi undosh harfining harakati to'rta (يُفَعِّلُ، يُفَعِّلُ، يُفَعِّلُ، يُفَعِّلُ) bobdan boshqalarida fatha bo'ladi. Bu to'rta bobda birinchi undosh harfining harakati damma ko'rinishda bo'ladi va bu boblarning to'rtinchi undosh harfining harakati kasra bo'ladi. Misol: يُفَعِّلُ dagi (العين)، يُفَعِّلُ dagi (العين) va يُفَعِّلُ dagi birinchi (اللام)، يُفَعِّلُ dagi (العين) va u to'rtchi undosh harf, chunki uning asliy ko'rinishi يُؤَفِّلُ

Majhul nisbat to'rtta fe'l boblaridan boshqa barcha boblarda birinchi undosh harfining harakati damma bo'ladi va to'rtinchi undosh harfi fatha unlisini oladi.

Hozirgi kelasi zamon aniq nisbat fe'llarining shaxs-sonda tuslanishi:

1) To‘g‘ri fe‘llar (حالة الرفع-aniq mayli)ning shaxs-sonda tuslanishi:

يَضْرِبُ، يَضْرِبَانِ، يَضْرِبُونَ. تَضْرِبُ، تَضْرِبْنَ، تَضْرِبِينَ. تَضْرِبُ تَضْرِبَانِ، تَضْرِبُونَ تَضْرِبُونَ. تَضْرِبُ تَضْرِبَانِ، تَضْرِبُونَ تَضْرِبُونَ.

Shuningdek, (يُكْرِمُ، يُحَرِّمُ، يُخَاطِبُ، يَنْهَزُمُ، يَسْتَفِيحُ، يَخْتَوِبُ، يُدْرِجُ، يَتَبَخَّرُ) va تَفَعَّلُ يَتَقَلَّدُ، يَتَقَلَّدَانِ، يَتَقَلَّدُونَ. تَتَقَلَّدُ، تَتَقَلَّدَانِ، تَتَقَلَّدُونَ. تَقْلُدُ، تَقْلُدَانِ، تَقْلُدُونَ. أَتَقَلَّدُ، أَتَقَلَّدَانِ، أَتَقَلَّدُونَ kabi aytiladi va istasangiz ikkinchi (تَاء) ni tushirib qoldirishingiz mumkin تَفَعَّلَ، تَفَاعَلَ shuningdek (تَقَالَدَ، تَقَالَدَا، تَقَالَدُوا) bobdagi fe'llarni ham hozirgi-kelasi zamonda (تَبَخَّعْتُ، تَبَخَّعْنَا، تَبَخَّعْتُمْ، تَبَخَّعْتُمْ) kabi tuslashingiz mumkin.

Hozirgi-kelasi zamon aniq nisbat fe'llarining **حَالَةُ النَّصْبِ**-(istak mayli) va **حَالَةُ الشَّرْطِ**-(shart mayli)da ko'plik muannas (ثُون)dan boshqa nuunlar tushib qoladi. Misol: **لَنْ يَضْرِبَا، لَمْ يَضْرِبُوا، لَنْ يَضْرِبُوا، لَمْ يَضْرِبُوا، لَنْ يَضْرِبُوا، لَمْ يَضْرِبُوا، هُنَّ يَضْرِبْنَ** kabi aytasiz.

المُضَاعَف-oxirgi o‘zak undosh harfi ikkilangan fe’llar shaxs-sonda tuslanishi:

Va, يَدْبُ، يَدْبَانُ، يَدْبُونَ. تَدْبُ، تَدْبَانُ، تَدْبُونَ. تَدْبِي، تَدْبِيَانُ، تَدْبِيُونَ. أَدْبُ، أَدْبَانُ، أَدْبِيَانُ. shunungdek, fe'llar ham (يَسُدُّ، يَسُدُّونَ، يَسُدُّونَ. يُحِبُّ، يُحِبُّونَ، يُحِبُّونَ. يُحَادُّ، يُحَادُّونَ، يُحَادُّونَ. يَسْتَحِبُّ، يَسْتَحِبُّونَ، يَسْتَحِبُّونَ) kabi ikkinchi o'zak undoshining harakati kasra yoki fatha bo'lgan biror fe'lni حالة الجزم (shart mayli)ga aylantirganizda uni uch xil yo'l bilan tushlashingiz mumkin (لَمْ يَدْبُ، لَمْ يَدْبَانِ، لَمْ يَدْبُوا. لَمْ يُحِبَّ، لَمْ يُحِبَّانِ، لَمْ يُحِبُّوا. لَمْ يُحَادِّ، لَمْ يُحَادِّانِ، لَمْ يُحَادِّوا. لَمْ يَسْتَحِبَّ، لَمْ يَسْتَحِبَّانِ، لَمْ يَسْتَحِبُّوا. Shuningdek oxiri ikkilangan bir turdagi ikki harfdan iborat fe'llarning barchasi shu qoida asnosida bo'ladi. Misol: (يَقْشَعِرُّ، يَقْشَعِرُّونَ، يَقْشَعِرُّونَ. يَمُدُّ، يَمُدُّونَ، يَمُدُّونَ) kabi ikkinchi o'zak undosh harfi dammali (يَمُدُّ، يَمُدُّونَ، يَمُدُّونَ) bo'lgan fe'llarni esa to'rt xil usulda damma (لَمْ يَسُدِّ، لَمْ يَسُدِّانِ، لَمْ يَسُدُّوا) fathada (لَمْ يَسُدِّ، لَمْ يَسُدِّانِ، لَمْ يَسُدُّوا) kasrada (لَمْ يَسُدِّ، لَمْ يَسُدِّانِ، لَمْ يَسُدُّوا) va idg'omni ajratish orqali (لَمْ يَسُدِّ، لَمْ يَسُدِّانِ، لَمْ يَسُدُّوا) tushlash mumkin (يَتَحَبَّبُ، يَتَحَبَّبَانِ، يَتَحَبَّبُونَ) fe'llarini esa to'g'ri fe'llar kabi tuslanadi.

Noto'g'ri fe'llar:

Birinchi o'zak undosh harfi illatli fe'llar: يَتَّبِعُ، يَتَّبِعُونَ، تَتَّبِعُ، تَتَّبِعُونَ، تَتَّبِعَانِ، تَتَّبِعْنَ، يَتَّبِعْنِ، يَتَّبِعْنَ، وَرَتْ fe'li va (فَعَلَ، يَفْعَلُ) vazndagi

ikkinchi o‘zak undoshi kasralangan fe’llarning barchasida birinchi o‘zak undosh harf bo‘lgan (الواو) tushib qoladi. Ikki keltirilgan فَعَلَ يَفْعَل bobida aslida kasra bo‘lgan va (يَهْبُ، يَضَعُ، يَقَعُ) bo‘lib tuslangan. Misol: (يَهْبُ، يَضَعُ، يَقَعُ) va uning haqiqiy ko‘rinishi (يَهْبُ، يَضَعُ، يَقَعُ) va uning asliy ko‘rinishi (يَهْبُ، يَضَعُ، يَقَعُ) va bundan tashqari يَوْجُعُ، يَوْجُلُ shuningdek يَوْضُو، يَوْضُجُ kabi ikkinchi o‘zak undosh harfining harakati damma (ُ) bo‘lib avvaldan fatha bo‘lgan barcha fe’llarda (واو) tushirib qoldirish mumkin emas.

(وَلِهتِ المرأة، يَوْلُهُ، يَلُهُ) dagi fe’l ikki xil tilda aytiladi. Kimki يَوْلُهُ desa uni asliy ko‘rinishi bo‘lmagan فَعَلَ يَفْعَل vaznida qilibdi.

يُوعِدُ fe’lida esa asliy ko‘rinish يُوعِدُ lekin يُوعِدُ bo‘lib shaxs-sonda tuslanadi. يُؤَفِّقُ، يُؤَفِّقُ، يُؤَفِّقُ kabi fe’llarni to‘g‘ri fe’llar singari tuslanadi.

2) bo‘sh fe’llar (o‘rta o‘zagi illatli fe’llar):

يَبِيعُ، يَبِيعَانِ، يَبِيعُونَ. تَبِيعُ، تَبِيعَانِ، تَبِيعُونَ. تَبِيعُ، تَبِيعَانِ، تَبِيعُونَ. تَبِيعُ، تَبِيعَانِ، تَبِيعُونَ.

Shuningdek, يَبِيعُ، يَبِيعَانِ، يَبِيعُونَ kabi fe’llarni ko‘plik ikkinchi va uchunchi shaxsda tuslaganizda يَاء illatli harflarni tushirib qoldirasiz va يَبِيعُ، يَبِيعَانِ kabi aytasiz. Agar shu kabi ajvaf fe’llarni الجَازِم (shart mayli)ga aylantirib fe’llarni birlik muzakkar, uchunchi shaxs muannas va birinchi shaxs birlik va ko‘plik shaxs-sonlarida tuslaganizda illatli ikkinchi o‘zak undosh harfini tushirib qoldirasiz لَمْ يَفْعَلْ، لَمْ يَفْعَلْ، لَمْ يَفْعَلْ kabi aytasiz لَمْ يَخْتَرْ، لَمْ يَخْتَرْ، لَمْ يَخْتَرْ kabi aytasiz. Agar boshqa shaxs sonlarda tuslaganizda illatli harfni tushirib qoldirmaysiz. Misol: لَمْ يَقُولُوا، لَمْ يَقُولُوا، لَمْ يَقُولُوا (لَمْ يَقُولُوا، لَمْ يَقُولُوا، لَمْ يَقُولُوا).

noqis fe’llar (oxiri illatli harflardan iborat bo‘lgan fe’llar):

يَرْمِي، يَرْمِيَانِ، يَرْمُونَ. تَرْمِي، تَرْمِيَانِ، تَرْمُونَ. تَرْمِي، تَرْمِيَانِ، تَرْمُونَ. تَرْمِي، تَرْمِيَانِ، تَرْمُونَ. Bunday fe’llarning ikkinchi shaxs birlik muannasi va ko‘plik muannasi bir xil bo‘ladi. Barchasida so‘zning oxiridagi الياء undoshidan oldingi harakat kasra bo‘ladi. Misol: يُفْلِسِي، يُفْلِسِي، يُفْلِسِي kabi fe’llar ham shu singari tuslanadi. fe’lida الياء undoshidan oldingi harakatni fatha () qilinadi. يَغْرِي، يَغْرِيَانِ، يَغْرُونَ. تَغْرِي، تَغْرِيَانِ، تَغْرُونَ. تَغْرِي، تَغْرِيَانِ، تَغْرُونَ. تَغْرِي، تَغْرِيَانِ، تَغْرُونَ.

Shuningdek, (يَرْضَى، يَرْضَى، يَرْضَى) kabi fe’llar ham ikkinchi shaxs birlik muannas va ko‘plik muannasda bir xil tuslanadi. Oxiri الواو illatli harfqa tugagan fe’llar quyidagi kabi tuslanadi. Misol: يَدْعُو، يَدْعُوَانِ، يَدْعُونَ. تَدْعُو، تَدْعُوَانِ، تَدْعُونَ. تَدْعُو، تَدْعُوَانِ، تَدْعُونَ. va bunday fe’llarning ikkinchi shaxs ko‘plik muzakkar shakli bilan ko‘plik muannas shakli bir xil bo‘ladi va uchunchi shaxs ko‘plikda tuslanganida ham shu kabi bo‘ladi. Shuningdek, (يَنْمُو، يَنْمُو، يَنْمُو) vaznida bo‘lgan fe’llarning barchasida shu kabi bo‘ladi. Agar oxiri (ياء) bilan illatlangan fe’llarni (istak mayli)ga tuslaganizda o‘qilmaydigan alif (الف) tushirib qoldirasiz. Misol: (لَنْ يَخْشَى، لَنْ يَخْشَى، لَنْ يَخْشَى).

Agar (shart mayli)ga aylantirganingizda bu fe’llarning har birida tushirib qoldirasiz (لَنْ يَخْشَى، لَنْ يَخْشَى، لَنْ يَخْشَى)

نون (istak va shart myli)da to‘g‘ri fe’llardagi kabi ko‘plik muannas نون dan boshqa barcha ko‘plik nun- نون lar tushirib qoldiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "تسنيف التصريف في المفيد كتاب" . الله الجار الإمام الشيخ . ص.م ١٩٩٥. ٢٠٢-٢٠٣-٢٠٤.
2. Nosirova M. Arab tilidagi ko'makchi fe'llarning semantik tasnifi. Islom ziyosi. –T.: O'zXIA. 2020, №3. B.141-159.
3. "Ал-Муфассал фи санъати-л-иъраб". Bayrut Libani, 2001 B.208-210.
4. U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Ra'qmatullayev "Hozirgi o'zbek adabiy tili". T., "O'qituvchi" 1992.
5. م. ١٩٩٥ القاهرة.—النحو في الأنموذج الزمخشري محمود
6. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. -T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat nashriëti, 1997. -I jild.
1. Mahmud Zamaxshariy. Al-Mufasssal fi-san'ati-l-e'rob. – Misr: Qohira, 1987.
- 2.Mahmud Zamaxshariy. Muqaddamatu-l-adab. –O'zR FASHI Qo'lyozma, № 429.
3. Girgas V. Ocherk' grammaticheskoy sistemy arabov'. -SPb. 1873 - S.35
- 4.Muhammad Mu'izziy. Tasrifu-l-al'oli. - O'zR FASHI Qo'lyozma, № 10455.
5. Qosimova S. Hamiduddin Daririyning "Muqaddima"asari: matn va tadqiq –T. :TDSHI, 2014.

FE'LGA O'XSHASH HARFLAR YOXUD INNA VA AXOVATUHA

Erimmetova Fotima Azimboy qizi,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Filologiya va tillarni o'qitish fakulteti
mumtoz tillar yo'nalishi 4-bosqich talabasi .*

Erimmetova Zuhra Azimboy qizi,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Filologiya va tillarni o'qitish fakulteti
mumtoz tillar yo'nalishi 4-bosqich talabasi.*

Ilmiy rahbar: Akmalxon Akmalxonov,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi (PhD).*

Hammamizga ma'lumki, gapning egasi har doim bosh kelishikda keladi. Lekin arab tilida shunday yuklamalar ham mavjudki, ularning ta'sirida ega tushum kelishigida kelishga majbur bo'ladi. So'z oxiridagi qo'shimchalarni o'zgartirib, boshqa ma'no beruvchi so'z va harflar omillar deyiladi. O'zgargan so'zga ma'mul, so'z. oxiridagi harakatga amal deyiladi.[1] Omillar 3 xil bo'ladi:

1. Samoiy (eshitish)omillar.
2. Ma'naviy omillar.
3. Qiyosiy omillar.

Samoiy omillarga kiruvchi bunday yuklamalarni egaga ta'sir qiluvchi yuklamalar deb ham nomlashadi va ular 6 ta:

إِنَّ , أَنَّ , كَأَنَّ , لَكِنَّ , لَيْتَ , لَعَلَّ

Mustafo G‘alayniy o‘zining "Jami'u durul arobiyya" asarida bu yuklamalarni fe'lga o'xshash harflar deb keltiradi. Fe'lga o'xshash deb atalishiga sabab ularning xuddi (modiy) o'tgan zamon fe'lga o'xshab oxirgi erobi fatha bo'lib, va ularning har birida fe'l ma'nosi mavjud bo'lganligi uchun. Haqiqatda, ta'kid, o'xshatish, zidlash, istak va taroqqiylar fe'l anglatadigan ma'nolardandir.

Ularning hukmi, "inna" va uning sheriklari muftado (ega) va xabarga (kesim) qo'shib kelib, muftadoni nasb holatida (tushum kelishigida) keltiradi va ismu inna deyiladi, xabarni rof holatida (bosh kelishikda) kelishini talab qiladi va xabaru inna deb aytiladi. Masalan :

ان الله رحيم (Alloh haqiqatda rahimlidir)

كان العلم نور (Ilm xuddi nurdek)

A'lla deb qo'llansa ham bo'ladi, lekin bu holat juda kam ish- عَل (La'lla harfini) لَعْل ishlatiladi.

1) Fe'lga o'xshash harflarning ma'nolari:

(Inna va Anna) – ta'kidni ifodalaydi. اِنَّ و اَنَّ -haqiqatda, haqiqatdan. Ko'pincha bu yuklama o'zbek tiliga tarjima qilinmaydi. اِنَّ

ان الغرفة واسعة (Haqiqatda) xona kattadir), shaklida kelsa, uning egaga ta'siri yo'q. Yuklamasi qo'shib kelib yuklamasiga اِنَّ qoladi va kuchaytirilgan shakldagi ta'kidlashni ifodalab odatda "haqiqatda har qanday...", "faqat" deb tarjima qilinadi.[3]

Masalan :

انما الاعمال بالنيات (Haqiqatda har qanday ishlar niyatga bog'liq)

كأنَّ go'yo, go'yoki, ..dek

Tasdiqlangan tashbehni ifodalaydi, chunki u Anna ta'kid bilan birikuvidan hosil bo'lgan va Kaf o'xshatish harfidir va shunda sen aytasan:

كان العلم نور ان العلم كالنور

Keyinchalik, ular e'tiborni tashbix bilan jumlagi bog'laydi va kofni oldinlatib Innadagi hamzani fatxa qiladilar, kafni o'rni esa harfu jordan (qaratqich kelishigidan) tasdiqlangan ta'kidni bildiruvchi yagona birikmaga aylanadi.

(Lakinna) – lekin, biroq. Zidlovni (Istidrokni) ifodalaydi. Istidrokka misol: لَكِنَّ

ذيد شجاع و لكنه بخيل

Va shuning uchun shijoatni lozim qiladigan narsalardan biri saxiylikdir va agar biz Zaydni jasur deb vasf qilsak ehtimol u saxiy deb ham tushuniladi, shuning uchun

so'zimiz bilan to'g'irladik. Ta'kidga misol:

لو جاءني خليل لاكرمه لكنه لم يجيء

(Agar Xali kelganida uni hurmat qilar edim, lekin u kelmadi)

Va sen aytasan:

لو جاءني خليل لاكرته (Agar Xalil kelganida edi uni hurmat qilar edim)

Bundan tushuniladiki, u kelmagan va sen aytasan:

(Layta) – koshki, bu yuklama amalga oshishi

مumkin bo'lmagan tilakni لَيْتَ bildiradi. Ya'ni tamanna, imkoni bo'lmagan narsani talab qilish yoki qiyinchilik bo'lgan ish. Birinchisiga shoir aytganidek:

الا لَيْتَ الشباب يعود يوما

فأخبره بما فعل المشيب

Qaniydi, yoshlik bir kunga qaytsaydi,
Keksalik (oqargan soch soqol) nima qilganini unga xabar qilaman.
Ikkinchisiga misol o'laroq, kambag'alning tilidan:

لَيْتَ لِي أَلْفَ دِينَارٍ

Qaniydi, menda 1000 dinor bo'lganda edi.

Amalga oshishi mumkin bo'lgan ishlarda ham kamdan – kam ishlatiladi.

qaniydi borsang) (لَيْتَكَ تَذْهَبُ

(La'alla) – ehtimol, shoyad, tarojjiy va ishfaq (rahm shavqat, achinish). Bu لَعْلُ yuklama gumonni, amalga oshishi ham, oshmasligi ham mumkin bo'lgan tilakni bildiradi. Tarojjiy - yaxshi ko'rilgan ishni talab qilishdir. Masalan :

(لَعْلُ الصَّدِيقِ قَادِمٌ) shoyad, do'st kelsa)

Ishfaq yomon ishning bo'lishidan xavfsirash, masalan:

(لَعْلُ الْمَرِيضِ هَالِكٌ) Kasal o'lib qolishi mumkin)

Bu holat faqat bo'lishi mumkin bo'lgan holatlar uchungina ishlatiladi.

Ba'zan Laa'llaa Kay "sababini tushuntirish o'rnida ishlatiladi. Sen aytasanki:

(لَعْلُكَ تَتَّقُونَ لَعْلَكُمْ تَعْقُلُونَ لَعْلَكُمْ تَذْكُرُونَ) Ulovingni minishim uchun menga yubor)

(shoyad taqvo qilsangiz, shoyad aql yuritsangiz, shoyad eslasangizlar)

(An'om surasi 151,152,153)

Va yana *gumon ma'nosida* ham keladi, sen aytasanki:

(لَعْلُكَ يَوْمَ الْيَوْمِ) Sen bugun ziyorat qilarman) Arab qadimgi shoirlardan Imrul

Qays she'rida:

Sog'liqdan keyin qonli "quvonch"ni o'zgartirdim

Balki bizning orzularimiz ayanchli bo'lib qolar.

(A'saa) ehtimollik ma'nosida, misol uchun: (عَسَى) ehtimol sen jiddu-jahd qilarsan.) Shoir Mutammim Nuvaviy she'rida shunday keladi:

لَعْلُكَ يَوْمَ أَنْ تَلُمَ مَلَمَةً

عليك , من اللاتي يدعنك اجدعا

Balki bir kun kelib o'rganarsiz

Sizni ko'plab tashlab ketadiganlar sizsiz.

(aa'sa)ni xabariga kirganidek Ann Laa'llani xabariga kirishiga dalildir.

2) Shibhi jumla (jumlaga o'xshash jumla), jumla, mufrod xabar.

Fe'lga o'xshash harflarning xabari - mufrod, fe'liy jumla, ismiy jumla va shibhiy jumla kabi bo'ladi. Masalan :

كان النجم دينار

لعلكم مجتهدت. و ان العلم يعزز صاحبه

ان العالم قدره مرتفع

ان العادل تحت لواء الرحمان , و ان الظالم في زمرة الشيطان

Oxirida keltirilgan misol shibhi jumlagi taalluqli bo‘lib,unda ma‘no anglatuvchi xabar taqdir qilinadi, zarf yoki jar majrur o‘sha tushib qolgan xabarga bog‘liq bo‘lib turadi.

Bu yerda xabarni mufrod (yolg‘iz holda) taqdir qilish to‘g‘ri bo‘ladi, ya‘ni bor mavjuddek va jumlaning mavjud deb taqdir qilish ham. Taqdirida mufrod bo‘lgani uchun mufrod va taqdirida jumla bo‘lganligi sababidan jumladir. Undagi haqiqat shuki,u mufrodgayam jumlagayam o‘xshaydi,shibhi jumla deyilishiga unda qisqalik va yetarlilik bor.

3) Bu harflarning xabari tushib qolishi.

Bu harflarning xabari tushishi 2 turda bo‘lishi mumkin: joiz va vojib.

Agar xoslik mavjud bo‘lsa tushirib qoldirilishi mumkin (ya‘ni xos ma‘no jihatidan unga qaytadigan so‘zlar) unga dalil dalolat qilish sharti bilan. Oyatda kelishiga ko‘ra:

ان الذين كفروا بالذكر لما جاءهم. و انه لكتاب عزيز (41:41)

(..albatta ,o‘zlariga Zikr kelganda unga kufr keltirganlar.... Albatta ,u aziz kitobdir)

(Ya‘ni Zikrni yolg‘on deydiganlar halok bo‘luvchilardir yoki azoblanuvchilardir.)

Umumiylik mavjud bo‘lsa,tushib qolish zaruriyati bor (ya‘ni mavjudligiga dalolat qiladigan so‘zlar, undan xos yangilik yoki muayyan fe‘l anglanmaydigan va shunga ko‘ra 2 o‘rinda keladi:

1)Birinchi, dan keyin so‘roq ma‘nosida kelsa, masalan:ليت شعري

ليت شعري هل تنهض الامة؟ و ليت شعري متى تنهض؟

(Qaniydi she‘rim xalqni uyg‘otsa? Qachon uyg‘otadi).

2)Gapda unga zarf yoki jar majrur bog‘langan bo‘lishi, u ikkisi uni, xabarni qisqartiradi. Masalan :

ان العلم في صدور

(Haqiqatda ilm qalblarda bo‘ladi)

ان الخير امامك

(Haqiqatda yaxshilik sening oldingda)

Zarf, jar va majrur mavjud bo‘lib tushib qolgan xabarga bog‘langan.

4) Bu harflarning xabari oldin kelishi.

Bu harflarning xabari o‘zlaridan va ismidan oldin kelishi joiz emas. Ammo xabarning ma‘muli (boshqariluvchi so‘z) inna va axovatuha ismidan oldin kelishi mumkin, agarda zarf, jar majrur bo‘lib kelsa, masalan:

ان عندك زيد مقيم (zayd sening oldinda yashovchidir(yashaydi))

Va bundan, ismdan oldin kelayotgan jar majrur va zarf ma‘no anglatuvchi tushib qolgan xabarga bog‘liq bo‘ladi, masalan:

ان في البيت زيد (Haqiqatda, Zayd uyda)

(Unda zo‘ravon qavm bor) (سورة مائدة: 22)

(albatta, qiyinchilik bilan osonchilik bordir) (سورة شرح : 5)

Zarf va jar majrur ismdan kech kelishi lozim bo‘lishiga qaramasdan tushib qolgan xabarga bog‘liq bo‘lib turibdi. Holbuki , sen bilganingdek, ismdan oldin

kelishi joiz emas. Nahvshunos olimlarning yengillatganlaridek ,zarf , jar va majrur xabar emas. Chunki ular tushib qolgan xabarni ma'muli va unga bog'liq bo'ladilar.

Xabarning ma'muli oldin kelishi mumkin agarda zarf yoki majrur bo'lsa, bunda 2 holat bor:

1) Ismni kech kelishi qaytuvchi olmoshning lafz va makon jihatidan oxirida kelishiga ko'ra lozim va bundan boshqa holatlarda mumkin emas. Masalan:

(Hovlida uning egasi bor) ان في الدار صاحبها

Bunday deyishimiz to'g'ri bo'lmaydi:

Chunki u esa دار(ha) ga hovli qaytuvchi olmoshdir. ان صاحبها في الدار ham lafz ham o'rin jihatidan kechikib keluvchidir. Chunki xabarning ma'muli xabarga o'xshab kechikish o'rinidadir.

2) ismini ta'kid laami bilan kelgandagi holat. Masalan:

و ان لنا للاخرة و الاولى

ان في ذلك لعبرة لاولي الابصار

Ammo xabarning o'zidan oldin xabarning ma'muli oldin kelishi, ya'ni ismi va xabari o'rtasida kelishiga qaramasdan bu holat joiz. Xabar ma'muli zarf , majrur yoki u ikkisidan boshqa holatda bo'lishi mumkin, masalan:

(Siz biznikida yashovchisizdir) انك عندنا مقيم

(siz maktabda o'qiysiz) انك في المدرسة تتعلم

(Said darsini yozyapdi). ان سعيدا درسه يكتب

Foida : qachonki inna va axovatuhalarni biridan keyin zarf yoki jar majrur kelsa, ularning ismi kechikib kelar edi. Endi tolib ismlarini nasbda (tushum kelishigida) kelishiga e'tibor berishi kerak, haqiqatda ,yozuvchilar va mutaxassislarni ko'pchiligi oxirida kelayotganiligini xabari deb o'ylab ularni rofda (bosh kelishikda)keltirib xato qiladilar. Masalan ,

Shoyad sizning لعل في سفرك خيرا (Haqiqatda sizda yangilik bor)ان عندك لخبرا safaringizda xayr bordir)(yuklamasi ishtirok etganida, ot kesimli gapda , ان , hana shunday holatlardan yuklamasi qo'shilishi ل ham, fe'l kesimli gapda ham gapning kesimi oldidan – mumkin va u tarjima qilinmaydi.[2] Masalan:

ان للحيطان اذانا (Haqiqatda Alloh mehribon va rahmlidir) ان الله لرؤفون رحيم (Devorning ham qulog'i bor (maqol).

Xulosa qiladigan bo'lsak, bu harflar muftado va xabarga kirishib, muftadoni o'zini ismiga aylantirib oladi va ismini sintaktik jihatdan o'zgarishga majbur qiladi. Inna va uning sheriklari xabari esa bir necha xil shaklda kelishi va xabarining tushib qolishi va ismidan oldin kelishi holatlarini , bu sintaktik o'zgarishga sabab bo'luvchi harflarning ma'no va qo'llanilish o'rinlarini o'rgandik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдукаюм Ҳикматов .Араб тили.Эъроб коидалари ва омиллар. -Т.: Ўқитувчи, 2019.
- 2.Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. I, II. Ж. – Наманган: Ибрат, 2009.
- 3.Мирқобил Ҳасанов. Араб тили. –Т.:Наврўз, 2018.
- 4 مصطفى الغلاييني. جامع الدروس العربية. – دمشق.: ناشرون. 2010. – 648 ص

Tilshunoslikning dolzarb masalalari: muammo va yechimlar

1-shoʻba.

Исломов Зоҳиджон. Ўзбек тилидаги йан- ўзагидан ясалган феъллар маъноларининг семантик таҳлилига доир.....	4
Лутфуллаева Д., Эркинова Н. Мустақиллик йилларида ўзбек тилшунослигида эришилган ютуқлар.....	11
Искандарова Шарифа, Маруфова Зулфия. Мумтоз бадиий матнларда гўзалликнинг ифодаланиши.....	20
Салимахон Рустамий. “Девону луғоти-т-турк” асари нашрида Аҳмад Рифъат тузатишлари.....	23
Жўраева Бибиш. Паремаларда синонимлик.....	26
Худайбергенова Зилола. Ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитишда мулоқот кўникмаларини шакллантириш шарт-шароитлари.....	34
Сайидырахимова Дильфуза, Сайидирахимова Насиба, Кулубекова Азара. Определении места и грамматического статуса наречия в разносистемных языка.....	40
Rahmatov Mardon. O‘zbek tili xorijiy til sifatida: grammatik mavzularni rejalashtirish.....	43
Nakimova Muhayyo. O‘zbek tilida “vaqt” konsepti va uning maqollar orqali voqelanishi.....	47
Давлатова Раъно. Тилшуносликда диалог ва квазидиалог масаласи.....	51
Йигиталиев Умиджон, Умиджонов Шохруҳбек. Ўзбек тилида -ки юкламаси ёрдамида кўшма гапли қурилмаларнинг шаклланиши ва унда “шахс” прагматикасининг намоён бўлиши.....	55
Алимов Хўжагелди. Гап маъносини тушунишнинг психолингвистик аспектлари.....	59
Мавлянов Абдурахим. Ҳуқуқшунос нутқ маданиятида мантиқнинг формаллашган тили.....	61
Рахимжонов Масрур. Диний матнларнинг жаҳон ва ўзбек тилшунослигида ўрганилиш тарихидан.....	64
Юсубов Д.А. Тил ижтимоий функцияларининг назарий талқинига доир.....	68
Исломов Икром. Ўзбек тили географик терминлари ва топонимик лексика муносабати.....	70

Maxmudov Raufjon. Ogahiy tarixiy asarlaridagi ayrim sof arabiy o‘zlashmalarning genezisi.....	74
Бердиев Хусан. Фольклор асарларида ўтовсозликка доир бадий маълумотларнинг ифодаланиши.....	81
Сайидирахимова Насиба. Когнитив синонимлар тушунчасига доир.....	85
Акрамов М.Р., Абдурахмонова А.Б. Матнларни идрок этишда психолингвистик таҳлилнинг илмий-амалий жиҳатлари.....	88
Рахимжанов Масрур, Таваккалова Дурдонахон. Абу Наср Форобийнинг ақл ва билим ҳақидаги қарашлари.....	90
Махмудов Шухрат. Лексеманинг кўчма маъносига асосланган пресуппозиция.....	93
Гулибануму Кебайтули. Ўзбек тилида истак гапларнинг антропоцентрик тадқиқи.....	96
Nazarov Qobilbek. Sangvinik temperamentli shaxs nutqida noverbal vositalarning qo‘llanishi.....	99
Кобиров Номоз. Бадий матннинг лингвокультурологик хусусиятлари масаласига доир.....	102
Ахроров Ивадулла. Тилимиз ривожига ўзлашма сўзларнинг аҳамияти.....	106
Сайидова Гулрух. Алишер Навоий шеъриятидаги мураккаб ўхшатишларнинг структурал-композицион таҳлили.....	108
Marufova Zulfiya. Lingvopoetikada “go‘zallik” tushunchasining talqini.....	116
Azimova Mavjudaxon, Saidumarov Saidislomxon. Toponimlar o‘tmishimiz, bugunimiz va istiqbolimizdir.....	118
Райимжонов Сайидолим. М.Бехбудийнинг “Падаркуш” драмасида яратилган лисоний шахс типлари.....	122
Ражабов Нуриддин. Жамловчи сонлар ва уни ҳосил қилувчи шаклларнинг семантик-этимологик хусусиятлари.....	126
Avazova Nilufar. Buxoro viloyati shevasini dialektal matnlar asosida o‘rganish.....	130
Salimova Sitara-Bonu. Mahmudxo‘ja Behbudiyning til borasidagi qarashlari.....	134
Ғуломов Зарифжон. Ўзбек ономастикаси муаммоларининг ўрганилиш тарихидан.....	137
Sharofova Maxliyo. Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonining hamd qismida badiiy san’atlarning qo‘llanilishi.....	140

Shaymanova Zulayxo. Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlarida payg‘ambarlar tavsifi.....	142
Nig‘monov Abdulazizxon. Turkiy tillar tarixida ko‘plik qo‘shimchasi – lar va uning shakllanishi.....	145

Davlat tili va uning nufuzi

2-sho‘ba.

Джумаева Наргиз. Она тилим – миллат руҳи ва ғурури.....	149
Nizamova Feruza, Mamarailov Ibrohim. O‘zligimiz timsoli - ona tilimiz....	152
Шоалиева Наргиза, Хусанова Мубина. Она тилининг моҳияти.....	153
Камалова Кадрия, Болишев Элдорбек. Язык - это символ государства, достояние нации.....	156
Шоалиева Наргиза, Қодиркулов Низомиддин. Тил - миллат руҳи.....	155
Мирзиётов Илёс. Давлат тилининг белгиланишига хос социолингвистик тил тамойиллари.....	161
Камалова Кадрия, Абдуолимов Темур Малик. Родной язык - в условиях независимости.....	164
Рахимжанов Масрур, Бекимбетова Регина. Ватанга эҳтиром ва садоқат ифодаси.....	167
Чўлпонова Умида. Тил - миллат қиёфасини белгиловчи бебаҳо неъматдир.....	170
Камалова Кадрия, Хайитбоев Шохрух. Язык - всем поколениям наследие.....	172
Азимова Лола. Тил – миллат ғурури, миллий ўзлик асоси.....	174
Камалова Кадрия, Турамирзаева Мафтуна. О ходе реализации задач государственного языка.....	177
Rahmonova Mohinur. Davlat tili va uning nufuzi.....	179
Sobirov Z.N. O‘zbek tili: kecha va buguni.....	182
Шодиев Юсуп, Анваров Алишер. Давлат тилининг нуфузи.....	184
Eshboyeva Dinora, Eshboyeva Durdona. Ona tilim - mangu, barhayot.....	187
刘浩 (Lyu Hao) Shavkat. O‘zbek tilini o‘rganishimda qiyinchiliklarim va tajribalarim.....	190
Umarov Akmaljon. Uzbek language: yesterday and today.....	193
Usmanova Mukhayyo. The status of the uzbek language as a state language and its historical significance.....	196
Muhammadiyeva Muslimaxon. Ona tilim - mangu barhayot.....	199

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar va davlat tilining sohalarda qo'llanilishi

3-sho'ba.

Asilova Gulshan. Uzluksiz ta'lim tizimida o'zbek tilini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv xususiyatlari.....	201
Kasimova Zebo, Jalilov A., Yuldosheva G. O'qituvchi faoliyatida nutq madaniyati va nutq texnikasining ahamiyati.....	203
Дусмухамедова Шоира, Маннабова Э. Катта мактабгача тарбия ёшидаги болаларда коммуникатив малакаларнинг ривожланиш хусусиятлари.....	205
Назаров Азамат, Бахтиёров Баходир. Бошқарув фаолиятида қарор қабул қилиш жараёнида раҳбарнинг ва ходим мулоқоти психологияси.....	209
Дадажонов Ф.А. Глобаллашув жараёнида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ўрни.....	213
Нишанбаева Надира. Шарқ ва ғарб аллома ва мутафаккирларининг фозил жамият, ижтимоий адолат ҳақидаги қарашлари.....	216
Abdullayeva Saidaxon, Shermatova Dilfuza. Oilada sof o'zbek tilida so'zlashish va uning tarbiyaviy ahamiyati.....	220
Исаева Муштарий. Тил ўрганишнинг психик ривожланишга таъсири.....	225
Пардаев Абдурахим. Ўзбекистондаги диний бағрикенглик, конфессиялараро ҳамкорлик — дунё ҳамжамияти эътирофида.....	228
Kudratova Dilbar. Davlat tilining sohalarda qo'llanilishi.....	231
Pardayev Abdurahim. Mahmudxo'ja Behbudiy-millat faxri.....	233

Sharq va g'arb tilshunosligining dolzarb muammolari

4-sho'ba.

Носирова Малика, Милажонов Зохид. Араб тилида полисемия таснифи масаласи.....	236
Акмалхонов Акмалхон, Мамарасулова Шамсия. Абу Яъқуб Саккокий “Мифтаху-л-улум” асарида لم “lām” ҳақида қарашлари.....	239
Шерова Мавзуна. “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” асари ва унинг шарҳида тилга оид айрим мулоҳазалар.....	242
Бўриев Жалолиддин. “Шоҳномаи туркий” ёхуд ижтимоий ахлоқий қомус.....	244
Худайназарова Ўғлоной. Инглиз тилида фразеологик бирликларнинг	246

нуткий имкониятлари.....	
A’zamova Gulasal. Tarjimashunoslikning hozirgi zamon adabiyotidagi o’rni.....	249
Musaev Islomxon. Mahmud Zamaxshariyning “Al-mufassal” asarida o’tgan zamon fe’li haqida.....	251
Nasirova Dildora. “Muqaddamatu-l- adab” asarida osmon jismlariga oid so’zlar.....	254
Бакиров Бегзод. Маҳмуд Замахшарийнинг “Навабиғ-ул-калим” асарида қўлланган балоғат илмига оид лафзий санъатлар.....	258
Каримов Мурод. Исломий манбаларни ўрганишда ўзбек тилининг аҳамияти ва ўрни.....	261
Mamarasulova Shamsiya. Abu Ya’qub Sakkokiy “Miftah al – ulum” asarining manbashunoslikdagi ahamiyati.....	263
Xasanova Nilufar. Qur’oni karim adabiy manba sifatida.....	267
Djalolov Nodir. Hadislarda ishlatilgan badiiy vositalar.....	269
Muxamedxodjaeva Sanobar. “Ar-rohman” surasidagi badiiy san’at turlari.....	272
Shovkatova Gavhar. O‘zbek matnshunosligida zamaxshariyning “Al-mufassal” asarining o‘rganilishi.....	274
Худайберганова Ирода. Атойи ижодининг ўзбек адабиётида тутган ўрни.....	277
Musaev Islomxon. Hozirgi-kelasi zamon fe’llari va uning tuslanishi.....	280
Erimmetova Fotima, Erimmetova Zuhra. Fe’lga o‘xshash harflar yoxud inna va axovatuha.....	283